Printed by B. R Ghanekar, at the "Nirnaya-sagar" Press,
23, Kolbhat Lane, Bombay.

and

Published by Lallubhai Karamchand Dalal for Adhyatma
Genanaprasarak Mandal, Champagalli :

BOMBAY.

યોગદીપકની પ્રસ્તાવના.

આ યોગદીપક ગ્રન્થ તે વિશ્વના અધિકારી જનોને, જેટલો હીતકર તેટલોજ ઉપયોગી છે. ગુરૂવર્ય શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરજીનો તદ્વિષયે અનુભવ અને પ્રેમ હોવાથી આ ગ્રન્થ સંસ્કૃતમાં તેઓશ્રીએ રચ્યો હતો, પણ તે ખાતર આમ જનો ગુર્જરભાષામાં સ્પષ્ટ રીતે યોગનું મહાત્મ્ય જાણે અને તે પ્રતિ પ્રેરાય તે માટે કોઈ સરલ સાધન ન હોવાથી તેઓશ્રીએ ગુર્જરભાષામાં વિવેચન કર્યું છે, જે ગ્રન્થ અમોએ શ્રીમદ્બુદ્ધિસાગરજી ગ્રન્થમાળાના ૨૩ મા ગ્રન્થતરીકે પ્રગટ કર્યો છે.

ગુરૂશ્રીએ ગ્રન્થ પ્રારંભમાં લખેલ "યોગભૂમીકા" તરફ નજર કરતાં યોગનું મહાત્મ્ય, યોગની આવશ્યકતા, યોગીમાં રહેલું સામર્થ્ય, તેના વિસ્તારથી થઈ પડેલી હાલની સ્થિતિ, જૈન પૂર્વાચાર્યોમાં તેનો પ્રચાર કેવો હતો અને તેથી તેઓ શું કરી શકતા હતા, વગેરે વર્ણન કરીને જણાવી આપ્યું છે કે, પ્રસ્તુતકાલે આવશ્યક થયે તે કરવું પણ આર્યાવર્તમાં-દેશમાં ખાસ કરી જૈનોમાં-આસ્તેથી યોગાભ્યાસ કરવા માંડ્યો છે ત્યારથી જૈનોની દ્રષ્ટિમાં પાછી વળી આવી છે. દરેક ધર્મવાળા ગમે તે રૂપે યોગને માને છે પણ તેનું રહસ્ય વીરલે ખરાથી પેરે યોગને અમુક અંશે ઓળખે છતાં પણ અનુભવે કરી યોગવાળું મંથન કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. જેમ કે જૈનોની દરેક આવશ્યક ક્રિયાઓ યોગરૂપ હોવા છતાં તેના રહસ્યોને જાણવાની દરકાર ન કરતાં, કેટલાક જૈનો ક્રિયારૂપ યોગનું પરિપૂર્ણ ફલ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. પણ ગુરૂવર્યશ્રીના આ ગ્રન્થના વિવેચન ઉપરથી તેમ પૂર્વાચાર્યના અનુસાર દૈવસિક આવશ્યક ક્રિયાઓ ઉપરના આધ્યાત્મિક ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે, મહાપુરુષ મહાત્માઓએ-પૂર્વાચાર્યોએ-જે ક્રિયાઓની આવશ્યકતા જણાવી છે તે અપૂર્વ રહસ્યપૂર્વક છે; એટલુંજ નહીં પણ યોગમાર્ગની નિસ્સરણિરૂપ તે છે અને તે નિસ્સરણીવડે સાધ્યબિંદુ લક્ષમાં રાખી આત્મસામર્થ્ય પ્રગટ કરી, ક્રમે કરી ઉચ્ચ સ્થાનકે પહોંચવાનું છે.

જૈનોએ-જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણ યોગને મુખ્ય માન્યા છે. યોગનો મુખ્ય હેતુ આત્માની શુદ્ધતા કરવાનો છે. યોગના આઠ ભેદ છે. વગેરે વર્ણન આ ગ્રન્થમાં છે.

જૈનયોગની ઉત્તમતા જણાવવા પૂર્વક ગુરૂવર્યે આ ગ્રન્થ રચવા માટે પ્રેરણા સમયને અનુસરીને કર્યો છે તે જૈન સમાજ ઉપરજ નહીં પણ

જૈનેતર સમાજ ઉપર પણ અપૂર્વ ઉપકાર કર્યો છે, એમ કહ્યા વિના ચાલતું નથી. ખરેખર સન્ત પુરૂષો, મહાત્માઓ, પોતાના સમયનો, પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ અન્ય જનોને બોધ કરવામાં અને પુસ્તકો રચવામાં કરે છે તેજ સર્વોત્તમ ધર્મમાર્ગ છે; કેમ કે, અન્ય જનો ઉપર ઉપકાર થવા પૂર્વક સદાકાળ જ્ઞાનના વિચારોમાંજ મશગુલ રહેવાથી બાહ્ય ખટપટોમાં પ્રવેશ તું નથી.

આ ગ્રન્થમાં યોગના અંગે ઘણી બાબતો વર્ણવી છે અને તેમાં, દેહ અને આત્મા, આત્માનું સ્વરૂપ, જ્ઞાનનું સ્વરૂપ, મનોગુપ્તિનું સ્વરૂપ, ઇન્દ્રિયો તે આત્મા નથી, આત્મા કથંચિત્ નિત્ય અને કથંચિત્ અનિત્ય, જ્ઞાનક્રિયાથી મુક્તિ, પરમાત્મ થવાની કુંચી, યોગની સાધના કેમ કરવી જોઇએ, કઈ અવસ્થામાં વધુ સારી થઈ શકે, યોગના અષ્ટ પ્રકાર અને તેમાં યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ આદીની જરૂર તથા તેની રીતો, તેમજ સ્વરોદય જ્ઞાનનું દિગ્દર્શન કરાવી, તેમાં કઈ વખતે શું કરવું ? અમુક વખતે શું થશે ? કઈ દિશામાં કયું તત્વ રહ્યું છે અને તેનું ફળ શું ? તે જણાવ્યું છે. તેમજ પ્રાણાયામથી રોગ નાશ પામે છે, પ્રાણવાયુ સાધનારા યોગીઓ અન્યોના શરીરમાં પ્રવેશ કરે છે, તે તથા તેનો અભ્યાસ કેવી રીતે શરૂ કરવો, ધારણાનું સ્વરૂપ, મનનો પ્રત્યાહાર, તેને જીતવાના ઉપાયો, મનની દશાનું વર્ણન, વગેરે ઉપર સારૂં વિવેચન કર્યું છે, છેવટે અષ્ટાંગ યોગનો અધિકારી કોણ ? ચારિત્રક્રિયાના ભેદ, તેનું ફળ, સમ્યક્ત્વ દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રનું સ્વરૂપ, ચારિત્ર કોની પાસે લેવું, વગેરે વર્ણવી યોગનો પ્રકાશ કરવામાં દીપકસમાન એવું આ ગ્રન્થનું યોગદીપક નામ સાર્થક કર્યું છે.

છેવટે આવા અમૂલ્ય ગ્રન્થનો પ્રકાશ કરવાને સહાય કરનાર, સુરતના દેવ, ગુરૂ અને ધર્મઆરાધક સુશ્રાવક-પ્રખ્યાત ઝવેરી લલ્લુભાઈ ધર્મચંદ ઝવેરીને ધન્યવાદ આપી, સુજ્ઞ જનો હંસ ચંચુવત્ સાર ગ્રહી ગુરૂવર્યની આ રચનાનો અમૂલ્ય લાભ મેળવશે એમ ઈચ્છી વિરમીએ છીએ.

મુંબાઈ-ચંપાગલી.
ફાગણ વદ ૭
વિરસંવત્ ૨૪૩૮.

લી॰
अध्यात्मज्ञानप्रसारक मंडळ.

યોગભૂમિકા.

યોગનું માહાત્મ્ય સર્વે સમજુ મનુષ્યો, એથી અત્યારે કબુલ કરે છે. આર્યાવર્તમાં યોગના સાધકો, અર્થાત્ યોગીઓ ઘણા હતા. દરેક દર્શનમાં યોગની પ્રક્રિયાઓ ભિન્ન ભિન્ન રૂપે પરિણમી છે. કોઈ પણ દર્શનમાં યોગનાં તત્ત્વો અનેક રીતે ભિન્ન નામે પણ દાખલ થયાં છે. યોગના અસંખ્ય ભેદો છે. જૈન દર્શનમાં અસંખ્ય યોગે મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે; એમ દર્શાવીને સિદ્ધ કરી આપ્યું છે કે, જે જે યોગવડે આત્માની, પરિણામાદિની અપેક્ષાએ ઉચ્ચ દશા થાય તેનો આદર કરવો. જગત્માં ભિન્ન ભિન્ન આત્માઓને ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયાના યોગો પ્રતિ રૂચિ હોય છે; તેથી ભિન્ન ભિન્ન યોગક્રિયામાં પ્રવૃત્ત થએલા મનુષ્યોની, ઘણા ભાગે યોગની ક્રિયાઓ ભિન્ન ભિન્ન દેખાય છે; પણ તે સર્વ યોગોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ આત્માની શુદ્ધતા કરવાનો હોવાથી, દૂર આસન્ન કે ભેદ પડે છતે પણ, અન્તે સર્વે પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત કરે છે. અધિકારભેદે અને રૂચિભેદે, ભિન્ન ભિન્ન ધર્મયોગને દેખી આગ્રહથી એક-બીજાનું ખંડન કરે છે અને જે યોગ પોતાને પ્રાપ્ત થયો છે, તેની પણ પૂર્ણ આરાધના કરી શકતા નથી. શ્રી વીરપ્રભુએ અસંખ્ય યોગમાં પણ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર, એ ત્રણ યોગને મુખ્ય માન્યા છે. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ, એ પ્રમાણે યોગના આઠ ભેદ પડે છે. ભક્તિયોગ વગેરેનો પણ યોગમાં સમાવેશ થાય છે.

યોગવિના દુનિયાનો કોઈ પણ ધર્મ પ્રખ્યાતિ પામ્યો નથી; મુસલમાનો પણ યોગને માને છે, વેદને માનનાર સર્વ હિન્દુઓ પણ યોગને માને છે, બૌદ્ધો પણ યોગને માને છે, ખ્રીસ્તિઓ પણ યોગને માને છે. નાસ્તિક લોકો પણ નીતિરૂપ ધર્મને માનીને, તેના અંશરૂપ યોગને માને છે, ત્યારેજ તેઓ મનુષ્યની રીતિમાં ગણી શકાય છે. કોઈ પણ જીવની હિંસા કરવી નહિ, જુઠું બોલવું નહિ, ચોરી કરવી નહિ, બ્રહ્મચર્ય પાળવું; કોઈનો વિશ્વાસઘાત કરવો નહિ; સર્વ પ્રાણીઓનું ભલું ઈચ્છવું, આ યોગનું પ્રથમ પગથીયું છે; તેનો અમુક અંશે પણ સર્વ ધર્મવાળાઓને સ્વીકાર કરવો પડે છે; જો તેનો સ્વીકાર કરે નહિ તો દુનિયામાં તે ધર્મની હયાતી પણ રહે નહિ. મુસલમાનો અને ખ્રીસ્તિઓ પણ, અમુક અંશે સત્ય બોલવું, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, સર્વ જીવોની દયા કરવી, ઇત્યાદિ આજ્ઞાઓને માને છે. નાસ્તિકો પણ નીતિધર્મરૂપ યોગને માને છે. બૌદ્ધો પણ અમુક અંશે અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય, દારૂમાંસત્યા-ગરૂપ, યોગના પ્રથમ પગથીયાને સ્વીકારે છે, તેથી તેઓ પણ યોગના ઉપાસકો

અને છે. હિન્દુઓ પણ અમુક અપેક્ષાએ યોગના આઠે અંગોનો સ્વીકાર કરે છે. नास्ति योगसमं बलं યોગના સમાન બલ નથી, આમ હિન્દુ શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે.—योग श्चित्तवृत्तिनिरोधः ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવો તેનું નામ યોગ છે, એમ પતંજલિ કહે છે. શ્રીમદ્ પતંજલિએ, યોગના અષ્ટ અંગોનું તેમની માન્યતા પ્રમાણે ગંભીરાશયથી અને વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે. શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિએ, પતંજલિને માર્ગાનુસારિ કહ્યા છે. શ્રીમદ્ યશોવિજયજીએ, પાતંજલયોગના ચોથા પાદ ઉપર ટીકા કરી છે, એમ સાંભળવામાં આવે છે. શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે, બત્રીસબત્રીસી (द्वात्रिंशद्द्वात्रिंशिका)માં યોગનું માહાત્મ્ય સારી રીતે વર્ણવ્યું છે.

વેદધર્મને માનનાર વ્યાસઋષિ, ભગવદ્ગીતામાં યોગની અત્યંત આદરયુક્ત સ્વીકારે છે. ભગવદ્ગીતાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં યોગની વ્યાખ્યા છે, તેમાંથી કેટલાક શ્લોકો નીચે દર્શાવવામાં આવે છે

तपस्विभ्योऽधिको योगी, ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः ॥
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी, तस्माद्योगी भवार्जुन ॥ १ ॥
प्रयत्नाद्यतमानस्तु, योगी संशुद्धकिल्बिषः ॥
अनेकजन्मसंसिद्ध, स्ततो याति परां गतिम् ॥ २ ॥
असंयतात्मना योगो, दुष्प्राप इति मे मतिः ॥
वश्यात्मना तु यतता, शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥ ३ ॥
यतो यतो निश्चरति, मनश्चञ्चलमस्थिरम् ॥
ततस्ततो नियम्यैत, दात्मन्येव वशं नयेत् ॥
युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ॥
युक्तस्वप्नावबोधस्य, योगो भवति दुःखहा ॥

ભાવાર્થ—[illegible] છે, જ્ઞાનીથી પણ યોગી અધિક છે, કર્મીથી પણ [illegible] માટે હે અર્જુન! તું યોગી થા! પ્રયત્ન- [illegible] પરમાત્મપદને પામે છે [illegible] યોગ [illegible] નહિ. જે [illegible] છે, [illegible] વશમાં રાખે છે, તે [illegible] છે. [illegible] મન [illegible] કરે છે [illegible] યુક્ત અને [illegible] છે. [illegible] યોગ, દુઃખનો નાશ કરનાર થાય છે. [illegible] ભગવદ્ગીતા [illegible] વિવેચન [illegible] યોગસંબંધી ઘણું [illegible] છે.

વચન અને કાયાના પાપોનો ત્યાગ કરવો, તે પણ એક જાતનો યોગ છે. પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું તે પણ યોગ છે. વિનય, વૈયાવચ્ચ, ધ્યાન, કાયોત્સર્ગ અને સ્વાધ્યાય વગેરેનો પણ યોગમા સમાવેશ થાય છે.

યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય ગ્રન્થમાં યોગની આઠ પ્રકારની દૃષ્ટિ જણાવી છે, તેઓનો પણ યોગમાં સમાવેશ થાય છે. પ્રતિષ્ઠા વખતે મંત્રો બોલવામાં આવે છે, તેનો પણ યોગમાં સમાવેશ થાય છે. પ્રતિષ્ઠા વખતે ગ્રહોની પૂજા થાય છે તે ગ્રહોના પાટલા ઉપર જુદા જુદા રંગનાં વસ્ત્ર અને જુદાં જુદાં નૈવેદ્ય ધરવામાં આવે છે, તેમાં યોગશાસ્ત્ર કથિત પૃથ્વીતત્ત્વ આદિ તત્ત્વોનું ગંભીર રહસ્ય સમાયલું છે, પણ તેને હાલના પ્રતિષ્ઠા કરનારાઓ બરાબર સમજી શકતા નથી. યોગોદ્વહનની ક્રિયાઓમાં તેમજ પ્રતિક્રમણ તથા પ્રતિષ્ઠાની ક્રિયાઓમાં, જે જે મુદ્રાઓ કરવામાં આવે છે, તેમાં પણ યોગનુંજ રહસ્ય સમાયલું છે. સૂરિમંત્રના ધારક આચાર્યોને મુદ્રાઓ તથા સકલ્પો કરવા પડે છે, તેમાં પણ યોગનું ઉત્તમ રહસ્ય સમાયલું છે. ચન્દ્રસ્વર ચાલતાં પ્રતિષ્ઠા કરવી, દીક્ષા દેવી, વગેરેમાં પણ યોગવિદ્યાનો પ્રભાવ છે. અમુક દિશાએ મસ્તક રાખીને સુવું, અમુક પડખે સુઇ રહેવું, તેમાં પણ યોગવિદ્યાનું માહાત્મ્ય અવબોધાય છે. લોગસ્સ વગેરેના કાયોત્સર્ગમાં પણ, પ્રાણાયામથી શ્વાસોચ્છ્વાસનો નિયમ બંધાયો છે. **સમાહિવરમુત્તમંદિન્તુ** તથા અન્ય પણ એવાં આવશ્યક સૂત્રનાં વચનો યોગનો માર્ગ દર્શાવે છે. પંચેંદિયસૂત્રમાં પણ આચાર્યને સાધવા યોગ્ય, યોગ આચાર દર્શાવ્યો છે.

છ આવશ્યકની ક્રિયાઓ પણ યોગના આધારે રચાઇ છે. ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનનો યોગમાં સમાવેશ થાય છે. જ્ઞાનયોગ, દર્શનયોગ અને ચારિત્રયોગ, સમ્બન્ધી અનેક શાસ્ત્રો બનેલાં છે. શ્રીમદ્ હરિભદ્રસૂરિએ, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય અને યોગબિન્દુ ગ્રંથને બનાવીને, રાજયોગની ઉત્તમતામાં વધારો કર્યો છે. શ્રીમદ્ જિનદત્તસૂરિએ પણ એક યોગનો ગ્રન્થ બનાવ્યો છે, તેને અમોએ દેખ્યો છે. કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રીમદ્ હેમચન્દ્રાચાર્યે, યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ, અષ્ટ અંગનો પ્રકાશ કરવા યોગશાસ્ત્ર નામનો ગ્રન્થ રચીને દુનિયાના લોકો ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો છે. શ્રીમદ્ શુભચન્દ્રાચાર્યે, જ્ઞાનાર્ણવ ગ્રન્થ રચીને તેમાં યોગનું માહાત્મ્ય ખૂબીથી દર્શાવ્યું છે. શ્રીમદ્ આનન્દઘનજી, શ્રીમદ્ વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાય, શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય અને જ્ઞાનવિમલસૂરિએ, અઢારમી સદીને યોગના જ્ઞાનથી સુવર્ણ પ્રકાશમયી બનાવી હતી અને તેઓએ અધ્યાત્મજ્ઞાનયોગને સારી રીતે અવલંબ્યો હતો. ઓગણીશમી સદીમાં શ્રી વિજયલક્ષ્મીસૂરિએ યોગના માર્ગને અવલંબ્યો હતો. વીસમી સદીના

આરંભમાં શ્રીમદ્ ચિદાનન્દજી (કર્પૂરચંદજી)એ ચિદાનન્દ સ્વરોદય બનાવીને, યોગમાર્ગનો પ્રકાશ કર્યો છે. જૈનોમા હાલ યોગના ગ્રન્થો છતા સાક્ષર જૈનોની અલ્પસંખ્યાને લીધે, યોગમાર્ગનો ધાર્યા પ્રમાણે ફેલાવો થવા પામ્યો નથી, પણ હવે યોગમાર્ગ તરફ જૈનોની અભિરૂચિ વધવા માંડી છે, તેમ જણાય છે.

જમાનાને અનુસરીને મનુષ્યોને શીઘ્ર બોધ થાય, એવા ગ્રંથોની આવશ્યકતા છે; એમ વારંવાર મનમાં વિચાર થવાથી એક યોગગ્રંથ રચવાની અભિરૂચિ થઈ; સં. ૧૯૬૬ ના ચૈત્રમાસમાં–સુરતના પ્રખ્યાત દાનવીર ઝવેરી શેઠ ધર્મચંદ ઉદયચંદના સુપુત્રો શેઠ લલ્લુભાઈ ધર્મચંદ તથા શેઠ જીવણચંદ ભાઈ તથા ગુલાબભાઈ તથા મગનભાઈ તેમજ દાનવીર ઝવેરી નગીનદાસ કપૂરચંદના સુપુત્રો શેઠ ફકીરચંદભાઈ તથા ગુલાબચંદભાઈ તથા રાવબહાદુર શેઠ હીરાચંદ મોતિચંદ વગેરે ઝવેરીઓએ, ડુમસ પધારવાનો આગ્રહ કર્યો ત્યારે ત્યાં એકાંત ધ્યાન કરવાનું સ્થાન મળ્યું, ત્યાં ધ્યાન કર્યા બાદ નવરાશના પ્રસંગે, રાજયોગ (સહજયોગ) આદિ યોગ સબન્ધી એકશો ને આઠ શ્લોક બનાવ્યા હતા, ત્યારબાદ સં. ૧૯૬૬ નું ચોમાસું સુરતમાં કર્યું, ત્યારે ચોમાસામાં નવરાશ મળતાં ૬૨ શ્લોક પૂર્ણ અને ૬૩ મા શ્લોકનું થોડું વિવેચન કર્યું હતું. સં. ૧૯૬૭ ના ચોમાસા માટે સુરતના શેઠ ધર્મચંદ ઉદયચંદના સુપુત્રો તથા શેઠ નગીનદાસ કપુરચંદના સુપુત્રો તથા શેઠ ભુરીયાભાઈ જીવણચંદ તથા શેઠ કલ્યાણચંદ સૌભાગ્યચંદ વગેરે ઝવેરીઓની વિનંતિથી મુંબાઈ તરફ વિહાર કર્યો, માહા શુદી પૂર્ણિમાના રોજ મુંબાઇમાં પ્રવેશ થયો, ત્યારબાદ ફાગણમાસમાં બાબુ અમીચંદ પન્નાલાલ ઝવેરીના આગ્રહથી વાલકેશ્વર જવાનું થયું, ત્યાં ૬૩ મા શ્લોકથી બાકીના શ્લોકોનું વિવેચન પૂર્ણ કર્યું. વાલકેશ્વરમાં સારી સ્થિરતા મળવાથી ત્યા ભજનસંગ્રહનો થોડો ભાગ તથા શ્રાવક સ્વરૂપના બે ભાગ વગેરેની પણ રચના કરવામાં આવી હતી.

યોગનો પ્રકાશ કરવામાં આ ગ્રંથ દીપક સમાન હોવાથી, તેનું નામ યોગદીપક પાડવામાં આવ્યું છે. શ્રી વીરપ્રભુના શાસનમાં આ ગ્રંથ લખવાથી, તેમજ વીરશાસનનો પ્રકાશ થાય તેવા હેતુથી, તેમના નામનું મંગલાચરણ કરવામાં આવ્યું છે, તથા અમારા દીક્ષાગુરૂ પરમપૂજ્ય ચારિત્રપાત્ર ચૂડામણિ શ્રી સુખસાગરજી મહારાજનું ગુરૂરૂપે મંગલાચરણ કરવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રંથમાં અધ્યાત્મયોગ અને ક્રિયાયોગ સમ્યગ્રીત્યા દર્શાવ્યો છે; કોઇ પણ યોગનું ખંડન કરવામાં આવ્યું નથી, પણ પરસ્પર યોગની તરતમતા કેવી રીતે અધિકારભેદે હોય છે, તેનું માત્ર દિગ્દર્શન કર્યું છે.

મન, વચન અને કાયાના યોગની શુદ્ધિ કરવી અને આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોનો પ્રકાશ કરવો, આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને મનને જીતવું, રાગદ્વેષનો નાશ

કરીને પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવું, આત્માના પરિણામની શુદ્ધિ થાય તેવા નિમિત્તોનું અવલમ્બન કરવું, શુદ્ધ દેવ, ગુરૂ અને ધર્મની, આરાધના કરવી અને આત્માનું ધ્યાન ધરવું; ઇત્યાદિ યોગનો સાર છે. અન્યદર્શન, યોગને કઇ રીતે માને છે અને જૈનો યોગને કેવારૂપે માને છે, તે જૈનયોગના અને અન્ય દર્શનીય યોગના ગ્રંથો વાંચવાથી, ખ્યાલ આવશે. જૈન આગમોથી બાધ ન આવે એવું યોગનું વિધાન આદરવા લાયક છે. જૈનાગમોથી વિપરીત જે અન્ય યોગના પુસ્તકોનું મન્તવ્ય હોય તે જાણવા યોગ્ય છે, પણ આદરવા લાયક નથી, તથા શ્રદ્ધેય યોગ્ય નથી

પૂર્વના જૈનાચાર્યો ભદ્રબાહુ જેવા, પ્રાણાયામ અને મહાપ્રાણાયામની ક્રિયાઓ કરતા હતા, એવું આચાર્યોના ઇતિહાસોથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. શ્રીમદ્ હેમચન્દ્ર આચાર્ય પ્રાણાયામથી એકવીસમી પાટ ઉપર અધર રહ્યા હતા અને યોગથી દેવતાને પ્રત્યક્ષ કરવા સમર્થ થયા હતા. શ્રીમદ્ જિનદત્તસૂરિ યોગધ્યાન સમાધિની સાધનાથી મહા પ્રભાવક બન્યા હતા. યોગના બળથી ભદ્રબાહુ સ્વામીએ જૈનધર્મની જયપતાકા આર્યાવર્તમાં ફરકાવી હતી. પણ હાલ જૈન સાધુઓમાં યોગની સાધના મન્દ પડી ગઈ છે. કેટલાક નિરુદ્યમથી ક્ષત્રિય થએલા જૈનો, જેઓ યોગના પ્રતિપક્ષી બનીને, યોગનું ખંડન કરવા માટે મનુષ્યની પેઠે પ્રયત્ન કરે છે, તેઓ પૂર્વના જૈનાચાર્યો અને જૈન શાસ્ત્રોની આશાતના કરીને બહુલ સંસારી થાય છે. ધ્યાનસમાધિથી આત્માની શક્તિયો ખીલે છે, એમ સાંખ્યદર્શનવાળા જૈન તથા જૈનેતર સાક્ષરો, એવી અનુભવ લેતી રહ્યા છે. મનને વશ કરવામાં યોગના જેવું કોઈ ઉત્તમ સાધન નથી, યોગના અભ્યાસીઓને આવ સૂચના કરવામાં આવે છે કે, તેઓએ જૈન યોગાચાર્યોના આધારે યોગનું સ્વરૂપ જાણવું અને જૈન રીતે ગુરૂ કરીને યોગનો અભ્યાસ શરૂ કરવો. ગુરૂ કૃપા વિના-ગુરૂની આજ્ઞા પ્રમાણે અભ્યાસ કર્યા વિના-સ્વચ્છન્દ અભ્યાસનું ફળ પ્રાપ્ત થઇ શકતું નથી—યોગના ગુપ્ત રહસ્યોને યોગીઓ અધિકાર પ્રમાણ બતાવ્યા વિના જણાવતા નથી, અર્થાત્ યોગીઓ યોગ્યતા પ્રમાણે યોગની કૂંચીઓ દર્શાવે છે.

હઠયોગની કેટલીક ક્રિયાનો જૈન શાસ્ત્રોમાં નિષેધ કરવામાં આવે છે, પણ તે સમ્બન્ધી વિશેષ વિવરણ અત્ર લખવાની જરૂર જણાતી નથી. યોગનાં પુસ્તકો વાંચીને જેવી તેવી ક્રિયાઓ કરવાથી યોગી બની જવાતું નથી, પણ [illegible] ગુરૂગમ [illegible] યોગનું જ્ઞાન કરવાથી [illegible] બની શકાય છે. વળી, [illegible] અને [illegible] વગેરે [illegible] પડે છે. કેટલાક [illegible] અનુકૂળ નથી અને [illegible] બનીને અન્યને [illegible], પણ [illegible]. [illegible] સ્વરૂપ અનુભવી [illegible] છે અને [illegible] જૈન દર્શનનો ઉદ્ધાર કરી [illegible]

છે. યોગનું ઉચ્ચ ચારિત્ર ધારણ કરીને યોગી બનેલા જૈન સાધુઓ, જૈન શાસનનો અનેક ઉપાયોથી ઉદ્ધાર કરવા સમર્થ થશે. આત્માનું અનુપમેય બળ વધારવું હોય તો, હે ભવ્ય જનો! યોગમાર્ગનું અવલંબન કરો! જૈન ગુરૂકુલો સ્થાપીને તેમાં યોગવિદ્યાના અભ્યાસથી વિદ્યાર્થીઓમાં આત્મબળ પ્રકટાવવા પ્રયત્ન કરો. યોગનું પ્રથમ પગથીયું યમ છે, તેની બરાબર આરાધના કરો કે, જેથી યોગના બીજા, ત્રીજા આદિ પગથીયાપર ચઢી શકાય. ધ્યાન, સમાધિ, આદિ યોગના અંગોમાં પ્રવેશ કરનારા સાધુઓ, ઉદાર ચિત્તવાળા બની, સ્વપર કલ્યાણ કરવાને સમર્થ બને છે. યોગના માહાત્મ્યનું વર્ણન કરવા પરિપૂર્ણ કોઈ સમર્થ થઈ શકતું નથી. યોગના પ્રતાપથી અનેક ભવનાં કરેલાં કર્મ, કાચી બે ઘડીમાં ક્ષય કરી શકાય છે અને અંતે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકાય છે, માટે બાહ્યયોગની શુદ્ધિ કરીને આન્તરિક યોગની શુદ્ધિ કરવી જોઇએ. મન, વચન અને કાયાના અશુભ યોગોનો ત્યાગ કરીને મન, વચન અને કાયાના શુભ યોગો કરવા; એજ યોગનુ પ્રથમ પગથીયું છે; તે જેણે આદર્યું છે તે મનુષ્યો, ઉપર ચઢવાના અધિકારી બને છે. યોગનું પ્રથમ પગથીયું ત્યાગ કરીને, જેઓ એકદમ ઉપરના પગથીયાપર ચઢવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેઓને અન્તે પાછા ફરી, પંચમહાવ્રતરૂપ યમની આરાધના કરવી પડે છે, કેમ કે પાયાવિના મહેલ ટકી શકતો નથી; જેમ પગવિના મનુષ્ય ઉભો રહી શકતો નથી, તેમ પંચ મહાવ્રતરૂપ યમ વા નીતિ વિના કોઈ પણ યોગી ઉપરની ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરવા પ્રયત્ન કરે છે તો તે પુનઃ પશ્ચાત્ પડે, વા અનુભવ કરીને પણ વ્રતોને અંગીકાર કરે છે. હૃદય દયાથી પૂર્ણ હોય, સત્યથી વાણી શોભતી હોય, અસ્તેય વ્રતની સારી રીતે આરાધના થતી હોય, બ્રહ્મચર્યથી આત્મા ઉચ્ચ બન્યો હોય, પરિગ્રહનો ત્યાગ થયો હોય, ત્યારે મનુષ્ય, યોગની પ્રથમ ભૂમિકાને દૃઢ કરીને, માનસિક ક્રોધાદિક દોષો હઠાવીને, પરમાત્મ પ્રભુની આરાધના કરવાને, ઉત્તમ અધિકારી બની શકે છે. તેવો ઉત્તમ મનુષ્ય યોગની ધર્મક્રિયાઓને અધિકાર પ્રમાણે કરે છે અને અલ્પ બુદ્ધિવાળા જીવો, પોતાના અધિકાર તથા રૂચિ પ્રમાણે ક્રિયાઓ કરે છે, તેથી તેઓની બુદ્ધિમાં ભેદ વા સંશય ઉત્પન્ન કરતો નથી, પણ બાળજીવો પોતાના અધિકાર પ્રમાણે જે જે ક્રિયાઓ કરે છે, તેમને, તેમના અધિકાર પ્રમાણે ધર્મક્રિયાઓના ઉદ્દેશોને સમજાવીને તેઓને ક્રિયામાર્ગમાં સ્થિર કરે છે અને ઉપરના અધ્યાત્મજ્ઞાનાદિ માર્ગમાં ચઢાવવાને પ્રયત્ન કરે છે. યોગીનો અધિકાર બાળ જીવોના અધિકાર કરતાં જુદો હોય છે. યોગની સાધના ગૃહસ્થાવાસમાં અને સાધુ અવસ્થામાં થઈ શકે છે, પણ ગૃહસ્થ કરતાં સાધુ અવસ્થામાં યોગની આરાધના અનન્ત ગણી સારી રીતે થઈ શકે છે. સાધુ અવસ્થામાં યોગની સાધના મુખ્યતાએ સાધવાની હોય છે. ગૃહસ્થે, ગૃહસ્થ

દશાના અધિકાર પ્રમાણે યોગની સાધના સાધવી જોઇએ અને સાધુએ સાધુત્વના અધિકાર પ્રમાણે યોગની સાધના સાધવી જોઈએ. પંચમહાવ્રત અંગીકાર કરનારા મુનિરાજો, યોગના ભેદોનું ઉદ્દેશપૂર્વક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને ધાર્મિક ક્રિયાઓને આરાધે છે, તો તેઓ પ્રત્યેક ક્રિયાઓની સાથે મનની એકાગ્રતા કરવા શક્તિમાન્ થાય છે. ગાડરીયા પ્રવાહની પેઠે ધાર્મિક ક્રિયાઓ કરવાથી જોકે થોડાઘણા અંશે ફલ પ્રાપ્ત થયાવિના રહેતું નથી, પણ તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યાવિના પ્રતિદિન ઉચ્ચ દશામાં ગમન કરી શકાતું નથી અને આત્માના સદ્ગુણોને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવા, તેની કુંચીઓને અવલોકી શકાતી નથી. જો જ્ઞાનપ્રદેશમાં વિશેષતઃ ગમન કરીને જૈન કોમ યોગતત્ત્વનો વિચાર કરે તો, પોતાની ઉન્નતિ પોતાના હાથમાં છે. યોગના સર્વ ભેદોનું અને અંગોનું, વિશેષ પ્રકારે જ્ઞાન થવાથી યોગની અમુક ક્રિયાઓજ અમારી છે અને અમુક ધાર્મિક ક્રિયાઓ તો અમારી નથી, એવો કદાગ્રહ રહેતો નથી; જેમ જેમ યોગના જ્ઞાનમાં ઉંડા ઉતરાય છે, તેમ તેમ પ્રત્યેક ધાર્મિક ક્રિયાઓ, કયા કયા ઉદ્દેશથી રચાઈ અને કયા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવને અધિકાર યોગ્ય છે, તેનું મૂળ રહસ્ય હૃદયમાં પ્રતિભાસે છે અને તેથી યોગજ્ઞાની, ભિન્ન ભિન્ન ધાર્મિક ક્રિયાઓના રહસ્યને સાપેક્ષપણે અવબોધીને, અનેકાંતવાદના ગૂઢ રહસ્યનો જ્ઞાતા થઈ જૈનધર્મ પ્રવર્તાવવાને માટે અધિકારી બને છે. તે દેશ, કાલ, અને અધિકારભેદથી બાલ, મધ્યમ અને ઉત્તમ અધિકારીઓને તેઓના યોગ્ય ધર્મયોગને સમર્પે છે અને તેઓને ગુણસ્થાનકની ઉચ્ચ ભૂમિકામાં લાવવા સમર્થ બને છે. બાળ જીવોને તેના અધિકાર પ્રમાણે યોગનો આદર કરાવે છે અને આગળ ચઢવાને ઉત્સાહ વધારે છે, તથા ઉત્તમ જીવોને તેના યોગ્ય ધાર્મિક યોગનો આદર કરાવે છે અને તેનાથી નીચી પાયરીના યોગધર્મ સાધકોને, તેના યોગ્ય ધર્મક્રિયા અને જ્ઞાનમાં પ્રવર્તાવી તેઓને આગળ ચઢવા ઉત્સાહ વધારે છે. યોગ વા જૈન ધર્મના પગથીયાં-ભૂમિકામાં ચઢવાને માટે માનો કે અસંખ્ય છે, તો ઉપરના પગથીયાપર ચઢેલાઓએ પોતાનાથી નીચા પગથીયાપર રહેલાઓને હાથ ઝાલીને ઉપર ચઢાવવાનું કામ કરવું જોઇએ, પણ નીચેના પગથીયાપર રહેલાઓનો તિરસ્કાર કરવો ન જોઇએ; કારણ કે ઉંચા પગથીયાપર ચઢનાર પણ કોઈ વખત નીચેના પગથીયાપર હતો, તેને અન્ય યોગિ મહાત્માઓએ સહાય આપી ત્યારેજ તે આગળના પગથીયા ઉપર ચઢી શક્યો; તે પ્રમાણે યોગના ઉંચા પગથીયાપર ચઢેલાઓએ યોગના નીચેના પગથીયાપર રહેલાઓને, હવે થી સહાય આપવી, તેમજ પોતાના કરતાં ઉંચા પગથીયાપર જેઓ હોય તેના કરતાં પોતે નીચો છે એમ જાણી, ઉપરના પગથીયાપર રહેલાઓ ઉપર પૂજ્ય બુદ્ધિ અને ભક્તિ ધારણ કરી, તેઓની સહાય કંઈ આગળ

કેટલાક લોકો અશ્વોપર ચઢીને જતા હોય, કેટલાક હાથી ઉપર ચઢીને જતા હોય, કેટલાક આગગાડીમા બેસીને જતા હોય, કેટલાક હવાઈ વિમાનમા બેસીને જતા હોય, કેટલાક પગે ચાલીને જતા હોય, કેટલાક મનુષ્યોના ખભાપર બેસીને જતા હોય, કેટલાક [illegible] ચાલીને જતાં હોય, કેટલાક ગમન કરતા કરતા જતા હોય, તેમ કેટલાક મેરૂપર્વત પર દક્ષિણ દિશાથી ચઢવા આવ્યા હોય, કેટલાક ઉત્તરદિશામાંથી ચઢવા આવતા હોય, કેટલાક પૂર્વદિશામાંથી આવીને ચઢતા હોય, કેટલાક પશ્ચિમદિશામાંથી આવીને ચઢતા હોય કેટલાક વિદિશાઓમાંથી આવીને ચઢતા હોય, કેટલાક કમડલુ ધારણ કરીને તે તરફ આવવા ગમન કરતા હોય, કેટલાક નગ્ન થઈને તે તરફ પ્રયાણ કરતા હોય, તથા કેટલીક સ્ત્રીઓ મેરૂપર્વત તરફ આવવા નીકળી હોય, કેટલાક પુરૂષો તે તરફ આવવા નીકળ્યા હોય, કેટલાક બાળકો પણ ત્યાં આવવા નીકળ્યા હોય, તે પ્રમાણે ગમે તે દેશના અને ગમે તે જાતિના મનુષ્યો અને પશુ પખીઓ પણ મેરૂપર્વત તરફ આવવા નીકળ્યા હોય, તેઓમાંથી કેટલાક સડકના રસ્તે થઇને મેરૂપર્વત તરફ પ્રયાણ કરતા હોય, કેટલાક નદીનાળાના રસ્તે થઇને આવવા નીકળ્યા હોય, કેટલાક રાજમાર્ગે ચાલીને મેરૂપર્વતપર ચઢવા ઇચ્છતા હોય, કેટલાક પગશેરીઓના માર્ગે થઈ મેરૂપર્વત તરફ ચઢવાને પ્રયત્ન કરતા હોય, કેટલાક મેરૂપર્વત તરફ આવતાં રસ્તામા ઉંઘી ઉંઘીને આવતા હોય, કેટલાક થાક ખાઇને આવતા હોય, તેમા કેટલાક મેરૂપર્વતથી હજાર ગાઉ દૂર હોય, કેટલાક સો ગાઉ દૂર હોય, કેટલાક પચ્ચીસ ગાઉ દૂર હોય, કેટલાક પાંચ ગાઉ દૂર હોય, કેટલાક ઠેઠ પાસે આવી પહોંચ્યા હોય, કેટલાક મેરૂપર્વતપર ચઢવાને એક વર્ષની વારવાળા હોય, કેટલાક છ મહીનામા આવી પહોંચવાના હોય, કેટલાક ચાર માસમાં, કેટલાક મહીનામા, કેટલાક દશ દીવસમાં, કેટલાક પાંચ દીવસમા અને કેટલાક એક દીવસમા મેરૂપર્વતપર આવી પહોંચવાના હોય પણ, ઉપર્યુક્ત સર્વ મનુષ્યોનુ તથા પશુપખીઓનું સાધ્યબિન્દુ તો મેરૂપર્વતપર પહોંચવાનુ છે તે પ્રમાણે દેશ, કાળ, અધિકાર, અને આસન્ન, આદિ ભેદોથી ભિન્નવાળા ધર્મીમનુષ્યોનુ પણ સાધ્યબિન્દુ પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવાનું હોય છે

મેરૂપર્વતના દૃષ્ટાંતની પેઠે પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળાઓ પણ, પરમાત્મપદરૂપ મેરૂપર્વત પ્રતિ, દેશ, કાલ, ધર્મસામગ્રી; આત્મબળ, અધિકાર અને સ્વદૃષ્ટિવડે પ્રયાણ કરે છે, જેમાં સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરીને જે રેલગાડી અને હવાઈ વિમાનના જેવા ચોથા, પાંચમા અને છઠ્ઠા ગુણસ્થાનકરૂપ યોગધર્મને અવલંબીને આગળ ચાલ્યાજ કરે છે. તે વહેલા પરમાત્મપદને પ્રાપ્ત

પર્વતની પ્રાપ્તિનો બાધ કરતો નથી, તેમ શાસ્ત્રોના આધારે વસ્તુતઃ વિચારી જોતાં કાલભેદ, અધિકારભેદ, દિશાભેદ, જાતિભેદ, દૃષ્ટિભેદ, ગુણસ્થાનકભેદ, રૂચિભેદ, ચારિત્રક્રિયાભેદ, વયભેદ અને આસન્નભેદ પણ, મનુષ્યોને પરમાત્મપદ પ્રાપ્તિમાં—બાધ કરી શકતો નથી; જોકે ભેદો કારણપરત્વે છે, પણ તે મેરૂપર્વતની પ્રાપ્તિમાં બાધ કરનારા નથી, તે પ્રમાણે યોગની ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં પણ ભેદો દેખાય, તોપણ તે પરમાત્મપદ પ્રાપ્તિમાં બાધ કરનારા નથી. યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયમાં આ બાબતની દિશા વર્ણવી છે. કાલ અને દેશનો ભેદ તો અન્તે નષ્ટ થયાવિના રહેતો નથી. જે મનુષ્યો સકલકર્મનો ક્ષય થાઓ અને પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત થાઓ, આવી ભાવનાથી તપશ્ચર્યા આદિ કરે છે, તેઓને સકામ નિર્જરાની પ્રાપ્તિ થાય છે; આવી ભાવનાથી મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકમાં રહેલા જીવો પણ સકામ નિર્જરા કરે છે, એમ જૈન શાસ્ત્રોમાં દર્શાવ્યું છે, તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, જે જ્ઞાનાવરણીયાદિ અષ્ટકર્મ (સચિનાદિકર્મ)—નો ક્ષય કરવા માટે તપ જપ કરે છે; તેવા મિથ્યાત્વી જીવો પણ ઉપરના ગુણસ્થાનકપર ચઢવાને માટે અધિકારી બને છે, અર્થાત્ મોક્ષમાર્ગના અંશ તરીકે પ્રથમ ગુણસ્થાનકના જીવો પણ મન, તપાદિથી, યોગમાર્ગની આરાધના કરે છે, તેથી મિથ્યાત્વી જીવોને પણ ઉપરના ગુણસ્થાનકપર ચઢાવવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

સર્વ જીવોપર મૈત્રી ભાવના ધારણ કરવી, સર્વ જીવોના ગુણો સંબન્ધી પ્રમોદભાવના ધારણ કરવી, મધ્યસ્થભાવના ધારણ કરવી અને કરૂણાભાવના ભાવવી, એ આપણા યોગમાર્ગના અધિકારીઓનું કર્તવ્ય છે. લોકોના ભિન્ન ભિન્ન મત દેખીને તેઓનાપર ગુસ્સે ન થતાં મતસહિષ્ણુતા ગુણ પ્રાપ્ત કરવાથી, યોગના માર્ગમાં સ્થિર રહી શકાય છે, માટે સત્ય યોગમાર્ગની પ્રરૂપણા કરવી અને દયાભાવથી અસત્ય માર્ગનો પરિહાર કરવા ઉપદેશ દેવો. મન-વાણી અને કાયાના અશુભ વ્યાપારોનો ત્યાગ કરીને મન-વાણી અને કાયાથકી શુભવ્યાપારોનો અભ્યાસ કરનાર યોગધર્મમાં પ્રવેશ કરી શકે છે.

યોગનો અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છાવાળાઓએ, દારૂ, માંસ, ગાંજો, ધંતુરો, કોકીન વગેરે વ્યસનોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. સાત્વિક આહાર કરવાથી અને રજોગુણી અને તમોગુણી આહારનો ત્યાગ કરવાથી, યોગની સાધના સારી રીતે થઈ શકે છે. સાત્વિક આહારથી ઉત્તમ બુદ્ધિ રહે છે. "જેવો આહાર તેવો ઓડકાર" એ કહેણીમાં ઘણો ભાવાર્થ સમાયો છે. યોગ્ય આહાર અને યોગ્ય વિહારથી યોગની સિદ્ધિ થાય છે.

માનસિક બળ પ્રાપ્ત કરીને આત્માની જ્ઞાનાદિ શક્તિયોનો પ્રકાશ કરવો અને રાગદ્વેષાદિ દુર્ગુણોનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરવો, એજ યોગજ્ઞાનનું કાર્ય છે. સદ્ગુણોની જે જે ઉપાયોવડે પ્રાપ્તિ કરવી તે યોગ કહેવાય છે. કર્મનો ક્ષય કરવાને યોગસમાન કોઈ સાધન નથી. જગતમાં યોગાન-

દીની પેઠે આન્તરિક મલનો પરિહાર કરનાર યોગ છે. જગત્માં અનેક પ્રકારના ચમત્કાર ભૂતકાલમાં જેનાવડે પ્રગટ્યા છે, વર્તમાનમાં પ્રગટે છે, અને ભવિષ્યમાં અનેક ચમત્કારો થશે; તે સર્વનું મૂળ યોગ છે. કલ્પવૃક્ષ જેમ ઇચ્છિત વસ્તુઓને આપે છે, તેમ યોગના આરાધનથી પણ ઇચ્છિત વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થાય છે. પૃથ્વીમાંથી જેમ અનેક પ્રકારની વનસ્પતિયો ઉગી નીકળે છે, તેમ યોગવિદ્યાના આરાધનથી પણ અનેક ગુણો પ્રગટી શકે છે. સાગર પોતાની ગંભીરતાથી જેમ શોભી રહ્યો છે, તેમ યોગવિદ્યાની પ્રાપ્તિથી ગંભીરતા નામનો ગુણ સંપ્રાપ્ત થાય છે. સમુદ્રમાં જેમ અનેક પ્રકારનાં રત્ન ભર્યાં છે, તેમ યોગવિદ્યામાં પણ અનેક પ્રકારની લબ્ધિયો રહી છે. સાયન્સવિદ્યાના શોધકો મનની એકાગ્રતાએ અન્તે જે તત્ત્વો શોધી કાઢવાના છે, તે તત્ત્વોનો યોગવડે શોધ થઈ ચુક્યો છે. યોગના અંશભૂત મનની એકાગ્રતાથી પ્રખ્યાત અમેરિકાનો શોધક મી. એડીસને અડતાલીસ કલાકમાં ફોનોગ્રાફની શોધ કરી તે સર્વે વિદ્વાનો જાણે છે; તે પ્રમાણે આત્મામાં મનની એકાગ્રતા કરીને આત્માની શોધ ચલાવનારા યોગીઓ, કલાકોના કલાકો પર્યંત સ્થિર રહીને, આત્માની અનેક શક્તિયોને પ્રગટાવી શકે, તેમાં કાંઇ પણ આશ્ચર્ય જણાતું નથી. **જૈનધર્મનાં પિસ્તાલીશ આગમોનો સાર પણ એ છે કે, સમ્યક્ત્વ જ્ઞાનપૂર્વક આત્માની સર્વ શક્તિયોને પ્રગટાવવા પ્રયત્ન કરવો.** મોહનીય વગેરે કર્મનો નાશ કરવો અને આત્માની શુદ્ધિ કરીને **આત્માને પરમાત્મા બનાવવો.** રત્નત્રયીરૂપ યોગનું આરાધન કરીને પૂર્વે અનંત જીવો મુક્ત થયા, થાય છે અને ભવિષ્યમાં થશે. યોગની સાધના કરવાથી મનુષ્ય અને દેવલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ જે મુક્તિ છે, તેની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે. આત્માના શુભ અધ્યવસાય ઉત્પન્ન કરાવનાર યોગ છે. હાલના કાલમાં ઉપશમભાવ અને ક્ષયોપશમભાવની સમાધિને યોગીઓ પ્રાપ્ત કરે છે.

કેટલાક કહે છે કે, સમાધિમાં ઉંઘની પેઠે પડ્યા રહેવું પડે છે, માટે તેવી સમાધિ કરવાની કંઈ જરૂર નથી; આમ કહેનારાઓએ યોગશાસ્ત્રાદિ ગ્રન્થોને પૂર્ણ વાંચ્યા નથી, તેમજ પોતે સમાધિનો અનુભવ કર્યો નથી, એમ કહ્યાવિના ચાલતું નથી; કેમકે સમાધિમાં કંઈ ઉંઘવાનું નથી. ક્ષયોપશમ અને ઉપશમભાવની સમાધિની પ્રાપ્તિનું કારણ ધ્યાન છે. આત્માના સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરતાં ધરતાં ઉપશમાદિભાવની સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે વખતે આત્માના સહજસુખનો અનુભવ થાય છે, તે વખતે મનની ચંચળ દશા શાન્ત થએલી માલુમ પડે છે, અર્થા [illegible] દુનિ [illegible] ભાન [illegible] ન નથી અને આત્માના ઉપયોગનું તે વખતે [illegible] મ જૈન યોગના અનુભવીઓ પોકારીને ક [illegible] શ્રીમદ્

ચિદાનન્દકૃત યોગપદોમાં સમાધિદશાનું વર્ણન આવે છે, તેમાં આત્માનો શુદ્ધોપયોગ અને મનના વિકલ્પસંકલ્પનો નાશ થયો હોય એવા ઉંચો સમાધિભાવના મળી આવે છે. આ કાલમાં અપ્રમત્ત ગુણસ્થાનક સુધીની ઉપશમાદિ ભાવની સમાધિની અસ્તિતા છે, માટે યોગના જિજ્ઞાસુઓએ સુગુરુનું અવલંબન કરીને યોગવિદ્યાનો અભ્યાસ શરૂ કરવો. યોગવિદ્યાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો એટલે તુર્ત યોગીની દશા પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી, પણ યોગવિદ્યાની બાર વર્ષપર્યંત આરાધના કરવાથી યોગવિદ્યાનો ખરો અનુભવ જાગ્રત્ થાય છે. યોગસાધનામાં ધૈર્ય ધારણ કરવાની ઘણી જરૂર છે. રાયણનું વૃક્ષ જેમ ઘણાકાળે ફળ આપે છે, તેમ યોગની આરાધનાનો ખરો અનુભવ તો બાર વર્ષે પશ્ચાત્ મળે છે. યોગની સાધનાનું ફળ અવશ્ય પ્રાપ્ત થવાનું અને તે ફળ આત્માની ઉચ્ચ દશા છે, એમ મનમાં વિચાર કરીને યોગસાધનમાં પ્રવેશ કરવો.

જે મનુષ્યો અન્યોને ચમત્કારો બતાવવાને માટે અને પોતાની આશાકામનાઓ પૂર્ણ કરવાને માટે, યોગની આરાધના કરે છે, તેઓ યોગમાર્ગની ઉચ્ચ ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરી શકતા નથી. યોગથી ચમત્કારો પ્રાપ્ત થાય છે, પણ યોગીએ આશાકામનાનો ત્યાગ કરીને નિષ્કામ બુદ્ધિથી યોગની સાધના કરવી જોઈએ. મદારીની પેઠે યોગથી કોઈ સામાન્ય ચમત્કાર પ્રાપ્ત કરીને, લોકોમાં જે જ્યાં ત્યાં ખેલ કરી બતાવે છે, તે મનુષ્ય, યોગની ઉચ્ચ ભૂમિકામાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી. યોગીઓએ યોગવિદ્યાથી ચમત્કાર પ્રાપ્ત કરીને પણ યોગવિદ્યામાં આગળ પ્રવેશ કરવાને માટે, અબ્ધવા મનુષ્યની પેઠે ગંભીર મન રાખીને વર્તવું જોઈએ. યોગીએ, લોક પોતાને માને વા ન માને તેની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. ખરા યોગીઓ પોતાના સહવાસમાં રહેનારને પણ પોતાનામાં અમુક શક્તિ (ચમત્કાર) પ્રકટી છે, તેની ખબર પડવા દેતા નથી અને કદાપિ લોકોને પોતાના ચમત્કારની ખબર પડે છે અને કોઈ વખત અમુક શક્તિ ફોરવવી પડે છે તો, પશ્ચાત્ જનસમૂહથી ઉપાધિ ન થાય એવી રીતે પ્રવૃત્તિ આચરે છે અને યોગશાસ્ત્રોમાં કહેલી શક્તિયોનું આરાધન કરે છે. યોગસમાધિ સેવનારાઓ, યોગાભ્યાસી જનોને તેના અધિકાર પ્રમાણે કુંચીઓ બતાવે છે. પાત્રતા વિના કંઈ મળતું નથી—પાત્રવિના મળેલી વસ્તુ રહેતી નથી. દેખાદેખીથી યોગની સાધના કરનારાઓને ઘણું ખમવું પડે છે અને કોઈ વખત દુઃખના પાત્ર બનવું પડે છે, માટે યોગવિદ્યાના અનુભવીઓને ગુરૂ કરીને તેની આજ્ઞા પ્રમાણે યોગમાર્ગની ક્રિયાઓને સેવવી જોઈએ—"દેખાદેખી સાધે જોગ, પડે પિંડ કે વાધે રોગ" આ કહેવતને લક્ષ્યમાં લેઈ ગુરૂગમપૂર્વક યોગવિદ્યામાં પ્રવેશ કરવો, એવી યોગાભ્યાસીઓને સૂચના આપવામાં

આવે છે. ગૃહસ્થોને ગૃહસ્થોના અધિકાર પ્રમાણે યોગમાર્ગમાં પ્રવેશ કરાવવો અને સાધુઓને તેમની યોગ્યતા પ્રમાણે યોગાભ્યાસ કરાવવો જોઇએ. જેઓ પાત્ર વા અપાત્ર જોયાવિના યોગની વિદ્યાની ઉત્તમ કુંચીઓને આપે છે, તેઓ પશ્ચાત્તાપ પામે છે. એક ભવમાં હાલના કાલમાં પરિપૂર્ણ યોગની આરાધના થઈ શકતી નથી, માટે હળવે હળવે **યોગની સાધના કરવી જોઇએ.**

યોગશાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરીને યોગની આરાધના કરવાથી, કદી પાછા પડવાનું થતું નથી. જૈનાગમોમાં અનેક પ્રકારના યોગનું વર્ણન વાંચવામાં આવે છે. યોગનો અભ્યાસ કરીને જેઓ જૈન શાસ્ત્રો વાંચે છે, તેના હૃદયમાં જ્યાં ત્યાં યોગનું સ્વરૂપજ જોવામાં આવે છે. હાલ મને પૂવના કરતાં **છ આવશ્યકનું અત્યંત યોગગર્ભિત સ્વરૂપ અનુભવાય છે** અને છ આવશ્યકની અત્યત ઉત્તમતા ભાસે છે, તેની રચના યોગના આધારે ઉદ્દેશપૂર્વક ગણધરમહારાજાએ કરેલી છે, એમ લાગે છે. યોગવિદ્યામાં કુશલતા મળવ્યા બાદ યોગની દૃષ્ટિ ખુલે છે અને તે દૃષ્ટિથી છ આવશ્યક સૂત્રોને જે દેખે છે તે, તેની ઉત્તમતાનો ઘણો ખ્યાલ કરી શકે છે. સમ્યકત્વ દૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરનાર–જૈન શાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદન કરેલી યોગવિદ્યા છે. યોગજ્ઞાનીઓ, સૂત્રોમાં ગુપ્તપણે રહેલી યોગવિદ્યાને સારી પેઠે અનુભવી શકે છે. સૂત્રોમા ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિથી દેખનારને, ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારનુ જ્ઞાન મળે છે, અર્થાત્ અધ્યાત્મ જ્ઞાનિયોને તે સૂત્રમાંથી અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, વ્યવહારક્રિયાઓને શોધનારાઓ, તેજ સૂત્રોમાંથી ક્રિયાઓને શોધી શકે છે, તેમજ સાયન્સના વિદ્વાનો સૂત્રોમાથી પદાર્થવિજ્ઞાનને મેળવી શકે છે. જેઓ યોગ, અધ્યાત્મ, પદાર્થવિજ્ઞાન, આદિ તત્ત્વોને સારી પેઠે જાણી શકે છે, તેઓની દૃષ્ટિ વિશાલ થવાથી, તેઓ આત્મતત્ત્વની પ્રાપ્તિના અનેક યોગોને અપેક્ષાએ જાણે છે, બોધે છે અને સ્વાધિકાર પ્રમાણે આદરે છે અને અન્યોને આદરાવે છે.

ખરેખર યોગવિદ્યાનું સપૂર્ણ વર્ણન કોઇનાથી કરી શકાતુ નથી, શ્રી કેવલી ભગવાન્ પણ કરોડો વર્ષ પર્યન્ત યોગના અસખ્ય ભેદોનુ વર્ણન કરે તોપણ, પૂર્ણપણે યોગનુ સ્વરૂપ કથી શકાય નહિ; તો મારા જેવાથી તો યોગનુ અમુક અપેક્ષાએ સામાન્યરીત્યા જ વર્ણન થઈ શકે. યોગના અનેક પુસ્તકો છે, પણ વાચકો જેવી જેવી દૃષ્ટિથી તે પુસ્તકો વાંચે છે, તેને તે પ્રમાણે ફલવત્ પરિણમે છે. ચન્દ્રનો શીતલ સ્વભાવ છતાં ભિન્ન ભિન્ન આશયથી દેખનારાઓ પૈકી કોઇને ઉષ્ણ લાગે છે, કોઇને ઠંડો લાગે છે, કોઇને પીડાકારી લાગે છે, કોઇને આલ્હાદકારી લાગે છે અને કોઇને તેમાં

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ૐ શાન્તિઃ શાન્તિઃ શાન્તિઃ

[illegible]

લે.
મુનિ બુદ્ધિસાગર

श्रीमद् बुद्धिसागरकृत

श्रीयोगदीपक मूलग्रन्थः ।

नमः श्रीवर्द्धमानाय, सर्वदोषप्रणाशिने ।
केवलज्ञानरूपाय, लोकरूपाय तायिने ॥ १ ॥
सद्गुरुं पूज्यमानस्य, स्वाभाविकगुणोदधिम् ।
स्वकर्मनिवृत्त्यर्थं, करोमि योगदीपकम् ॥ २ ॥
कोऽहमात्मा चिदानन्दो, भिन्नः पुद्गलभावतः ।
स्वस्वरूपस्वभावेन, सनातनोऽस्मि स्वभावतः ॥ ३ ॥
असंख्यप्रदेशात्मा, नित्यो भिन्नोऽस्मि देहतः ।
इन्द्रियाण्यपि नैवात्मा, नापि मनोऽस्मि हि ॥ ४ ॥
नास्मि वाणी न कायात्मा, सर्वं नास्मि जडात्मकः ।
ज्ञानदर्शनभावेन, सिद्ध आत्मा हि शाश्वतः ॥ ५ ॥
परभावप्रसंयोगात्, देहधारी चतुर्गतौ ।
केवलज्ञानभावेन, सर्वमात्मनि दृश्यते ॥ ६ ॥
आत्मस्वरूपगभावानां, शान्तिभावः स्फुटं सदा ।
निर्विकल्पस्वरूपस्थं, समाधौ जैनदर्शने ॥ ७ ॥
व्यवहारेण नयेनात्मा, कर्मसत्तास्वरूपधृक् ।
कर्मोदये च भावे वै, योऽसौ ध्यानः प्रमाणते ॥ ८ ॥
कर्मोदये कर्मभिर्नाऽपि, ज्ञानेन ज्ञानिनः स्वयम् ।
मोहनीयं मलं चैव, नैव ममत्वपुद्गलः ॥ ९ ॥
शुभं चित्तस्वरूपेषु, ममत्वं क्रियते सदा ।
ममत्वभावं नैवास्ति, तत्र रागो न पुद्गले ॥ १० ॥
अशुभं चित्तस्वरूपेषु, द्वेषत्वं क्रियते सदा ।
निर्विकल्पं परमं, चिन्तितं सर्वमेव प्रद्युम्नः ॥

मीयन्ते सर्वतोभावा, अनेन ब्रह्मचक्षुषा ।
आत्मेति कथ्यते तेन, सम्यग्व्युत्पत्तियोगतः ॥ १२ ॥
विज्ञानमात्मनो धर्मः, स्वान्यभावप्रकाशकम् ।
आत्मनो ज्ञानपर्याये, लोकाऽलोकं विलीयते ॥ १३ ॥
आत्मनः सर्वद्रव्येषु, श्रेष्ठता भाविताशुभा ।
सहजानन्दभावेन, चारित्रमद्भुतं स्फुटम् ॥ १४ ॥
समितिगुप्तियोगेन, शुद्धधर्म्मसमुद्भवः ।
सुखदुःखप्रसङ्गेषु, समश्चारित्रवान्स्मृतः ॥ १५ ॥
समो हर्षविषादेषु, समो मानापमानयोः ।
स्तुतिनिन्दादिभावेषु, समश्चारित्रयोगिराट् ॥ १६ ॥
ज्ञानगर्भितवैराग्य-मुत्तमं प्राप्य योगिराट् ।
अक्षरं निर्मलं शुद्धं, परमात्मपदं भजेत् ॥ १७ ॥
ममत्वं ज्ञानिनः किं स्याद्, हेयादेयविवेकतः ।
ममत्वोपाधिनिर्मुक्त, आत्मा मुक्तः प्रकीर्तितः ॥ १८ ॥
मूर्च्छा परिग्रहः स्यात, उक्तं सूत्रेषु सूरिभिः ।
सूत्रसम्मतयोगेन, आत्मा सद्धर्ममाप्नुयात् ॥ १९ ॥
बाह्यकार्याणि कुर्वन् सन्, मोहचेष्टां परित्यजन् ।
भावचारित्रयोगेन, मुच्यते सर्वकर्म्मतः ॥ २० ॥
संत्यक्तसर्वसंकल्पो, निर्विकल्पसमाधिताम् ।
संप्राप्य तात्त्विकानन्द-मश्नुते संयतः स्वयम् ॥ २१ ॥
मनःस्थैर्य समासाद्य, दत्तलक्ष्योपयोगकः ।
भवे मुक्तौ समत्वाद्य, स्वादते समतामृतम् ॥ २२ ॥
साम्यामृतप्रसादेन, जीवन्मुक्तोऽभिधीयते ।
सम्यग्दृष्टिगुणस्थाने, सापेक्षातो पटेत सः ॥ २३ ॥
शुक्लेन परिणामेन, साम्यानन्दो विवर्द्धते ।
ध्याता सम्यग् विजानाति, ध्यानं हि ज्ञानयोगतः ॥ २४ ॥
मनश्चञ्चलतां प्राप्य, यत्रतत्र परिभ्रमत् ।

स्थिरतां लभते नैव, आत्मनो ध्यानमन्तरा ॥ २५ ॥
चित्ते वशीकृते सर्वं विजानीयाद्वशीकृतम् ।
वशीकरणाय चित्तस्य, सर्वोपायाः प्रजल्पिताः ॥ २६ ॥
ज्ञानदर्शनचारित्र,–वीर्यानन्दनिकेतनः ।
आत्मारामः सदा ध्येयः, सर्वशक्तिमयः सदा ॥ २७ ॥
स्वमवद् बाह्यभावेषु, ममत्वं नैव युज्यते ।
तथैव द्वेष्यता तत्र, ज्ञानिनो नैव युज्यते ॥ २८ ॥
नैव स्त्रीशत्रुभोज्यादि, पदार्था मोहहेतुकाः ।
मोहबुद्ध्या स्वयं तत्र, द्विषन् रज्यन् विमुह्यति ॥ २९ ॥
रागस्य हेतवो ये ये, भजन्ते द्वेषहेतुताम् ।
सानुकूलप्रतिकूल,–मनोवृत्तिप्रसङ्गतः ॥ ३० ॥
रागरूपा मनोवृत्ति, र्द्वेषरूपा तथैव च ।
रागद्वेषविनिर्मुक्तं, मनो मोक्षस्य कारणम् ॥ ३१ ॥
अज्ञानेन स्वयं जीवो, बाह्यभावेषु रज्यति ।
ज्ञानात्मा तु विवेकेन, जडेषु नैव रज्यति ॥ ३२ ॥
अहिंसायाः प्रतिष्ठायां, वैरत्याग इति श्रुतिः ।
साम्यभावप्रतिष्ठायां, प्रत्ययस्तस्य जायते ॥ ३३ ॥
साम्यात्मा नैव बध्नाति, कर्माणि किन्तु छेदकृत् ।
साम्यात्मा पूर्णयोगी स्याद्, योगशास्त्रेषु सम्मतम् ॥३४॥
शुद्धानन्दस्य भोक्ता स्या–त्समात्मा भगवद्गिरा ।
समत्वं सर्वभावेषु, जीवाजीवेषु सम्मतम् ॥ ३५ ॥
समत्वमात्मनो धर्मो, रागरोषविवर्जनात् ।
प्रमुदमति जीवेषु, तत्त्वसम्मुखदृष्टिषु ॥ ३६ ॥
घोरकर्माणि कुर्वाणा, जना यान्ति परां गतिम् ।
साम्यभावप्रतापेन, तस्मात्तं प्राप्तुमुत्सहे ॥ ३७ ॥
साम्यादात्मस्थिरीभावो, वीर्योल्लासः प्रवर्धते ।
क्षपकश्रेणिमारुह्य, भव्यो याति निर्वगृहम् ॥ ३८ ॥

कर्मभेदविनाशाय, सोऽहं भव्यशिरोमणिः ॥ ५२ ॥
अहो जीवः परात्माऽहं, सत्तातः सम्प्रति स्मृतः ।
व्यक्तितो व्यक्तिसिद्ध्यर्थं, साधयिष्ये परात्मताम् ॥ ५३ ॥
आत्मसामर्थ्यतः शीघ्रं, मया किं किं न साध्यते ।
सर्वकार्याणि सिद्ध्यन्ति, यत्नेनातः समुत्सहे ॥ ५४ ॥
लक्ष्यसाधकबुद्ध्या यं, परात्मानं स्मराम्यहम् ।
स्वसमद् पाल्यभावेषु, दृष्टिर्देया न कुत्रचित् ॥ ५५ ॥
अविच्छिन्ना विधातव्या, नवधा भक्तिरात्मनः ।
आत्मभक्तिप्रतापेन, जीवा यान्ति परं पदम् ॥ ५६ ॥
आत्मवत्सर्वजीवेषु, दृष्टिः स्वोन्नतिकारिका ।
भावशान्तिप्रकाशार्थं, देया भक्तिपरायणैः ॥ ५७ ॥
समर्पीकृत्य निजात्मानं, धर्मकार्ये प्रवर्त्तनात् ।
आर्तध्यानादिरहितो, भक्तियोगी शिवं व्रजेत् ॥ ५८ ॥
स्वात्मा परात्मरूपश्च, दृश्यते भक्तितः स्वयम् ।
करोति दर्शनं जीवः, स्वस्येति प्रत्ययो ध्रुवम् ॥ ५९ ॥
स्वामिसेवकभावेन, भक्तिराद्या प्रदर्शिता ।
पक्वज्ञानदशायां तु, स्वामिसेवकवर्जिता ॥ ६० ॥
सत्त्वसम्यादिरूपेण, सार्वकालिकप्रत्ययाम् ।
परां भक्तिं समासाद्य, भक्तियोगी शिवं व्रजेत् ॥ ६१ ॥
भक्तियोगी क्रियायोगी, ज्ञानयोगी तथैव च ।
साम्ययोगी ध्रुवां सिद्धिं, प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ ६२ ॥
असद्व्यपयोगगुणस्थाने, मुक्तिः स्यान्नात्र संशयः ।
सर्वाऽपि ज्ञानसम्यक्त्व, चारित्राणि विशेषतः ॥ ६३ ॥
स्याद्वादानुरूपा सर्वे, पदार्थाः सन्ति वस्तुतः ।
श्रद्धा हि तादृशी सम्यक्, दर्शनं व्यवहारतः ॥ ६४ ॥
षड्द्रव्याणां निश्चये, दर्शनमोहकर्मणः ।
चतुर्णां च कषायाणां, तथानन्तानुबन्धिनाम् ॥ ६५ ॥

निश्चयात्किञ्चिदंशेन, साध्यते ज्ञानयोगिभिः ॥ ७९ ॥
उत्तमो राजयोगश्च, हठः प्रोक्तः कनिष्ठकः ।
साध्यसाधनयोगेन, अपेक्षातो हठः स्मृतः ॥ ८० ॥
पापमुक्तक्रियायुक्तो, हठः साध्यो विचक्षणैः ।
अगीतार्था विमुह्यन्ति, एकान्तपक्षधारकाः ॥ ८१ ॥
जैनागमपरीपाठात्, सम्यक्श्रद्धा प्रजायते ।
सापेक्षवादवोधाच्च, मिथ्याबुद्धिर्विनश्यति ॥ ८२ ॥
त्रिधात्मानं विजानाति, बहिरात्मादिभेदतः ।
परात्मसाध्यसिद्ध्यर्थं, सम्यग्दृष्टिः प्रवर्त्तते ॥ ८३ ॥
संयतश्राद्धधर्म्मे च, यथाशक्ति प्रवर्त्तते ।
ज्ञानादीनां समाचारान्, गृह्णाति विधितः स्वयम् ॥८४॥
अनन्तदुःखदावाग्नौ, संसारेहि सुखं कुतः ।
कुटुम्बादिममत्वञ्च, केवलं दुःखकारणम् ॥ ८५ ॥
रागद्वेषादिसंयुक्तं, मनः संसार उच्यते ।
रागद्वेषवियुक्तत्वान्मनो, मोक्षस्य कारणम् ॥ ८६ ॥
यावन्तो मोहसम्बन्धा, स्तावन्तो दुःखहेतवः ।
स्वप्नेऽपि दुःखदावाग्नि, रहो मोहस्य चेष्टितम् ॥ ८७ ॥
क्षणिकेषु पदार्थेषु, औदासीन्यं प्रवर्त्तते ।
रागादिहेतवो ये ये, ते ते वैराग्यहेतवः ॥ ८८ ॥
सर्वे बन्धुसमा जीवा, न मे वैरी न मे प्रियः ।
शुद्धानन्दस्वरूपोऽहं, निराकारस्वरूपवान् ॥ ८९ ॥
शुद्धात्मपदमिच्छामि, स्वाभाविकसुखप्रदम् ।
सर्वकर्म्मविनाशार्थं, मुत्सुकोऽहं प्रयत्नतः ॥ ९० ॥
स्वाभाविकस्वरूपे मे, सुखानन्तमहोदधिः ।
ज्ञानादिसद्गुणाः सर्वे, वर्तन्ते स्वस्वरूपतः ॥ ९१ ॥
साक्षीभूतो विपश्यामि, स्फुरन्त्यादर्शवन्मयि ।
निर्लेपः सन्पदार्थेषु, प्रवर्त्ते स्वाधिकारतः ॥ ९२ ॥

उद्यमेन सदा साध्या, शुद्धानन्दपदप्रदा ॥ १०६ ॥
जनाः सर्वे सुखं यान्तु, जैनधर्मः प्रवर्द्धताम् ।
दोषाणां सर्वथा नाशो, मङ्गलानि पदे पदे ॥ १०७ ॥
सद्गुरोः सङ्गतिं भव्यां, सम्यक्त्वं निश्चलं शुभम् ।
शान्तिं तुष्टिं च पुष्टिं च, प्राप्नुवन्तु जनाः सदा ॥ १०८ ॥
*षड्रसांनिधिचन्द्राब्दे, चैत्रमासे सुखप्रदे ।
एकादश्यां सितेपक्षे, जनानां शान्तिकारकः ॥ १०९ ॥
श्रीयुते कुम्भग्रामे, बुद्ध्याब्धिसाधुना शुभः ।
अष्टोत्तरशतश्लोकैः, कृतो योगप्रदीपकः ॥ ११० ॥

ॐ शान्तिः ३

---

* १९६६ चैत्र सुदि ११.

विद्याभ्यासं दूरतः परिहृत्य परमतत्त्वेतरमानिनो जडवस्तुपङ्किले निमग्ना उत्तरत्र भविष्यन्तीति संभाव्यते। तस्मादिदानीन्तने काले, दयाप्रधानास्तत्त्ववेदिनः परमोपकारिणो महात्मानो यदि प्रयासजातमविगणय्य मृषाध्वसेविनो जनान्नोपदेक्ष्यन्ति, चेदणीयसा कालेन सत्तत्त्वविमुखानां साम्राज्यं स्थिरीभविष्यतीति स्फुटमनुमीयते। आत्मतत्त्वानभिज्ञा इदानीं बहुशो जना विलोक्यन्ते, तत्कारणन्तु प्रत्यहमैहिकसुखवाञ्छायां समुत्पन्नधियां तेषां मनांसि तत्रैव लब्धस्वास्थ्यानि निजात्मतत्त्वविचिन्तने विधुराणि भवन्तीति विभावनीयं विशेषज्ञैः।

प्राप्तप्रमादतिमिरोध्यात्मतत्त्वविमर्षणेऽसमर्थो जनव्रातोऽधुना केवलं शारीरिकशर्म्मलोलुपो भववल्लीविवर्द्धनोपायं रचयमानो दिक्षु विदिक्षु विमूढ इवेतस्ततो बम्भ्रमीति। इदमेव भारतं वर्षं कतमस्मिन्समये योगविद्याप्रभावेण महत्तरभाग्यास्पदं व्यजेपीदिति साम्प्रतमपि प्राचीनमहामुनिरचितानामध्यात्मयोगशास्त्राणां समवलोकनेन निश्चीयते। इदानीमनात्मविद्याविशोधने बद्धकक्षो जनसमुदायो यथा व्यापृतस्तथैव पुरा परात्मविद्याविशोधनेन जनप्रयासः सफलीक्रियते स्म। प्राक्तनानामध्यात्मविदां मानवोत्तमानामाचारप्रमुखगुणव्यूहं स्मृतिगोचरं विधाय साम्प्रतकालीनजनसंस्थाविलोकनेन च केषां सहृदयानां हृदयानि शितेतराश्रुमौक्तिकमालाभिर्नोविराजन्ते। यद्यप्येवमस्ति, तथाप्येतदध्यात्मतत्त्वरसिकैस्तच्छुद्धिं समीहमानैर्नृभिर्नाङ्गीकर्त्तव्यम्, यतो यद्वस्तु प्राप्त्युपाये यादृशं प्रयासभूयस्त्वं विद्यते, तादृश्येव तद्वस्तुलाभे सुखसम्पत्तिरनुभूयते। बाह्यभावा यद्यपि सुखेन साध्या विद्यन्ते, परात्मतत्त्वज्ञानन्तु विपुलतरश्रमनिष्पाद्यं संभाव्यते, तथाप्यनुकूलसाधनसम्पत्त्या द्रव्यज्ञानकलापसंभृतां नृजातिं समासाद्य तस्मिन्नेव सर्वथा यतितव्यम्। यतः (ऋते ज्ञानान्न मोक्षः) इत्यादि बहुवि-

धागमप्रामाण्याद्धेयोपादेयलक्षणो धर्मः समाराधनीयः। तथा-चोक्तं योगबिन्दौ.

व्रतानि सातिचाराणि, सुकृताय भवन्ति न।
अतिचारास्ततो हेयाः पञ्च पञ्चव्रते व्रते ॥ १ ॥

परिशुद्धप्रवचनाधिगमातिशायिधर्मकथाविसंवादिनिमित्तादि लक्षणस्य तस्य तस्य कल्याणस्य योगेन मोक्षवीजाधानादिरूपं सत्त्वार्थमेव विदधानो यो वरवोधिमान्भवेत् स प्रकृष्टं, भव्यसत्त्वप्रयोजनकारितीर्थकृत्पदं प्राप्नोति, तथा चैतत्प्रकारेण स्वजनमित्रदेशादिविशेषगतं परमार्थत्त्वं यो वोधिप्रधानो जीवो विचिन्तयेत्, स परोपकाररूपाचिन्तानुष्ठानाच्च न केवलं परोपकारी तीर्थकृद्भवेत्, किन्तु देवदानवमानवादिमाननीयमहिमा, तीर्थकराग्रिमशिष्यः प्रशस्तबुद्धिर्गणधरोऽपि जायेत। तथैव जरामरणादिदारुणदहनदह्यमानभवभवनोदराद्दूरमात्मनिःकाशनं यः संवेगशाली चिन्तयति, स स्वप्रयोजनमात्रप्रतिवद्धमानसः सततमेव द्रव्यभावमुण्डनप्रधानो मुण्डकेवलदर्शनवान् भवेत्।

संवेगस्य लक्षणञ्चेत्थम्।
तथ्ये धर्मे ध्वस्तहिंसाप्रवन्धे
देवे रागद्वेषमोहादिमुक्ते।
साधौ सर्वग्रन्थसन्दर्भहीने
संवेगोऽसौ निश्चलो योऽनुरागः ॥ १ ॥

इदानीं दुःषमसुषमाख्ये पञ्चमारकेऽपि योगजन्यं फलं प्रत्यक्षतया प्रायो विलोक्यते। तदन्यदामर्षौपध्यादिप्राप्तिरूपं फलमागमभाषितं श्रूयते।

तथा च.
अलौल्यमारोग्यमनिष्ठुरत्वं
गन्धः शुभो मूत्रपुरीषमल्पम्।

कान्तिः प्रसादः स्वरसौम्यता च
योगप्रवृत्तेः प्रथमं हि लिङ्गम् ॥ १ ॥
मैत्र्यादियुक्तं विषयेषु चेतः
प्रभावधर्द्धैर्यसमन्वितञ्च ।
द्वन्द्वैरधृष्यत्वमभीष्टलाभो
जनप्रियत्वं च तथा परं स्यात् ॥ २ ॥
दोषव्यपायः परमा च तृप्ति-
रौचित्ययोगः समता च गुर्वी ।
वैरादिनाशोऽथ कृतंभराधी-
र्निष्पन्नयोगस्य तु चिह्नमेतत् ॥ ३ ॥

ईदृग्विधाद्योगफलादेव तत्त्वान्तरप्राप्तिरपि सिद्ध्यत्यचिरेण नान्यथा । चित्तस्थैर्यञ्चाध्यात्मज्ञानादियोगेनैव सञ्जायते, यावन्मनोजयनिग्रहो न भवति तावदखिलमाचरितमरण्यरुदितमिव निष्फलं संपद्यते, चित्तस्वास्थ्यमन्तरा सम्यग्बुद्धिप्रकाशोऽपि नोत्पद्यते याथातथ्येन ।

तदुक्तम्.

चित्तायत्तं धातुबद्धं शरीरं
चित्ते नष्टे धातवो यान्ति नाशम् ।
तस्माच्चित्तं यत्नतो रक्षणीयं
स्वस्थे चित्ते बुद्धयः संभवन्ति ॥ १ ॥

तस्माच्चित्तविशुद्ध्यर्थं योगोपास्तिरेव ज्यायसी । तथाच पातञ्जलसूत्रमपि तमेवार्थं बोधयति "समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः" चित्तवृत्तिनिरोधनार्थमेव यमाद्यष्टाङ्गयोगः समभ्यसनीयः ।

तथाचोक्तम्.

तस्याऽजननिरेवास्तु, नृपशोर्मोघजन्मनः ।
अविद्धकर्णो यो योग-इत्यक्षर शलाकया ॥ १ ॥

चतुर्वर्गेऽग्रणीर्मोक्षो, योगस्तस्य च कारणम् ।
ज्ञानश्रद्धानचारित्र–रूपरत्नत्रयञ्च सः ॥ २ ॥
योगः सर्वविपद्वल्ली–विताने परशुः शितः ।
अमूलमन्त्रतन्त्रञ्च, कार्मणं निर्वृतिश्रियः ॥ ३ ॥
भूयांसोऽपि हि पाप्मानः, प्रलयं यान्ति योगतः ।
चण्डवातादनघना- घन घन घना इव ॥ ४ ॥
क्षिणोति योगः पापानि, चिरकालार्जितान्यपि ।
प्रचितानि यथैधांसि, क्षणादेवाशुशुक्षणिः ॥ ५ ॥

अथ प्रकारान्तरेणश्रीमद्धरिभद्रसूरिर्योगमाहात्म्यादेव परलोकसिद्धिं प्रतिपादयन्नाह ।

ब्रह्मचर्येण तपसा, सद्वेदाध्ययनेन च ।
विद्यामन्त्रविशेषेण, सत्तीर्थासेवनेन च ॥ १ ॥
पित्रोः सम्यगुपस्थानाद्, ग्लानभैषज्यदानतः ।
देवादिशोधनाच्चैव, भवेज्जातिस्मरः पुनः ॥ २ ॥

तस्मात्तत्त्वान्तरप्राप्तिरपि निष्पन्नयोगेनैव समासाद्यते ।

तदुक्तं तेनैव.

एवञ्च तत्त्वसंसिद्धेर्योग एव निबन्धनम् ।
अतो यन्निश्चितैवेयं, नान्यतस्त्वीदृशी क्वचित् ॥ १ ॥
अतोऽत्रैव महान्यत्न–स्तत्तत्त्वप्रसिद्धये ।
प्रेक्षावता सदा कार्यो वादग्रन्थास्त्वकारणम् ॥ २ ॥

तस्मात्तपोनिर्धूतकल्मषैर्योगमार्गविद्भिः श्रीमद्धेमचन्द्राचार्यप्रभृतिभिर्भविष्यद्विवादग्रस्तकलिकालयोगिहितार्थं मतिमोहान्धकारप्रदीपप्रख्यानि प्रवचनानि समर्थितान्यनेकशः सन्ति । एतदेव दर्शयति

वादांश्च प्रतिवादांश्च, वदन्तो निश्चितांस्तथा ।
तत्त्वान्तं नैव गच्छन्ति, तिलपीलकवद्गतौ ॥ १ ॥

एवं सति कस्तत्र तत्त्वप्रतिपत्त्युपाय इत्याशङ्क्याह

अध्यात्ममत्र परम, उपायः परिकीर्त्तितः ।
गतौ सन्मार्गगमनं, यथैव ह्यप्रमादिनः ॥ २ ॥
मुक्त्वाऽतोवादसंघट्ट–मध्यात्ममनुचिन्त्यताम् ।
नाविधूते तमस्स्कन्धे, ज्ञेये ज्ञानं प्रवर्त्तते ॥ ३ ॥
सदुपायाद्यथैवाप्ति–रुपेयस्य तथैव हि ।
नेतरस्मादितिप्राज्ञः, सदुपायपरो भवेत् ॥ ४ ॥
सदुपायश्च नाध्यात्मा–दन्यः सन्दर्शितो बुधैः ।
दुरापं किंत्वदोऽपीह, भवाब्धौ सुष्ठुदेहिनाम् ॥ ५ ॥

इतोऽन्यथा प्रज्ञैव न सिद्ध्यति, तस्मात्सर्वप्रयत्नेन तत्त्वार्थिभिः सद्योगप्रवृत्तिप्रतिपत्त्यर्थं तत्प्रतिपादकानि प्रवचनानि सततं परिशीलनीयानि, सत्यतत्त्वमेव परिग्रहणीयम्, न तु पक्षपातिना भवितव्यम्, यदुक्तमागमे,

आत्मीयः परकीयो वा, कः सिद्धान्तो विपश्चिताम् ।
दृष्टेष्टाबाधितो यस्तु, युक्तस्तस्य परिग्रहः ॥ १ ॥

इत्थमवधार्य मतिमद्भिः सार्वदर्शनिकैरयं संस्कृतपद्योपनिबद्धो योगदीपकाख्यो गुर्जरभाषया परमहृद्यया समलङ्कृतो ग्रन्थो दृष्टिपथमवद्यतया नेतव्यः । अस्य ग्रन्थस्य प्रणेता, साम्प्रतकालीनः साक्षरजैनजैनेतरवर्गसंमान्यः परोपकाररसिको योगनिष्ठमुनिवर्य्यबुद्धिसागरश्रमण आर्यावर्त्ते विजयतेतराम् । अस्मिन्योगदीपकाख्ये परमपावनीये ग्रन्थे, ज्ञान दर्शनचारित्रादिविभेदेन, योगमार्गस्यानेके भेदाः प्रदर्शिताः, तत्र मुख्यतया सहजयोगस्य विस्तारो दरीदृश्यते, हठयोगस्यापि च जैनसिद्धान्तानुसारेण तत्र तत्र सविस्तरं प्रतिपादनं स्फुटतामावहति, मोक्षमार्गोपासकानां भव्यजनानामयं योगदीपकग्रन्थो भविष्यतीति मदीयो निश्चयः । अस्य

ग्रन्थस्य विशेषतोऽभिशंसनेनालम्, किन्तु मध्यस्थदृष्टिधारका गुणानुरागिणो जनाः स्वयमेवास्य ग्रन्थस्य विलोकनेनावगतार्थाः प्रशंसितारो भविष्यन्तीति निर्विवादम् ॥ भारतभूमिविभूषणायमानेन सर्वत्र प्रख्यातिभाजा बुद्धिसागरेणेमं योगदीपकं रचयित्वा भारतवासिनां जनानामुपर्य्यनल्पोपकारो विहितोऽस्त्यतो मुनिवर्य्यश्रीमद्बुद्धिसागरः प्रशस्तधन्यवादं वरीभर्त्ति "परोपकाराय सतां विभूतयः" इति न्यायाऽनुसारेण ॥

शिवमस्तु सर्वजगतः, परहितनिरता भवन्तु भूतगणाः ।
दोषाः प्रयान्तु नाशं, सर्वत्र सुखीभवन्तु लोकाः ॥ १ ॥

ले० भाईशङ्करशास्त्री.

〃	૮	अस्मदीयकृत	अस्मदीय
૧૦૪	૩૩	ભ્રુકુટિ	ભ્રુકુટિ
૧૦૭	૨૯	કામીપડે	કાળપડે
૧૧૧	૩૨	જાય છે	થાય છે
૧૧૨	૧૫	તત્ત્વને પૃથ્વી જે	જેને પૃથ્વીતત્ત્વ
૧૧૩	૧૯	માન	માન્ય
૧૨૨	૮	આવતાં	આવતા
૧૨૬	૩૪	तत्त्व	तत्वं
૧૩૪	૩૦	प्रत्याहार	(૫) प्रत्याहार
૧૩૫	૧૧	ઇદ્રિયોના	ઇંદ્રિયોના
〃	૧૪	સાંભાળ	સાંભળ
૧૪૪	૪	પાસમાં	પાશમાં
૧૫૦	૧૦	લોભથી	લોભના
૧૫૨	૧૦	સર્વથા	સર્વં
૧૬૩	૬	સમજાવવું	સમજવું
૧૭૧	૧૯	પ્રમાણુ	પ્રમાણે
〃	૨૨	દેદિપ્યમાન	દેદીપ્યમાન
〃	૨૪	ઊજ્જ્વલ	ઉજ્વલ
૧૮૫	૮	ચમત્કારીક	ચમત્કારક
૨૦૧	૫	પરિગ્રહ,	પરિગ્રહ
૨૧૦	૭	કરીયાત્ર	કરીમયા
૨૩૦	૧	આવશ્ય	આવશ્યક
૨૪૦	૨૭	ધર્મમ	ધર્મમાં
૨૬૬	૧૫	મનમાં	મનમાંથી

શું તમે ગ્રાહક નથી ? હોવાજ જોઇએ.

વિજ્ઞપ્તિ પત્ર.

અધ્યાત્મજ્ઞાનપ્રસારક મંડળ તરફથી 'બુદ્ધિપ્રભા' નામનું માસિક બે વરસથી પ્રગટ થાય છે. જેમાં પુજ્ય ગુરૂવર્ય મુનિ શ્રી બુદ્ધિસાગરજીના, તેમજ કેટલાક જૈન વિદ્વાનોના લેખો પ્રગટ થાય છે. થોડાજ સમયમાં તેના ગ્રાહકની સંખ્યા ૧૦૦૦ જેટલી થવા પામી છે અને જૈન કોમમાં તે સારી રીતે વખણાતું થયું છે. આ માસિકના ગ્રાહક થવાથી બે પ્રકારના લાભ મેળવવાની તક મળે છે. એક તો ઉત્તમ પ્રકારના જૈન ધર્મ સંબંધી લેખોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે અને તેની સાથે આ માસિકમાંથી જે કાંઇ નફો રહે તે બોર્ડીંગમાં ખરચવાનો હોવાથી બોર્ડીંગને પણ સહાય આપવાનું પુણ્ય હાંસીલ થાય છે.

આ માસિકનું વાર્ષિક લવાજમ પોસ્ટેજ સાથે રૂ. ૧-૪-૦ છે. સ્થાનિક રૂ. ૧-૦-૦.

☞ માસિકના ગ્રાહકોને ઓછી કીંમતે પુસ્તકો મળવાનો પ્રસંગોપાત લાભ મળે છે.

લખો
બુદ્ધિપ્રભા ઓફીસ.
શ્રી જૈન શ્વેતાંબર બોર્ડીંગ.
નાગોરીશરાહ—અમદાવાદ.

અધ્યાત્મજ્ઞાનપ્રસારક મંડળ તરફથી

પ્રગટ થયેલ,

શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરજી ગ્રન્થમાળા

અવશ્ય વાંચો.

આ ગ્રંથમાળામાંના ગદ્ય અને પદ્યના દરેક ગ્રંથો વાંચીને મનન કરવા લાયક છે. મુનિશ્રીની લેખનશૈલી સમજાવવાની હોવાથી દરેક ધર્મવાળાઓ પ્રેમપૂર્વક વાંચે છે, ગ્રન્થો અધ્યાત્મ અને તત્વજ્ઞાનથી ભરપૂર છે.

આવા ઉત્તમ ગ્રન્થો તદન નજીવી કિંમતે પ્રગટ કરવાની પહેલ આ મંડળેજ કરી છે.

શ્રીમદ્ બુદ્ધિસાગરજી ગ્રન્થમાળા-પ્રગટ થયેલ ગ્રન્થો.

ગ્રન્થાંક.	કી. રૂ. આ. પા.
૦. ભજનસંગ્રહ ભાગ ૧ લો	૦—૮—૦
૧. અધ્યાત્મ વ્યાખ્યાન માળા	૦—૪—૦
૨. ભજનસંગ્રહ ભાગ ૨ જો	૦—૮—૦
૩. ,, ભાગ ૩ જો...	૦—૮—૦
૪. સમાધિ સતકમ્	૦—૮—૦
૫. અનુભવ પચ્ચિશી	૦—૮—૦
૬. આત્મપ્રદીપ	૦—૮—૦
૭. ભજનસંગ્રહ ભાગ ૪ થો	૦—૮—૦
૮. પરમાત્મદર્શન	૦-૧૨—૦
૯. પરમાત્મજ્યોતિ	૦-૧૨—૦
૧૦. તત્ત્વબિંદુ	૦—૪—૦
૧૧. ગુણાનુરાગ (આવૃત્તિ ત્રીજી)	૦—૧—૦
૧૨: ૧૩. ભજનસંગ્રહ ભાગ ૫ મો તથા જ્ઞાનદિપીકા ...	૦—૬—૦
૧૪. તીર્થયાત્રાનું વિમાન (આવૃત્તિ બીજી)	૦—૧—૦
૧૫. અધ્યાત્મ ભજનસંગ્રહ	૦—૬—૦
૧૬. ગુરૂબોધ	૦—૪—૦
૧૭. તત્ત્વજ્ઞાનદિપીકા	૦—૬—૦
૧૮. ગહુંલી સગ્રહ	૦—૩—૦
૧૯. શ્રાવક ધર્મસ્વરૂપ ભાગ ૧ લો (આવૃત્તિ ત્રીજી.) ...	૦—૧—૦
૨૦. ,, ,, ,, ભાગ ૨ જો (આવૃત્તિ ત્રીજી.) ...	૦—૧—૦
૨૧. ભજન પદસંગ્રહ ભાગ ૬ ઠ્ઠો	૦-૧૨—૦
૨૨. વચનામૃત	૦-૧૪—૦
૨૩. યોગદીપક.	૦-૧૪—૦

ગ્રન્થો નીચલા સ્થળેથી વેચાણ મળશે.

૧. અમદાવાદ—જૈન બોર્ડીંગ-ઠે. નાગોરીશરાહ.
૨. મુંબઇ—મેસર્સ મેઘજી હીરજીની કં.-ઠે. પાયધુણી.
૩. ,, —શ્રી અધ્યાત્મજ્ઞાનપ્રસારક મંડળ-ઠે. ચંપાગલી.
૪. પુના—શા. વીરચંદ કૃષ્ણાજી.-ઠે. વૈતાલપેઠ.

યોગનિષ્ઠ મુનિમહારાજ શ્રી બુદ્ધિસાગરજીરચિત

યોગદીપક.

યાને યોગસમાધિ.

अथ योगदीपकः प्रारम्यते.

मङ्गलम्.

नमः श्रीवर्द्धमानाय–सर्वदोषप्रणाशिने ।
केवलज्ञानसूर्याय–लोकपूज्याय तायिने ॥ १ ॥

શબ્દાર્થઃ—રક્ષણ કરનાર, લોકમાં પૂજ્ય, કેવલજ્ઞાનરૂપ સૂર્ય, સર્વ દોષના નાશ કરનાર, એવા શ્રીવર્ધમાન નામના ચોવીશમા તીર્થંકરને નમસ્કાર થાઓ.

પરમાર્થઃ—ચોવીશમા તીર્થંકર શ્રી મહાવીરસ્વામીએ ધર્મદેશના આપી જગત્નો ઉદ્ધાર કર્યો છે. આર્યભરતક્ષેત્રમાં ચૈત્ર શુદી ૧૩ ના દીવસે ક્ષત્રિયકુંડ નગરીમાં જન્મ્યા હતા. ક્ષત્રિયવંશી સિદ્ધાર્થ રાજાને ત્યાં ત્રિશલા ક્ષત્રિયાણીના પેટે અવતર્યા હતા. જન્મતાંજ ચોસઠ ઇન્દ્રોએ મેરૂપર્વત ઉપર તેમનો જન્માભિષેક કર્યો હતો. બાલ્યાવસ્થામાં ત્રણ જ્ઞાનસહિત હતા. મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અને અવધિજ્ઞાન.—તેમાં પાંચ ઇન્દ્રિયો અને છઠ્ઠા મનથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તેને મતિજ્ઞાન કહે છે— શાસ્ત્રાદિકનું જે જ્ઞાન તેને શ્રુતજ્ઞાન કહે છે. ઇન્દ્રિયોની મદદ વિના આત્માના પ્રદેશોથી રૂપિપદાર્થનું જે જ્ઞાન થાય છે તેને અવધિજ્ઞાન કહે છે. પૂર્વકર્મના ઉદયે બાલ્યાવસ્થામાં અનેક પ્રકારના શાતાવેદનીય સુખો ભોગવતા હતા. યુવાવસ્થામાં યશોદા રાણીની સાથે પરણ્યા હતા. તેમને એક પુત્રી થઈ હતી. અઠ્ઠાવીસ વર્ષે શ્રી વીરપ્રભુના માતા અને પિતા સ્વર્ગસ્થ થયા. ત્રીશ વર્ષે પ્રભુને ઇન્દ્રો અને રાજાઓએ કરેલા ઉત્સવપૂર્વક દીક્ષા અંગીકાર કરી. બાર વર્ષ પર્યંત ધ્યાન તપશ્ચર્યા કરીને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. બેતાલીશમા વર્ષથી શ્રી મહાવીરપ્રભુ સર્વજ્ઞ થઈ ઇન્દ્રરચિત સમવસરણમાં બેસી ઉપદેશ દેવા લાગ્યા. ચતુર્વિધસંઘની સ્થાપના કરી. શ્રી મહાવીર-

મહાવીરપ્રભુ સિદ્ધ ઠરે છે માટે અમો તેમને દેવ માની નમસ્કાર કરીએ છીએ એમ મૂલ શ્લોકમાં જણાવ્યું છે.

ચાર અતિશયયુક્ત એવા શ્રી મહાવીરપ્રભુને નમસ્કાર કરવાથી શું ફળ ? તેના પ્રત્યુત્તરમાં જણાવે છે કે, શ્રીમદ્ભગવાન્ મહાવીરે જે જ્ઞાનાદિ ગુણો પ્રાપ્ત કર્યા છે તે ગુણો પ્રાપ્ત કરવા લેખકની તીવ્રેચ્છા છે. ઉત્તમ ગુણીને નમસ્કાર કરતાં આત્મામાં વિનયગુણની જાગ્રતિ થાય છે અને તેથી વિનયના પ્રતાપે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થાય છે. નમસ્કાર કરતાં મન, ભગવાનના ગુણો સન્મુખ થાય છે તેથી સહેજે પાપના વિચારોનો નાશ થાય છે. મન, વચન અને કાયાથી ભગવાન્ તરફ આત્મા વળતાં આત્મા તે પરમાત્મા બને છે. ઉત્તમના ગુણોને ગાતાં, મનન કરતાં, તેવા ગુણો પોતાનામાં સત્તાએ રહેલા છે તે પ્રગટે છે. માટે ભગવાન્ આદિ ઉત્તમ પુરૂષોને નમસ્કાર કરવામાં મોટું ફળ છે. ભગવાનના જેવા સદ્ગુણો પ્રાપ્ત કરવા માટે ભગવાનને નમસ્કાર કરવો જોઇએ. શ્રી મહાવીર સ્વામીના ચાર નિક્ષેપ, જગતને અત્યંત ઉપકારી છે. શ્રી મહાવીર નામ, શ્રી મહાવીરપ્રભુની મૂર્તિ, દ્રવ્યમહાવીર, અને સમવસરણમાં બેઠેલા શ્રી મહાવીર, આ ચાર નિક્ષેપાયુક્ત મહાવીરને નમસ્કાર કરવાથી તથા તેમનું ધ્યાન ધરવાથી, આત્મા સર્વ દોષોનો નાશ કરી પોતે મહાવીર થાય છે. શ્રી મહાવીરસ્વામીનું જીવનચરિત્ર વિચારતાં ત્હેમના સદ્ગુણો તરફ શિઘ્ર આત્મા આકર્ષાય છે. બાલ્યાવસ્થામાં દેવતાઓની સાથે રમવામાં નીડરપણું, યોગ્ય વયે લગ્ન, તેમાં પણ પ્રારબ્ધયોગે ભોગ ભોગવતાં ભગવાન્ અન્તરથી ન્યારા રહ્યા. બાલ્યાવસ્થાથી ત્રણ જ્ઞાન છતાં ગંભીરપણું, માનરહિત દશા, ઉપકારાદિ ગુણોએ શોભિતપણું, સર્વ જીવોનું ભલું કરવાની બુદ્ધિ, કામચેષ્ટાની રમતગમતનો ત્યાગ, માતપિતાની મરજી સાચવવી, માતાનું મન દુખાય નહિ માટે માતાના ઉદરમાં કરેલી પ્રતિજ્ઞા, પોતાની સ્ત્રી સાથે પણ સદ્ગુણોથી વર્તન, માતાપિતાનું સ્વર્ગગમન થયા બાદ દીક્ષા લેવાની તીવ્ર પ્રતિજ્ઞા, તેમ છતાં મોટાભાઇના આગ્રહે બે વર્ષ ગૃહસ્થાવાસમાં રહેવું; હાલના કાળમાં કેટલાક મોટાભાઈની આજ્ઞા માનતા નથી; પણ શ્રી મહાવીર તો સર્વ ગુણોએ મોટાભાઈ કરતાં ઉત્તમ હતા તેમ છતાં તેમનો આગ્રહ સાચવ્યો એ કંઈ થોડી વાત નથી. સંસારમાં સર્વ પ્રકારનાં પૌદ્ગલિક સુખ છતાં સત્યસુખાર્થે દીક્ષાનો પરિણામ, દીક્ષા વખતે તેમના ઉત્તમ વૈરાગ્યના વિચારો, સાંસારિક સુખ ઉપરથી ચિત્ત ઉઠાડી દીધું, સર્વ જીવોને પોતાના આત્માસમાન માની સર્વ જીવોને નહિ હણવાની પ્રતિજ્ઞા, સર્વ પરવસ્તુઓથી વિરામ પામવાની પ્રતિજ્ઞા, દીક્ષા લીધા બાદ અઘોરવનમાં જઈ ધ્યાન ધરવું, દેવતાઓ તથા મનુષ્યોના ઉપદ્રવો સહન કરવા,

ક્રોધાદિ દોષોનો નાશ થવો, બાર વર્ષપર્યંત સમભાવે ધ્યાન ધરવુ, દેવના તથા ઇન્દ્ર અને મનુષ્ય વૃન્દપૂજિત છતાં એકાકીપણે વિચરવું. જે જે કર્મો ઉદયમાં આવે તે ભોગવતાં છતાં પણ સમતા રાખવી, આ કંઈ સામાન્ય વાત નહિ. ચંડકૌશિક સર્પે કરેલ ઉપદ્રવ અને ભગવાને ચંડકૌશિકને આપેલો પ્રતિબોધ; અહો સર્પ જેવા અધમ પ્રાણીને પણ તારવાને માટે ભગવાનની કેટલી દયા!!! આવા ઉત્તમ તીર્થંકર જ્યારે નાતજાતનો ભેદ રાખ્યા વિના સર્વ આત્માઓને એકસરખા માની ઉપદેશ આપે. તે વખતે વેદધર્મ માનનારાઓ પણ ભગવાનનો કહેલો ધર્મ સ્વીકારે એમાં શું આશ્ચર્ય! ધ્યાન ધરતાં કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ, તીર્થંકર નામકર્મનો ઉદય, સમવસરણમાં બેસીને આપેલો ઉપદેશ, સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા, આ ચાર વર્ગ સ્થાપવાનો અત્યુત્તમ સત્ય ઉદ્દેશ, ત્રીસ વર્ષપર્યંત ગામોગામ ફરીને આપેલો સદુપદેશ તેમના ગણધરો પ્રતિ આપેલી શિક્ષા, તેમનો સોળ પ્રહર સુધી અન્તિમ ઉપદેશ, અંતે શરીરને છોડી સિદ્ધમાં જવું. ચતુર્વિધસંઘની વ્યવસ્થાવર્તનસ્થિતિ, ઇત્યાદિ શ્રી મહાવીરસ્વામીનું ચરિત્ર સ્મરણ કરતાં સ્મૃતિમાં આવે છે. તેમના ગુણોમાં તન્મય થએલો આત્મા અંતે ભગવાન્ જેવો થાય છે. શ્રી મહાવીરનું નામ વાંચતાં, સાંભળતાં તુરત તેમનું ચરિત્ર મનમાં ખડું થાય છે, તેમજ શ્રી વીરપ્રભુની મૂર્તિ જોતાં તુરત તેમનુ ચરિત્ર મનમાં ખડું થાય છે. માટે ભગવાનના નામ નિક્ષેપ, તથા તેમની મૂર્તિદ્વારા, ભગવાનના ગુણોનું સ્મરણ કરતાં આત્મા તે પરમાત્માના ગુણોને પ્રાપ્ત કરે છે; માટે ગ્રન્થારંભે આસન્નોપકારી શ્રી વીરપ્રભુનુ સ્મરણ કરી નમસ્કાર કરવો એ અત્યંત હિતકર છે. મંગલાચરણમાં સત્યદેવનું સ્વરૂપ બતાવ્યું, હવે દ્વિતીય શ્લોકમાં ગુરુનુ સ્વરૂપ બતાવી તેમને નમસ્કાર કરે છે. દેવને નમન કર્યા બાદ ગુરુને નમન કરવુ જોઈએ માટે હવે ગુરુને નમન કરે છે

દ્વિતીયશ્લોકः

सद्गुरुपूज्यमानम्य-स्वाभाविकसुखोदधिम् ।
सर्वकर्मनिवृत्त्यर्थ-करोमि योगदीपकम् ॥ २ ॥

અર્થઃ—સદ્ગુરુઓમાં પૂજ્ય, સ્વાભાવિક સુખના સાગર એવા શ્રી સુખસાગર ગુરુને નમસ્કાર કરીને સર્વ કર્મના નાશમાટે યોગદીપક નામનો ગ્રંથ કરૂં છું.

ભાવાર્થઃ—સદ્ગુરુઓમાં પૂજ્ય એવા. સ્વાભાવિક સુખના સાગરરૂપ એવા શ્રીસુખસાગર ગુરુને નમસ્કાર કરીને સદ્ગુરુઓમાં પૂજ્ય એ વિશેષણથી ગુરુના સદ્ગુણોની મહત્તા દર્શાવી છે. સર્વ સદ્ગુરુઓમાં પૂજ્યતાને

શ્લોક:

कोऽहमात्मा चिदालक्ष्यो, भिन्नः पुद्गलभावतः ।
रत्नत्रयीस्वरूपेण, सत्ताऽतोऽस्मि स्वभावतः ॥ ३ ॥

શબ્દાર્થ:—હું કોણ છું? ઉત્તર—આત્મા. શાથી ઓળખાઉં છું? જ્ઞાનવડે. હું લક્ષ્ય છું? પુદ્ગલદ્રવ્યથી ભિન્ન છું? જ્ઞાનદર્શનચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીવડે સત્તાથી છું? તેમજ સ્વભાવથી છું?

ભાવાર્થ:—હું કોણ છું? એમ સ્વાભાવિક વિચારતાં પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે

હું કોણ? ઉત્તર—આત્મા આત્મા છે એમ શાથી લક્ષ્યાય છે? પ્રત્યુત્તરમાં કહે છે કે જ્ઞાનથી સમજાય છે. અનુભવ કરતાં માલુમ પડે છે. આત્મામાં સર્વ પદાર્થો જાણવાની જ્ઞાનશક્તિ રહેલી છે, તેમજ સર્વ પદાર્થો દેખવાની આત્મામાં દર્શનશક્તિ રહી છે. પોતાના શુદ્ધ સ્વભાવે વર્તવાની ચારિત્રશક્તિ આત્મામાં રહેલી છે. એમ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીવડે સત્તાથી હાલ તો આત્મા છે. જ્યારે એ ત્રણ રત્નનો પરિપૂર્ણ પ્રકાશ થાય ત્યારે પરિપૂર્ણ વ્યક્તિથી રત્નત્રયીરૂપ આત્મા ગણાય છે. જે જે જ્ઞાનાદિ આવરણોનો જે જે અંશે નાશ થાય છે તે તે અંશે વ્યક્તિપણાની અપેક્ષાએ હું રત્નત્રયીવડે યુક્ત આત્મા છું. ત્રણ કાલમાં આત્મા રત્નત્રયીથી ભિન્ન નથી. શું આ રત્નત્રયી આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે! આના ઉત્તરમાં સમજવાનું કે, ખરેખર આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ છે, વિભાવિક ધર્મ છે તે આત્માનો ધર્મ ખરેખરો નથી. સ્વાભાવિક ધર્મ આત્માનો છે તે કદી નષ્ટ થતો નથી. જે ધર્મ સ્વાભાવિક છે તે પોતાનો છે, અને વિભાવિક છે તે પોતાનો નથી. રત્નત્રયી વિના જે જે અન્ય પદાર્થો છે તેમાં કંઈ આત્મત્વ નથી ત્યારે તેમાં રાચી માચી રહેવું તે કેવળ મોહભ્રાન્તિ છે. પોતાનો શુદ્ધ ધર્મ ત્યાગીને જેઓ પરવસ્તુનો ધર્મ આદરે છે તેઓ ત્રણ કાલમાં સુખી થતા નથી, પ્રત્યેક વસ્તુઓ પોતપોતાના ધર્મે શોભે છે; પણ પરધર્મથી શોભતી નથી. આત્માનો સ્વાભાવિક ધર્મ જો આત્મા આદરે છે તો આત્મા શોભે છે. જડ વસ્તુનો ધર્મ આદરતો છતો આત્મા જડ જેવો બને છે તેથી શોભી શકતો નથી અનાદિ કાળથી આવી અજ્ઞાનદશાના યોગે ચોરાશી લાખ જીવયોનિમાં અનંતવાર ભટક્યો ને ભટકે છે; અને ભટકશે. જ્યારે આત્મા પોતાનો શુદ્ધ ધર્મ પ્રાપ્ત કરે છે; ત્યારે તે પરધર્મથી મુક્ત થાય છે. વિભાવિકધર્મથી મુક્ત થએલ આત્માને પરમાત્મા કહે છે. જ્યારે આત્માનું આ પ્રમાણે સ્વરૂપ છે ત્યારે તે આત્મા કોને માનવો, તેનો વિશેષ વિચાર કરી નિર્ણય કરે છે.

શ્લોક:

अस्म्यहं प्रत्ययज्ञाता, जीवो भिन्नोऽस्ति देहतः ।
इन्द्रियाण्यपि नैवात्मा, तथैवं मनसोऽपि वै ॥ ४ ॥

શબ્દાર્થ:—હું છું એવા પ્રત્યયનો જ્ઞાતા આત્મા છે, અને તે દેહથી ભિન્ન છે. ત્યારે શું ઇન્દ્રિયો આત્મા છે? ઉત્તરમાં કહેવાનું કે પંચેન્દ્રિયો પણ આત્મા નથી. તે પ્રમાણે મનનું પણ સમજી લેવું અર્થાત્ મન પણ આત્મા નથી.

ભાવાર્થ:—હવે વિશેષ નિર્ણયથી આત્માની અસ્તિતાનું પ્રતિપાદન કરે છે. ભૂતકાળમાં હું, અને તેજ હું હાલ વર્તમાનમાં છું અને ભવિષ્યમાં પણ હોઈશ એવા પ્રત્યયનો જ્ઞાતા આત્મા છું. કોઈ આત્માને ચેતન કહે છે, કોઈ જીવ કહે છે, કોઈ હંસ કહે છે, કોઈ બ્રહ્મ કહે છે. આત્મા છું એમ જ્યારે અનુભવથી નિશ્ચય થાય છે, ત્યારે કોઈ કહે છે કે આત્મા તો છે પણ દેહનેજ આત્મા માનવો જોઈએ. તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે,

દેહથી આત્મા ભિન્ન છે.

દેહ છે તે જડ છે, સાત ધાતુથી બનેલો છે. અન્ય સાંખ્યાદિના મતપ્રમાણે પંચભૂતથી શરીર બનેલું છે. વાસ્તવિક રીત્યા દેહ એ પુદ્ગલ પરમાણુ દ્રવ્યનો બનેલો છે પુદ્ગલદ્રવ્ય જડ છે. વર્ણ, ગંધ, રસ, અને સ્પર્શમય છે. એક પરમાણુ પુદ્ગલદ્રવ્યમાં એક વર્ણ, એક ગંધ, એક રસ, અને બે સ્પર્શ રહેલા છે. સડણ, પડણ, અને વિધ્વંસન સ્વભાવમય પુદ્ગલ છે. માટે દેહ પણ પુદ્ગલદ્રવ્ય હોવાથી તેવા સ્વભાવવાળો છે. જડમાં જ્ઞાનગુણ નથી તેથી દેહ કંઈ પણ જાણી શકતો નથી. સ્થૂલ દેહમાંથી આત્મા જ્યારે નીકળે છે ત્યારે દેહને બાળી નાંખવામાં આવે છે પણ તે કંઈ સમજી શકતો નથી. આત્મા જ્યારે દેહમાં હોય છે અને તે સમયે જો દેહ ઉપર અગ્યારો મુકવામાં આવે તો દુઃખી પામે છે. એ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે, દેહ તે આત્મા નથી, વળી દેહ તે આત્મા નથી ને સ્પષ્ટ કરે છે. પુનર્જન્મના સિદ્ધાંત નિર્ણયથી દેહથી ભિન્ન આત્મા છે એમ નિશ્ચય થાય છે. પાશ્ચિમાત્ય કેટલાક વિદ્વાનો પણ હવે એમ સ્વીકારવા લાગ્યા છે કે દેહથી ભિન્ન આત્મા છે, અને તે એક શરીરમાંથી નીકળી અન્ય શરીરમાં પ્રવેશે છે. સ્થૂલ દેહમાંથી નીકળીને અન્ય દેહમાં જતાં તૈજસ અને કાર્મણ એ બે શરીરને લેઈ આત્મા પરભવમાં જાય છે. ઈંગ્લાંડ, જર્મની, અમેરિકા વગેરેમાં હાલ કેટલાક સંસ્કારિત વિદ્વાનો દેહથી ભિન્ન આત્મા માનવા લાગ્યા છે. આર્યભૂમિમાં તો અસંખ્ય વર્ષોથી દેહથી ભિન્ન આત્મા છે એમ ઘણા લોકો માને છે.

હું દેહમાં છું. દેહી છું, દેહ મારો છે. એવો વિચાર કરનાર દેહથી ભિન્ન છે એમ નિર્ણય થાય છે. હું દેહ છું એવો વિચાર કોઈના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતો નથી, તેથી પણ નિર્ણય થાય છે કે આત્મા દેહથી ભિન્ન છે. દેહનેજ આત્મા માનનારા નાસ્તિકો કહેવાય છે. જે લોકો દેહને આત્મા માને છે તેમના મતપ્રમાણે તો જગત્માં નીતિધર્મની પણ આવશ્યકતા સિદ્ધ ઠરતી નથી. ધર્મ અને અધર્મની સિદ્ધિ પણ ઠરતી નથી. અન્યના ઉપર પરોપકાર કરવાની નીતિ પણ કોટિ ઉપાયે સિદ્ધ ઠરતી નથી. જડવાદીઓ હવે નિર્મૂલ થતા જાય છે. આસ્તિકોની આગળ જડવાદી નાસ્તિકોનું કંઈ પણ ચાલતું નથી. દેહથી ભિન્ન આત્માની સિદ્ધિ પરમાત્મદર્શનગ્રંથમાં દર્શાવી છે ત્યાંથી જોઈ લેવી. હું દેહથી ભિન્ન છું, દેહમાં હું રહું છું, દેહ પિંજર છે, મારે દેહની રક્ષા કરવી જોઈએ. મારૂં શરીર જાડુ છે, મારૂં શરીર પાતળું છે, બાલ્યાવસ્થામાં મ્હારૂં શરીર નાનું હતું, હાલ મારૂં શરીર સારૂં છે ઇત્યાદિ સર્વે વાક્યો છે તે દેહથી ભિન્ન આત્માની અસ્તિતા પ્રતિપાદન કરે છે. સર્વે જિનાગમો દેહથી ભિન્ન આત્માની અસ્તિતા પ્રતિપાદન કરે છે તેમજ ચાર વેદ પણ શરીરથી ભિન્ન ચૈતન્ય પદાર્થની અસ્તિતા પ્રતિપાદન કરે છે. બૌદ્ધો પણ શરીરથી ભિન્ન ક્ષણિકપણે આત્માની અસ્તિતા પ્રતિપાદન કરે છે. સાંખ્યદર્શન પણ દેહથી ભિન્ન આત્માની અસ્તિતા પ્રતિપાદન કરે છે. યોગદર્શન પણ દેહથી ભિન્ન આત્માની અસ્તિતા પ્રતિપાદન કરે છે. નૈયાયિકદર્શન અને વૈશેષિક પણ શરીરથી ભિન્ન આત્માની અસ્તિતા પ્રતિપાદન કરે છે. બ્રહ્મસમાજીયો પણ દેહથી ભિન્ન કેટલેક અંશે આત્માની અસ્તિતા પ્રતિપાદન કરે છે. આત્મા દેહથી ભિન્ન છે એમ અનુમાનપ્રમાણની પેઠે આગમપ્રમાણથી પણ સિદ્ધ થાય છે. પથરમાં અને વનસ્પતિમાં પણ જીવ છે એમ હવે મોટા મોટા પ્રોફેસરો પણ માનવા લાગ્યા છે અને તે સિદ્ધ કરી આપે છે. કેટલાક વર્તમાનમાં પુનર્જન્મ દેખનારાઓનાં દૃષ્ટાંતો વર્તમાનપત્રમાં મોજુદ છે. પશુપખીમાં આત્મા નથી એમ માનનારા ક્રીસ્તિની સંખ્યામાં ઘટાડો થતો જાય છે. મુસલમાનો પણ ખુદાની રૂ તરીકે આત્માનો સ્વીકાર માને છે; પણ મુસલમાન ધર્મ અને ક્રીસ્તિધર્મ પુનર્જન્મ માનતા નથી તેથી તેમણે માનેલો આત્મા અર્ધદગ્ધન્યાયને અનુસરે છે. જ્યારે પુનર્જન્મની સિદ્ધિ માનવામાં આવે ત્યારે આત્મા છે, પુણ્ય પાપ છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. પુનર્જન્મ જે માનતા નથી તેનો જડવાદમાં કથંચિત્ સમાવેશ થાય છે. પુનર્જન્મ માનનારી કોમે જે જગત્નું ભલું કર્યું છે તેવું ભલું અદ્યાપિપર્યંત જડવાદી કોમે કર્યું નથી. પુનર્જન્મ માનનારી કોમના રાજાઓએ જગત્માં જેવી શાંતિ ફેલાવી છે તેવી કોઈ જડવાદી નૃપતિઓએ ફેલાવી નથી. પુનર્જન્મ માનનારા યોદ્ધાઓ લડાઈમાંથી પગ પાછો મુકતા

નથી તેનું કારણ એ છે કે તેઓ બીજા જન્મમાં વિશેષ સુખ મળશે એવી ઈચ્છાવાળા હોય છે. નાસ્તિક જાપાની યોદ્ધાઓમાં એવી શ્રદ્ધાના અભાવે લડાઈમાં પરાજયપણું થશે એ સ્વાભાવિક છે. પુનર્જન્મ માનનારાઓ જેવી રાજ્યભક્તિને રાજાની ભક્તિ કરે છે તેવી જડવાદીઓ કરી શકતા નથી. ઉલટા રાજાઓને પણ મારી નાખવા તૈયાર થઈ જાય છે. દેહથી ભિન્ન આત્માને માનનારાઓ ઈશ્વર અને ગુરૂની ભક્તિ કરે છે, સર્વ જીવોની દયા કરે છે. પોતાના આત્માસમાન અન્ય આત્માઓને માની કોઈને દુઃખ આપતા નથી. ચોરી હિંસા વગેરે પાપકર્મથી દૂર રહે છે, પ્રભુભક્તિમાં સદાકાલ તલ્લીન રહે છે સર્વ જીવોનું ભલું ઇચ્છે છે નીતિધર્મમાં ચુસ્ત રહે છે. પુનર્જન્મની હાકમાં પોતાની ઉંડી છાપ દુર્બુદ્ધિનો નાશ કરે છે. પુનર્જન્મ માનનારાઓ સહજ સુખની લે ખુમારી ધ્યાનમાં ભોગવે છે તેનો સ્વપ્ન પણ જડવાદિ નાસ્તિકો જાણી શકતા નથી. પુનર્જન્મ જે માને છે તેના મતમાં બંધ, મોક્ષ, સિદ્ધ કરે છે, પણ પુનર્જન્મ નથી માનતા તેના મતમાં બંધ, મોક્ષ તેમજ, આત્માની નિત્યતા સિદ્ધ કરતી નથી. પુનર્જન્મ માનતાં દેહથી ભિન્ન આત્મા સિદ્ધ કર્યો.

કેટલાક ઇન્દ્રિયોને આત્મા માને છે પણ ઇન્દ્રિયો આત્મા નથી તે દર્શાવે છે.

કેટલાક મનુષ્યો ઇન્દ્રિયોને આત્મા માને છે, પણ જે બાહ્ય ઇન્દ્રિયો છે તે આત્મા નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. હું ચક્ષુથી દેખું છું, પણ હું ચક્ષુ નથી. હું નાસિકાથી સુંઘું છું, પણ હું નાસિકા નથી. હું કાનથી સાંભળું છું પણ હું કાન નથી. હું જિહ્વાથી ચાખું છું, પણ હું જિહ્વા નથી. હું ચામડીથી સ્પર્શ જાણું છું, પણ હું ચામડી નથી. ચક્ષુ ફુટી જતા પણ અંધાવસ્થામાં એવો નિશ્ચય થાય છે કે પહેલાં હું ચક્ષુથી દેખતો હતો, હાલ હું દેખતો નથી. આ વિચાર પણ જણાવે છે કે, ચક્ષુથી ભિન્ન આત્મા છે. એમ સર્વ બાહ્યઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન આત્મા છે એવી પ્રતીતિ થાય છે, બાહ્યઇન્દ્રિયો પણ સાંભળવા દેખવા વગેરેનું કામ આત્માના ક્ષયોપશમના બળથી કરે છે. જ્યારે આત્મા શરીરમાંથી ચાલ્યો જાય છે ત્યારે આત્માનો જ્ઞાનાદિ ક્ષયોપશમ પણ આત્માની સાથે જાય છે ત્યારે બાહ્યઇન્દ્રિયો જે ફક્ત આકારવાળી છે તે કંઈ પણ કરી શકતી નથી. હું ઇન્દ્રિયોને વશ કરી શકતો નથી. અથવા હું ઇન્દ્રિયોને વશ કરૂં છું આવો નિશ્ચય એમજ જણાવે છે કે, પંચઇન્દ્રિયોથી ભિન્ન આત્માજ હું એવો શબ્દપ્રયોગ કરે છે. આત્માનો જ્ઞાનપ્રકાશ થવામાં ઇન્દ્રિયો દ્વાર છે, સાધન છે, પણ તે આત્મા નથી એમ સાબીત કર્યું. હવે મન પણ આત્મા નથી એમ જણાવે છે.

મન પણ આત્મા નથી, મનથી ભિન્ન આત્મા છે. મન બે પ્રકારનું છે, એક દ્રવ્યમન અને દ્વિતીય ભાવમન. દ્રવ્યમન છે તે પુદ્ગલમય છે અર્થાત્ મનોવર્ગણાને દ્રવ્યમન કહે છે. ભાવમન છે તે વિચારરૂપ છે અને વિચાર છે તે આત્માનો જ્ઞાનગુણ છે અને તેથી ભાવમન છે તે આત્માના ગુણરૂપ સિદ્ધ થાય છે. અત્ર દ્રવ્યમનની અપેક્ષાએ લખવાનું છે તે સમજી લેવું. દ્રવ્યમન જડ હોવાથી તે આત્માથી ભિન્ન ઠરે છે. કર્મગ્રન્થ, વિશેષાવશ્યક, પઞ્ચસંગ્રહ, વગેરે ગ્રન્થોમાં મનથી ભિન્ન આત્મા છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. મનોવર્ગણામાં અનંત પરમાણુઓ ભર્યાં છે, કેટલાક પરમાણુઓ ખરે છે અને કેટલાક નવા પરમાણુઓ આવે છે ઇત્યાદિ પ્રતિપાદન કર્યું છે. દ્રવ્યમન જડ હોવાથી તે કંઈ સમજી શકતું નથી માટે દ્રવ્ય તે આત્મા નથી. દ્રવ્યમનમાં પરમાણુઓનો જથ્થો હોય છે પણ ભાવમન તો જ્ઞાનરૂપ હોવાથી તેમાં પરમાણુનો જથ્થો નથી. પરમાણુઓના જથ્થાથી બનેલું દ્રવ્યમન છે એમ અનેક વિદ્વાનો શોધ કરીને માનવા લાગ્યા છે. મનોવર્ગણાની શુભાશુભતાનો આધાર શુભાશુભ વિચાર ઉપર છે. જે લોકો આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે તેઓની મનોવર્ગણા ખરાબ હોય છે. ઇત્યાદિ ઘણો વિચાર અત્ર લખવા યોગ્ય છે કિંતુ ગ્રંથવિસ્તારના ભયથી સંક્ષેપમાં કહેવાય છે. દ્રવ્યમનોવર્ગણા શુભ-શુભતર બનાવવી હોય તો સારા વિચારો કરવાની ટેવ પાડવી. નઠારા વિચારો ઉત્પન્ન થવા દેવા નહિ. શુભ વિચારો કરવાની ટેવ પાડવાથી દ્રવ્ય-મનોવર્ગણા સારી થશે. પ્રસંગોપાત્ત આટલું જણાવી હવે મૂલ પ્રસ્તુત વિષયપર આવીએ. દ્રવ્યમન એ આત્મા નથી, દ્રવ્યમનથી ભિન્ન આત્મા છે. નૈયાયિક અને વેદાન્તદર્શન પણ કેટલેક અંશે (એકાન્તિ) મનથી ભિન્ન આત્મા કહે છે. મનને હું વશ કરું આમ કહેનાર મનથી ભિન્ન છે એમ સિદ્ધ થાય છે. હવે વાણી વગેરે પણ આત્મા નથી તે ગ્રન્થકાર લક્ષ્ય દેઈ કહે છે.

શ્લોક:

नास्ति वाणी तथैवात्मा, रक्तं नास्ति जडत्वतः ।
प्रत्यक्षादिप्रमाणेन, सिद्ध आत्मा हि शाश्वतः ॥ ५ ॥

શબ્દાર્થ:—તે પ્રમાણે વાણી પણ આત્મા નથી તેમજ જડપણાથી રક્ત (રુધિર) પણ આત્મા નથી. પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણથી આત્મા શાશ્વત સિદ્ધ થાય છે.

ભાવાર્થ:—વાણી જે શબ્દાત્મક છે તે આત્મા નથી. કેટલાક લોકો શબ્દ બ્રહ્મ છે તેજ આત્મા છે; તે વિના અન્ય કોઈ નથી. કેટલાક તો શ-

ભિન્ન જ પુદ્ગલના સ્વીકારે છે, પણ આગમ પ્રમાણથી વિચારીએ તો માલુમ પડે છે કે, શબ્દ એ પુદ્ગલપરમાણુઓનો બનેલો છે. કહ્યું છે કે,—

ગાથા.

सद्दंधयारउज्जोअ, पभाछायातवेहिया ।
वण्णगंधरसाफासा, पुग्गलाणंतु लक्खणं ॥ १ ॥

શબ્દ, અંધકાર, ઉદ્યોત, પ્રભા, છાયા, તાપ, વર્ણ, ગંધ, રસ, અને સ્પર્શ એ સર્વ પુદ્ગલનું લક્ષણ છે. અનંતાનંત પરમાણુઓની શબ્દવર્ગણા બનેલી છે. શબ્દવર્ગણારૂપ બની એક ઠેકાણેથી અન્ય ઠેકાણે જાય છે. શબ્દવર્ગણા પુદ્ગલરૂપ હોવાથી તે જડ છે અને જડ હોવાથી તે ચેતન નથી. તેમજ રક્ત પણ પુદ્ગલત્વગુણથી આત્મા નથી. કેટલાક કહે છે કે રુધિર છે તેજ આત્મા છે પણ આમ કહેવું અસત્ય છે. કારણ કે રુધિર જડ પરમાણુઓનું બનેલું છે, જડમાં જડત્વધર્મ છે તેથી રુધિર તે આત્મા બની શકતા નથી. પ્રત્યક્ષ અનુમાન, ઉપમાન અને આગમ પ્રમાણથી આત્માની સિદ્ધિ થાય છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સર્વજ્ઞ સાક્ષાત્ આત્માને દેખે છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, સુખદુઃખની લાગણી ઇત્યાદિ હેતુઓથી આત્માની સિદ્ધિ થાય છે. જે સુખદુઃખને જાણે છે તે આત્મા છે. જેનામાં સુખદુઃખ જાણવાપણું નથી તે આત્મા નથી. જેવો સિદ્ધાત્મા છે તેવોજ શરીરમાં રહેલો આ આત્મા છે. સિદ્ધાત્મા અષ્ટકર્મથી મુક્ત થયો છે અને શરીરમાં રહેલો આત્મા અષ્ટકર્મથી મુક્ત થયો નથી. જિનેન્દ્ર સર્વજ્ઞ હોવાથી તેમની વાણી પ્રમાણભૂત છે. તેમના જણાવા દેખવામાં કોઈ જાતનો વિરોધ આવતો નથી માટે તેમનાં કહેલાં આગમ પ્રમાણભૂત છે. આગમમાં આત્માનું અત્યંત સૂક્ષ્મ ભેદેથી સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે માટે આગમપ્રમાણથી પણ આત્માની સિદ્ધિ થાય છે. આત્મા અનાદિકાળથી છે અર્થાત્ આત્માને બનાવનાર કોઈ નથી. આત્મા શાશ્વત છે, નવ કાલમાં એકસરખી રીતે તેની અસ્તિતા છે, આત્મા કદી ઉત્પન્ન થયો નથી માટે તે અજ કહેવાય છે.

કેટલાક ઈશ્વરકર્તૃવાદિઓ આત્માઓનો બનાવનાર ઈશ્વર સ્વીકારે છે પણ તે સત્ય નથી, કારણ કે આત્માઓને જો ઈશ્વર બનાવે તો આત્માઓને કોઈ વસ્તુમાંથી બનાવ્યા અને તે વસ્તુ પહેલાં ક્યાં હતી? તેનો ઉત્તર નથી. તેમજ આત્માઓ જો બનાવેલા માનવામાં આવે તો ઉત્પન્ન થનેલી વસ્તુની પેઠે આત્માની પણ અનિત્યતા સિદ્ધ થાય એ મોટો દોષ આવે છે. ઇત્યાદિ અનેક દોષો આ પક્ષમાં આવે છે જે તેનો વિસ્તાર કરવામાં આવે તો એક ગ્રંથ થઈ જાય માટે અત્ર વિસ્તાર કરવામાં આવતો નથી. જૈનો આત્માને શાશ્વત માને છે. વેદાંતિઓ પણ આત્માને નિત્ય માને છે. વેદાન્-

યાયીઓ પણ આત્માને નિત્ય માને છે. નૈયાયિકો પણ આત્માને નિત્ય માને છે, પણ તેમનો માનેલો આત્મા ચિંતનીય છે, અર્થાત્ એકાન્તપણે માનવાથી દોષવૃન્દવિલાસને પામે છે. આત્માને સિદ્ધ કહ્યો છે તે શુદ્ધ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ કહ્યો છે. વસ્તુતઃ આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ વિચારીએ તો સિદ્ધના જેવું છે. કર્મથી રહિત થતાં આત્મા પરમાત્મતાને પામે છે. બૌદ્ધો આત્માને ક્ષણિક માને છે. આત્મા ક્ષણે ક્ષણે બદલાય છે. પૂર્વક્ષણમાં જે આત્મા હતો તે પશ્ચાત્ ક્ષણમાં નથી, અર્થાત્ ક્ષણવિનાશી આત્મા છે. કિંતુ ઉત્તરોત્તર આત્મામાં જ્ઞાનસંતતિપ્રવાહ ચાલ્યો જાય છે આમ તેમનું કહેવું યોગ્ય ઠરતું નથી; કારણ કે આત્માને ક્ષણિક માનતાં અપર આત્મામાં જ્ઞાનસંતતિપ્રવાહ જતો નથી ઇત્યાદિ પ્રસંગે કહેવાશે. જૈનેતર કેટલાંક દર્શનો આત્માને નિત્ય સ્વીકારે છે તે જડવાદીઓ કરતાં અપેક્ષાએ અનંતગણાં સારાં છે, કિંતુ તેમના મતમાં એકાંતપક્ષ હોવાથી સર્વથા સત્ય સિદ્ધ ઠરતાં નથી. આ પ્રમાણે આત્માની અસ્તિતાની પરિપૂર્ણ સિદ્ધિ થઈ. હવે આત્મા ક્યાં રહે છે? તે વ્યાપ્ય છે કે વ્યાપક છે તે જણાવે છે.

શ્લોકઃ

आत्माऽसङ्ख्यप्रदेशश्च, देहव्यापी चतुर्गतौ ।
केवलज्ञानभावेन, सर्वव्यापक इष्यते ॥ ६ ॥

શબ્દાર્થ:—અસંખ્ય પ્રદેશોવડે આત્મવ્યક્તિ કહેવાય છે અને તે કર્મના યોગે દેહવ્યાપી ચાર ગતિમાં છે. જ્યારે કેવલજ્ઞાન થાય છે ત્યારે કેવલજ્ઞાન ભાવવડે સર્વવ્યાપક ઇચ્છાય છે.

ભાવાર્થ:—આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશ છે અને તે અરૂપી છે. કર્મના યોગે આત્મા દેહમાં વ્યાપીને રહે છે, કુંથુઆના શરીરમાં તેમજ હસ્તિના ભવમાં હસ્તિ જેવડા શરીરમાં અસંખ્ય પ્રદેશોવડે વ્યાપીને રહે છે. જેમ નીલમણિનો પ્રકાશ જલના લઘુપાત્રમાં વ્યાપીને રહે છે તેમજ મોટા જલપાત્રમાં પણ વ્યાપીને રહે છે, તેમજ આત્મા પણ પોતાના અસંખ્યપ્રદેશોવડે નાના તેમજ મોટા શરીરમાં વ્યાપીને રહે છે, દેવગતિ, મનુષ્યગતિ, તિર્યંગગતિ અને નરકગતિમાં જ્યાંસુધી આત્મા રહેછે ત્યાંસુધી અસંખ્યાત પ્રદેશોવડે દેહવ્યાપી છે એમ જાણવો અને જ્યારે કેવલજ્ઞાન થાય છે ત્યારે આત્મામાં લોકાલોક સર્વનો ભાસ થાય છે, માટે સર્વવ્યાપક આત્મા, જ્ઞાનની અપેક્ષાએ છે.

સ્યાદ્વાદરીત્યા માનેલા આત્મામાં अणुवाद અને વ્યાપકવાદનો સમાવેશ થાય છે. શંકરાચાર્ય એકાન્ત આત્માને વ્યાપક માને છે અને તે સર્વ પ્રાણીઓનો

એક આત્મા માને છે. રામાનુજ આચાર્ય આત્માને અણુરૂપ માને છે અને તે પ્રતિશરીર ભિન્ન માને છે અને આત્મા ને પરમાત્મા થનો નથી એમ સ્વીકારે છે. જ્યારે આ બે આચાર્ય ભિન્ન ભિન્ન વાદ સ્વીકારી પરસ્પર એકબીજાના વાદને તોડવામાં અનેક દૂષણો ન્યાયયુક્તિથી દેખાડે છે. શંકરાચાર્યના મતવાળા મહાદેવની ઉપાસના કરે છે. રામાનુજ આચાર્યના પંથવાળા વિષ્ણુની ઉપાસના કરે છે. આ પ્રમાણે અપેક્ષારહિત સ્વસિદ્ધાંતને સ્થાપન કરનાર શંકરાચાર્ય અને રામાનુજ આચાર્ય પોતાના પક્ષ કરતાં પ્રતિપક્ષી પક્ષને અસત્ય ઠરાવે છે, ત્યારે જૈનદર્શન તે બે વાદને પણ અપેક્ષાથી પોતાના પક્ષમાં સ્થાપન કરી અનેકાન્તપણે વિજય કરે છે. એકાંતપણે ઉઠેલા આવા અસંખ્યવાદોને અનાદિકાળથી જૈનદર્શન સાપેક્ષપણે પોતાના અનેકાન્તસ્વરૂપમાં સમાવે છે. આત્મપ્રદેશ વ્યક્તિની અપેક્ષાએ આત્મા વ્યાપ્ય છે અને જ્ઞાનની અપેક્ષાએ જ્ઞેયવસ્તુના પ્રતિભાસથી આત્મા વ્યાપક છે, આમ અપેક્ષાએ વ્યાપ્ય અને વ્યાપકભાવ માનતાં કંઈ ખંડનમંડન રહેતું નથી. જ્યાં સાપેક્ષાએ બન્ને બાજુથી તપાસીને વસ્તુ માનવામાં આવે છે ત્યાં ખંડનમંડનની મારામારી રહેતી નથી. એકાંત આત્માને વ્યાપ્ય માનીએ તોપણ ઘટે નહિ, તેમજ એકાંત આત્માને વ્યાપક માનીએ તોપણ ઘટે નહિ, માટે અપેક્ષાએ બન્ને વાદ માનવાની જરૂર છે તે જણાવતા છતાં ગ્રન્થકાર કહે છે.

શ્લોક:

व्याप्यव्यापकभावत्वं, सापेक्षातः स्फुटं मतम् ।
नित्यानित्यप्रवादानां, समासो जैनदर्शने ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ:—જૈનદર્શનમાં વ્યાપ્ય અને વ્યાપકપણું સાપેક્ષાથી સ્ફુટ માનેલું છે, તેમજ નિત્યવાદ, અને અનિત્યવાદનો સમાવેશ થાય છે.

ભાવાર્થ:—આત્મા વ્યક્તિથી શરીરને વ્યાપી રહે છે, માટે તે વ્યાપ્ય કહેવાય છે અને જ્ઞાનમાં સર્વ ભાસે છે તેની અપેક્ષા એ વ્યાપક કહેવાય છે. આમ બે બાજુનો પણ સાપેક્ષાથી સ્ફુટ માની શકાય છે. આમ વ્યાપ્ય અને વ્યાપકપણું માનવાથી કોઈ એકાંતે વ્યાપ્યપણું આત્માનું માને છે તેના ઉપર પણ માધ્યસ્થ્યભાવના રહે છે. તેમ કોઈ એકાંતે વ્યાપકપણું આત્માનું માને છે એવા શિવમતાનુયાયી ઉપર પણ મધ્યસ્થતા રહે છે, એમ માધ્યસ્થ્યભાવના રહેવાથી રાગદ્વેષનો ક્ષય થાય છે અને રાગદ્વેષનો ક્ષય થવાથી સ્વાત્માની પરમાત્મદશા થાય છે. આમ પરમાત્મદશા પ્રાપ્તિમાં સાપેક્ષાવાદ જ સુગમમાર્ગ બને છે. કારણ કે આ પ્રમાણે સાપેક્ષાવાદ માનવાથી કોઈનું ખંડનમંડન એકાંતે થતું નથી. પોતાના ધર્મની વૃદ્ધિ માટે અપશબ્દ તેમજ

તરવારની ધારની જરૂર પડતી નથી, સાપેક્ષવાદથી દરેક ધર્મો કે જે દુનિયામાં પ્રવર્તે છે તેના ઉપર પણ સમભાવ આવવાથી કોઈ મનુષ્યનું બુ[illegible] કરવાની બુદ્ધિ થતી નથી. જ્ઞાનદર્શનચારિત્રની આરાધના કરવામાં મનની સ્થિરતા થાય છે. સર્વ દર્શનવાળાઓની સાથે ભ્રાતૃભાવ રહે છે. ક્રોધાદિક દોષનો નાશ થતાં ચિત્તની નિર્મલતા રહે છે. હૃદયની શુદ્ધિ થતાં પરમાત્માનું યથાર્થ ધ્યાન થાય છે. અનેકાંતવાદની યથાર્થ પ્રરૂપણા કરતાં છતાં પણ એકાંતવાદ ઉપર રાગ કે દ્વેષ થતો નથી. આત્મામાં અપેક્ષાએ યજુર્વેદમાં પણ બે ધર્મ સ્વીકાર્યા છે. तदेजते तन्नैजते तद्ब्रह्म एजते कम्पते तद्ब्रह्म न एजते न कम्पते. તે બ્રહ્મ હાલે છે વ્યવહારની અપેક્ષાએ, પણ વસ્તુતઃ તે બ્રહ્મ કંપાયમાન થતું નથી. અર્થાત્ હાલતું નથી આમ યજુર્વેદમાં પણ એક બ્રહ્મને બે અપેક્ષાએ કહ્યું છે. તેમજ જૈનદર્શનમાં પણ અપેક્ષાએ એકજ આત્મામાં બે ધર્મ સ્વીકારવામાં આવે છે, તેથી કોઈ જાતનો વિરોધ આવતો નથી.

આત્મામાં નિત્યપણું અને અનિત્યપણું માનવામાં આવે છે.

વેદાન્તશાસ્ત્રો બ્રહ્મ અર્થાત્ આત્માને એકાંત નિત્યજ માને છે અને આત્માના અનિત્યવાદનું એકાંત ખંડન કરે છે, તેમજ બૌદ્ધનાં શાસ્ત્રો આત્માને એકાંત ક્ષણિક માને છે. ક્ષણક્ષણમાં આત્મા ઉત્પન્ન થઈ મરી જાય છે અને અન્ય આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રણ લોકમાં એક આત્મા હોતો નથી. લુગડાંની ઘડીઓ હોય છે તેમાં નીચેની ઘડીમાં કસ્તુરી મૂકવામાં આવે તો જેમ ઉપરઉપરની ઘડીમાં કસ્તુરીની વાસના ચાલી જાય છે, તેમ પૂર્વનો આત્મા નષ્ટ થતાં જ્ઞાનસંતતિ ઉત્તરોત્તર આત્મામાં ચાલી જાય છે, પણ એક આત્મા રહેતો નથી. વેદાન્તિયો કહે છે કે, હે બૌદ્ધો ! પૂર્વના આત્માના સમાનકાળમાં ઉત્તરઆત્મા માનવામાં આવે તો વિજ્ઞાનસંતતિ ચાલી જાય. પણ ઉત્તરઆત્માની ઉત્પન્ન દશામાં પૂર્વનો આત્મા ન હોય તો વચમાં જ્ઞાનસંતતિ કોના આધારે રહી ? અર્થાત્ કોઈના આધારે ન રહી તેથી પૂર્વના આત્માની જ્ઞાનસંતતિ ઉત્તરઆત્મામાં જઈ શકે નહીં. આ પ્રમાણે વેદાંતિયોનું બોલવું સાંભળી બૌદ્ધો કહે છે કે, તમારૂં કહેવું યથાર્થ નથી. કારણ કે પૂર્વક્ષણનો આત્મા જો કે ઉત્તરક્ષણ આત્માનો સમાનકાલી ન હોય તો પણ પૂર્વક્ષણ જ્ઞાનસંતતિ છે તે ઉત્તરક્ષણ આત્મામાં ચાલી જાય છે. જેમ કપાસના બીજને લાખના રંગની ભાવના દેવામાં આવે અને પશ્ચાત્ તેને વાવવામાં આવે તો ઉત્પન્ન થનાર કપાસમાં રક્તતા આવે છે, ત્યારે સમજવાનું [illegible] ભિન્ન ઉત્તરક્ષણ કાર્યકાલ આ દૃષ્ટાંતમાં જોવામાં આવે છે, તેથી [illegible] સમાન ક્ષણભાવનો નિયમ નથી. આ પ્રમાણે વેદાન્તિયો ઉત્તર-

તરવારની ધારની જરૂર પડતી નથી, સાપેક્ષવાદથી દરેક ધર્મો કે જે દુનિ- યામાં પ્રવર્તે છે તેના ઉપર પણ સમભાવ આવવાથી કોઈ મનુષ્યનું બુરૂં કરવાની બુદ્ધિ થતી નથી. જ્ઞાનદર્શનચારિત્રની આરાધના કરવામાં મનની સ્થિરતા થાય છે. સર્વ દર્શનવાળાઓની સાથે ભ્રાતૃભાવ રહે છે. ક્રોધાદિક દોષનો નાશ થતાં ચિત્તની નિર્મલતા રહે છે. હૃદયની શુદ્ધિ થતાં પરમા- ત્માનું યથાર્થ ધ્યાન થાય છે. અનેકાંતવાદની યથાર્થ પ્રરૂપણા કરતાં છતાં પણ એકાંતવાદ ઉપર રાગ કે દ્વેષ થતો નથી. આત્મામાં અપેક્ષાએ યજુ- ર્વેદમાં પણ બે ધર્મ સ્વીકાર્યા છે. **तदेजते तन्नैजते तद्ब्रह्म एजते कम्पते तद्ब्रह्म न एजते न कम्पते.** તે બ્રહ્મ હાલે છે વ્યવહારની અપેક્ષાએ, પણ વસ્તુતઃ તે બ્રહ્મ કંપાયમાન થતું નથી. અર્થાત્ હાલતું નથી આમ યજુર્વેદમાં પણ એક બ્રહ્મને બે અપેક્ષાએ કહ્યું છે. તેમજ જૈનદર્શનમાં પણ અપેક્ષાએ એકજ આત્મામાં બે ધર્મ સ્વીકારવામાં આવે છે, તેથી કોઈ જાતનો વિરોધ આવતો નથી.

આત્મામાં નિત્યપણું અને અનિત્યપણું માનવામાં આવે છે.

વેદાન્તશાસ્ત્રો બ્રહ્મ અર્થાત્ આત્માને એકાંત નિત્યજ માને છે અને આત્માના અનિત્યવાદનું એકાંત ખંડન કરે છે, તેમજ બૌદ્ધનાં શાસ્ત્રો આ- ત્માને એકાંત ક્ષણિક માને છે. ક્ષણક્ષણમાં આત્મા ઉત્પન્ન થઈ મરી જાય છે અને અન્ય આત્મા ઉત્પન્ન થાય છે. ત્રણ લોકમાં એક આત્મા હોતો નથી. લુગડાંની ઘડીઓ હોય છે તેમાં નીચેની ઘડીમાં કસ્તુરી મૂકવામાં આવે તો જેમ ઉપરઉપરની ઘડીમાં કસ્તુરીની વાસના ચાલી જાય છે, તેમ પૂર્વનો આત્મા નષ્ટ થતાં જ્ઞાનસંતતિ ઉત્તરોત્તર આત્મામાં ચાલી જાય છે, પણ એક આત્મા રહેતો નથી. વેદાન્તિયો કહે છે કે, હે બૌદ્ધો! પૂર્વના આત્માના સમાનકાળમાં ઉત્તરઆત્મા માનવામાં આવે તો વિજ્ઞાનસંતતિ ચાલી જાય. પણ ઉત્તરઆત્માની ઉત્પન્ન દશામાં પૂર્વનો આત્મા ન હોય તો વચમાં જ્ઞા- નસંતતિ કોના આધારે રહી? અર્થાત્ કોઇના આધારે ન રહી તેથી પૂર્વના આત્માની જ્ઞાનસંતતિ ઉત્તરઆત્મામાં જઈ શકે નહીં. આ પ્રમાણે વેદાંતિ- યોનું બોલવું સાંભળી બૌદ્ધો કહે છે કે, તમારૂં કહેવું યથાર્થ નથી. કારણ કે પૂર્વક્ષણનો આત્મા જો કે ઉત્તરક્ષણ આત્માનો સમાનકાલી ન હોય તો પણ પૂર્વક્ષણ જ્ઞાનસંતતિ છે તે ઉત્તરક્ષણ આત્મામાં ચાલી જાય છે. જેમ કપા- સના બીજને લાખના રંગની ભાવના દેવામાં આવે અને પશ્ચાત્ તેને વાવ- વામાં આવે તો ઉત્પન્ન થનાર કપાસમાં રક્તતા આવે છે, ત્યારે સમજવાનું કારણકાલ ભિન્ન ઉત્તરક્ષણ કાર્યકાલ આ દૃષ્ટાંતમાં જોવામાં આવે છે, તેથી કારણકાર્યનો સમાન ક્ષણભાવનો નિયમ નથી. આ પ્રમાણે વેદાન્તિયો ઉત્તર-

છે અને કથંચિત્ અવાચ્ય છે. સંસારમાં કર્મબંધ હેતુઓથી આત્મા કર્મનો કર્તા છે અને આત્મરમણતાની અપેક્ષાએ કર્મનો અકર્તા છે. તેમજ શુદ્ધ-ધર્મની અપેક્ષાએ શુદ્ધકર્મનો કર્તા છે અને કર્મનો હર્તા છે એમ સાપેક્ષાથી સ્યાદ્વાદરહસ્ય હૃદયમાં ભાસે છે. કેટલાક આત્માને એકજ માને છે. ત્યારે કેટલાક આત્માને અનેક માને છે અને પરસ્પર એકબીજાનું ખંડન કરે છે. પણ જો અપેક્ષા સમજવામાં આવે તો એકબીજાના પક્ષને સમજતાં મધ્ય-સ્થતા રહે છે. કેટલાક એકાંત આત્માને કર્મનો કર્તાજ માને છે અર્થાત્ કદી આત્મા કર્મની ક્રિયાથી રહિત થતો નથી, સદાકાલ કર્મ કર્યા કરે છે આમ માને છે તેને પૂછવામાં આવે તો કહે છે કે, આત્માનો કર્મ કરવાનો સ્વ-ભાવ છે તેથી તે કર્મથી રહિત થઇ શકે નહીં. ત્યારે અકર્તાવાદી કહે છે કે આત્મા કર્મનો કર્તા માનવો એ ભ્રમ છે કારણ કે, આત્માનો કર્મ કર-વાનો સ્વભાવ છેજ નહિ. કર્મકર્તૃવાદી કહે છે કે જો આત્મા કર્મ ન કરતો હોય તો શરીરાદિ સંબંધ હોવો જોઈએ નહિ. કર્મવિના શરીરનો સંબંધ નથી. અકર્તૃવાદી કહે છે કે, શરીર જડ છે, જડની ક્રિયા જડ કરે. કંઈ આત્મા ચેતનાવંત છે તેથી જડની ક્રિયા કરે નહિ.

કર્તૃવાદી—હે અકર્તૃવાદિન્! જડની ક્રિયાનો કર્તા જો આત્મા ન મા-નવામાં આવે તો આત્મા તે કર્મનો ભોક્તા થઈ શકે નહિ. જગત્માં એક સુખી દેખાય છે તેમજ જગત્માં એક દુઃખી દેખાય છે, તેનું કારણ કર્મ અવશ્ય માનવું જોઈએ. જો તેનું કારણ કર્મ નહિ માનવામાં આવે તો જીવને સુખદુઃખની વ્યવસ્થા ઘટી શકશે નહિ.

અકર્તૃવાદી—હે કર્તૃવાદિન્! તમારૂં કહેવું યથાયોગ્ય નથી. કારણ કે પરવસ્તુ જે જડ છે તેનો કર્ત્તા આત્મા શી રીતે હોઇ શકે? પરવસ્તુનું કર્તૃપણું પરવસ્તુમાં છે, તે કંઈ અન્યવસ્તુમાં જતું નથી તેથી કર્મનો કર્ત્તા આત્મા સંભવતો નથી. હું કરૂં છું, હું ભોગવું છું. એવો અધ્યાસ તો ફક્ત અજ્ઞાનતાના લીધે આત્માને થાય છે. માટે આત્મા સદાકાલ અકર્ત્તા છે. મૂર્ખ જીવો ફોગટ કર્મથી આત્મા બંધાય એમ માની હું બંધાઉં છું એમ ભ્રમ ધારણ કરે છે. અને તેથી તપશ્ચર્યા વગેરે અનેક કષ્ટો કરે છે, અહો કેટલી ખેદની વાત!!!

કર્તૃવાદી—હે અકર્તૃવાદિન્! તમો જે બોલો છો તે યુક્તિયુક્ત નથી. કારણ કે, કર્મની ક્રિયાનો કર્તા જો આત્મા ન હોય તો કર્મ આત્માને ન લાગે અને જ્યારે કર્મ આત્માને ન લાગે તો આત્માને જન્માદિક લેવાની જરૂર જ પડે નહીં પણ શરીર ધારણ કર્યું તે તો પ્રત્યક્ષ જણાય છે ત્યારે તે આત્માની ક્રિયાવના શી રીતે હોઈ શકે તે વિચારવું જોઇએ. હું કરૂં છું,

કર્તૃવાદ અને અકર્તૃવાદનો સમાવેશ પણ જૈનદર્શનમાં થાય છે. બે વાદિયો અપેક્ષા એકબીજાની સમજ્યા વિના વાદવિવાદ કરતા હતા. જૈનદર્શને અપેક્ષા સમજાવી બેને શાંત કર્યા. વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ અનાદિ કાળથી કર્મનો કર્તા આત્મા છે. પણ જ્યારે આત્મા પોતાનું શુદ્ધસ્વરૂપ ઓળખે છે અને શુદ્ધસ્વરૂપમાં જે જે અંશે રમણતા કરે છે તે તે અંશે આત્મપ્રદેશોથી કર્મના પરમાણુઓને ખેરવી નાખે છે. આત્મા કર્મની સર્વ પ્રકૃતિયો ખેરવીને પરમાત્મા બને છે. જ્યારે આ પ્રમાણે આત્મા કર્મનો નાશ કરે છે ત્યારે કર્મનો હર્તા આત્મા કહેવાય છે. તેમજ આત્મા વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ મન, વચન અને કાયાના યોગને ધારણ કરવાથી યોગી કહેવાય છે અને શુદ્ધનિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ અયોગી કહેવાય છે, એમ અપેક્ષાએ બે ધર્મ સ્વીકારતાં વાદવિવાદના ઝઘડા રહેતા નથી.

પતંજલિ યોગના અષ્ટાંગભેદ માની તેનાથી મુક્તતા સ્વીકારે છે ત્યારે વ્યાપક બ્રહ્મવાદી કહે છે કે, આત્મા અબદ્ધ છે તેથી સદાકાલ મુક્ત છે માટે યોગની જરૂર નથી એમ સ્વીકારે છે અને કહે છે કે, અનાદિમુક્ત સર્વવ્યાપક આત્માને કોઇનો યોગ નથી તો યોગ શી રીતે સિદ્ધ થાય? પતંજલિ જણાવે છે કે, આત્મા પ્રકૃતિથી બંધાએલ છે. જ્યાંસુધી આત્મા માયાના સંબંધમાં છે ત્યાંસુધી રાગદ્વેષાદિક દોષો રહે છે, માટે રાગદ્વેષાદિક દોષોનો નાશ કરવાસારૂ યોગનાં આઠ અંગ માનવાંજ જોઇએ. અનાદિથી બ્રહ્મ માયાથી મુક્ત છે એ સિદ્ધાંત નથી. ઇત્યાદિ પોતાની યુક્તિયો જણાવે છે. જૈનદર્શન આ બે પક્ષને પણ અપેક્ષાએ સ્વીકારે છે, અનાદિકાળથી કર્મનો સંબંધ આત્માને છે અને તેથી ચોરાશી લાખ જીવયોનિમાં અનેક શરીર ધારણ કરી આત્મા પરિભ્રમણ કરે છે, આઠ કર્મ છે તેનો નાશ કરવાસારૂ યોગનાં અષ્ટઅંગ છે. કર્મનો નાશ થતાં આત્મા તે પરમાત્મા થાય છે, ત્યારે કેવલ જ્ઞાનમાં લોકાલોક ભાસવાથી સર્વત્ર વ્યાપક આત્મા ગણાય છે, એમ અપેક્ષાએ અમુક સ્થિતિએ અમુક પક્ષ ઘટી શકે છે.

આત્મરૂપ ઈશ્વરે આ શરીરરૂપ જગત્ બનાવ્યું છે, માટે આત્મા તે બ્રહ્મા કહેવાય છે અને આત્મરૂપ ઈશ્વર આ દેહરૂપ શરીરનું પ્રતિપાલન કરે છે માટે, તે વિષ્ણુ કહેવાય છે અને આત્મરૂપ ઈશ્વર આ દેહરૂપ જગત્નો આયુષ્યની મર્યાદાએ સંહાર કરે છે માટે તે મહાદેવ ગણાય છે, આમ અપેક્ષાએ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વરપણું પણ આત્મામાં ઘટે છે. આત્મરૂપ ઈશ્વરજ આ દેહરૂપ સૃષ્ટિનો ઉત્પન્નકર્તા છે. અને તેમાં રહી સુખદુઃખ ભોગવે છે. આત્મરૂપ ઈશ્વર આ શરીરમાં રહી વૃત્તિયોરૂપ ગોપીકાઓની સાથે અનેક પ્રકારની શાતા અને અશાતાયોગે ક્રીડા કરે છે માટે તે કૃષ્ણ કહેવાય

પદાર્થ તેઓનીસાથે ગયો નહીં. આત્મા જ્યારે આવી રીતે નિશ્ચય કરે છે ત્યારે જડ પદાર્થના પ્રેમને લીધે મમત્વવિષ વ્યાપી રહ્યું હતું તે મમત્વવિષ ઉતરી જાય છે. મમત્વવિષ ઉતરી જવાથી આત્મા જાગ્રત્ થાય છે. પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપે જાગે છે, અને તેથી સંસારમાં સુખની બુદ્ધિ રાખતો નથી.

આખું જગત્ મમત્વ ભાવથી બંધાઈ ગયું છે. આ મારૂં, એ મારો, ઇત્યાદિ ભાવથી પોતાને પોતે જગત્ ઓળખી શકતું નથી. મમત્વભાવથી બંધાએલું જગત્ ઉન્મત્ત પુરૂષની પેઠે વિવિધ પ્રકારની ચેષ્ટાઓ કરે છે. ઘડીમાં હસે છે, ઘડીમાં રૂવે છે, લડે છે, શોક કરે છે, ઉપજે છે, અને મરે છે. એમ જગત્‌ની મમત્વયોગે વિચિત્ર દશા દેખવામાં આવે છે. વૈર, ઝેર, ઈર્ષ્યા, કુસંપ, આદિ દુર્ગુણોની ઉત્પત્તિ ખરેખર મમત્વના યોગે થાય છે. કેટલાક પદાર્થો ઉપર રાગ થાય છે ત્યારે પ્રતિકૂળ કેટલાક પદાર્થો ઉપર દ્વેષ થાય છે. આમ રાગ અને દ્વેષનું ચક્ર સદાકાલ ચાલ્યા કરે છે. રાગ અને દ્વેષનો ત્યાગ કર્યાવિના મુક્તિ નથી. કહ્યું છે કે, **रागद्वेषको त्यागविन, मुक्तिको पद नाहि, कोटी कोटी जप तप करे, सबे अकारज थाइ ॥१॥** જગત્‌માં જ્યાં ત્યાં રાગ અને દ્વેષે ભ્રમિત જીવો અનેક પ્રકારનાં કુકર્મ કરે છે. અહો! રાગ અને દ્વેષનું એટલું બધું જોર છે કે તેમાંથી કોઈ વિરલા મનુષ્યો છુટી શકે છે. સાંસારિક જડ પદાર્થોમાં પ્રિયપણાની બુદ્ધિથી આત્મા તે પદાર્થો તરફ ઘસડાતો જાય છે. અને તે પદાર્થો ક્ષણિક હોવાથી નષ્ટ થતાં પુનઃ શોક પેદા થાય છે. ઈન્દ્રજાળસમાન ક્ષણિક પદાર્થોમાં શું રાચવું શું માચવું. જે પદાર્થો પ્રાતઃકાલમાં સુન્દર દેખાય છે તેજ પદાર્થો સંધ્યામાં ખરાબ દેખાય છે. જે ભક્ષ્ય પદાર્થો ક્ષણમાં પ્રિય લાગે છે તેજ પદાર્થો ક્ષણમાં અપ્રિય લાગે છે. જે પદાર્થો અપ્રિય લાગે છે તેજ પદાર્થો પુનઃ પ્રિય લાગે છે. જ્યારે આમ વિચારીએ છીએ ત્યારે પ્રિયપણું અને અપ્રિયપણું મનની કલ્પનાથી કલ્પાએલું લાગે છે. મનની કલ્પનાથી કલ્પાએલું પ્રિયપણુ અને અપ્રિયપણું મિથ્યા છે ત્યારે ક્યાં રાચવું? અને ક્યાં દ્વેષ કરવો! બાહ્ય પદાર્થોઉપર થતું પ્રિયપણું અને અપ્રિયપણું ખરેખર ભ્રાંતિરૂપ છે. વસ્તુતઃ બાહ્ય પદાર્થો પ્રિય કે અપ્રિય નથી. મનમાં ઉઠેલું પ્રિય અને અપ્રિયપણું છે તે ક્ષણિક છે. મન ક્ષણિક હોવાથી જગત્‌માં બાહ્ય પદાર્થો જે જે છે તે સર્વથી હું ભિન્ન છું. બાહ્ય પદાર્થો ક્ષણિક છે, જડ છે, રૂપી છે, અને હું આત્મા તો અવિનાશી છું, ચેતન છું, અરૂપી છું, આનંદમય છું, અનંત જ્ઞાનાદિક શક્તિનો સ્વામી છું. બાહ્યપદાર્થોમાં મ્હારા-ત્હારાપણું કરવું તે ખરેખર મિથ્યા કલ્પના છે. ખરેખર આ પ્રમાણે સર્વ બાહ્ય પદાર્થોથી હું આત્મા ભિન્ન છું એમ જો નિશ્ચય થયો તો હવે બાહ્ય લક્ષ્મી,

અને દ્વેષની ભાવનાઓ ક્ષય પામતી જાય છે; અને આત્મદશાની ઉજ્વલતા થાય છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થતો જાય છે, અને તેથી જ્ઞાનવડે સર્વે પદાર્થોનો આત્મામાં ભાસ થાય છે; તેજ આત્માને વ્યુત્પત્તિથી સિદ્ધ કરી બતાવે છે.

શ્લોકઃ

मीयन्ते सर्वतोभावा, अनेन ब्रह्मचक्षुषा ।
आत्मेति कथ्यते तेन, सम्यग्व्युत्पत्तियोगतः ॥ १२ ॥

શબ્દાર્થઃ—જે આત્માના જ્ઞાનગુણવડે સર્વ પદાર્થો જણાય છે, મપાય છે આથી તે સમ્યગ્વ્યુત્પત્તિયોગથી આત્મા કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—આત્મા જ્ઞાનગુણવડે સર્વ પદાર્થોને જાણી શકે છે. કોઈ પણ પદાર્થ એવો નથી કે તે આત્માના જ્ઞાનગુણમાં ભાસ્યા વિના રહે. જેમ જેમ કર્માવરણોથી રહિત આત્મા થતો જાય છે, તેમ તેમ જ્ઞાનમાં વિશેષ વિશેષ પદાર્થો ભાસતા જાય છે. છેવટ સર્વથા જ્ઞાનાવરણીયકર્મનો નાશ થતાં સપૂર્ણ પદાર્થોનો કેવલજ્ઞાનમાં ભાસ થાય છે, ત્યારે આત્મા તે પરમાત્મા કહેવાય છે. સર્વ પદાર્થો અમુક અમુક છે એમ જાણવાની શક્તિના લીધે આત્મા કહેવાય છે. આત્માની સર્વ શક્તિયોમાં જ્ઞાનશક્તિ મુખ્યતા ભોગવે છે, કારણ કે આત્માની અસ્તિતાનો પુરાવો જ્ઞાનશક્તિ છે. આત્માનો જ્ઞાનગુણ સ્વાભાવિક ધર્મ છે, તેથી કોઈ પણ અવસ્થામાં જ્ઞાનગુણ નાશ પામતો નથી. કેટલાક મતવાદિયો મુક્તાવસ્થામાં આત્મામાં જ્ઞાનનો નાશ માને છે, પણ તે યુક્તિયુક્ત વાત નથી. સંપૂર્ણ કર્મ આવરણોનો નાશ થતાં આત્મામાં સપૂર્ણ કેવલજ્ઞાનગુણ ખીલે છે. જ્યાં કોઈ પણ પદાર્થનું ભાન નહિ તે મુક્તિ કહેવાયજ નહીં. (ઇંટ અને પત્થરના સમાન એવી મુક્તિને કોઈ ઇચ્છેજ નહીં.) આત્માનો જ્ઞાનગુણ ભીલકુલ ગમે તેવાં જ્ઞાનાવરણ આવે તોપણ અવરાતો નથી. अक्खरस्स अणंतमो भागो निच्चुग्घाडियो होइ. જ્ઞાનનો અનન્તમો ભાગ નિત્ય ઉઘાડો રહે છે. સર્વકાલમાં જ્યાં ત્યાં જ્ઞાનથી આત્માને ઓળખી શકાય છે.

હવે તે જ્ઞાનનું વિશેષતઃ સ્વરૂપ બતાવે છે.

શ્લોકઃ

विज्ञानमात्मनो धर्मः, स्वान्यभावप्रकाशकम् ।
आत्मनो ज्ञानपर्याये, लोकाऽलोकं विलीयते ॥ १३ ॥

શબ્દાર્થઃ—વિજ્ઞાન છે તે આત્માનો મૂળસ્વાભાવિક ધર્મ છે. અને

ગુણ છે. તે સહેજે પ્રાપ્ત થાય છે. આત્માની શુદ્ધદશામાં રમણતા કરતાં સહજ આનંદ પ્રગટ થાય છે માટે આત્મદ્રવ્યની સર્વ દ્રવ્યોમાં શ્રેષ્ઠતા છે.

આત્માની શ્રેષ્ઠતાપૂર્વક ચારિત્રનું વર્ણન કરે છે.

શ્લોકઃ

आत्मनः सर्वद्रव्येषु, श्रेष्ठता भाविताशुभा ।
सहजानन्दभावेन, चारित्रमद्भुतं स्फुटम् ॥ १४ ॥
समितिगुप्तियोगेन, शुद्धधर्म्मं समुद्भवः ।
सुखदुःखप्रसङ्गेषु, समश्चारित्रवान्स्मृतः ॥ १५ ॥

શબ્દાર્થઃ—આત્માની સર્વ દ્રવ્યોમાં શ્રેષ્ઠતા કહેલી છે. સહજ શુદ્ધ આનંદસ્વભાવવડે અદ્ભુત ચારિત્ર પ્રગટ જાણવું. સમિતિ અને ગુપ્તિના યોગવડે શુદ્ધધર્મનું પ્રગટપણું થાય છે. શાતાવેદનીયજન્ય સુખ, અને અશાતાવેદનીયજન્ય દુઃખના પ્રસંગોમાં જે સમ છે. અર્થાત્ સમભાવ ધારણ કરે છે તે ચારિત્રી જાણવો.

ભાવાર્થઃ—આત્મામાં જ્ઞાનસુખ વગેરે ગુણો રહ્યા છે તેવા જડ દ્રવ્યોમાં રહ્યા નથી. આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણોથીજ સર્વદ્રવ્યોમાં આત્માની મહત્તા છે. સહજાનન્દગુણથીજ આત્મા પોતાનું ચારિત્ર પ્રકાશી શકે છે. શુદ્ધ આનંદથીજ શુદ્ધચારિત્ર પરખાય છે. સહજાનન્દની ખુમારી જ્યાં ભોગવાતી નથી ત્યાં શુદ્ધચારિત્રનો ગંધમાત્ર પણ નથી. જેમ જેમ સહજાનંદગુણનો અનુભવ થાય છે તેમ તેમ ચારિત્રપણું જાણવું. શુદ્ધચારિત્ર એમ કહે છે કે હું જ્યાં હોઉં ત્યાં સહજાનંદની પ્રકટતાજ હોય. જે યોગિઓ સહજાનન્દની ખુમારી ભોગવે છે તેમનામાં શુદ્ધચારિત્રગુણ હોય છે. જે સાધુઓ થઈ વિષયકષાયને ધારણ કરે છે તેમનામાં સહજાનંદની ખુમારી ક્યાંથી હોય? અલબત હોઈ શકે નહીં. જેમ જેમ કર્માવરણો ટળતાં આત્માનો જ્ઞાનાદિ શુદ્ધ ધર્મ પ્રગટ થતો જાય છે તેમ તેમ આત્માની ઉજ્વલતા થતી જાય છે. ઈર્યાસમિતિ આદિ પંચસમિતિ અને મનોગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ એ ત્રણ ગુપ્તિ એ અષ્ટપ્રવચનમાતાના સસેવનથી આત્માનો શુદ્ધ ધર્મ પ્રગટ થતો જાય છે. પાંચ સમિતિનું પ્રતિપાલન એ અપવાદમાર્ગ છે અને ત્રણ ગુપ્તિનું પ્રતિપાલન એ ઉત્સર્ગમાર્ગ છે. આત્માર્થી જીવે ત્રણ ગુપ્તિનું મુખ્યતાએ સેવન કરવું જોઇએ.

ત્યંત આવશ્યકતા છે. નિયમથી આત્મા પોતાનું અને પરનું પણ ભલું કરી શકે છે. આત્મા, મોહના લીધે અનેક પાપના હેતુઓને આચરે છે, પણ નિયમનું દઢ રીતે પ્રતિપાલન કરવાથી પાપના હેતુઓથી દૂર રહે છે, અન્ય ગ્રંથોમાં નિયમોનું સ્વરૂપ વિવેચનઃ છે ત્યાંથી વિશેષ જિજ્ઞાસુએ નિયમોનો અધિકાર જોઈ લેવો. નિયમ પાળનારાઓએ આસનનો જય કરવો જોઇએ.

ત્રીજું અંગ આસન.

આસનના અનેક પ્રકારના ભેદ શાસ્ત્રોમાં કહ્યા છે. वीरासन, पद्मासन, सिद्धासन વગેરે આસનના ભેદો છે. મનને જિતવાનેમાટે આસન સાધવાની આવશ્યકતા છે પદ્માસન વાળી બેસવાથી પેટના ઘણા રોગો શમી જાય છે, અને તેથી ચિત્તની સ્થિરતા પણ થઈ શકે છે, જ્યાંસુધી શરીરમાં આત્મા રહેલો છે ત્યાંસુધી શરીરની ચંચળતા ટાળી મનનો જય કરવાની આવશ્યકતા છે. પદ્માસનથી પ્રાણની ચંચળતા ટળે છે.

વચન ગુપ્તિ સાધ્ય કરવાથી નવીન કર્મ બંધાતું નથી. તેમજ કાય ગુપ્તિથી પણ આશ્રવ પ્રવૃત્તિ વગેરે દોષોનો નાશ થાય છે, સમિતિનું સ્વરૂપ સુગમ છે, જ્યાંસુધી ગુપ્તિમાર્ગમાં રહેવાય ત્યાંસુધી તેમાં રહેવું જોઇએ, ગુપ્તિમાર્ગમાં ન રહેવાય ત્યારે સમિતિનો આદર કરવો જોઇએ. ગુપ્તિનું યથાર્થ પાલન કરવાથી અનેક પ્રકારની લબ્ધિયો ઉત્પન્ન થાય છે. મનોગુપ્તિની ઉત્કૃષ્ટ દશા સિદ્ધ થવાથી સર્વ કર્મનો નાશ થાય છે, પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિનું જો યથાર્થ પરિપાલન કરવામાં આવે છે તો આત્મા પોતાનો શુદ્ધ ધર્મ પ્રાપ્ત કરે છે. સુખદુઃખના પ્રસંગોમાં જે સમ રહે છે તેજ આવું ઉત્તમ ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરે છે, અને તેજ ચારિત્રધારી કહેવાય છે, સુખદુઃખના પ્રસંગોમાં જે મુનિ પોતાના સમભાવમાં રહી શકતો નથી તે ઉત્તમ મુનિ ગણાતો નથી. સુખદુઃખના પ્રસંગોમાં સમભાવ રાખવાથી समभावरूप चारित्रની પ્રાપ્તિ થાય છે. સમભાવમાં એવું અત્યંત બળ છે કે તે ગમે તે દર્શનમાં મુક્તિની પ્રાપ્તિ કરાવે છે. કહ્યું છે કે,

गाथा.

सेयंवरो आसंबरोवा, बुद्धो वा अहव अन्नोवा ।
समभावभाविअप्पा, लहइ मुक्खं न संदेहो ॥ १ ॥

શ્વેતાંબર હોય, દિગંબર હોય, બુદ્ધ હોય, અન્ય વેદાન્તી વગેરે હોય પણ સમભાવે આત્મા જેણે ભાવ્યો છે તે મુક્તિ પામે છે તેમાં સંદેહ નથી. આવી સમભાવની ઉત્તમ દશા પ્રાપ્ત કરનાર શુદ્ધચારિત્રી ગણાય છે. સમભાવની દશામાં રહેવું એ કંઇ સામાન્ય કામ નથી. ઉત્તમ સમભાવની દશા મુનિએ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. આત્મસુખના અભિલાષીએ સમભાવને

એવી રીતે જેણે આત્માનો નિશ્ચય કર્યો છે તે મહાત્મા આવી સમભાવ- શ્રેણિ ઉપર ચઢી શકે છે.

સમભાવશ્રેણિ ઉપર ચઢવામાટે ઉત્તમ જ્ઞાનગતિથી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવો જોઇએ, તે કહે છે.

શ્લોક:

ज्ञानगर्भितवैराग्य, मुत्तमं प्राप्य योगिराट् ।
अक्षरं निर्मलं शुद्धं, परमात्मपदं भजेत् ॥ १७ ॥

શબ્દાર્થ:—મહાયોગી જ્ઞાનગર્ભિત ઉત્તમ વૈરાગ્ય પામીને અક્ષર નિર્મલ, શુદ્ધ, પરમાત્મપદને સેવે છે.

ભાવાર્થ:—ઉત્તમ એવો જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય પામીને યોગી અક્ષર નિર્મલ પરમાત્મપદ પામે છે. દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય, મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય અને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય, એમ વૈરાગ્યના ત્રણ ભેદ પડે છે. દુઃખના યોગે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આવો વૈરાગ્ય મિથ્યાત્વીને પણ હોય છે. મોહગર્ભિત વૈરાગ્યમાં મોહનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, આવો વૈરાગ્ય પણ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. આ બે પ્રકારના વૈરાગ્ય તો અજ્ઞાનીને પણ હોય છે. જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય છે તેજ ઉત્તમ છે. કારણ કે તે સર્વ પદાર્થોનું હેય, જ્ઞેય, અને ઉપાદેયપણે જ્ઞાન થયા પછી જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય ઉપજે છે. જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યથી આત્મા સમભાવ શ્રેણિપર ચઢી શકે છે. આત્મા વિના અન્ય વસ્તુપર મમત્વભાવે બંધાતો નથી. જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યવાળો સર્વ આત્માઓને પોતાના સમાન માને છે. પ્રારબ્ધયોગે સાંસારિક કાર્ય કરતો છતો પણ જલપંકજવત્ ન્યારો રહે છે. સંસારની ખટપટમાં તે મુંઝાતો નથી. ગચ્છનો કદાગ્રહ કરી મનુષ્ય- જન્મની નિષ્ફલતા કરતો નથી. જે જે હેતુઓથી રાગ અને દ્વેષ થાય તે તે હેતુઓથી દૂર રહે છે. તૃષ્ણાના પાશમાં પડી મૃગવત્ દીન થતો નથી. આત્મા તેજ સારમાં સાર માને છે, પરમાત્મભાવનામાં સદાકાલ મગ્ન રહે છે. શરીરમાં છતાં શરીરથી ભિન્ન પોતાના આત્માને ભાવે છે. શુદ્ધ ઉપ- યોગમાં રમણતા કરી પરમપદ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે. ચારિત્રધારક યોગિને આ સંસારના કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર મોહ થતો નથી, તેથી તે નિર્મમત્વભાવ પામીને સંસારથી છૂટે છે.

મમત્વભાવ જ્ઞાનિને થાય નહીં એમ જણાવે છે.

શ્લોક:

ममत्वं ज्ञानिनः किं स्यात्, हेयादेयविवेकनः ।
ममत्वोपाधिनिर्मुक्त, आत्मा मुक्तः प्रकीर्तितः ॥ १८ ॥

હૃદયમાં અજ્ઞાન અને મમત્વ છે તો તે પશુપંખીના કરતાં વિશેષ ત્યાગી નથી. આ સર્વ મ્હારૂં આવો મમત્વભાવ ઉઠેછે તો સંસારમાં છતાં ત્યાગી થાય છે. દેશમમત્વ, કુળજાતિમમત્વ, કુળધર્મમમત્વ, ગચ્છમમત્વ, શિષ્યમમત્વ, પુત્રમમત્વ, વસ્ત્રમમત્વ, સ્થાનમમત્વ, અને ભક્તમમત્વ ઇત્યાદિ મમત્વમાં બંધાએલો જીવ કર્મપાશથી છૂટી શકતો નથી. હું ત્યાગી; એવું અહંભાવરૂપ મમત્વ જ્યાંસુધી આત્મામાં આરોપવામાં આવે છે ત્યાંસુધી ખરેખરૂં ત્યાગીપણું પ્રગટતું નથી.

અજ્ઞાની જીવ સંસારના હેતુઓમાં પણ મમત્વ કલ્પી સંવરના હેતુઓને આશ્રવહેતુઓપણે પરિણમાવે છે અને જ્ઞાની જીવને તો મમત્વ થતું નથી, તેથી આશ્રવના હેતુઓને પણ સંવરપણે પરિણમાવે છે. કહ્યું છે કે, અજ્ઞાની જ્યાંથી બંધાય છે ત્યાંથી જ્ઞાની છૂટે છે. જ્ઞાનિયો ખાતાં પીતાં આદિ અનેક કાર્ય કરતા છતા પણ મમત્વકાદવથી લેપાતા નથી. જ્ઞાની પુરૂષો બાહ્યવસ્તુઓને ઉપભોગમાં લેછે, સંયમ રક્ષણાર્થે વાપરે છે, પરંતુ તેથી તેઓ પરિગ્રહી ગણાતા નથી. કારણ કે મૂર્છા તેજ પરિગ્રહ છે. પણ કંઈ બાહ્યનાં ઉપકરણો પરિગ્રહરૂપ નથી, જો અન્તરમાંથી મમત્વભાવરૂપ પરિગ્રહ ટળ્યો તો ત્યાગવાનું કંઈ બાકી રહેતું નથી. દશવૈકાલિક સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે **मूच्छा परिग्गहो वुत्तोनायपुत्तेण ताविणा,** મૂર્છા તેજ પરિગ્રહ જ્ઞાતપુત્ર મહાવીરસ્વામીએ કહ્યો છે. સૂત્રોમાં કહેલા નિર્મમત્વ ભાવથીજ આત્મા સર્વ વસ્તુઓથી પોતાને ભિન્ન માનતો છતો પોતાનો શુદ્ધ ધર્મ પામે છે. વ્રતાદિકમાં પણ મમત્વભાવ રાખવાથી નિશ્ચયતઃ આત્મા છૂટી શકતો નથી, વૈયાદિકમાં પણ મમત્વભાવ રાખવાથી આત્મા પરિગ્રહ બંધનમાંથી છૂટી શકતો નથી. જ્યારે આત્મા મમત્વનો ત્યાગ કરે ત્યારેજ તે ત્યાગી થઈ સ્વપરનું કલ્યાણ કરી શકશે. કેશલોચ કરવો સહેલ છે પણ અન્તરમાંથી દ્વેષ કાઢવો મહા મુશ્કેલ છે. વસ્ત્ર રંગીને પહેરવાં સહેલ છે પણ વૈરાગ્યથી હૃદયને રંગવું મુશ્કેલ છે. ગામોગામ પરિભ્રમણ કરવું સહેલ છે પણ અન્તરથી ચિત્તની પરિભ્રમણતાનો ત્યાગ કરવો મુશ્કેલ છે. સ્ત્રીયાદિકનો બાહ્ય ત્યાગ કરવો સહેલ છે પણ કામપરિણતિનો ત્યાગ કરવો મુશ્કેલ છે. તાત્પર્યાર્થ એ છે કે બાહ્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરી અન્તરમાં રહેલા કામાદિક દોષોનો જો ત્યાગ ન કર્યો તો ખરેખરો ત્યાગ કહી શકાતો નથી. પરભાવ પરિણતિમાં પોતાનાપણું કંઈ નથી એમ નિશ્ચય કરી જે જે પરભાવના વિચારો આવે તેને પોતાના માનવા નહીં. તેના ઉપરથી મમત્વભાવ ઉઠાવવો જોઇએ, એવી રીતે પરવસ્તુપરથી મમત્વભાવ ઉઠાવતાં આત્મા શુદ્ધ આત્મિક ધર્મને અવશ્ય પામે છે.

ચારિત્ર પામીને જીવો પરમાત્મસુખ પામે છે, માટે ભાવચારિત્ર પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. પરમાત્મસુખ તેજ ખરેખર સુખ છે, આવો સદ્દભૂતાનંદ પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

કેવો મુનિવર આવો અપૂર્વ આનંદ પામે છે તે જણાવે છે.

શ્લોક:

संत्यक्तसर्वसंकल्पो, निर्विकल्पसमाधिताम् ।
संप्राप्य तात्त्विकानन्द, मश्नुते संयतः स्वयम् ॥ २१ ॥

શબ્દાર્થ:—જેણે સર્વ સંકલ્પોનો ત્યાગ કર્યો છે એવો મુનિવર પોતે નિર્વિકલ્પ સમાધિ પામીને સહજાનન્દને પામે છે.

ભાવાર્થ:—જ્યાંસુધી સંકલ્પવિકલ્પવાળું મન છે ત્યાંસુધી મનમાં શાંતિ થતી નથી, અને જ્યાંસુધી મન બાહ્ય પદાર્થોમાં આસક્ત રહે છે ત્યાંસુધી વિકલ્પ સકલ્પ પ્રગટ્યા વિના રહેતા નથી. જે જે ક્ષણે મન વિકલ્પસંકલ્પમય હોય છે તે તે ક્ષણે આત્માનો ઉપયોગ રહેતો નથી, અને આત્માના ઉપયોગ વિના સહજાનંદનો ગંધ પણ આવતો નથી. હું અને મ્હારૂં એવો અધ્યાસ જ્યાંસુધી છે ત્યાંસુધી મનની સ્થિરતા થતી નથી. સ્થિરતા વિનાના ચંચળ મનમાં આત્માના આનંદનો પ્રકાશ થઈ શકેજ નહીં. જો બાહ્યસુખમાં નિશ્ચય બુદ્ધિ છે તો આત્માના આનંદનું સ્વપ્ન પણ આવનાર નથી, અને જો આત્માના આનંદમાં નિશ્ચય બુદ્ધિ છે, તો જરૂર આત્માનો આનંદ તમે લેઈ શકશો. જ્યારે દુનિયાદારીનો કોઈ પણ સંકલ્પ મનમાં સ્ફુરે નહીં ત્યારે આત્માનો આનંદ સહજે પ્રગટી શકશે.

મનની એવી ચંચળ દશા છે કે તે જ્યારે ત્યારે કંઇનો કંઈ સંકલ્પ કર્યા કરે છે. મનની સંકલ્પદશા ટાળવા માટે ખાસ ઉદ્યમ કરવાની જરૂર છે. આત્મજ્ઞાન થતાં મનના ધર્મોને જીતી શકાય છે, મન સૂક્ષ્મ છે માટે મનને જીતનાર આત્માનો અરૂપી ઉપયોગ પ્રગટવો જોઇએ. મનની સકલ્પદશાપર્યંત સંસાર છે, મનના વિકલ્પસંકલ્પ ટળતાં સંસારનો અન્ત આવે છે. મનને વશ કરવું એજ મોટામાં મોટી ક્રિયા છે. કેટલાક શરીરની ક્રિયામાં ધર્મ માની તેમાં આસક્ત રહે છે, પણ તે પામર જીવો મનને જીતવાની ક્રિયા કરી શકતા નથી. કેટલાક તો એમ કહે છે કે, બહુ ક્રિયા કરવી તે જ્ઞાનિનું લક્ષણ છે. પણ તે બિચારા તેનું સ્વરૂપ યથાર્થ સમજી શકતા નથી. મનના વિકલ્પ સંકલ્પ ટાળવા માટે બહુ ક્રિયાઓ કરવી જોઇએ. ધ્યાનક્રિયાનો વિશેષ આદર થવાથી મનના સંકલ્પો ટળે છે. બાહ્યપદાર્થોની વાસના જ્યાંસુધી હોય છે, ત્યાંસુધી મનમાં સંકલ્પવિકલ્પ થયા કરે છે, પણ

છે, આવો પ્રસંગ સદાકાળ રહેવો મુશ્કેલ છે. કેટલાક મનુષ્યો મનની સ્થિરતાને માટે પોકારો કરે છે, મનને વશ કરવું એમ બુમો પાડ્યા કરે છે, પણ જ્યાંસુધી શુદ્ધસ્વરૂપમાં મનને રમાવ્યું નથી ત્યાંસુધી મનની સ્થિરતા નથી. મનનો એવો સ્વભાવ છે કે તેને કંઈક ને કંઈક વિચારવું જોઈએ. મનને શુદ્ધસ્વરૂપમાં રમાવતાં તે આત્માના ઉપયોગમાં ભળે છે અને તેથી બાહ્યવસ્તુઓનું ભાન ભૂલી જાય છે, આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપ સ્થિર છે, શુદ્ધસ્વરૂપની સ્થિરતાના સંગે મન પણ સ્થિર થાય છે, શુદ્ધસ્વરૂપમાં વિકલ્પસંકલ્પ નથી, તેથી વિકલ્પસંકલ્પ ટળતાં આત્મા પોતાની સહજાનંદદશાનો અનુભવ લેઇ શકે છે. જડ વા ચેતન સર્વે પદાર્થો પોતપોતાના સ્વરૂપે રહ્યા છે. જડ પદાર્થ છે તે ચેતન થતા નથી અને આત્માઓ કદી જડ થવાના નથી, ચેતનના સ્વભાવે ચેતનમાં સુખ છે. આમ શુદ્ધ ઉપયોગ થતાં સમભાવરૂપ અનુભવપ્રકાશ ખીલે છે.

તે સમયે આત્મા બીજના ચંદ્રમાની પેઠે ખીલ્યો
ગણાય છે તે જણાવે છે.

શ્લોકો

साम्यामृतप्रसादेन, जीवन्मुक्तोऽभिधीयते ।
सम्यग्दृष्टिगुणस्थाने, सापेक्षातो घटेत सः ॥ २३ ॥
शुक्लेन परिणामेन, साम्यानन्दो विवर्द्धते ।
ध्याता सम्यग् विजानाति, ध्यानं हि ज्ञानयोगतः ॥२४॥

શબ્દાર્થ:—સમભાવરૂપ અમૃતના પ્રસાદવડે જીવન્મુક્ત કહેવાય છે અને તે જીવન્મુક્ત, અપેક્ષાથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ ગુણસ્થાને ઘટે છે. શુક્લપરિણામવડે સમતારૂપ આનંદ વૃદ્ધિ પામે છે અને ધ્યાતા, જ્ઞાનયોગવડે સમ્યક્ધ્યાનને સારી રીતે જાણે છે.

ભાવાર્થ:—સમભાવરૂપ અમૃત પ્રસાદવડે આત્મા જીવન્મુક્ત ગણાય છે. જીવતાં પણ જાણે મૂકાયલા હોય એવા સિદ્ધનાં સુખનો અનુભવ લેનાર આત્માને અપેક્ષાએ જીવન્મુક્ત કહેવામાં આવે છે, ખરૂં જીવન્મુક્તપણું તો તેરમા ગુણસ્થાનકમાં સયોગી કેવલીને ઘટે છે પણ અપેક્ષાએ ચોથા ગુણસ્થાનકમાં પણ આવું જીવન્મુક્તપણું ઘટી શકે છે. ચોથા ગુણસ્થાનકમાં પણ ભેદજ્ઞાનથી જડ અને ચેતનનો ભિન્ન ભિન્ન સાક્ષાત્કાર પરોક્ષ પ્રમાણથી થાય છે, તેથી ત્યાં પણ સામ્યામૃતનો લેશ ઉપરના ગુણસ્થાનકની અપેક્ષાએ ઘટે છે. આત્માના પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપનેજ સત્ય ધન માને છે, આત્મા તેજ પરમાત્મા છે એમ નિશ્ચય કરે છે, આત્મા વિના જડમાં કદી સુખ નથી

ભાવાર્થઃ—રાગ અને દ્વેષના યોગે મન ચંચળ થઇને જ્યાં ત્યાં પરિભ્રમણ કરે છે, ક્ષણમાત્ર પણ એક ઠેકાણે ઠરતું નથી. મન રાત્રી અને દીવસમાં જ્યાં ત્યાં પરિભ્રમણ કરે છે, વિદ્યુત્‌ના વેગ કરતાં પણ મનની ગતિ અત્યંત વેગવાળી છે, આકાશમાં ચડી શકાય, કદાપિ પાતાળમાં પેસી શકાય પરંતુ મનને જીતવું મહાદુર્લભ છે, વ્યાકરણ અને ન્યાય શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ સુખે કરી શકાય છે પરન્તુ મનને વશ કરી શકાતુ નથી. લોચ કરાય છે, પૃથ્વી ઉપર શયન કરી શકાય છે પરન્તુ મનને જીતી શકાતુ નથી. લાંબાં લાંબાં ભાષણો આપી શકાય છે પરન્તુ મનને જીતી શકાતુ નથી. અનેક પ્રકારના હુન્નરો શોધી શકાય છે પરન્તુ મનની શુદ્ધિ કરવી દુષ્કર છે. અવધાનો પણ બુદ્ધિના વૈભવથી કરી શકાય છે પણ મનની સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવી મહાદુર્લભ છે. વિજલીને પણ વશ કરી શકાય છે પણ બળવાન્ એવા મનને વશ કરવું દુષ્કર છે. (પ્રભુની પૂજા કરતાં પણ શેઠનુ મન ઢેઢવાડે ગયું હતું.) ખાતાં પણ મન અન્ય ચિંતવે છે, પાણી પીતાં પણ મન અન્ય ચિંતવે છે, ધર્મની ક્રિયાઓ કરતાં પણ મન અન્યત્ર પરિભ્રમે છે, ક્ષણમાં ગાડીનો અને ક્ષણમાં લાડીનો વિચાર મનમાં આવ્યા કરે છે મન એટલું બધું ચંચળ છે કે એને વશ કરવું તેના ઉપાયોમાં મોટા મોટા યોગિઓ પણ નિષ્ફળ નિવડે છે તો સામાન્યની તો શી વાત કરવી. જેટલા વિકાર છે તેટલા મનમાં પ્રગટે છે, માટે મન વશ કરતાં સર્વ વિકારોનો જય થાય છે. મનને જીતવામાં અનેક પ્રકારના ઉપાયો યોજવા પડે છે, છટકી ગયેલું ઢોર હોય છે તેને પણ વશ કરવું હોય છે તો અનેક ઉપાયો યોજવા પડે છે ત્યારે મનને વશ કરવામાં કેટલા ઉપાયો યોજવા જોઇએ ? આત્મજ્ઞાન થાય તો મનને વશ કરવાના ઉપાયો સુજે છે, આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાટે સદ્‌ગુરૂની ઉપાસના કરવી જોઇએ. મનને વશ કરવા માટે શાસ્ત્રકાર કહે છે કે, આત્માનું ધ્યાન કરવું જોઇએ. આત્માનું ધ્યાન કરતાં મનની સ્થિરતા થાય છે. આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનનો ત્યાગ કરીને ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનનું અવલંબન કરવું જોઇએ, ધર્મધ્યાન ધ્યાતાં અશુભ લેશ્યાના વિચારોનો નાશ થાય છે અને શુભ લેશ્યાના વિચારો પ્રગટ થાય છે. શુભ વિચારોમાં અનંતશક્તિ રહી છે. અશુભ વિચારોનો નાશ કરવો તે પણ પોતાના હાથમાં છે. સારા વિચારો કરવા તે પણ પોતાના હાથમાં છે, આત્મા ધારે તો શું કરી શકતો નથી ? કાયા, વાણી અને મનને વશ કરવાની શક્તિ, આત્મામાં રહી છે. આત્મા ધારે છે તે કરી શકે છે તો મનને વશ કેમ ન કરી શકે ? આત્મા પોતાના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે છે ત્યારે મન અન્યત્ર પરિભ્રમણ કરતું નથી. આત્મામાં ચિત્ત રાખવાથી રાગ અને દ્વેષ થતો નથી. આત્મધ્યાનથી મન બહિર્ ભટકતું નથી, અને જ્યારે બહિર્ ભટકતું નથી, ત્યારે રાગદ્વેષ

શી રીતે પ્રકટી શકે ! આત્મજ્ઞાન પ્રકટી શકે નહીં માટે આત્મધ્યાન તેજ સર્વોત્તમ ઉપાય છે. યોગિયો મન વશ કરવા અષ્ટાંગયોગની સાધના કરે છે, હઠયોગ અને રાજયોગથી મનને વશ કરવા પ્રયત્ન કરવો રાજયોગની પ્રાપ્તિમાં હઠયોગ નિમિત્તકારણ છે, હઠયોગની ક્રિયાઓ રાજયોગીને મન વશ કરવામાં સહાય્ય કરે છે, મનને મારતાં પરમાત્મપદની પ્રાપ્તિ થાય છે. ક્યારે ક્યારે મન ક્યાંને કોઈ ચિન્તવના કરે છે ને શું ચિન્તવે છે તેનો પત્તો ઉપયોગ મૂકવાથી લાગે છે, ઉપયોગ મૂકીને મનનું ચિન્તવન જોયા કરવું. નકામા વિચારો મન કરે છે તેથી મનની સ્થિતિ ઉન્મત્ત પુરૂષની પેઠે બનતી જાય છે, માટે આત્માના લક્ષપૂર્વક મન વશ કરવા અનન્ત પ્રયત્ન કરવો. જ્ઞાનિયો કહે છે કે, અને ગુરુ પ્રયત્નથી મન વશ થાય છે અને તેથી સહચરનો અન્ત આવે છે અનેક તીર્થંકરોએ મનને વશ કર્યું અને ભવિષ્યમાં પણ કરશે. મન વશમાં નહિ આવે એમ ચિન્તવી હિંમત હારવી નહિ. ખરેખર મન વશમાં આવી શકે છે, મન વશ કરવામા ઉત્સાહ અને ખંતની ખાસ જરૂર છે. તેમજ મન વશ કરવામાંજ મ્હને ખરૂં સુખ થનાર છે એવો નિશ્ચય થવો જોઇએ. મનને વશ કરવું તેજ ખાસ કર્તવ્ય છે એવો પરિપૂર્ણ નિશ્ચય થવો જોઇએ. સાધ્ય સાટે માત્રની પેઠે સતત પ્રયાસ કરવાથી અંતે મનને વશ કરવામાં યોગ ફતેહમંદ નીવડે છે, મનમાં થતા વિકલ્પ અને સંકલ્પોને એક પછી એક દૂર હઠાવવા જોઇએ. મનને આત્મસ્વરૂપના ધ્યાનમાં જ રોકતાં આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનનો નાશ થાય છે. ખરેખર આત્મધ્યાનથીજ વસ્તુતઃ મનના વિકલ્પ અને સંકલ્પો ટળે છે, આત્મધ્યાનથી ઘાતીકર્મનો નાશ થાય છે અને બારમા ગુણસ્થાનકના અન્તે કેવલજ્ઞાન પ્રગટે છે, આવું સર્વોત્તમ આત્મધ્યાનનું અવલંબન કરવું જોઇએ. આત્મધ્યાનથી મન વશ થાય છે એ ખરેખર અનુભવની વાત છે. ક્ષયોપશમજ્ઞાનથી જે ધ્યાન કરાય છે તેનો ઉપયોગ સતત રાખવો જોઇએ. આત્મધ્યાનસંતતિથી અને પરમાત્મસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે. તહિં મન વશ થાય તેમા તો શુ કહેવું ?

મનને વશ કરવાને આત્મભાવે ધ્યાન મુખ્ય હેતુ છે એમ
જણાવી હવે મન વશ કરવા માટે સર્વ ઉપાયો સિ-
દ્ધાંતોમાં દર્શાવ્યા છે તેમ પ્રતિપાદન કરે છે.

શ્લોક

चित्ते वशीकृते सर्वं, विजानीयाद्वशीकृतम् ।
वशीकरणाय चित्तस्य, सर्वोपायाः प्रजल्पिताः ॥ २६ ॥

શબ્દાર્થઃ—ચિત્ત વશ કર્યાથી સર્વ વશ કર્યું એમ જાણવું. શાસ્ત્રમાં તપ જપ આદિ સર્વ ઉપાયો કહ્યા છે તે ખરેખર મન વશ કરવા માટેજ જાણવા.

ભાવાર્થ:—ચિત્તની ચંચળતા અનેક પ્રકારની બાહ્યોપાધિયોગતઃ કહે-વાય છે. હસ્તિકર્ણવત્ તથા વિદ્યુત્તાવત્ મનની ચપળગતિ કોણ અનુભ-વતો નથી. એ તાદૃશ મન વશ કરવા માટે તપની પ્રરૂપણા કરી છે. જપ કરવાનું કારણ પણ તેજ છે, કારણ કે જપ કરવાથી અન્ય વસ્તુઓમાં મ-નના ગમનનો રોધ થાય છે. અર્થાત્ ઇષ્ટદેવ ગુરૂ આદિના જપમાં એકતાર થએલું મન અન્યની ચિંતા કરી શકતું નથી. જેમ સિંહ અને હસ્તિને હળવે હળવે યુક્તિથી વશ કરવામાં આવે છે તેમ મનને પણ શનૈઃ શનૈઃ યુક્તિથી વશ કરવું જોઇએ.

રાગદ્વેષ કરવો એ મનનો ધર્મ (સ્વભાવ) છે. રાગદ્વેષને જીતવા હોય તો મનમાં ઉઠતી વિકલ્પ અને સંકલ્પની શ્રેણિઓને દાબવી, મનને જો જીતવું હોય તો મનમાં ઉઠતા શુભાશુભ વિચારોને તટસ્થ રહી તપાસવા, પશ્ચાત્ અશુભ વિચારોને આવતા અટકાવવા, શુભ વિચારોથી પણ મન રહિત થઈ આત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર થઈ રહે તેમ પ્રવર્તવું.

પંચેન્દ્રિયોના વિષયોમાં મન પ્રવૃત્તિવાળું થાય છે તેમાં ખરૂં કા-રણ તો મન છે કારણ કે પંચેન્દ્રિયો પણ મનના કહ્યા પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરે છે. જો મનમાં પ્રિયપણું તથા અપ્રિયપણું ન કલ્પાય તો ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ લુખી થઈ પડે, તેમજ પ્રિય અને અપ્રિય ભાવ વિના જો બાહ્યપ્રવૃત્તિ થાય તો આત્મા ઘણાં કર્મોનો નાશ કરી શકે. સમજો કે ચક્ષુથી સુંદર સ્ત્રીઓ દેખાય, અશુભ પદાર્થો દેખાય, પણ તેમાં મનદ્વારા થતું પ્રિયપણું અને અ-પ્રિયપણું ઉડી ગયું તો ચક્ષુથી કર્મ બંધાતું નથી. ચક્ષુને દાબી દેવી, વા ચક્ષુને ફોડી નાખવાં એ કંઈ ચક્ષુ વશ કરવાનો ઉપાય નથી, પણ ચક્ષુથી સર્વ પદાર્થો દેખાતાં મનમાં પ્રિયપણું અને અપ્રિયપણું જો ન ઉઠે તો ચક્ષુ વશ કરી કહી શકાય. તેમજ કર્ણથી શુભાશુભ અનેક શબ્દો સંભળાય છે, કેટલાક શબ્દો પ્રિય લાગે છે અને કેટલાક શબ્દો અપ્રિય લાગે છે, શબ્દોને પ્રિય તથા અપ્રિય માનનાર મન છે. આત્મજ્ઞાન થતાં શબ્દોમાં થતું પ્રિયા-પ્રિયપણું ઉડી જતાં મન શાંત થાય છે તેથી કર્ણથી પ્રિયાપ્રિય શબ્દો સાંભ-ળતાં છતાં પણ મન વશમાં રહે છે. પહેલાં વગડામાંથી જે હાથી પકડી લાવ્યા હોઇએ હીએ તેની પાસે બંદુક અગર તોપ ફોડતાં દોડદોડા કરી મૂકે છે; પણ બહુ અભ્યાસ થતાં તોપોના ભયંકર શબ્દથી હાથી ન્હાસી જતો નથી, તેમજ પ્રથમ અજ્ઞાનાવસ્થામાં મન, શબ્દ સાંભળી રાગદ્વેષના પ્રવાહમાં તણાતું જણાય છે, પણ શબ્દોની પ્રિયતા તથા અપ્રિયતાથી આત્મા ન્યારો છે એમ જાણતાં કોઈ સારા કહે તો તેથી મન હર્ષ પામતું નથી અને કોઈ નઠારા શબ્દોથી બોલાવે તો દીલગીરી થતી નથી.

જેમ કોઈ મનુષ્યને કાચની પેટીમાં રાખ્યો હોય અને તેને તસ્વીર્ દેખાતો ન હોય, કોઈ પેટીને સારી કરે વા ખોટી કરે તેથી પેટીમાં રહેનારને સારી ખોટી અસર થતી નથી. પેટીને સારી ખોટી કહેવાથી કંઈ મનુષ્ય સારો ખોટો મનાય નહીં. કદાપિ પેટીને રીપેરી માણસને અંદર રહેનાર પોતાના ઉપર માની લે તો તે જેમ ભ્રાંત મનાય છે તેમ આત્મા પણ શરીરરૂપ પેટીમાં રહ્યો છે. શરીરના ધર્મને આત્માના માની કોઈ આત્મ સારૂં વા ખોટું કહે તો શરીરરૂપ પેટીમાં રહેનાર આત્માને પ્રિયાપ્રિયપણું ન માનવું જોઈએ; અને જો તે પ્રિય પ્રિયપણું માને તો તેની ભૂલ મનાય. શરીરને સારૂ દેખાથી શરીરવાળાએ ટીકાટીકી ન ધારણ કરવી જોઈએ. શબ્દો તો રૂપી છે, આત્મા તો અરૂપી છે, રૂપી એવા શબ્દોમાં પ્રિય અને અપ્રિયપણું ભ્રાંતિથી મનાય છે, અર્થાત્ તે મનની કલ્પનાથી હોય છે અને આત્મજ્ઞાનથી મનની કલ્પનાનો નાશ થાય છે. જિહ્વાથી કોઈ પણ પદાર્થ સુધા લાગે ત્યારે ખાધા વિના છુટકો થવાનો નથી. તેમજ તૃષા લાગે ત્યારે જલપાન કર્યા વિના છુટકો થવાનો નથી. તેમજ વાણીથી બોલ્યા વિના છુટકો થવાનો નથી, ત્યારે શું જિહ્વાને વશ કરી કહી શકાય ? કેટલાક જિહ્વાને વશ કરવા મૌનવ્રત ધારણ કરે છે, પણ વસ્તુતઃ વિચારતાં સર્વોત્તમ ઉપાય એજ છે કે જિહ્વા ઇન્દ્રિયથી ખાતાં પીતાં તેમાં મનોદ્વારા પ્રિયત્વ અને અપ્રિયત્વની કલ્પના થાય છે તે છોડી દેવી. જિહ્વા ઇન્દ્રિયદ્વારા મિષ્ટાન્ન ખવાય તો તેથી મનમાં ખુશ ન થવું તેમજ અન્ય પદાર્થ ખવાય તો નાખુશ ન થવું. ખાવાના પદાર્થોમાં મનોદ્વારા પ્રિયાપ્રિયની કલ્પના ન કરવી, એમ કરવાથી રસેન્દ્રિય જીતાય છે. કેટલાક મનને જીત્યા વિના હઠથી સર્વ વસ્તુ બંધી કરી જાય છે તેથી શું તેઓ મનના પ્રિય અને અપ્રિય ભાવનો જય કરી શકશે ? ના કદી નહિ. વાણી એવી વદવી કે જેથી અન્યનું કોઈ રીતે અહિત થાય નહીં. અશુભ વિચારથી બોલેલી વાણી વસ્તુતઃ ભૂંડી છે માટે શુભ પરિણામથી વાણી બોલવી. રાગ અને દ્વેષ વિના સ્વાત્મહિતાર્થ ભાષા બોલવાથી મન વશ થાય છે. જ્ઞાનનાં કાર્ય કરતાં છતાં પણ મનને આત્મસન્મુખ કરવાથી મનની ચંચળતા ટળે છે. જલમાં કમળ રહેતાં છતાં પણ તેને જલનો લેપ લાગતો નથી અને નિર્લેપ રહે છે તેમ આત્મા પણ પોતાના સ્વભાવમાં રમતો છતો જ્ઞાનનાં કાર્ય કર્યા છતાં પણ લેપાતો નથી જલકમલવત્ આત્માની નિર્લેપતા સિદ્ધ કરવામાં મનને આત્મસન્મુખ કરવું જોઈએ.

આત્મસંસાધક બંધુઓએ પ્રથમ સમ્યક્ સાક્ષાત્કારી આત્મજ્ઞાન મેળવવું. બાહ્ય દશ્યમાં હું નથી એવી દૃઢ ભાવના કરવી. બાહ્યવસ્તુમાં હું અને મ્હારૂં એવો પરિણામ ન ઉઠે ત્યાંસુધી આત્મભાવના કરવી, આત્મભાવનાની પરિપક્વ દશામાટે દરરોજ એક બે કલાક એકાંત નિર્જન, ઉપદ્રવરહિત,

શક્તિ જેનામાં છે તે જ્ઞાન છે. સામાન્યપણે દેખવાની શક્તિ ને દર્શન કહેવાય છે. આત્મા સ્વશુદ્ધસ્વભાવમાં રમે ને ચારિત્ર કહેવાય છે, આત્માની અંતરાયકર્મના નાશથી શક્તિ પ્રગટે છે તેને વીર્યશક્તિ કહે છે. બાહ્ય વસ્તુઓના સંબંધવાળી ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા વિના પણ નિર્વિકલ્પદશામાં જે આનંદનો સ્વાદ આવે છે તે આત્માનો આનંદગુણ જાણવો.

નિર્વિકલ્પદશા થતાં આત્માનો આનંદ આત્મા પોતેજ જાણે છે ત્યાં અન્ય પ્રમાણની જરૂર નથી. જેમ પોતે ગોળ ખાધો અને તે ગળ્યો લાગ્યો તેમાં અનુમાન વા બીજાં પ્રમાણોની મારામારીની શી જરૂર! સાકર મુખમાં નાખી અને મીઠી લાગી તે કોઈ માને નહીં તેમાં ભ્રમ લાવવાની શી જરૂર! અલબત્ત કંઈ નહિ, તેમ આત્માનું ધ્યાન કર્યું, આત્માનો આનંદ અનુભવાયો, આવ્યો તેમાં પોતેજ સાક્ષી છે. પુસ્તકોની સાક્ષી આપવાની શી જરૂર! અધ્યાત્મસ્વરૂપમાં રમણતા કરતાં આનંદની ખુમારી આવી તે પ્રત્યક્ષ અનુભવથી અનુભવાઈ તે અન્ય ન માને તો શું તેથી આત્માનંદ ઉડી ગયો! ના કદી નહિ. કોઈએ રાજાને દીઠો અને બન્ને આંધળા એમ કહે કે, અમે દેખતા નથી માટે રાજા નથી તેથી શું રાજા ન દેખાવાનો! અલબત્ત દેખાવાનો. ઘુવડ સૂર્યને ન દેખી શકે, તેથી સૂર્ય નથી એમ પોકારે તેથી શું સૂર્ય નથી! અલબત્ત છે. તેમ જેણે અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું નથી, આત્મધ્યાન કરી આત્માની નિર્વિકલ્પદશા મેળવી નથી તેને આત્માનો આનંદ મળતો નથી તેથી શું આત્માનો આનંદ ન માનવો! અલબત્ત માનવો જોઈએ. કારણ કે, ધ્યાન કરતાં હાલ પણ નિર્વિકલ્પદશામાં આત્માનો આનંદ ભોગવી શકાય છે. જે એ દશાને પ્રાપ્ત કરે છે તેને તેનો અનુભવ થાય છે. કેટલાક પણ જ્યારે જ્યારે ધ્યાન કરતાં નિર્વિકલ્પદશા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે ત્યારે આત્માનો આનંદ પ્રત્યક્ષ વેદે છે અને જ્યારે નિર્વિકલ્પદશાનું ઉત્થાન થાય છે ત્યારે આવરણો આવવાથી આત્માનો આનંદ વેદી શકતો નથી. પછી ધ્યાન કરી નિર્વિકલ્પદશામાં સમાધિસ્થ રહે છે ત્યારે સાક્ષાત્ આનંદ વેદે છે, તેથી તેને ક્ષણિક પૌદ્ગલિક આનંદ ઉપર રૂચિ થતી નથી. વિકલ્પ અને સંકલ્પરૂપ આવરણો સર્વથા જો ખસી જાય તો સદાકાળ આત્માનો આનંદ ભોગવી શકાય. જ્યારે કેટલાક નિર્વિકલ્પદશામાં રહે છે ત્યારે તેને જે આનંદ થાય છે તે વર્ણવી શકાતો નથી તેમ બીજાને કહી શકાતો પણ નથી. હું જે આત્માનો આનંદ ભોગવું છું તે આનંદને અન્ય ન માને તો મારે શું! મને સાક્ષાત્ તેનો અનુભવ થાય છે તેમાં અન્ય પ્રમાણની શી જરૂર! સાક્ષાત્ ચક્ષુથી ઘટ, પટ, ઝાડ વગેરે પદાર્થો દેખાય તો તેમાં દીપક લાવવાની શી જરૂર. તેમજ તેમાં પુસ્તકોની સાક્ષીની શી જરૂર! અલબત્ત કંઈ નહિ—આત્માનું અનંત વીર્ય છે, તેની શુદ્ધિ થતાં જગમાં પરિપૂર્ણતું નથી. ચૌદ રાજલોકમાં અનેક

અવતાર લીધા તેમાં આત્માની અશુદ્ધ થએલી વીર્યશક્તિજ કારણ છે. આત્માની વીર્યશક્તિ છે તે આત્મામાંજ પરિણમે તો અનન્તકર્મથી મુક્ત થઈ શકે તે માટે ખાસ આત્માનુંજ ધ્યાન કરવું જોઇએ ખરેખર પણ જડ વસ્તુમાં રમણતા કરવાની શી જરૂર ! પરવસ્તુનું ધ્યાન કરતાં આત્માને શો ગુણ ! આત્મા પોતાના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે તો સંસારબંધનમાંથી છૂટી શકે.

આત્મધ્યાનથી અનંતભવનાં કરેલ કર્મનો ક્ષય થાય છે, જેટલું આત્મબળ આત્મામાં પરિણમે છે તેટલાં કર્માવરણોનો નાશ થતાં આત્માની નિર્મલતા પ્રગટે છે. બાહ્યની અનેક વસ્તુઓ કે જે ઈષ્ટ વા અનિષ્ટ નથી, ત્યારે તેઓનું ધ્યાન કરવાથી કંઈ ફાયદો થતો નથી. આત્માના સ્વરૂપનું ધ્યાન ધરવાથી આત્માની નિર્મલતા પ્રગટે છે અને અનેક દુર્ગુણોનો નાશ થાય છે આત્મા પોતે પરમાત્મા છે એમ ધ્યાન ધરવાથી આત્માની અનન્તશક્તિયોનો પ્રકાશ થાય છે. પરમાત્માનું ધ્યાન ધરતાં પણ આત્મા પરમાત્મા થાય છે અરિહંતાદિક પદનું પણ ધ્યાન ધરતાં આત્મા પરમાત્મા થાય છે આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશોમાં રહેલા અનંતગુણો પૈકી જે જે જ્ઞાનાદિ ગુણો અનુભવમાં આવે તેમાં સંયમ કરવો. યોગવિદ્યાના આશય પ્રમાણે ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણની એકત્ર સ્થિતિને સંયમ કહે છે.

દુનિયાનાં ધર્મનાં પુસ્તક દરેક મનુષ્ય વાંચી જોશે તો માલુમ પડશે કે, આત્માજ અનંતશક્તિનું સ્થાન છે, આત્માજ પરમપૂજ્ય ભગવાન્ છે. અસ્મદીયકૃત આત્મશક્તિપ્રકાશમાં આ બાબત વિશેષતઃ સમજાવી છે. શ્રી મહાવીરપ્રભુ સૂત્રોમાં પ્રકાશે છે કે, આત્માજ તારવા યોગ્ય છે, આત્માની નિર્મલતા કરવામાટે સર્વ ક્રિયાઓ કહી છે, આત્માનેમાટે વ્રતો કહ્યા છે. આત્માની અનંતશક્તિયોનો પરિપૂર્ણ પ્રકાશ થતાં આત્મા તેજ પરમાત્મા કહેવાય છે. અરે જગતના જીવો ! તમો ભ્રાંતિથી બાહ્યમાં ક્યાં શોધો છો. જેનાથી સર્વ વસ્તુઓ શોધાય છે, જણાય છે, અનંતિ શક્તિયોનો ચમત્કાર જેનામાંથી પ્રગટે છે તે તમે પોતે દેહમાં રહેલા આત્માજ છો. બાહ્યવસ્તુઓમાં ઇષ્ટાનિષ્ટવિકલ્પનાનો ત્યાગ કરી આત્મામાંજ લક્ષ્ય રાખો. આત્માજ સર્વનો પ્રકાશક છે, પોતાનો પ્રકાશ કરનાર પણ આત્મા છે, આત્માની દશા આત્મા જાણવા સમર્થ છે, આત્મા વિના આત્માનું ધ્યાન ધરવા અન્ય સમર્થ નથી. જડ વસ્તુમાં તો જ્ઞાન બિલકુલ નથી તેથી જડ વસ્તુઓ તો આત્માનું ધ્યાન ધરી શકતી નથી. આત્મા પોતે પોતાનું ધ્યાન ધરી શકે છે તેથી સહજ સ્વકીય આનંદનો ભોક્તા બની શકે છે. ક્રિયા વા ભક્તિથી પણ આત્માજ ઉપાસ્ય છે. કારણ કે ક્રિયા અને ભક્તિમાર્ગથી પણ આત્માને પરમાત્મા બનાવવાનોજ ઉદ્દેશ છે, આવું આત્માનું ધ્યાન ધરનારે યાદ

[illegible] કરવું નહી.

હવે [illegible] આદિપદાર્થોમાં સમતા તેમજ દ્વેષનો ત્યાગ કરવો તે-એ તે બતાવે છે.

શ્લોક

स्वनवद् मानमानेषु, समत्वं नैव दुष्यते ।
नर्मेव द्रष्यता नव, ज्ञानिनो नैव दुष्यते ॥ २८ ॥
नैव गोकस्तुमोत्पादि, पदार्था मोहहेतुकाः ।
मोहबुद्ध्या स्वयं तत्र, क्लिश्यन् रज्यन् विमुह्यति ॥ २९ ॥

શબ્દાર્થ—[illegible] જ્ઞાનિઓએ દ્વેષ કરવો તે યોગ્ય નહી.

[illegible] હેતુઓ નથી [illegible] દ્વેષ કરવો ત્યાં મુખ્ય છે

ભાવાર્થ—[illegible] છે. [illegible] વસ્તુઓ [illegible] છે તે વસ્તુઓ [illegible] નથી. [illegible] ત્યારે [illegible] ત્યારે [illegible] છે, ત્યારે [illegible] પણ મેરે છે.

[illegible] કરે છે. [illegible] કરે છે અને તેથી મનમાં [illegible] વસ્તુપર [illegible] કરે છે અને [illegible] વસ્તુપર [illegible] કરે તે [illegible] છે. જે શરીરને [illegible] છે તે શરીર [illegible] છે. શરીરમાં રહેનારા [illegible] છે કે, [illegible] શરીર [illegible] છે તે [illegible] છે કે [illegible] છે. [illegible] છે કે, શરીર પણ [illegible] નથી

સાત ધાતુનું શરીર બનેલું છે તેમાંની એક ધાતુ પણ આત્માની નથી, શરીરમાંથી આત્મા નીકળી જાય છે ત્યારે સાત ધાતુઓનું રૂપાંતર થઈ જાય છે અને તે વળી અન્ય જીવના શરીરપણે પરિણમે છે. મનુષ્યના આત્માએ ભૂતકાળમાં અનંત શરીરો ધારણ કર્યાં હતાં, તે શરીરો રૂપાંતર પામી અનેક જીવોના શરીરરૂપે પરિણમ્યાં હશે. હાલ પણ જે શરીરો દેખાય છે તે ભવિષ્યકાલમાં અન્ય શરીર વગેરે આકારોમાં ગોઠવાઈ જશે અને તેના માલીક અનેક અન્ય જીવો થશે, તેને માટે પરસ્પર લડાઈ પણ કરશે. હાલ જે સ્ત્રીના શરીરના પુદ્ગલ છે તે કોઈ વખત માતાના શરીરરૂપે પરિણમેલા હતા, અનેકપણે પરિણમવાનો પુદ્ગલનો સ્વભાવ છે. અહો ! કયા પદાર્થ ઉપર મમતા રાખવી જોઇએ ? જે પદાર્થો ઘડીમાં શાતાવેદનીયના હેતુપણે પરિણમેલા હોઈ વ્હાલા લાગે છે, તેના ઉપર રાગ થાય છે, તેજ પદાર્થો અશાતાવેદનીયના હેતુભૂત થતાં તેઓના પ્રતિ દ્વેષ પ્રગટે છે.

જે દૂધપાક ખાવાપર રાગ હોય છે તેના ઉપર ઘડીમાં કારણવશાત્ દ્વેષ પ્રગટે છે. દૂધપાકમાં કંઈ રાગદ્વેષ નથી પણ દૂધપાકપર મનથી રાગદ્વેષ થાય છે. આ પ્રમાણે ખરેખર રાગદ્વેષ મનમાંથી ઉઠે છે, ત્યારે એમ સિદ્ધ થયું કે બાહ્યવસ્તુઓ ઇષ્ટ વા અનિષ્ટ નથી, પણ બાહ્યવસ્તુઓને ઇષ્ટ વા અનિષ્ટ માની લેનાર મન છે. ઇષ્ટ અને અનિષ્ટપણાની કલ્પના ધારણ કરનાર મન છે. મનમાં ઇષ્ટાનિષ્ટપણું મોહથી કલ્પાએલું છે. જ્યારે બાહ્યવસ્તુઓમાં ઇષ્ટાનિષ્ટપણું નથી ત્યારે તેપર શા માટે રાગદ્વેષ ધારણ કરવો જોઈએ ? ખરેખર જ્ઞાનિયોને બાહ્યવસ્તુપર રાગ વા દ્વેષ કરવો યોગ્ય નથી. દુઃખે માથું અને કૂટે પેટ. તેમજ પાડાને રોગ અને પખાલીને ડામ દેવાની પેઠે આપણે બાહ્યવસ્તુઓને નિંદીએ છીએ. શા માટે તેના ઉપર રાગ થાય છે. બાહ્યવસ્તુઓ કહે છે કે, અમારામાં ઇષ્ટપણું વા અનિષ્ટપણું કંઈ નથી. ત્યારે શા માટે તમારી રાગદ્વેષ પ્રવૃત્તિથી હે મનુષ્યો ! તમે અમને નિંદો છો, સ્તવો છો. ચંદ્રને દેખી કેટલાકને શિતળપણાના ગુણથી તેના ઉપર રાગ પ્રગટે છે અને વિરહિણીઓને તેના ઉપર દ્વેષ પ્રગટે છે. વસ્તુતઃ વિચારીએ તો ચંદ્રના વિમાનને દેખી મનુષ્યો ફક્ત મનની કલ્પનાથીજ રાગદ્વેષ કરે છે, તેમાં ચંદ્રના વિમાનને કંઈ નથી. તેમજ બાહ્યપદાર્થો ઉપર રાગદ્વેષ થાયછે તે ખરેખર આત્માની ભ્રાંતિથીજ થાય છે. કોઈ છોકરો લાકડાના ઘોડા ઉપર બેસે છે ત્યારે રાગ કરે છે અને જ્યારે તે ઉપરથી પડી જાય છે ત્યારે લાકડાના ઘોડાને સોટી મારે છે. હવે વિચારો કે, લાકડાના ઘોડાપર બેસનાર છોકરાને રાગ વા દ્વેષ થયો તેમાં લાકડાના ઘોડાને શું ? અલબત કંઇ નહિ. ખરેખર તેમાં છોકરાના મનમાં ઇષ્ટાનિષ્ટપણું થયું તેજ કારણ છે.

સ્ત્રીનુ સુન્દર રૂપ દેખી પુરૂષના મનમાં રાગ પ્રગટે અને સ્ત્રીની પ્રાર્થના

નંત શક્તિયોનો પ્રકાશ કરી શકે છે, માટે રાગનો નાશ કરવા ઉદ્યમ કરવો. તેજ સંબંધ લેઈ કહેવામાં આવે છે કે રાગના હેતુઓનો ત્યાગ કરવો જોઇએ.

રાગના હેતુઓ પણ પ્રસંગ પામી દ્વેષરૂપે પરિણમે છે.

શ્લોકો

रागस्य हेतवो ये ये, भजन्ते द्वेषहेतुताम् ।
सानुकूलप्रतिकूल, मनोवृत्ति प्रसङ्गतः ॥ ३० ॥
रागरूपामनोवृत्ति, द्वेषरूपा तथैव च ।
रागद्वेषविनिर्मुक्त, मनोमोक्षस्य कारणम् ॥ ३१ ॥

શબ્દાર્થ:—રાગના જે જે હેતુઓ છે તે દ્વેષના હેતુઓરૂપે પરિણમે છે, તે ખરેખર સાનુકૂલ અને પ્રતિકૂલ મનોવૃત્તિના પ્રસંગથી છે.

મનોવૃત્તિ બે પ્રકારની છે, રાગરૂપ મનોવૃત્તિ અને દ્વેષરૂપ મનોવૃત્તિ. રાગ અને દ્વેષથી રહિત મનોવૃત્તિ મોક્ષનું કારણ બને છે.

ભાવાર્થ:—રાગનાં કારણો જેટલાં છે તેટલાંજ પ્રસગને પામી દ્વેષનાં કારણો બને છે. સ્ત્રી વગેરે મનની સાનુકૂલ વૃત્તિથી રાગનાં કારણો બને છે. તેજ સ્ત્રી જો પતિનું કહ્યું ન માને તો તેના ઉપર દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે, જે પિતાના ખોળામાં બેસનાર પુત્રપર પિતાનો અત્યંત રાગ હોય છે, તે પિતા રાગના યોગે પુત્ર માંદો પડે છે તો મહાદુઃખી થાય છે, પુત્ર ઉપર અત્યંત રાગ ધારણ કરી તેને ભણાવે છે, પરણાવે છે, તેજ પુત્ર જો પિતાના વિચારોથી તથા આચારોથી વિરૂદ્ધ ચાલે છે તો પછી પિતાનો પુત્રપર અત્યત દ્વેષ થાય છે. પિતા પોતે પુત્રને ઘરથી બાર કાઢે છે પુત્ર પણ પિતાનું બુરૂં કરવા ચૂકતો નથી. ક્યાં પરસ્પર અત્યંત રાગ અને ક્યાં પાછો પરસ્પર દ્વેષ ! અહો સાનુકૂળ વૃત્તિ હોય ત્યાંસુધી રાગ અને પ્રતિકૂળ વૃત્તિ થતાં દ્વેષ એવી, મનની સ્થિતિ અજ્ઞાનના યોગે થયા કરે છે. બાલ્યાવસ્થામાં કાષ્ઠનાં રમકડાં ઉપર અત્યંત રાગ હોય છે, તેજ રમકડાં ઉપર યુવાવસ્થા થતાં રૂચિ રહેતી નથી. ખરેખર અવસ્થાભેદે તથા પ્રસંગભેદે રમકડાં ઉપર રૂચિ તથા અરૂચિ કરનાર મનજ છે. જે મિત્રોપર અત્યંત રાગ હોય છે તેજ મિત્રો કોઈ વખત દ્વેષના હેતુઓરૂપે બને છે.

રાગકારક અને દ્વેષકારક બાહ્યની વસ્તુઓ નથી પણ ખરેખર શોધ કરતાં માલુમ પડે છે કે, સાનુકૂલ અને પ્રતિકૂલ મનોવૃત્તિ તેજ કારણ છે. જો સાનુકૂલ અને પ્રતિકૂલ મનોવૃત્તિ ન થતી હોય તો રાગ અને દ્વેષ થાય નહીં. સાનુકૂળ અને પ્રતિ[illegible] થવાનું [illegible] અજ્ઞાન અને મોહ છે.—

માટે આ પ્રસંગને અનુસરી દયાની સિદ્ધિનું માહાત્મ્ય છે
તેનો અનુભવ સમતાથી થાય છે એમ જણાવે છે.

શ્લોકઃ

अहिंसायाःप्रतिष्ठायां, वैरत्याग इतिश्रुतिः ।
साम्यभावप्रतिष्ठायां, प्रत्ययस्तस्य जायते ॥ ३२ ॥

શબ્દાર્થઃ—અહિંસાની (દયાની) સિદ્ધિ થયે છતે વૈરનો ત્યાગ થાય છે આવું યોગ પાતંજલ સૂત્ર છે તેનો પ્રત્યય (નિશ્ચય)પણ સામ્યભાવની સિદ્ધિ થતાં થાય છે.

ભાવાર્થઃ—અહિંસાની પ્રતિષ્ઠા થતાં વૈરનો ત્યાગ થાયછે એ વાત ખરી છે, એવો અનુભવ શાથી થાય છે એમ કોઈના મનમાં આશંકા થાય તો તેનો જવાબ આપે છે કે સમતાભાવ થતાં દયાથી વૈર ત્યાગ થાય છે; એવો સાક્ષાત્ અનુભવ વેદાય છે. કહેવાનો સારાંશ એ છે કે દયાની સિદ્ધિ થતાં કોઈના ઉપર દ્વેષ રહેતો નથી અને તેથી કોઈ મ્હારો શત્રુ છે એવું મનમાં આવતું નથી તેથી સર્વ જીવોનો પણ પ્રાયઃ તેના ઉપરથી વૈરભાવ ટળી જાય છે. એવા દયા યોગિયોની પાસે સિંહ જેવા ક્રૂર પ્રાણિયો આવીને બેસે છે. આવી દયાની સિદ્ધિનો અનુભવ જેના મનમાં રાગદ્વેષરહિતદશારૂપ મનની સમાન અવસ્થારૂપ સમતા પ્રગટી હોય તે જાણે છે. પૂર્વોક્ત પાતંજલયોગ સૂત્રનો અનુભવ કરવો હોય તો સમતાથી કરવો, કારણ કે સમતાવંત પુરૂષના ઉપર કોઈ લોકો વૈરબુદ્ધિ રાખતા નથી, અને વૈરબુદ્ધિ હોય છે, તો તે ટળી જાય છે. ઉત્તમ સમતાની પરિપકવ દશામાં આ દશા અનુભવાય છે. આવી ઉત્તમ સમતા કે કોઈ પદાર્થ વા પ્રાણી પુત્રાદિ ઉપર રાગ પણ નહિ અને કોઈના ઉપર દ્વેષ પણ નહિ. શાતા વેદનીયના ઉદયથી મકલાવું નહિ અને અશાતા વેદનીયના ઉદયથી ચિંતા નહિ, લાભ અને અલાભમાં રાગ નહિ તેમ દ્વેષપણ નહિ, શરીર હોય તો તેના ઉપર રાગ નહિ અને નાશ પામે તો તેના ઉપર દ્વેષ નહિ. મુક્તિના ઉપર મનમાં રાગ નહિ અને સંસાર ઉપર પણ દ્વેષ નહિ, ધર્મી ઉપર રાગ નહિ તેમ તેમ અધર્મી ઉપર દ્વેષ નહિ, શરીર ઉપર મમત્વ નહિ અને શત્રુ ઉપર દ્વેષ નહિ, કીર્તિ ઉપર રૂચિ નહિ, અને અકીર્તિ ઉપર દ્વેષ નહિ, જૈન ઉપર પણ સમભાવ અને મિથ્યાત્વી ઉપર પણ સમભાવ, ચૈતન દ્રવ્યો જેટલા તેટલાં ઉપર પણ સમભાવ અને પૌદ્ગલિક વસ્તુઓ જેટલી છે તેટલી ઉપર પણ સમભાવ, પ્રાણ રક્ષકપર પણ સમભાવ અને પ્રાણભક્ષકપર પણ સમભાવ, આવી ઉત્તમ સમભાવની દશામાં મનની અત્યંત નિર્મલ દશા થાય છે. આત્માના પ્રદેશોને લાગેલા કર્મના

આપવું જોઇએ, જે જે હેતુઓ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ પ્રમાણે આદરવાની આવશ્યકતા જણાય તે તે હેતુઓ આદરવા કે જેથી સામ્ય પ્રગટે.

હવે સામ્યનો મહિમા વિશેષતઃ વર્ણવે છે.

શ્લોકાઃ

साम्यात्मा नैव वध्नाति, कर्माणि किन्तु छेदकृत् ।
साम्यात्मा पूर्णयोगी स्यात्, योगशास्त्रेषु सम्मतम् ॥ ३४ ॥
शुद्धानन्दस्य भोक्ता स्यात्, समात्मा भगवद्गिरा ।
समत्वं सर्वभावेषु, जीवाजीवेषु सम्मतम् ॥ ३५ ॥
समत्वमात्मनो धर्मो, रागरोषविवर्जनात् ।
समुल्लसति जीवेषु, तत्त्वसम्मुखदृष्टिषु ॥ ३६ ॥
घोरकर्म्माणि कुर्वाणा, जना यान्ति परांगतिम् ।
साम्यभावप्रतापेन, तस्मात्तं प्राप्तुमुत्सहे ॥ ३७ ॥
साम्यादात्मस्थिरीभावो, वीर्योल्लासः प्रवर्धते ।
क्षपकश्रेणिमारुह्य, भव्यो याति शिवग्रहम् ॥ ३८ ॥

શબ્દાર્થ:—સામ્યાત્મા કર્મોને બાંધતો નથી, કિંતુ કર્મોનો છેદ કરનાર થાય છે. સામ્યાત્માજ પૂર્ણયોગી થાય છે. એમ યોગશાસ્ત્રોમાં સમ્મત છે. ।૩૪। જિનેન્દ્ર વાણીવડે સમાત્મા શુદ્ધાનન્દનો ભોક્તા થાય છે, જીવાજીવ સર્વ ભાવોમાં સમત્વ સમ્મત હોય છે. ।૩૫। રાગદ્વેષના વર્જનથી સમત્વ એ આત્માનો ધર્મ છે. સ્વાત્મસમ્મુખદષ્ટિવાળા જીવોમાં સામ્ય પ્રગટે છે. ।૩૬। સામ્યભાવ પ્રતાપથી અઘોર કર્મ કરનારા પણ શિવપદને પામે છે. માટે મુમુક્ષુ કહે છે કે તે સામ્યભાવ પ્રાપ્ત કરવા ઉત્સાહી થાઉં છું. ।૩૭। સામ્યથી આત્માનો સ્થિરીભાવ થાય છે અને વીર્યોલ્લાસ વૃદ્ધિ પામે છે. અને ક્ષપક શ્રેણિ ચઢી ભવ્ય શિવઘરમાં જાય છે. ।૩૮।

ભાવાર્થ:—સમભાવી આત્મા કર્મોને બાંધતો નથી. કારણ કે તેણે આશ્રવના હેતુઓ રોક્યા છે માટે મુખ્યતાએ કર્મનો છેદ કરનારજ કહેવાયછે; સમત્વના લાખો, અસંખ્ય ભેદ કહી શકાય. તેમાં ઉચ્ચ ઉચ્ચ સમત્વના ભેદોને પામતો છતો અંતે પૂર્ણયોગી થાય છે, હેમચન્દ્રાદિકૃત યોગશાસ્ત્રોમાં સામ્યત્વનો અત્યંત મહિમા વર્ણવ્યો છે, ઇષ્ટ અને અનિષ્ટ પદાર્થો જેમ વસ્તુતઃ નથી, વા અજ્ઞાનથી મનાયા હતા તે સમભાવ પ્રાપ્ત થતાં ઇષ્ટ વા અનિષ્ટ જણાતા નથી; કારણ કે આત્માનું કોઈ ઇષ્ટ કરનાર વા કોઈ અનિષ્ટ કરનાર બાહ્યપદાર્થ નથી, એમ સમભાવી સમજી

પંચેન્દ્રિયના દેવતા, મનુષ્ય, તિર્યંચ, અને નારકી એ ચાર ભેદ છે. એમ સર્વ જીવો તથા સિદ્ધ જીવો એ સર્વે મ્હારા આત્માની સમાન છે, મ્હારા આત્મા સમાન જ્ઞાનદર્શન ચારિત્રાદિ ગુણે સર્વે આત્માઓ છે, માટે જેમ હું છું તેમ સર્વ જીવો છે, કોઈના ઉપર રાગ વા દ્વેષ કરવાનું કંઈ કારણ નથી, ચૈતન્યધર્મવિશિષ્ટ હું છું તેમ સર્વજીવો છે. સર્વ એકસરખા જ્ઞાનગુણાદિવિશિષ્ટ છે તેમાં શો રાગ અને દ્વેષ કરવો! જડ વસ્તુઓ પણ અનેક સ્વભાવવાળી અનાદિ કાળથી જુદા જુદા સ્વરૂપે પરિણમે છે, તેમાં શો રાગ કે દ્વેષ કરવો! ખરેખર રાગ કે દ્વેષ કોઈ પણ જડ વા ચૈતન્ય વસ્તુઓપર કરવો તે યોગ્ય નથી.

માટે સિદ્ધાંત ઠરે છે કે જીવ અને અજીવ પદાર્થોપર સમત્વ ધારણ કરવું તેજ યોગ્ય છે. વિવેકદષ્ટિથી વિચારતાં સમત્વગુણ ખરેખર સત્ય લાગે છે, સમત્વ દશામાં જેમ આત્મા વિશેષતઃ રહેતો જાય છે, તેમ તેમ તે શુદ્ધાનન્દને ભોગવતો જાય છે. આવી સમતાના ધારક ગીતાર્થજ્ઞાની ભક્ત યોગિયો થઈ શકે છે.

રાગદ્વેષ દોષના અભાવે આત્માની જે દશા અનુભવાય છે. તે દશાને સમતાદશા કહેવામાં આવે છે, અને તેજ ખરેખરો આત્માનો ધર્મ છે. સર્વ જીવોમાં આવો સમત્વગુણ પ્રગટે છે. રાગ, દ્વેષ, ક્ષયધર્મવાળા છે માટે તેનો ક્ષય થવો જોઈએ, જ્યારે રાગ દ્વેષનો જ્ઞાન ધ્યાનથી ક્ષય થાય ત્યારે જ્ઞાનધ્યાનના અભ્યાસક સર્વ જીવોમાં સમતા પ્રગટે છે. શુદ્ધાનન્દને પ્રગટાવનારી સમતા જગત્માં જયવંતી વર્તે છે.

અઘોર કર્મ (મહાપાપનાં કાર્ય) કરનારાઓ પણ સમતાને પામી પરમ મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરે છે. લેખક મુમુક્ષુ પણ અભિલાષા કરે છે કે સામ્યભાવપ્રતાપથી તેવું મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કરવા હું ઉત્સાહ ધારણ કરૂં છું. કોણ મનુષ્ય અહો! આ જગત્માં પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન ન કરે? અલબત સર્વે કરેજ. સમતાને પ્રાપ્ત કર્યાથીજ પરમસુખ મળે, ત્યારે તે પ્રાપ્ત કરવા તૈયાર થવું તે કોને ન ગમે, અર્થાત્ સર્વેને ગમે. સમતાના અભાવેજ અનંતકાળ નિષ્ફળ ગયો, હવે જાગ્રત્ થતાં સમતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. સમતામાટે યોગ્ય પ્રયત્ન કરવો, તેમ ઇચ્છાય છે. સમતાની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ દશા પ્રાપ્ત થાઓ, એમ જગત્ના સર્વ જીવો ઇચ્છો. જ્યારે ત્યારે પણ સમતા વિના મુક્તિ નથી.

સામ્યથી આત્માની સ્થિરતા વૃદ્ધિ પામે છે, અને વીર્યાંતરાયકર્મના ક્ષયોપશમ વા ક્ષયથી વીર્યોલ્લાસ વૃદ્ધિ પામે છે. સમતાની દશામાં વીર્યોલ્લાસ વૃદ્ધિ પામે છે એવો અનુભવ છે. સમતામાં સ્થિરીભાવ પામેલો આત્મા ક્ષપકશ્રેણિ આરોહીને શિવઘરમાં જાય છે.

સમતા કહે છે કે એક હું મોટી સ્ટીમર છું. મારામાં બેસી અનેક ભવ્ય જીવો સંસારસાગરની પેલીપાર જાય છે. સમતા કહે છે કે જ્યાં હું ત્યાં રાગદ્વેષ રહેવા પામતા નથી. સમતા કહે છે કે, અનન્તકાળનાં લાગેલાં કર્મ પણ હું કાપી લે ઘડીમાં ખેરવી નાખું છું. સમતા કહે છે કે, મુક્તિ મ્હારા હાથમાં છે, આ ઉપરથી ભવ્ય જીવોએ સમજવું કે સમતા સદાકાલ સુખકારી છે.

હવે સામ્યભાવ વા સમતાનું વિવેચન વિશેષતઃ કરાય છે.
સમતા તેજ ભાવચારિત્ર છે.

શ્લોક:

साम्यमेवहि चारित्रं, सर्वदा सम्मतं स्फुटम् ।
फलं ज्ञानस्य साम्यं वै, सूत्रेषु तत् प्रकीर्तितम् ॥ ३९ ॥

શબ્દાર્થ:—સમતા તેજ ભાવચારિત્ર છે, હમેશ તે ભાવથી પ્રત્યક્ષ છે. જ્ઞાનનું ફલ સમતા છે, એમ સૂત્રોમાં કહ્યું છે.

ભાવાર્થ:—જિનવાણી અનુસાર દીક્ષા અંગીકાર કરવી તે દ્રવ્યચારિત્ર છે, અને સમભાવદશા પ્રાપ્ત કરવી તે ભાવચારિત્ર છે. દ્રવ્યચારિત્રથી ભાવચારિત્રની પ્રકટતા થાય છે. દ્રવ્યચારિત્ર કારણ છે અને ભાવચારિત્ર કાર્ય છે, સર્વ તીર્થંકરો દ્રવ્યચારિત્ર અંગીકાર કરી ભાવચારિત્ર પ્રગટ કરે છે તેથી સિદ્ધ થાય છે કે ઉપાદાનકારણ દ્રવ્યચારિત્ર હોવાથી ભાવચારિત્રરૂપ કાર્યની સિદ્ધિ કરે એમાં કાંઈ પણ સંશય નથી. દ્રવ્યચારિત્ર વિના ગૃહસ્થને કોઈ વખત અત્યંત પરિણામની વિશુદ્ધિથી સામ્યભાવરૂપ ભાવચારિત્ર—અપવાદમાર્ગે પ્રગટે છે એમ જાણવું. દ્રવ્યચારિત્રનું પણ સાધ્યબિંદુ સામ્યભાવ છે.

જ્ઞાનનું ફલ સામ્યભાવ છે.

આત્મજ્ઞાનનું ફલ સમતા છે એમ શાસ્ત્રકારો પ્રતિપાદન કરે છે, જ્ઞાનવિના સમતા પણ આવતી નથી. રાગદ્વેષથી વિરામ પામવો તે વિરતિ કહેવાય છે અને તે વિરતિ તેજ સમતા કહેવાય છે. સમતાથી આનન્દ પ્રગટે છે માટે ભાવચારિત્ર તે આનન્દરૂપ મનાય છે. ચારિત્ર ત્યાં આનંદ, અને જ્યાં આત્માનન્દ હોય ત્યાં અપેક્ષાએ ચારિત્ર હોય છે. સમતારૂપ ચારિત્ર જગત્ના પ્રત્યેક મનુષ્યો ધારણ કરે તો જગત્માં અદ્ભુત શાંતિ પ્રસરી રહે. નાતજાતના ભેદ વિના સમતારૂપ ભાવચારિત્ર ધારણ કરવાનો સર્વને અધિકાર છે. સમતારૂપ ચારિત્રના પ્રતાપે સર્વ દેશોમા પણ મારામારી, લડાઈ, ટંટા, યુદ્ધ, મારામારી, ક્લેશ, નિંદા, ઈર્ષ્યા, કુસંપ વગેરે દુર્ગુણોનો નાશ થાય છે. કુટુંબમાં ક્લેશ કંકાસ રહેતો નથી, સાધુવર્ગમાં પણ સામ્યભાવની

પ્રકટતાથી સાધુવર્ગ ઉચ્ચ દશાને પામે છે. સાધુવર્ગની સમતા જોઈ ગૃહસ્થવર્ગ તેનું અનુકરણ કરે છે. સાધુવર્ગનું સામ્યભાવે ખાવું, પીવું, ઉઠવું, બેસવું, બોલવું, વિચરવું, વગેરે ક્રિયાઓથી સાધુવર્ગ બોલ્યા વિના પણ લાખો ગૃહસ્થોને સમતાની અસર કરી શકે છે.

સાધુ શબ્દનો અર્થજ એવો છે કે તેઓ સમતાના ધારક છે, જ્ઞાન વિના સમતાની ઉચ્ચ દશા પ્રાપ્ત થતી નથી, દ્રવ્યથી સાધુ થએલાઓએ સમતારૂપ ભાવચારિત્રપર લક્ષ્ય દેવું જોઇએ. કારણ કે સમતા વિના યતિપણું શોભતું નથી. જેમ જેમ રાગદ્વેષની મંદતા થતી જાય છે તેમ તેમ ભાવસાધુપણું વિશેષતઃ પ્રગટતું જાય છે. સાધુ થઇને જે કોઇની હાંસી કરતા નથી. તેમજ કોઇને ગાળ આપતા નથી, કોઈના ઉપર દ્વેષ કરતા નથી, કોઈના ઉપર રાગ ધારણ કરતા નથી, તેમજ પુસ્તકોના ભંડાર રાખતા છતાં તેના ઉપર રાગ ધારણ કરતા નથી, તેમજ ખાવામાં અને પીવામાં સામ્યભાવ રાખે છે, અને અનેક મનુષ્યો તરફથી અનેક ઉપાધિયો આવ્યા છતાં પણ જે ગભરાતા નથી, પંથના ભેદોની લડાઈમાં ક્રોધાગ્નિથી બળતા નથી. માન અને અપમાનના પ્રસંગોમાં સમતાનું વિશેષતઃ અવલંબન કરે છે, પરસ્પર એકબીજાના સમુદાયને હલકો પાડવા પ્રયત્ન કરતા નથી, આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનરૂપ વાયુને જે સ્પર્શતા નથી, કોઈનું પણ બુરૂં કરવા જેની મનોવૃત્તિ ખરાબ થતી નથી, જગતના જીવોને ઉચ્ચ કોટીપર ચઢાવવા ઉચ્ચ જ્ઞાનનો લાભ આપતા હોય છે, એવા સાધુઓથી જગતની શાંતિ અને આત્માની શાંતિ વર્તે છે. સમતાના ઉચ્ચ પરિણામને ધારણ કરનારા સાધુઓ જગતમાં કલ્પવૃક્ષ, ભાવદેવ, ચિંતામણિ છે, તેઓનાં દર્શન કરે છતે સમતાના સમ્મુખ થવાય છે. અનેક ભવનાં પાપ છૂટે છે, એવં ગૃહસ્થ અને સાધુવર્ગ બે પણ જો સામ્યદૃષ્ટિથી વર્તે તો પરમાનંદ પ્રાપ્ત કરી શકે.

આવી સામ્યભાવની દશામાટે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા છે.

શ્લોક:

आत्मज्ञानं विना नास्ति, समत्वं क्वापि विद्धि तत् ।
आत्मज्ञानाय भव्यैश्च, यतितव्यं पुनः पुनः ॥ ४० ॥

શબ્દાર્થ:—આત્મજ્ઞાન વિના સમતા ક્યાંય પણ નથી. માટે ભવ્યાત્માઓએ આત્મજ્ઞાનાર્થ વારંવાર પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

ભાવાર્થ:—ષડ્દ્રવ્યોના ગુણપર્યાયને સાત નયપૂર્વક જાણવાથી આત્મજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે, સ્યાદ્વાદપણે આત્માને જાણવાથી આત્માનું સમ્યગ્

પ્રથમ ધોરણવાળાની નિન્દા કરે તે પણ અયોગ્ય ગણાય. એકેકથી નિન્દા કરી જુદા પડવાથી કલાસોની નષ્ટતા થાય અને તેથી આખી શાળા ભાગી જાય; તેમ સ્થૂલક્રિયા અને ધર્મની સૂક્ષ્મક્રિયા કરનારાઓમાં પણ સમજી લેવું. સમજીને પરસ્પર સંપીને રહેવું જોઈએ.

ધ્યાન અને સમતામાં ક્ષયોપશમ અને ક્ષાયિકભાવની અપેક્ષાએ ભેદ પણ પડે છે. તત્ત્વજ્ઞાતાઓના અનુભવમાં તે કોઈ અપેક્ષાએ ભાસ્યા કરે છે. ત્રયોદશગુણસ્થાનકની સમતામાં ક્ષાયિકભાવ હોવાથી ક્રિયાની જરૂર પડતી નથી. બાકી બે ધ્યાન તો હોય છે તે ધ્યાનક્રિયા ચૌદમા ગુણઠાણા સુધી હોય છે. માટે મુક્તિના પ્રતિ જ્ઞાન અને ક્રિયા ઉપકારી છે, જ્ઞાન અને ધ્યાનક્રિયા વિના મુક્તિ નથી, માટેજ તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં કહ્યું છે કે, **ज्ञानक्रियाभ्यां मोक्षः** જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મુક્તિ છે. પ્રથમ જ્ઞાન અને પશ્ચાત્ સ્થૂલ વા ધ્યાનરૂપ સૂક્ષ્મક્રિયા પ્રાપ્ત થાય છે. पढमं नाणं तओदया. દશવૈકાલિક સૂત્રમાં પણ પ્રથમ જ્ઞાન અને પશ્ચાત્ દયારૂપ ક્રિયાની સ્થિતિ જણાવી છે, અને પશ્ચાત્ સમતારૂપ ક્રિયાની પ્રાપ્તિ થાય છે. મનને રાગ અને દ્વેષથી ભિન્ન રાખવું આવી સમતારૂપ ક્રિયા ક્ષણે ક્ષણે પ્રસંગ પામી કરવાની આવશ્યકતા છે. સમતાથીજ સાક્ષાત્ આત્મસુખ વેદાય છે.

શુદ્ધધ્યાનરૂપ ક્રિયા કરવાથી શું ફલ થાય છે.

શ્લોકો

प्राधान्यं शुद्धवीर्यस्य, ध्याने भवति निश्चलम् ।
शुद्धवीर्यं क्रियारूपं, क्षयोपशमभावतः ॥ ४३ ॥
क्षयोपशमवीर्यात्मा, क्रियैव ध्यानमात्मनः ।
आत्मधर्मस्थिरीभावे, ध्यानं हि ज्ञानसङ्गकृत् ॥ ४४ ॥

શબ્દાર્થઃ—ધ્યાનમાં શુદ્ધવીર્યનું પ્રાધાન્ય નિશ્ચલ છે. ક્ષયોપશમભાવથી શુદ્ધવીર્ય ક્રિયારૂપ છે, ક્ષયોપશમભાવીયવીર્ય ક્રિયારૂપજ આત્માનું ધ્યાન છે, આત્મધર્મની સ્થિરતામાં જ્ઞાનસંગકૃત્ ધ્યાન જ છે.

ભાવાર્થઃ—ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાનના પહેલા બે પાયા ધ્યાવતાં પર્યંત ક્ષયોપશમભાવીય શુદ્ધવીર્યનું પ્રાધાન્યપણું છે. રાગદ્વેષમાં જે વખતે આત્માનું વીર્ય ન પરિણમે તે વખતે તે શુદ્ધવીર્ય કહેવાય છે. બારમા ગુણઠાણાસુધી ક્ષયોપશમભાવસહિત ધ્યાન કહેવાય છે, પંચભાવનું જેણે સ્વરૂપ જાણ્યું હશે તે આ બાબતમાં વિશેષ સમજી શકશે. ધ્યાનમાં ક્ષયોપશમભાવનું જ્ઞાન છે, ચારિત્રમોહનીયનો ઉપશમભાવ વા ક્ષયોપશમભાવ વા દશમા

વાક્યથી એવો ફલિતાર્થ નીકળે છે કે, સમ્યગ્જ્ઞાન વિના કેટલાક અજ્ઞ આત્માઓ ધ્યાન ધ્યાન પોકારે છે, તેઓ સમ્યગ્જ્ઞાન વિના સમ્યગ્ધ્યાનને પામી શકતા નથી. કારણ કે જેટલા પ્રમાણમાં જ્ઞાન હોય છે તેટલા પ્રમાણમાં ધ્યાન હોય છે, જેટલું બળ તેટલું ચાલતું થાય છે, જેટલી આંખમાં દર્શનશક્તિ, તેટલા પ્રમાણમાંજ દેખી શકાય છે, માટે જ્ઞાન તેટલું ધ્યાન કહેવાય છે.

આ ઉપરથી ભવ્યાત્માઓએ સમજવું કે ધ્યાનમાટે પ્રથમ સદ્ગુરૂ પાસે જ્ઞાન મેળવવું. પરિપૂર્ણ જ્ઞાન વિના ગુફામાં પણ ચિત્ત ઠરવાનું નથી. ધોબીનો કૂતરો જેમ ઘરનો નહિ ને ઘાટનો નહિ, તેમ સિદ્ધાંતના જ્ઞાનવિનાના મનુષ્યો ધ્યાન કરી શકવાના નથી. જ્ઞાન કરતાં ધ્યાનરૂપ ક્રિયા અત્યંત ઉપયોગી છે, તે કંઇ જ્ઞાનવિના પામી શકાય નહિ. આત્મજ્ઞાનવિના વૈરાગ્ય થતો નથી, અને વૈરાગ્યવિના વાસનાનો ક્ષય થતો નથી. દુનિયાના પદાર્થોપરથી રાગ અગર દ્વેષ ટળતો નથી. આત્મજ્ઞાનવિના ચિત્તને શી રીતે વશ કરવું તે સમજી શકાય નહિ, ત્યારે ધ્યાનરૂપ સૂક્ષ્મ ક્રિયાની આશા તો શી રીતે રાખી શકાય ? આત્માનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન થતાં અજ્ઞાનદશાનો નાશ થાય છે ત્યારે આત્મજ્ઞાની ખાતાં, પીતાં, બેસતાં, ઉઠતાં, અને ચાલતાં પણ આત્માનું ધ્યાન ધરી શકે છે. રાગદ્વેષની અનેક વાસનાનો આત્મજ્ઞાનથી ક્ષય કરી શકે છે. પરિપૂર્ણ સ્યાદ્વાદતત્ત્વના જ્ઞાન વિના ધ્યાનની ઇચ્છાવાળાઓ કંઈ પણ સમજ્યા વિના કોઈ વખત મિથ્યાત્વ દશામાં પણ ઉતરી જાય છે. તેમના મનમાં વાસનાઓ કૂદાકૂદ કરી મૂકે છે, માટે પ્રથમ સિદ્ધાંતાનુસાર આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ધ્યાન કરવું જોઇએ. જ્ઞાનસંયુક્ત ધ્યાનની અત્યંત આવશ્યકતા છે, જ્ઞાનવિનાના પુરૂષોને ધ્યાનનો અધિકાર નથી. ધ્યાનયોગ ક્રિયારૂપ છે, તેમાં જ્ઞાનિ પુરૂષોનો પ્રવેશ થઇ શકે છે. આત્મજ્ઞાન–વૈરાગ્યવિનાના જીવો બાહ્યકષ્ટ, પ્રાણાયામ આદિથી કંઈક સિદ્ધિયો મેળવે છે, પણ તેથી તે સિદ્ધિયો તેમના આત્માના હિતમાટે થતી નથી. કારણ કે તેઓ ક્રોધી બની શ્રાપ આપી શકે છે. આત્મજ્ઞાનવિના અને વૈરાગ્યવિના બાહ્યની સિદ્ધિયોના લોભમાં પડી મુક્ત થવાનું ભાન ભૂલી જાય છે. માટેજ જ્ઞાનપૂર્વક ધ્યાનની આવશ્યકતા છે. અત્ર બાહ્યના જ્ઞાનનો અધિકાર નથી. તત્ત્વજ્ઞાનની આવશ્યકતા સૂચવી છે. કારણ કે વ્યાકરણ, ન્યાય, રસ, અલંકાર વગેરે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો હોય પણ ષડ્દ્રવ્યપૂર્વક આત્મજ્ઞાન, યોગજ્ઞાન કે જે જૈન શાસ્ત્રોમાં સમ્યગ્રીતે વર્ણવ્યું છે તેનું જ્ઞાન ન હોય તો તે મનુષ્યોને આત્મજ્ઞાન, અને ધ્યાનનો અધિકાર નથી. અત્ર તો આત્મજ્ઞાનની આવશ્યકતા જણાવી છે.

આત્મજ્ઞાનપૂર્વક ધ્યાનરૂપ ક્રિયા કરવાની અત્યં યકતા છે, ધ્યાનમાં જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બેનો સંબંધ થ વા, એ બે

જ્ઞાન, દર્શન, અને ચારિત્ર એ મોક્ષમાર્ગ છે. જ્ઞાનદર્શન, અને ચારિત્રની પ્રા માટે જે જે ક્રિયાઓ કરવી તે પણ સત્ક્રિયા છે. અસંખ્યયોગથી પણ મું છે માટે અસંખ્યયોગરૂપ ક્રિયા પણ મુક્તિના પ્રતિ હેતુભૂત છે. વ્યાવહાિ જે જે ધર્મક્રિયાઓ શાસ્ત્રમાં દર્શાવી છે કે જેનાથી પરિણામની શુદ્ધિ થ છે તે તે ક્રિયાઓ, ગુરૂઆજ્ઞાનુસાર આદરવી જોઇએ. જૈનસિદ્ધાંતોમાં કહે ક્રિયાઓની કેવા પ્રકારની આવશ્યકતા છે, તે સમજીને તેના યોગ્ય અધિક મેળવી તેનો આદર કરવો જોઇએ. આત્મા પોતાના સદ્ગુણોનો પ્રકાશ કરે એ ક્રિયાઓને ચારિત્ર કહે છે. કારણરૂપ ચારિત્રને દ્રવ્યચારિત્ર કહે છે અ ફળરૂપ ચારિત્રને ભાવચારિત્ર કહે છે. ભાવચારિત્ર, ઉપશમ ક્ષયોપશમ અ ક્ષાયિકભાવરૂપ છે, એ ત્રણની પ્રાપ્તિ માટે જે જે પ્રયત્ન કરવા દ્રવ્યચારિત્ર કહેવાય છે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો નાશ કરવા જે પ્રયત્ન કરવા તે દ્રવ્યચારિત્ર કહેવાય છે.

બાહ્યની ક્રિયાઓ જે જે ધર્મની ધર્મસૂત્રોમાં બતાવી હોય તે તે ક્રિયાના જે જે મુદ્દાઓ જે જે નયોની અપેક્ષાએ કહ્યા હોય તે તે બરાબ સમજીને આત્માના ઉપયોગપૂર્વક ક્રિયાઓ કરવામાં મનને જોડી દેવાથી બા હ્યભાવમાં ભટકતું મન બંધ થશે. મનની ક્રિયાઓ આત્માના સમ્મુખ કરવી અર્થાત્ સારાંશ કે, આત્માના સદ્ગુણોના ચિંતવનમાંજ મનની ક્રિયા થવી જોઇએ. અરિહંતાદિક પંચપરમેષ્ઠિ તથા, જ્ઞાનાદિ ચાર પદના ગુણોનું ચિંતવન મનમાં કરવું. વાણીવડે પ્રભુના ગુણ ગાવા, તેમજ, ધર્મોપદેશ દેવો, અને ધર્મચર્ચા કરી તત્ત્વજ્ઞાનનો લાભ મેળવવો, કાયાની ક્રિયા પણ ધર્મની પ્રાપ્તિ માટે કરવી.

પરમાત્માની મૂર્તિ વા સ્થાપનાચાર્ય આગળ ધર્મની તે તે ક્રિયાઓ કરવી, તદ્ધેતુ અને અમૃતક્રિયામાં વિશેષતઃ લક્ષ્ય આપવું. પ્રથમાવસ્થાની ક્રિયામાં જો કે કંઈભૂલ થાય તો પણ દરરોજ ભૂલો સુધારીને શુદ્ધ ક્રિયાઓ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરવી. તપનું અજીર્ણ ક્રોધ છે, જ્ઞાનનું અજીર્ણ અહંકાર છે, અને ક્રિયાનું અજીર્ણ પરની નિંદા છે. પારકી નિન્દા કરવાથી ક્રિયાની શુદ્ધિ થતી નથી. જૈનશ્વેતાંબર માર્ગમાં હાલ તો ઘણા ગચ્છો છે, તેઓની ભિન્નતા ક્રિયા વગેરેની બાબતમાં દેખાય છે, તો પણ ક્રિયાની ભિન્નતાથી જીવોએ પરસ્પર લડી મરવું જોઈએ નહિ, મધ્યસ્થ દૃષ્ટિ ધારણ કરવી.

એકલા જ્ઞાનથી વા એકલી ક્રિયાથી મુક્તિ થતી નથી. જ્ઞાનવિનાની ક્રિયાથી કંઇ કર્મનો ક્ષય થતો નથી, તેમજ જ્ઞાનમાત્રથી સપૂર્ણ કર્મનો ક્ષય થતો નથી. જ્ઞાનપક્ષી સર્વથી આરાધક છે અને દેશથી વિરાધક છે, અને ક્રિયાપક્ષી દેશથી આરાધક છે અને સર્વથી વિરાધક છે, જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બેને માનનાર તો અનેકાન્તવાદી હોવાથી સર્વથીજ આરાધક છે.

કરતા નથી. કારણ કે અધિકાર પ્રમાણે ભિન્ન રૂચિવાળા જીવો ભિન્ન ભિન્ન ક્રિયાઓને અવલંબીને પણ અભ્યંતર આત્મરમણતારૂપ ભાવચારિત્રમાં આવવા ઇચ્છે છે. એક નગરને પચીશ દરવાજા હોય તો પણ ગમે તે દરવાજાથી નગરમાં ઇચ્છિત સ્થાને જવાની જરૂર છે. જૈનસિદ્ધાંતોના અનુસારે વ્યાવહારિક ક્રિયાઓ કરી આત્મસ્વરૂપમાં રમણતા કરવી. ધર્મક્રિયા કરતાં મનની શુદ્ધિ થાય છે, અનેક વિષયોમાં પરિભ્રમણ કરતું ચિત્ત સ્થિર થાય છે, ધર્મધ્યાનનું અવલમ્બન થાય છે.

કેટલાંક દર્શન અક્રિયવાદી છે, તે એમ કહે છે કે, આત્મા બંધાયોજ નથી તેથી તેને મુક્ત થવા ક્રિયા કરવી તે ભ્રમણામાત્ર છે. આવા એકાંતિ અક્રિયવાદને માનનારાઓ કૃષ્ણપાક્ષિક ગણાય. જૈન દર્શનમાં સક્રિય અને અક્રિય એ બે વાદ આત્મામાં ઘટે છે, કર્મસહિત આત્મા સક્રિય છે, કર્મથી મુક્ત થયાબાદ અક્રિય આત્મા થાય છે. આશ્રવક્રિયાના વિરૂદ્ધ સંવરક્રિયાની જરૂર છે તેથી જૈનો મુક્તિમાટે ક્રિયા કરનારા હોવાથી શુકલ પાક્ષિક ગણાય છે, સંવરની ક્રિયા બે પ્રકારની છે બાહ્ય અને અભ્યંતર. આ બેમાંથી અધિકાર પ્રમાણે જે જે ભવ્યો જે જે ક્રિયાઓ સાધ્ય લક્ષ્ય રાખીને કરે છે તે અનેકાંત જ્ઞાનથી ક્રિયાવાદી હોવાથી, શુકલ પાક્ષિક ગણાય છે. આભ્યંતર સંવરરૂપ ધ્યાનાદિક ક્રિયા કરનારને કેટલાક અજ્ઞો અક્રિયવાદી કહે છે તે અયોગ્ય છે, ખરેખર તેવા અજ્ઞો ક્રિયાનું પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ જાણતા નથી તેનુંજ તે પરિણામ છે. બાહ્ય અને આભ્યંતર ધર્મક્રિયાઓ કરી આત્મામાં લયલીન થઈ સહજાનંદ સાધવો તેજ સાધ્યબિંદુ લક્ષમાં રાખવાની જરૂર છે.

જ્ઞાનની અત્યંત આવશ્યકતા છે જ્ઞાન સૂર્ય સમાન છે અને ક્રિયા આગીયા જેવી છે—જ્ઞાન દેખતું છે ક્રિયા આંધળી છે. બેનો સંયોગ થવો જોઇએ. જો એકલી ક્રિયા વા એકલું જ્ઞાન જ માનવામાં આવે તો એકાંતવાદ થાય છે અને એકાંતવાદ તેજ મિથ્યાત્વરૂપ ગણાય છે. તેથી એકાંતવાદી આત્મતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી, જે જે એકાંતવાદિયો છે તે મિથ્યાત્વબુદ્ધિવાળા કહેવાય છે.

સપ્તભંગી અને સાત નયસહિત પદાર્થનું સ્વરૂપ કહેવાથી સ્યાદ્વાદ દર્શનની સિદ્ધિ થાય છે, તેમાં એકાંતવાદ નથી માટે તે સમ્યગ્ સ્યાદ્વાદદર્શની ખ્યાતિથી જગત્માં જયકારી વર્તે છે.

આત્મજ્ઞાનમાટે સ્યાદ્વાદદર્શન ભવ્યોએ જાણવા યોગ્ય છે, સ્યાદ્વાદદર્શનના જ્ઞાનથી એકાંત આગ્રહ, મતભેદ, ધર્મભેદ, ધર્મનાં ખંડન, મંડન અનપેક્ષવાદ, ધર્મક્લેશ અને મિથ્યાબુદ્ધિ આદિ સર્વ દોષોનો નાશ થાય છે અને આત્મામા સમતા પ્રગટે છે, તેથી આત્મા પરાત્મપદ પ્રાપ્ત કરે છે.

ક્યાહારદર્શન પ્રમાણે આત્મદ્રવ્યને ઉદ્દેશી મુમુક્ષુએ ઉદ્યમ કરવા વિષે.

શ્લોક

आत्मधर्मं समालम्ब्य, पतितान्यं मुमुक्षुभिः ।
आत्मा हि ज्ञापनीयस्य, मन्दानां तत्वतेऽव ॥ ४० ॥

શબ્દાર્થ:—મુમુક્ષુઓએ આત્મધર્મને અવલંબન કરીને [illegible] જોઇએ, અને મુમુક્ષુઓએ [illegible] આત્માનું સ્વરૂપ જણાવીને આત્મિક સુખમાં [illegible]

ભાવાર્થ:—આત્માને અધિકાર કરીને [illegible] છે, તાત્પર્ય કે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી [illegible] જોઇએ, અને અન્ય જીવોને [illegible] તેમાં આત્માની શુદ્ધ ક્રિયા [illegible] છે, તેને કરનારાઓ ઘણા હોય છે [illegible] ઘણા હોય છે, પણ તેવા ઉપદેશથી પોતાનું શાશ્વત સુખ [illegible] નથી અને અન્યોને પણ શાશ્વત સુખમાટે ઉપકારી [illegible] સુખમાટે અનેક જીવો ઉદ્યમ કર્યા કરે છે, [illegible] ઉપદેશો અપાય છે, પુણ્યની ઇચ્છાએ [illegible] થાય છે, શાસ્ત્રના અને પ્રભુના [illegible] જ્વરની પેઠે મહાવિકાર કરાય છે, સુખની [illegible] જાતિવાળી જાતિમાટે ન કરવાનું કરાય છે, [illegible] થાય છે, અને આખી ઉમર તેમાં ગાળવામાં આવે છે તો પણ [illegible] સુખ મળતું નથી, સંનિપાતિકની પેઠે ચિત્તની [illegible] સાંસારિક ક્રિયાઓ કરનાર તથા તેના ઉપદેશ [illegible] નથી. ઉલટા કર્મ બાંધી સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે [illegible] આત્મિકક્રિયા કરવી જોઇએ. દેવગુરુ અને ધર્મની [illegible] ધ્યાન, આત્માનો ઉપયોગ ઇત્યાદિને આત્મિક ક્રિયા કહેવામાં આવે છે, તેમ આત્મસુખની ઇચ્છાના ઉદ્દેશીને જે જે ક્રિયાઓ કરવામાં આવે છે, [illegible] માટે આત્મિક ક્રિયાઓ શાશ્વત સુખને પ્રગટાવનારી થાય છે.

આત્માનું જ્ઞાન એવું થવું જોઇએ કે જેથી આત્માનો સ્વ આનંદ અનુભવાય. આત્માના આનંદની ખુમારી આવે છે ત્યારે મુક્તિના સુખનો વિશ્વાસ બરાબર હૃદયમાં થાય છે.

સારમાં સાર આત્મા છે, આત્માવિના સુખ નથી ત્યારે મુમુક્ષુએ સર્વ જીવોને આત્માજ જણાવવો જોઇએ, મુમુક્ષુઓ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે અને અન્ય

કર્મનાં દલિક ગ્રહણ કરે છે, આ ઉપાયથી આત્મસાધકોને તીર્થંકર પદની ઇચ્છા હોય તો દેશનાની પ્રવૃત્તિ કરવી જોઇએ. સર્વ જીવોને ધર્મી બનાવવા. આવી ભાવદયાનો સાગર હૃદયમાં ઉભરાતાં તીર્થંકરનામ કર્મ અનેક જીવોએ પૂર્વકાલમાં બાંધ્યું અને બાંધશે. તેમજ મુક્તિ પામ્યા અને પામશે. મનમાં ભાવદયાના ઉપદેશની ભાવના ઉલ્લસે અને વાણીવડે ઉપદેશ ન દેવાય તોપણ તીર્થંકરનામ કર્મ બંધાય છે. જેઓ અન્યને ઉપદેશ દેવાની ઇચ્છા રાખતા નથી, ફક્ત પોતેજ તરવું એમ ઇચ્છે છે, કોઇને ઉપદેશ આપતા નથી તે કેવલજ્ઞાની થાય છે તોપણ મૂકકેવલી રહે છે. ભવ્ય જીવોને અનન્ત સુખ આપવા જેઓની ઇચ્છા છે તેઓએ ભવ્ય જીવોને તારવામાટે આત્મધર્મ ઉપદેશ આપવા તૈયાર થવું. પાપના ઉપદેશ કરતાં પુણ્યનો ઉપદેશ અત્યુત્તમ છે, આશ્રવના ઉપદેશ કરતાં સંવરનો ઉપદેશ અત્યુત્તમ છે. મિથ્યાત્વનો ઉપદેશ વા મિથ્યાત્વ ગ્રંથો બનાવવા કરતાં સમ્યક્ત્વનો ઉપદેશ અને સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય તેવા ગ્રંથો બનાવવા તે અનન્તગુણ ઉત્તમ કાર્ય છે.

વ્યાવહારિક વિદ્યાની કેળવણીનો ઉપદેશ અને તત્સંબંધી ગ્રંથો રચવાના કરતાં ધાર્મિક વિદ્યા અને તત્સંબંધી ગ્રંથો રચવા તે અત્યુત્તમ કાર્ય છે, દ્રવ્યજ્ઞાનના ઉપદેશ કરતાં ભાવજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવો વા તે પ્રાપ્ત કરવું તે અનંતગુણ ઉત્તમ છે, અશુદ્ધ વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત્યર્થ ઉપદેશ આપવાના કરતાં શુદ્ધ વ્યવહારમાં પ્રવૃત્ત્યર્થ ઉપદેશ આપવો તે અનન્તગુણ ઉત્તમ કાર્ય છે. નાસ્તિકોનો ઉપદેશ આપવા કરતાં મન અને આત્મા સુધરે તેવો ઉપદેશ આપવો વા તેમાટે સહાય આપવી તે ઉત્તમ કાર્ય છે. વ્યવહારમાં રહેવાનો ઉપદેશ આપવા કરતાં આત્માના ધર્મમાં રહેવાનો ઉપદેશ આપવો તે અનંતગુણ ઉત્તમ કાર્ય છે, સંસારસુધારાના ઉપદેશ કરતાં ધર્મના સુધારાનો ઉપદેશ આપવો તે અનંતગુણ ઉત્તમ કાર્ય છે, શ્રાવક કરવાનો ઉપદેશ દેવા કરતાં સાધુ કરવાનો ઉપદેશ આપવો તે અનંતગુણ ઉત્તમ કાર્ય છે, એકાન્ત ધર્મનો ઉપદેશ કરતાં અનેકાંત ધર્મનો ઉપદેશ આપવો એ અનન્તગુણ ઉત્તમ કાર્ય છે, રાગદ્વેષવૃદ્ધિકારક ઉપદેશના કરતાં રાગદ્વેષનો ક્ષય થાય તેવો ઉપદેશ આપવો તે અનંતગુણ ઉત્તમ છે, અશાંતિના ઉપદેશ કરતાં શાંતિનો ઉપદેશ અનંતગુણ ઉત્તમ છે. એકાંત વસ્તુનું સ્વરૂપ બતાવવા કરતાં અનેકાન્તપણે વસ્તુનું સ્વરૂપ બતાવવું (ઉપદેશવું) એ અનંતગુણ ઉત્તમ છે, એકેક નયથી એકાન્ત વસ્તુસ્વરૂપ સમજાવવાનો ઉપદેશ આપવા કરતાં સાત નયોથી અનેકાંતપણે વસ્તુધર્મ સમજાવવામાટે ઉપદેશ આપવો એ અનન્તગુણ ઉત્તમ છે. જડ પદાર્થના જ્ઞાનમાટે ઉપદેશ આપવો તેના કરતા આત્મજ્ઞાનમાટે ઉપદેશ આપવો એ અનંતગુણ ઉત્તમ છે. આમ અપેક્ષાએ સમજવું. આ ઉપરથી ભવ્યોના સમજવામાં આવશે કે આત્મ-

જ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવો તે સર્વ પ્રકારના ઉપદેશમાં શ્રેષ્ઠ છે, આ ઉપરથી એમ કહેવાનું નથી કે અન્ય જે જે ઉપદેશો આપવા તે ખોટા છે. તે પણ અપેક્ષાએ યોગ્ય છે, અન્ય તત્ત્વોનો ઉપદેશ તે કારણ છે અને આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ છે તે સર્વમાં શ્રેષ્ઠ કારણ છે, કારણ કે સર્વ જગતના જડ પદાર્થોને જાણવા ઉદ્યમ કર્યો, તેનો ઉપદેશ આપ્યો, પણ જ્યાંસુધી આત્મા એ શું છે તેનો ઉપદેશ ન આપ્યો ત્યાંસુધી જગતના ઉપર મહાન્ ઉપકાર કર્યો એમ કહી શકાય નહીં. સર્વ જિનાગમોના ઉપદેશની આવશ્યકતા છે પણ તેમાં આત્મજ્ઞાનના ઉપદેશની અત્યંત આવશ્યકતા છે, તેમાં પણ સમજવાનું કે દ્રવ્યાનુયોગના જ્ઞાનપૂર્વક આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવો તેજ શ્રેષ્ઠ છે. આત્મજ્ઞાન, આત્મજ્ઞાન એમ તો સર્વે પોકારે છે, પણ સાત નય, સપ્તભંગી નિક્ષેપપૂર્વક અનેકાંતપણે આત્માને જાણવો અને તેનો ઉપદેશ આપવો એ કંઈ સામાન્ય વાત નથી. કોઈ વિરલા દ્રવ્યાનુયોગપૂર્વક આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપે છે અને તેમ જાણે છે. આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવાની રૂચિ થવી વા આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, એ કંઈ સહેલી વાત નથી. કોઈ ભાગ્યવંતને, આત્મજ્ઞાન અને આત્મજ્ઞાનનો સ્યાદ્વાદપણે ઉપદેશ આપવો સુઝે છે.

સર્વ પરોપકારોમાં ભાવદેશનાનો ઉપકાર મોટો છે. આ ઉપરથી ભવ્યો સમજશે કે જે સાધુઓ ભાવદેશનાથી ભવ્ય જીવોને તારે છે તેના સમાન કોઈ મોટો ઉપકાર કરી શકતું નથી. સુદર્શનાચરિત્રમાં પણ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે.—सुदर्शनाचरित्रे.

जिणिंदधम्मोवएसदाणं महातित्थं ॥

વીતરાગકથિત ધર્મના ઉપદેશનું દાન એ મોટું તીર્થ છે, એજ મોટી યાત્રા છે.

जिणभुवण बिंबपूया, ि
धम्मोवएस दाणं अ हिं
एगंपि जो
सव्वजियाण
धम्मो
सम्मत्तदाय
सम्मत्तमहादाणं
तंनत्थि जए जं ते

तियसिंदनमियचलणावि, जिणवरा जंति जोयणसयाइं ॥
जीवस्स बोहणथ्थं, पगस्सवि पावयरस्स दुहिं ॥ ५ ॥
पडिबोहिउय जीवो, धम्मं आयरइ पज्झय पावं ॥
जम्मे जम्मे सुहिओ, इयर सासय सुहं लहइ ॥ ६ ॥

જિનમંદિર, જિનપ્રતિમા, જિનપ્રતિમાપૂજા, દાન, દયા, તપ, અને તીર્થની યાત્રા ઇત્યાદિ ધર્મકાર્યો કરતાં શ્રીતીર્થંકરોએ ધર્મના ઉપદેશનું દાન દેવું તે અધિકતર શ્રેષ્ઠ બતાવ્યું છે.

એક પણ પાપાસક્તને પ્રબોધીને તેને જે જૈનધર્મ પમાડે છે તેણે આ જગત્‌માં સર્વ જીવોને અભયદાન આપ્યું એમ જાણવું.

ધર્મોપદેશનું દાન જિનોએ મોટામાં મોટું દાન કહ્યું છે. સમ્યકત્વ પમાડનારાઓનો જેમાટે પ્રત્યુપકાર થઈ શકતોજ નથી. ધર્મની બુદ્ધિથી ધર્મોપદેશ દ્વારા જે ઉપદેશક મુનિરાજ સમ્યક્ત્વ મહાદાન આપે છે, તેણે દુનિયામાં સર્વ પુણ્ય વા સુખ પ્રાપ્ત કર્યું. ચોસઠ ઇન્દ્રો પણ જેના ચરણકમલમાં નમસ્કાર કરે છે એવા તીર્થંકર પણ એક પાપી જીવને બોધ દેવા સો યોજનપર્યંત જાય છે. પ્રતિબોધેલો આત્મા ધર્મનો આદર કરે છે અને પાપનો ત્યાગ કરે છે. ઉત્તરોત્તર ઉત્તમ ભવ પામી સુખી થયો છતો અને કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન પામી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.

આ ઉપરથી ધર્મસાધક સાધુ મહારાજાઓ સમજશે કે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવો એમાં મહાન્ ઉપકાર છે. ગૃહસ્થો કરતાં ધર્મોપદેશકો જગત્‌માં મોટો ઉપકાર કરી શકે છે તે ઉપકાર કોઈથી પણ થતો નથી. અર્થાત્ અન્યને ધર્મોપદેશ આપવો એ સર્વ ઉપકાર શિરોમણિ છે. ધર્મદેશનાનો દ્રવ્યઉપકાર અને ભાવઉપકાર સમજવો જોઇએ. સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ યોગ્ય જે જે શાસ્ત્રો ભણાવવાં, વંચાવવાં, ઉપદેશવાં, એ દ્રવ્યઉપકારની દેશના છે, અપેક્ષાએ એમ સમજાય છે અને સમ્યકત્વ યોગ્ય જે ઉપદેશ આપવો કે જેથી જીવો સમ્યક્ત્વ પામે તે ભાવઉપકારરૂપ દેશના છે, વા સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિના જે જે હેતુઓ હોય, તેમજ ભાવદેશનારૂપ પરોપકારના જે જે હેતુઓ હોય તેનો ઉપદેશ દેવો તે દ્રવ્યપરોપકાર છે. એવા દ્રવ્યપરોપકારવડે પણ ભાવપરોપકાર-સમ્યક્ત્વદેશનારૂપ-પ્રાપ્ત કરવો. આત્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિના જે જે નિમિત્ત હેતુઓ હોય તેનો ઉપદેશ, સાધ્યની અપેક્ષાએ દેવો અને આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તેવો અનેકાંતપણે ઉપદેશ દેવો; આમ આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવાથી અન્ય જીવો ઉપર મોટામાં મોટો ઉપકાર કરી શકાય છે માટે યોગ્ય જીવોને યોગ્ય વિધિથી યોગ્ય ઉપદેશવડે યોગ્ય ઉપદેશકોએ આત્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપવો. આત્માને આ-

रमारूपे ओळखाववाथी मुमुक्षुओ आत्मज्ञान पामी परमात्मपद पामे छे. माटे साध्यबिंदु लक्ष्यमां राखी सर्व जीवोए आत्मज्ञान प्राप्त थाय तेम मन, वाणी, अने कायाथी प्रयत्न करवो, एज हितशिक्षा क्षणे क्षणे स्मरणीय छे. निष्कामवृत्तिथी भव्योए आत्मज्ञान प्राप्त करी शिवपद साध्य करवुं.

આત્મજ્ઞાનના ઉપદેશનું માહાત્મ્ય જણાવી ગ્રંથકાર
હવે આત્મામાં લક્ષ્ય રાખી મુમુક્ષુઓએ
વર્તવું એમ જણાવે છે.

શ્લોક

दत्तलक्ष्योपयोगेन, वर्तितव्यं मुमुक्षुणा ।
आविर्भावः सुखाब्धेस्तु, जीवः परात्मतां व्रजेत् ॥ ५१ ॥

શબ્દાર્થઃ—આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશરૂપ લક્ષ્યમાં જેણે ચિત્ત દીધું છે એવા મુમુક્ષુએ શુદ્ધ માર્ગમાં વર્તવું જોઇએ, કે જેથી સુખસાગરનો આવિર્ભાવ થાય અને આત્મા પોતે પરમાત્મપણું પામે.

ભાવાર્થઃ—બાહ્યપદાર્થો જડ હોવાથી તેમાં લક્ષ્ય દેવું યોગ્ય નથી. આત્મામાંજ ધારણા, ધ્યાન, અને સમાધિવડે લક્ષ્ય આપવું જોઇએ. જગત્માં આત્મા, વા પરમાત્મા વિના કોઈ ઉત્તમ પદાર્થ નથી. જેમાં જ્યારે ત્યારે પણ પરમાત્મપણું પ્રગટવાનું છે તે આત્મામાંજ લક્ષ્ય આપવાથી પ્રગટશે. જે સર્વ પદાર્થોને જાણે છે, દેખે છે, નિશ્ચય કરે છે તેવા આત્માના અસંખ્ય પ્રદેશોમાં લક્ષ્ય ધારવું જોઇએ. આત્મામાં લક્ષ્ય દીધું છે એવા મુમુક્ષુએ ઔદયિકભાવના સાક્ષી રહી અને સમભાવે રહી, અન્તરમાં રમણતા કરવી જોઈએ. તેમ વર્તવાથી શું થાય તે બતાવે છે. સહજ આત્મિક સુખસાગરનો આવિર્ભાવ થાય છે જેમ જેમ આત્માના શુદ્ધસ્વભાવપ્રમાણે વર્તન થાય છે તેમ તેમ કર્મની વર્ગણાઓ ખરે છે અને ખરેખર અશુદ્ધ પરિણતિ ટળીને શુદ્ધ પરિણતિ થાય છે. જેમ જેમ રાગદ્વેષની પરિણતિ મદ પડે છે તેમ તેમ શુદ્ધ પરિણતિયોગે અંશે અંશે આત્મિકસુખનો અનુભવ આવે છે. ક્ષાયિકભાવે પરિપૂર્ણ શુદ્ધપરિણતિ થતાં પરિપૂર્ણ સુખનો ભોગ થાય છે. આત્મા જે વખતે રાગદ્વેષની પરિણતિમાં હોય છે તે વખતે બાહ્યસન્મુખ ચિત્ત હોવાથી આત્માના સુખનો પરોક્ષદશામાં અનુભવ આવતો નથી. જેમ જેમ મન, વચન અને કાયાની સ્થિરતા થાય છે અને મન, વચન અને કાયામાં હું અને મ્હારાપણું લાગતું નથી તેમ તેમ આત્મિકસુખનો અનુભવ થાય છે. જેમ જેમ બાહ્યની અને અન્તરની જ્ઞાનના બળે ઉપાધિ ઓછી થાય છે તેમ તેમ સુખનો અનુભવ આવે છે. આત્મજ્ઞાનવડે શુભાશુભ જાણ્યો છતો બાહ્યમાં

[illegible]

ક્રવું, તેમાં લીન થઈ જવું. ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિથી આત્મામાં [illegible] આત્મિકસુખનો સાગર પ્રગટ થાય-
સમ કરવો. આત્મામાં સંયમ કરવાથી આત્મિકસુખનો સાગર પ્રગટ થાય [illegible] પણ જ્યાં ત્યાં આત્માના
વિના [illegible] નહિ અને પંચ ઇન્દ્રિયોના વિષય વિના પણ [illegible] લેશમાત્રથી વિશ્વાસ
સુખની લહેરિયો ઉછળી શકશે. આત્માના સુખનો લેશ [illegible] જડમાં સુખની ભ્રાંતિ નાશ
આવતાં જડસુખમાંથી ચિત્ત પાછું હઠશે, [illegible]
પામશે. આત્મા અનંત સુખનો સાગર બની પરમાત્મપણે પ્રગટ થાય છે.

હવે આત્મિકસુખ પ્રગટ કરવા અને પરમાત્મ
થવાની કુંચી કર્તા બતાવે છે.

શ્લોક:

यादृक् सिद्धस्वरूपं मे, तादृग् भेदस्तु कर्मणः ।
कर्मभेदविनाशाच्च, सोऽहं भव्यशिरोमणिः ॥ ५२ ॥
अहो जीवः परात्माऽहं, सत्तातः सम्प्रति स्मृतः ।
उत्थितो व्यक्तिसिद्ध्यर्थं, साधयिष्ये परात्मताम् ॥ ५३ ॥
आत्मसामर्थ्यतः शीघ्रं, मया किं किं न साध्यते ।
सर्वकार्याणि सिद्ध्यन्ति, यत्नेनातः समुत्सहे ॥ ५४ ॥

શબ્દાર્થ:—જેવું સિદ્ધનું સ્વરૂપ છે તેવું મ્હારૂં સ્વરૂપ છે. પણ હાલ હું તેવો નિર્મલ નથી તેમાં કર્મે ભેદ કર્યો છે. કર્મના ભેદના નાશથી હું આત્મા પણ સિદ્ધ પરમાત્મા થાઉં. ॥ ૫૨ ॥ અહો! હું જીવ છું. પણ સત્તાથી હું પરમાત્મા છું એમ સંપ્રતિ ધાર્યું, હવે આત્માની પરમાત્મદશા કરવા હું ઉઠ્યો છું. ખરેખર પરમાત્મપણાને હું સાધીશ. ॥ ૫૩ ॥ આત્માના સામર્થ્યથી મ્હારાવડે શું શું સાધ્ય ન કરી શકાય? અર્થાત્ સર્વ સાધ્ય કરી શકાય. કારણ કે પ્રયત્નવડે સર્વ કાર્યો સિદ્ધ થાય છે. કાળા માથાનો માનવી શું નથી કરી શકતો? અર્થાત્ સર્વ કરી શકે, છે માટે પરમાત્મપદ સાધવા હવે હું ઉત્સાહ રાખું છું એમ સાધક પોતાના ઉદ્ગાર કાઢે છે.

ભાવાર્થ:—સિદ્ધપરમાત્માનું જેવું સ્વરૂપ છે તેવું પ્રાપ્ત કરવાને માટેજ આત્માનો આ જગત્માં મુખ્ય સાધ્ય ઉદ્દેશ છે. સિદ્ધસમાન હું છું ત્યારે પ્રશ્ન થશે કે સત્તાથી કે વ્યક્તિથી? ઉત્તરમાં કહેવું પડશે કે હાલ તો સત્તાથી સિદ્ધસમાન છું. ત્યારે પ્રશ્ન થશે કે કેમ વ્યક્તિથી સિદ્ધસમાન નથી? તેના ઉત્તરમાં કહેવાનું કે, સિદ્ધપરમાત્માની વ્યક્તિ જેવી મ્હારી વ્યક્તિ નથી; કારણ કે તેવી વ્યક્તિ થવામાં કર્મનો ભેદ છે. અર્થાત્ આ આત્માને કર્મ લાગ્યાં છે, તેથી સિદ્ધપરમાત્મા સમાન હાલ નથી; પણ કર્મભેદનો ક્ષય થતાં ભવિષ્યમાં આત્મા તે પરમાત્મા થઈ શકે. અપ્પાસોપરમપ્પા. આત્માજ પરમાત્મા કહેવાય છે. વ્યક્તિથી આત્મા પરમાત્મા થાય એવો સાધ્ય ઉદ્યમ આરંભવો જોઈએ. ઉપયુક્ત સોઽહં શબ્દનો અર્થ વિશેષતઃ મનનીય છે.

સોઽહં.

ઘણા લોકો સોઽહં સોઽહં એમ બોલ્યા કરે છે. કેટલાક એમ સમજે છે કે સોઽહં એ એક મહાન્ મંત્ર છે, સોઽહં એમ બોલવા માત્રથીજ મુક્તિ

થાય છે. કેટલાક ફ્રોનોગ્રાફની પેઠે તે ત્રણ [illegible] પર્યંત [illegible] ના [illegible] અને તેનાથી લય લ્પ્યા કરે છે. કેટલાક અલોકઈ [illegible] મોં [illegible] છે અને [illegible] સમાપ્તિ થાય છે એમ માને છે.

સ: એટલે શુદ્ધસ્વરૂપ. અહં એટલે હું [illegible] હું [illegible] શુદ્ધસ્વરૂપ આત્માનું અનતજ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રમય છે [illegible] આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપ છે. પણ કર્મના આવરણથી [illegible] છે અને [illegible] આત્માને કર્મ લાગ્યાં છે. આઠ પ્રકારના કર્મ આત્માના [illegible] છે. એ અષ્ટપ્રકારના કર્મનો ક્ષય થઈ [illegible] થઈ શકે. પરમાત્માના સમાન હું પણ છું [illegible] તે હું નથી, જગતના ઉપર [illegible] ક્રોધ થાય છે તે હું નથી, કારણ કે ક્રોધ એ આત્માનો [illegible] હું મ્હારે એવો જે પ્રલય થાય છે તે હું નથી. [illegible] જડ પદાર્થો છે તે હું નથી, કપટ, [illegible] અને લોભ એ આત્માનો [illegible] નથી, કારણ કે કપટ, અભિમાન, અને લોભ [illegible] નથી. જગતમાં કુટુંબપરિવાર વગેરે છે તે પણ હું નથી [illegible] જે હૃદયમાં પ્રગટે છે તે પણ શુદ્ધનિશ્ચયથી જોતાં હું નથી. પાંચ પ્રકારના [illegible] જે શરીર છે તે હું નથી. પુદ્ગલાસ્તિકાય તે પણ [illegible] રાગાદિક ધર્મો છે તે હું નથી. વાણી પણ હું નથી, [illegible] ઉત્તરમાં કહેવું પડશે કે, હું એટલે શુદ્ધસ્વભાવમય [illegible] અને ચારિત્રસ્વભાવમય હું છું. મતિ શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યવ અને કેવલ- જ્ઞાનમય હું આત્મા છું. ચાર પ્રકારના દર્શનમય હું આત્મા છું [illegible] ક્ષયોપશમ અને ક્ષાયિક ચારિત્રમય હું આત્મા [illegible] ક્ષાએ નિત્ય છું અને પર્યાયાર્થિક નયની અપેક્ષાએ [illegible] ત્માનો જાણવાનો શુદ્ધ સ્વભાવ છે, સર્વ પદાર્થ [illegible] છે. [illegible] છે. આત્માના અનંતગુણે સ્થિર રહેવાનો [illegible] છે. આત્માના અનંતગુણે [illegible] ક્ષિમય મારો શુદ્ધસ્વભાવ છે. [illegible] થામાં અનંતજ્ઞાન, અનંતદર્શન અને અનંત [illegible] કરે છે. વસ્તુતઃ સમયે સમયે આત્મામાં અનંતગુણનો ઉત્પાદ, અને [illegible] નિરંજન થાય છે આત્મા અરૂપી હોવાથી નિરાકાર છે અને [illegible] નથી માટે તે અજ કહેવાય એવો આત્મા હું છું. આત્મા કદા ઉત્પન્ન થયો નથી માટે તે અજ કહેવાય છે, તેવો અજ હું છું. આત્માના એક પ્રદેશનો પણ કદાપિ નાશ ન થાય તેવો છું તેથી હું અવિનાશી કહેવાઉં છું. દુનિયાના ઇષ્ટ વા અનિષ્ટ જડના પદાર્થોમાં રાગદ્વેષથી લેપાવાનો શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી મ્હારો સ્વભાવ નહિ હોવાથી હું નિર્લેપ છું. આત્માના અનંતગુણો આત્માથી ભિન્ન નથી તેવો હું છું

તેથી અજિત કહેવાઉં છું. અનન્તગુણનો ભોક્તા કર્મનો નાશ કર્તા હું છું. નામ અને આકૃતિ રહિતથી ન્યારો આત્માનો મૂળ શુદ્ધસ્વભાવ [illegible] હોવાથી હું નિર્ભય છું. કર્મના આવરણથી ન્યારો જે જે શક્તિઓ સત્તાએ છે તેને પ્રકાશવા હું સમર્થ છું. પર અને પરિણમનનો ક્ષય કરવા શક્તિમાન છું. આઠકર્મનો ક્ષય કરવા સમર્થ છું. મનના ધર્મનો નાશ કરવા હું સમર્થ છું. અનંતશક્તિમય હું છું. ક્ષયોપશમભાવથી ન્યારો તે હું છું. એકવીસ ગુણયુક્ત હું છું. તેજ શુદ્ધ આત્મા હું છું. અશુદ્ધાત્મા હું નથી. અશુદ્ધપરિણતિથી હું ભિન્ન છું. શુદ્ધજ્ઞાનમય હું છું, પરમપુરુષોત્તમ હું છું, સચ્ચિદાનન્દમય હું છું. આ પ્રમાણે સોઽહમ્‌નો અર્થ ભાવના [illegible] થતાં તન્મય થવું. પરમશુદ્ધસ્વભાવમય તેજ હું છું. અનન્તગુણમય હું છું.

અહો ! હું સ્વયં શુદ્ધ છતાં પરભાવમાં શું મેં હવે ધ્યાનમાં આવ્યું છે. પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવા હું ઈચ્છું છું, હવે હું દૃઢ નિશ્ચયથી પરમાત્મપદને પામીશ. પરમાત્મભાવનું [illegible] [illegible]

[illegible]

નિન્દા વગેરે દોષોને મૂકતા નથી. કેટલાક પરમાત્માના નામે આજીવિકા ચાલે એમ લક્ષી પરમાત્માનું ભજન સ્મરણ કરે છે. આવા મનુષ્યો પરમાત્માનું ભજન સ્મરણ કરે તો પણ પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવું એવા લક્ષ્યના અભાવે ઉચ્ચ કોટીના ઉત્તમ સાધક થઈ શકતા નથી, માટે પરમાત્માના સ્વરૂપનું સૂક્ષ્મબુદ્ધિથી જ્ઞાન કરી નિષ્કામવૃત્તિથી પરમાત્મરૂપ થવા માટે પરમાત્માનું સ્મરણ કરવું યોગ્ય છે.

પરમાત્માનું સ્મરણ.

સાત નય અને સપ્ત ભંગી તેમજ ચાર નિક્ષેપાથી પરમાત્માનું સ્વરૂપ જાણી પરમાત્મ પ્રાપ્ત્યર્થ પરમાત્મમય, મનોવૃત્તિ કરવી. ધારણા અને ધ્યાનમાં પરમાત્માનું સમ્યગ્ સ્વરૂપ ધારવું, તન્મય બનીને પરમાત્માનું સ્મરણ કરવું, મનમાં ઉઠતા વિકલ્પ સંકલ્પો બંધ કરવા. અનેક દુનિયાનાં કાર્યે, કર્મયોગે કરવાં પડે તો પણ પરમાત્માના સ્વરૂપની સાધ્યદશામાં ધૂન રાખવી. પરમાત્માના સ્મરણમાં પ્રસંગ પામી મનમાં ઉઠતા વિક્ષેપોને સમાવવા, પરમાત્મસ્વરૂપમાં સ્થિર મનોવૃત્તિ રાખીને બોલ્યા વિના પરમાત્માનું સ્મરણ કરવું. કદાપિ તેમ ન રહેવાય તો પરમાત્માના ગુણોનાં સ્તવનો અને પદો ગાઈને પણ પરમાત્માનું સ્મરણ કરવું ભજનસંગ્રહ દ્વિતીય ભાગમાં કથ્યા પ્રમાણે પરમાત્માની નવધા ભક્તિથી પોતાના અસંખ્ય પ્રદેશના ધર્મમાં પોતે (આત્મા) રહી શકે છે, અને એમ વર્તવાથી ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષાયિકભાવમાં આત્મા પ્રવેશે છે. સાધક દશામાં ઉપશમ અને ક્ષયોપશમભાવથી ક્ષાયિકભાવે સર્વ ગુણો થતાં આત્મા પોતે પરમાત્મરૂપે સાદિઅનતમે ભાગે થાય છે.

પરમાત્મ સ્મરણનો અભ્યાસ પ્રતિદિન વધારતા જવું. પરમાત્મ સ્મરણ કરનારાઓએ દુર્જનોની સંગતિ ત્યજવાની જરૂર છે, તેમજ મનુષ્યોના શુભ અને અશુભ શબ્દોમાં સમતા રાખી પરમાત્મસ્વરૂપ સ્મરણ કરવાની આવશ્યકતા છે. દુનિયા દીવાની ગમે તેમ કહે તોપણ પરમાત્મસ્વરૂપ સ્મરણરૂપ રણાંગણમાંથી પાછા નહિ ફરતાં હિંમતથી રાગાદિ દોષોને હઠાવી પરમાત્મસ્મરણમાં આગળને આગળ વધવું; એમ કરવાથી આનન્દની ખુમારી પ્રાપ્ત થાય છે.

પરમાત્મસ્વરૂપ સ્મરણાર્થી જીવોએ જગતના સૌન્દર્ય પદાર્થોની લીલાઓને સ્વપ્નસમાન માનવી. અર્થાત્ બાહ્યના પદાર્થોને સ્વપ્નવત્ ક્ષણિક જાણી તેમાં રાચવું નહિ, તેમજ તેમાં ચિત્તવૃત્તિ દેવી નહિ. બાહ્યપદાર્થોમાં રાગ અને દ્વેષથી દૃષ્ટિ દેવાથી પરમાત્મસ્વરૂપ સ્મરણ યથાયોગ્ય થઈ શકતું નથી. અને ઉલટું મનની નીચદશા થતાં પરમાત્મસ્મરણમાં ચિત્ત ચોંટતું નથી. માટે ભવ્યજીવોએ બાહ્યસાધનોમાં દૃષ્ટિ દેવી નહિ. બાહ્યભાવમાં દૃષ્ટિ ન દેવાથી પરમાત્મસ્મરણ અવિચ્છિન્ન ધારથી બન્યું રહે છે. આ પ્રમાણે સાધક કહે છે કે, બાહ્યપદાર્થોમાં દૃષ્ટિ ન દેતાં [illegible] હું પરમાત્માને સ્મરું છું.

અહો ! આ શરીરમાં વસ્યો છે તેનું શ્રવણ કરવાથી મોહમાયાનાં આવરણ દૂર થઈ જાય છે. આત્મદ્રવ્યનું સ્વરૂપ સાંભળવાથી આત્મા પૂજવા યોગ્ય થાય છે.

द्वितीय कीर्तनक्रियाभक्ति.

ગુણપર્યાયાધાર જીવદ્રવ્યનું કીર્તન કરવાથી આત્મામાં આનન્દઓઘ પ્રગટી નીકળે છે, નિત્યાનિત્ય તેમજ ભેદાભેદપણે આત્માને ગાવો જોઈએ. આત્માના કીર્તનથી ચિત્તવૃત્તિનો લય થાય છે, અને બાહ્યની ઉપાધિનાં દુઃખો વિસરાય છે. કામાદિકની વાસનાઓના વેગરૂપ ઘોડાઓ કૂદાકૂદ કરતા હોય છે, તો પણ આત્મસ્વરૂપકીર્તનથી તે શાંત થાય છે, આત્માનું કીર્તન કરવાથી વિવેક પ્રગટે છે, અને સમકિતની નિર્મલતા થાય છે. આત્માનું કીર્તન કરતાં વૃત્તિયો શાંત થઈ જાય છે, સાવદ્યવાણીના દોષો પણ આત્મકીર્તનથી ખરેખર ટળી જાય છે. આત્મદ્રવ્યના કીર્તનથી પોતાને અને પરને ઉપકાર થાય છે. પરા અને પશ્યંતીથી આત્માને ગાનાર અલખખુમારીમાં લદબદ રહે છે એટલું તો નહિ પણ તેથી વિશેષ એ છે કે તેને આત્માની સત્યપ્રતીતિ થાય છે. મધ્યમા અને વૈખરીથી આત્માનું કીર્તન કરવાથી બાહ્યપદાર્થોના યોગે થતા વિકલ્પ અને સંકલ્પો નાશ પામે છે.

આત્માના કીર્તનથી કર્મની વર્ગણાઓ આવતી અટકે છે, અને આત્મા પોતાના સ્વભાવમાં જાગ્રત્ થાય છે. અહો ! આત્મકીર્તનમાં એવી અદ્ભુત શક્તિ રહી છે કે તેનાથી ભવસાગરની પેલીપાર જવાય છે. શ્રીતીર્થંકર ભગવાન્‌ની વચનવર્ગણાના માહાત્મ્યથી અનેક જીવો તરી જાય છે, અને આપણને પણ તેમની વાણીનો ઉપકાર છે. જ્ઞાનિના વચનથી સત્ય અને અસત્ય જણાય છે, આત્માનું કીર્તન એવું છે કે તે આત્માની ઝળહળ જ્યોતિ ઝટ પ્રગટાવી શકે છે. આત્માના કીર્તનયોગે આત્માનો અર્પિત ધર્મ ગ્રહણ કરી શકાય છે, આત્મકીર્તનથી આત્મા પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર ઉપયોગી થાય છે. આત્માનું કીર્તન કરવાથી આત્માની અલખધૂનમાં પોતે પોતાને નિર્લેપ અને નિત્ય આનન્દમય દેખે છે. વિશેષ શું કહેવું ! આત્માનું કીર્તન કરવાથી અનંત ભવનાં કરેલ કર્મનો ક્ષય થઈ જાય છે, વારંવાર ચેતનને ગાઓ, આત્મામાં મનને સ્થિર કરો, સદ્ગુરુપ્રતાપથી આત્માની કીર્તનભક્તિથી સર્વ સુખનો પ્રગટભાવ થાય છે અને થશે.

तृतीय सेवनक्रियाभक्ति.

અરિહંતાદિકની સેવા કરવી તે પોતાની સેવા અર્થે થાય છે. આત્મદ્રવ્યની રમણતારૂપ સેવા જો આત્માના ઉપયોગથી થાય તો આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપ પ્રગટે છે. ભવ્ય પુરૂષોએ સમજવું કે આત્માની સેવા આત્મભાવેજ કરવી

સર્વ જીવોની સાથે આત્મદષ્ટિ રાખ્યા વિના સામાયક, પ્રતિક્રમણ, પૂજા અને ભક્તિ વગેરે કાર્યોમાં પણ આત્માનું ઉચ્ચ જીવન કે જે ભાવશાંતિમય છે તે થતું નથી, અને અન્ય જનોને તેનો લાભ મળી શકતો નથી, માટે આત્મસાધકોએ ગમે તેવા રાગ અને દ્વેષના પ્રતિકૂલ સયોગોમાં પણ સર્વ જીવોની સાથે આત્મદષ્ટિ ધારવી. જેવો પોતાનો આત્મા છે તેવોજ સર્વનો લેખવો, કોઈને શત્રુ તરીકે લેખવા નહિ, કોઇના ઉપર વૈર રાખવું નહિ, આત્માનું ઉચ્ચ જીવન કરવા સદાકાળ આત્મદષ્ટિ ધારી ભાવશાંતિનો પ્રકાશ કરવો.

ભક્તિયોગી આત્માને ઉદ્દેશી પ્રવૃત્તિ કરતો છતો શિવપદ પ્રાપ્ત કરે છે.

શ્લોકઃ

लक्ष्यीकृत्य निजात्मानं, धर्मकार्ये प्रवर्तनात् ।
आर्तध्यानादिरहितो, भक्तियोगी शिवं व्रजेत् ॥ ५८ ॥
स्वात्मा परात्मरूपश्च, दृश्यते भक्तितः स्वयम् ।
करोति दर्शनं जीवः, स्वस्येति प्रत्ययो ध्रुवम् ॥ ५९ ॥

શબ્દાર્થ:—પોતાના આત્માને લક્ષ્યભૂત કરીને ધર્મકાર્યમાં પ્રવર્તવાથી આર્તધ્યાનાદિ રહિત એવો ભક્તિયોગી, શિવપદ પામી શકે. પોતાનો આત્મા તે પરમાત્મારૂપ ભક્તિથી પોતાની મેળે દેખાય છે, જીવ પોતે પોતાનું દર્શન કરે છે એમ પોતાને ભક્તિથી નિશ્ચય થાય છે.

ભાવાર્થ:—ઇષ્ટ વસ્તુ તરીકે બાહ્યનાં જે જે લક્ષ્યોને માનવામાં આવે છે તે તે લક્ષ્યો વસ્તુતઃ વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે ખોટાં લાગે છે, જડ વસ્તુઓમાં કંઈ નિત્યત્વ નથી ત્યારે તેનું કેમ લક્ષ્ય કરવું જોઈએ ! બાહ્યવસ્તુઓમાં જે આનંદ કલ્પવામાં આવે છે તે ક્ષણિક છે, ત્યારે તેમાં આનંદના અભાવે બીલકૂલ લક્ષ્ય ન આપવું જોઇએ. જે વસ્તુની ક્ષણિકતા હોય તેમાં ભ્રાંતિથી કોણ મૂર્ખ પ્રેમ ધારણ કરવા લલચાય ! જોકે બાહ્યવસ્તુઓમાં રાગ થાય છે તેથી એમ ન માની લેવું કે તે સાચી છે. બાહ્યવસ્તુઓમાં ભ્રાંતિથી પ્રેમ થાય છે, સત્ય પ્રેમ જો આત્માનો લાગે તો બાહ્યવસ્તુઓપર પ્રેમથી ટળી જાય. માટે જડમાં લક્ષ્યબિન્દુ ન કલ્પવું જોઇએ. ઉપાદાનશુદ્ધિથી યત્ યત્ ધર્મકાર્યોમાં પ્રવૃત્તિ કરવી હોય તો પ [illegible] ક્ષ્યલ [illegible] બન્દુ તો આત્મામાંજ ધારવું જોઇએ. કેટલાક [illegible] સ્થૂલ [illegible] 'વૃત્તિ કરે છે પણ તેઓ આત્માને લક્ષ્ય [illegible] । વૃત્તિનેજ મુખ્ય માને છે, તેથીજ [illegible] ત દર્શાવી છે.

આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનરહિત એવો મહાત્મા મુનિરાજ બાહ્યપદાર્થોમાં થએલી મોહનીય વૃત્તિને હઠાવતો છતો અને આત્મામાંજ રમણતા કરતો છતો અમરાજ બની શિવપદ પામે છે

ભક્તિયોગી જ્ઞાનયોગી હોય છે, તેમજ ક્રિયાયોગી પણ હોય કે જ્ઞાનયોગી થયા વિના આત્માજ ઉદ્દેશસાધ્યબિન્દુ તરીકે સમજાતો નથી માટે જ્ઞાનયોગ વિના જે ભક્તિ વા ક્રિયાના અનેક ભેદોમાં મુંઝાયલો છે તે ખરેખર જ્ઞાનયોગથી સૂક્ષ્મ સિદ્ધાંતો સમજ્યા વિના પરમાત્મસન્મુખ યથાર્થપણે થઈ શકતો નથી. જો કે જ્ઞાનયોગના તરતમયોગે અનેક ભેદ પડે છે તો પણ સૂક્ષ્મસિદ્ધાંતનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી ભક્તિના માર્ગમાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ. દેવગુરુની સેવનામાંજ રૂઢિ પ્રમાણે ભક્તિનો સમાવેશ થાય છે. પણ નિશ્ચયનયથી આત્મામાં પરમાત્મપણું જે સત્તાએ રહેલું છે તેના ઉપયોગમાં નિયમિત રમણતા કરવાથી જ્ઞાનસાધ્ય ભક્તિયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલાક અપેક્ષાએ મુનિવરોને ભક્તિયોગ અને ક્રિયાયોગ એ બે ચારિત્રરૂપ કહેવાય છે

ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, અને ક્ષાયિકભાવની પ્રાપ્તિ તેજ ધર્મ છે. બાકી શરીરના ધર્મોનું રક્ષણ કરવું તે તો અપેક્ષાએ નિમિત્તપણે સાધ્યદૃષ્ટિવાળાને ધર્મરૂપ કહેવાય, માટે આત્મામાં ધર્મ છે. શરીરની સાત ધાતુ છે તે તો જડ છે, તેની અને ખાખ થઈ જવાની, માટે જ્ઞાની શરીરના અવયવોમાં ધર્મબુદ્ધિ ધારણ કરતો નથી. શરીર પુદ્ગલ છે, શરીર અને મનના ધર્મોથી શુદ્ધ આત્માને ભિન્ન જાણી સમષ્ટિને ભક્તિયોગી આત્મધર્મની સેવનામાંજ લાગી રહે છે [illegible] દૃષ્ટિથી આત્માના ધર્મ દેખી આત્મધર્મના દૃઢ સંસ્કાર પડે છે [illegible] સંસ્કારોને હૃદયમાં સ્થાન આપતો નથી. ભક્તિયોગી રાગ અને પ્રેમ પણ આત્મામાંજ ધારણ કરે કે જેથી અને આત્મામાં રમણતા લાગી રહે અને તે પ્રેમના શુદ્ધરમણતા પ્રાપ્ત થાય. ઉત્તમ ભક્તિયોગીની ઉત્તમ [illegible] કરે છતો અને દેહોને ટાળતો છતો મુક્તિના સન્મુખ થઈ [illegible] પ્રાપ્ત કરે છે. ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિની ધુનમાં આવેલો ભક્ત સહજ દશામાં પોતે પોતાના આત્માનેજ પરમાત્મરૂપ દેખે છે. જ્ઞાનીને પોતાનો આત્મા સ્વયં પરમાત્મરૂપ દેખાય તેમાં કંઈ આશ્ચર્ય નથી, આત્માની જ્ઞાનાનંદ ખુમારીની દશામાં એવી અદ્ભુત શક્તિ બને છે કે તે વખતે દુનિયાના કંઈ પણ સુખ ભાસતું નથી, એક આત્માજ આનન્દમય દેખાય છે. પોતાનાં દર્શન પોતે કરીને તૃપ્ત થાય છે, તેથી તેને અન્ય કંઈ દેખવા લાયક રહેતું નથી; કારણ કે અન્ય વસ્તુઓને પણ દેખનાર પોતે છે. જ્યારે પોતે પોતાને દેખે ત્યારે અન્ય વસ્તુઓ તો પોતાના જ્ઞાનથી સહેજે દેખાય તેમાં કંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી. પોતાના દર્શનનો અનુભવ નિશ્ચય પોતાનેજ થાય છે અને પોતાના આત્માનું અનુભવદર્શન પોતાને થાય છે.

પોતાના આત્માનું દર્શન કરવાની ઇચ્છાવાળાએ, આત્મજ્ઞાનના ગ્રંથો વાંચવા, શ્રીસદ્ગુરુની ઉપાસના કરવી, અનેકાંતપણે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, આત્માવિના અન્ય વસ્તુઓપરથી મમતા ઉતારવી. બાહ્યનાં કાર્યો કરતાં તેમાં રાગ વા દ્વેષ થાય નહિ તેવી સમતા વૃત્તિ ધારણ કરવી. મનના ધર્મથી આત્માને જુદો પાડી તેમાં ઉપયોગ ધારણ કરવો. ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભના વિકારોને પ્રતિદિન જીતવા માટે આત્માનો ઉપયોગજ ખરેખરૂં ઔષધ છે એમ નિશ્ચય કરવો. અત્યન્ત ઉત્સાહથી અને દૃઢ ટેકથી આત્મજ્ઞાનમાં રમણતા કરવી, ઉપાધિના જે જે સંયોગોમાં મનની ચંચળતા થતી હોય તે તે ઉપાધિના સંયોગોથી દૂર રહેવું, વા તે તે ઉપાધિના સંયોગોથી દૂર ન રહી શકાય તો તે વખતે પણ મનની સ્થિરતા રહે અને આત્માનો સહજભાવ સ્થિર રહે એમ ઉપાયો યોજવા. અત્યન્ત પ્રેમથી આત્મામાં લીન થઈ જવું. આમ ઉપાયોને દૃઢ પ્રતિજ્ઞાથી આદરતાં ભક્તિયોગીને આત્મદર્શન થાય છે.

ભક્તિની જુદી જુદી દશાઓમાં ભક્તિયોગી કયા કયા ભાવને ધારણ કરે છે તે ગ્રન્થકાર અનુભવથી દર્શાવે છે.

શ્લોકઃ

स्वामिसेवकभावेन, भक्तिराद्या प्रदर्शिता ।
पक्वज्ञानदशायां तु, स्वामिसेवकवर्जिता ॥ ६० ॥
तत्त्वमस्यादिरूपेण, सार्वकालिकप्रत्ययाम् ।
परां भक्तिं समासाद्य, भक्तियोगी शिवं व्रजेत् ॥ ६१ ॥

શબ્દાર્થઃ—સ્વામિસેવક ભાવવડે પ્રથમ ભક્તિ દર્શાવી છે. પક્વજ્ઞાનદશામાં તો સ્વામિસેવકભાવ વર્જિત ભક્તિ હોય છે. તત્ત્વમસ્યાદિરૂપવડે સાર્વકાલિક પ્રત્યયવાળી પરાભક્તિને પામીને ભક્તિયોગી શિવસ્થાનમાં જાય છે.

ભાવાર્થઃ—આદ્યભક્તિ સ્વામિસેવકભાવવાળી છે. પરમાત્માને સ્વામી ગણીને આત્મા એક સેવક સરખો થઈને પરમાત્માની ભક્તિ કરે છે. પરમાત્માની મૂર્તિદ્વારા પરમાત્માના સદ્ગુણોનું સેવન કરે છે. આઠ કર્મથી લેપાયલો આત્મા પોતાના તરફ જુએ છે ત્યારે માલુમ પડે છે કે હું એક સંસારમાં પરિભ્રમણ કરનાર આત્મા છું, જન્મ જરા અને મરણથી પીડાઉં છું. અહો! હું ક્યારે દુઃખથી મુક્ત થઈશ ! હું ક્યારે સુખી થઈશ ! આમ આત્મા વિચાર કરે છે અને પછી નિર્ણય કરે છે કે સર્વ દુઃખથી જે મુક્ત થયા હોય તેના શરણે જઈ તેની સેવા કરવી. સર્વ દુઃખથી મૂકાવવા સિદ્ધપરમાત્મા છે, માટે તેમનાજ સ્વામી કરવા જોઈએ અને તેમની સેવા કરવા

કરે એવા અનુ જોઈએ. પરમાત્મપ્રભુને એવા [illegible] જોઈએ પરમાત્માના ગુણોનું સ્મરણ કરે તે એવો [illegible] પરમાત્મા [illegible] પ્રભુનું [illegible] કરવા ઉપયોગી [illegible]

૧ પરમાત્માની [illegible] સ્મરણ કરી તે પ્રમાણે પ્રયત્ન કરવો.

૨ પરમાત્માના કેવલજ્ઞાનગુણનું સ્મરણ કરી તેને પ્રગટ કરવા પ્રયત્ન કરવો.

૩ પરમાત્માના [illegible] સ્મરીને પોતાના [illegible] આત્મગુણ પ્રકટાવવા પ્રયત્ન કરવો.

૪ પરમાત્માની વીતરાગતા [illegible] તેવી [illegible] કરવી જોઈએ.

૫ પરમાત્માના [illegible] સ્મરીને [illegible] પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

૬ પરમાત્મા શરીરરહિત છે માટે શરીરરહિત [illegible] પ્રયત્ન કરવો.

૭ પરમાત્મા શુદ્ધ છે માટે તેવી શુદ્ધતાની પ્રાપ્તિ માટે તેમનું સ્મરણ કરવું જોઈએ.

૮ પરમાત્માની [illegible] છે તેવી [illegible] કરવી જોઈએ.

૯ મન, વાણી, અને કાયાથી ભિન્ન પરમાત્મા છે [illegible] તેની દશા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

૧૦ પરમાત્મા [illegible] અને ઉપાધિથી રહિત છે માટે તેવી દશા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ.

૧૧ પરમાત્મા કર્મથી રહિત છે માટે [illegible]

૧૨ પ્રભુએ [illegible] અનન્ત સિદ્ધિ [illegible] સિદ્ધિ ઇચ્છવી જોઈએ.

૧૩ [illegible] સર્વ પદાર્થપર [illegible] રાગ ધારણ કરવો જોઈએ.

૧૪ [illegible] સર્વ પદાર્થનું [illegible] સિદ્ધ [illegible] કરવા જોઈએ.

૧૫ પ્રભુના જેવા ગુણો પ્રાપ્ત કરવા માટે [illegible] અને નિશ્ચયનય [illegible] સૂત્રોમાં કહી પ્રભુની આજ્ઞા માનવી જોઈએ. પ્રભુની આજ્ઞાઓ જે જે [illegible] તે તે પ્રમાણે વર્તન કરવું તે પ્રભુની ભક્તિ છે. સ્વામીની આજ્ઞા સેવાને [illegible] જોઈએ. પરમાત્મારૂપ સ્વામીના ગુણ જે જે અને જે જે ઉપાયોથી [illegible] તે તે ઉપાયોથી સ્વામીની ભક્તિ કરવી જોઈએ.

૧૬ અષ્ટદ્રવ્ય આદિથી તે તે વસ્તુઓના સંકેતદ્વારા જે જે ગુણો પ્રાપ્ત કરવાના છે તે તે ગુણોને પ્રાપ્ત કરવા, તે તે વસ્તુઓદ્વારા સાલંબન વ્યવહારપૂજાદ્વારા ભક્તિ કરવી જોઇએ.

૧૭ પરમાત્માની ઉપકારદશા સ્મરી તે પ્રમાણે ઉપકારગુણ પ્રગટાવવા પ્રયત્ન કરવો.

૧૮ પરમાત્મામાં દાનગુણની જેવી શક્તિ છે તેવી દાનશક્તિ પોતાના આત્મામાં પ્રગટાવવા પ્રયત્ન કરવો.

૧૯ પરમાત્માએ ત્રયોદશગુણસ્થાનમાં રહી જગતજીવોનો ઉદ્ધાર કરવા જેવો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેવી રીતે જીવોનો ઉદ્ધાર કરવા મ્હારે પણ ઉપાયો યોજવા જોઇએ.

૨૦ પરમાત્માએ પૂર્વે મૈત્રી, પ્રમોદ, માધ્યસ્થ્ય, અને કારૂણ્યભાવના ભાવી હતી તેવી રીતે મ્હારે પણ પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

૨૧ પરમાત્માએ જેમ સંસારાવસ્થામાં–સાધકદશામાં–રાગ અને દ્વેષને પ્રશસ્તરૂપમાં ફેરવી નાંખ્યા હતા, તેવી રીતે મ્હારે પણ અશુભ રાગ અને દ્વેષને પ્રશસ્ત રાગદ્વેષમાં ફેરવી નાખવા જોઇએ.

૨૨ પરમાત્માએ સાધકાવસ્થામાં જેમ ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન ધ્યાયું હતું તેવી રીતે મ્હારે પણ ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન ધ્યાવા ઉદ્યમ કરવો જોઇએ.

૨૩ પરમાત્માએ સાધકદૃષ્ટિના યોગે સાધ્ય સાધવા જેવી મનની સમતા જાળવી હતી તેવી મનની સામ્યાવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા મ્હારે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

૨૪ પરમાત્માએ મોક્ષફળ પ્રાપ્ત કરવા જેવો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેવો મ્હારે પણ પ્રયત્ન હાલ કરવો જોઇએ.

૨૫ પરમાત્માએ પ્રથમ સાધક અવસ્થામાં જેવી અન્તરદૃષ્ટિ રાખી હતી તેવી હવે મ્હારે અન્તરદૃષ્ટિ રાખવી જોઇએ.

૨૬ પરમાત્માએ પ્રથમ સાધકાવસ્થામાં જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યદશા પ્રાપ્ત કરી હતી તેવી મ્હારે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યદશા પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ.

૨૭ પરમાત્માએ પ્રથમ સાધકાવસ્થામાં ઉદાસીનતા ધારણ કરી હતી તેવી ઉદાસીનતા મ્હારે પ્રાપ્ત કરવી જોઇએ.

૨૮ પરમાત્માએ પ્રથમ સાધક અવસ્થામાં જેવું ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું હતું તેવું મ્હારે પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ.

૨૯ પરમાત્માએ પ્રથમ સાધકાવસ્થામાં જ્ઞાન, દર્શન, અને ચારિત્ર એ ત્રણ રત્નની સામ્યદશા માટે પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેવો મ્હારે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

૩૦ પરમાત્મા પૂર્વે સંસારાવસ્થામાં જેવા નિઃસંગ રહેતા હતા અને જળમાં કમળવત્ વર્તતા હતા, તેવી રીતે મ્હારે પણ જળકમળવત્ ન્યારા રહેવું જોઇએ.

૩૧ સંસારની ઉપાધિથી પરમાત્મા જેમ પૂર્વસાધકાવસ્થામાં દૂર રહ્યા હતા, તેમ મ્હારે પણ ઉપાધિથી દૂર રહેવુ જોઇએ.

૩૨ પરમાત્માએ પ્રથમ સાધકાવસ્થામા મનને જીત્યુ હતુ. અને ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, નિંદા, વૈર, હિંસા, જૂઠ, ચોરી, મૂર્છા, મમતા, અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ, હાસ્ય, રતિ, અરતિ. ભય, શોક. દુગચ્છા, અને ક્લેશ વગેરે દોષોને જીત્યા હતા, તેવી રીતે મ્હારે પણ પૂર્વોક્ત દોષોનો નાશ કરવા ઉદ્યમ કરવો જોઇએ.

૩૩ ભગવાન્, પ્રથમ સાધકાવસ્થામાં અપ્રમત્ત રહ્યા હતા, તેવી રીતે મ્હારે પણ સાધકાવસ્થામાં અપ્રમત્તદશા ધારણ કરવી જોઇએ.

૩૪ પરમાત્માએ પ્રથમ સાધકાવસ્થામા પરભાવનો નાશ કર્યો હતો અને સ્વધર્મ આદર્યો હતો, તેવી રીતે મ્હારે પણ પરભાવનો ત્યાગ કરીને સ્વભાવ આદરવો જોઇએ.

૩૫ પરમાત્માએ જેમ સાધકાવસ્થામાં શુદ્ધોપયોગ ધાર્યો હતો, તેમ મ્હારે પણ શુદ્ધોપયોગ ધારણ કરવો જોઇએ.

૩૬ પરમાત્માએ જેમ ઘાતિકર્મનો નાશ કર્યો હતો તેમ મ્હારે પણ ઘાતિકર્મનો ક્ષય કરવો જોઇએ.

૩૭ પરમાત્માના ગુણોનુ અહર્નિશ સ્મરણ કરી તેની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

૩૮ બાહ્યદશાનો ઉપયોગ ટાળીને પરમાત્મસ્વરૂપનો ઉપયોગ મ્હારે રાખવો જોઇએ.

૩૯ પરમાત્માનેજ શરણમાં શરણ્ય સમજી તેમના સ્વરૂપમાં મ્હારે લીન થવું જોઇએ.

૪૦ પરમાત્માને અધ્યાત્મ રસમય વૈખરીવડીથી મ્હારે ગાવા જોઇએ અને પરમાત્મસ્તુતિમાં તન્મય થઈ ભક્તિરસને ભોગી મ્હારે બનવું જોઇએ.

૪૧ પરમાત્માએ પૂર્વસાધકાવસ્થામાં જેવી સમતા રાખી હતી તેવી મ્હારે પણ હાલ રાખવી જોઇએ.

૪૨ પરમાત્માએ પૂર્વસાધકાવસ્થામા અનેક ઉપસર્ગ સહન કરી આ સમભાવદશા ધારી હતી તેવી મ્હારે પણ ધારણ કરવી જોઇએ.

૪૩ પરમાત્માએ પૂર્વસાધકાવસ્થામાં જેવું કાયાનું મમત્વ ત્યાગ્યું હ અને પોતાના આત્માની સરલતા ધારી હતી તેવી દશા મ્હારે પણ ધાર જોઇએ.

૪૪ પરમાત્માએ પૂર્વસાધકાવસ્થામાં સર્વ જીવોને એક આત્મદૃષ્ટિથી જોયા હતા તેવી દૃષ્ટિ મ્હારે ધારણ કરવી જોઇએ.

૪૫ પરમાત્મા જેમ પૂર્વસાધકાવસ્થામાં સર્વ સાંસારિક વાસનાઓથી દૂર થયા હતા, તેમ મ્હારે પણ સાંસારિક વાસનાઓથી દૂર રહેવું જોઇએ.

૪૬ પરમાત્માએ પૂર્વસાધકદશામાં મુનિની દશા ધારણ કરી હતી તેવી દશા મ્હારે પણ ધારણ કરવી જોઇએ.

૪૭ પરમાત્માએ પૂર્વસાધકાવસ્થામાં જેવી અનુભવજ્ઞાનદશા ધારણ કરી હતી તેવી મ્હારે પણ અનુભવજ્ઞાનદશા ધારણ કરવી જોઇએ.

૪૮ પરમાત્માએ પૂર્વસાધકાવસ્થામાં પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપમાં ધર્મ માની સાધ્યની સાપેક્ષતાએ પુણ્યનિમિત્તકારણ આદર્યું હતું તેવી દશા મ્હારે પણ અંગીકાર કરવી જોઇએ.

૪૯ પાંચ ઇન્દ્રિયોના ભોગને શ્રીતીર્થંકરો ગૃહસ્થાવાસમાં ભોગવતા હતા તેમ છતાં તેમાં ઉદાસભાવે વર્તતા હતા, તેવી રીતે મ્હારે પણ ઉદાસભાવે વર્તવું જોઇએ.

૫૦ શ્રીપરમાત્મા પૂર્વે સાધકાવસ્થામાં ઉપયોગપૂર્વક બોલતા હતા, તેમ મ્હારે પણ ભાષાસમિતિથી ઉપયોગપૂર્વક બોલવું જોઇએ.

૫૧. ભગવાન્ પૂર્વસાધકાવસ્થામાં પ્રારબ્ધકર્મ (નિકાચિતકર્મ)ના ભોગને રોગ જાણતા હતા અને અન્તરથી ન્યારા રહીને ભોગવતા હતા, એવી મ્હારી દશા થાય એમ વારંવાર મારે ઇચ્છવું જોઇએ.

૫૨ શ્રીપરમાત્મા પૂર્વે સાધકાવસ્થામાં ગૃહસ્થાવાસનું પવિત્ર જીવન ગાળતા હતા, તેવી રીતે ગૃહસ્થાવાસનું પવિત્ર જીવન મ્હારે પણ ગાળવું જોઇએ.

૫૩ પરમાત્મા પૂર્વે સાધકાવસ્થામાં સાધ્યબિન્દુનું લક્ષ્ય રાખતા હતા, તેવી રીતે મ્હારે પણ સાધ્યલક્ષ્યબિન્દુ રાખવું જોઇએ.

૫૪ પરમાત્મા પૂર્વે સાધકાવસ્થામાં ઉચ્ચ ભાવના વિચારોથી ભૂષિત હતા, તેવી રીતે મ્હારે પણ ઉચ્ચ ભાવના વિચારોથી વિભૂષિત રહેવું જોઇએ.

૫૫ પરમાત્મા, પૂર્વે સાધકાવસ્થામાં વિચાર અને આચારમાં ઉત્તમ હતા, તેમ મ્હારે પણ આચાર અને વિચારમાં ઉત્તમ થવું જોઇએ.

૫૬ પરમાત્માએ પૂર્વે સાધકાવસ્થામાં ત્રણ ગુપ્તિને ધારી હતી તેવી રીતે મ્હારે પણ ત્રણ ગુપ્તિ ધારણ કરવી જોઇએ. ખરેખર ત્રણ ગુપ્તિને ધારણ કરૂં તોજ પરમાત્માનો સેવક ગણાઉં એમ વિચારવું જોઇએ.

૫૭ પરમાત્માએ પૂર્વે સાધકાવર [illegible] અષ્ટાંગયોગની પ્રવૃત્તિ આદરી હતી, તેવી મ્હારે પણ અષ્ટાંગયોગ [illegible] દરવી

ભુની સેવામાં ગાળવો તેજ સેવકની ફરજ છે. શ્રીપરમાત્માવિના સેવકને દુનિયાની કોઈપણ વસ્તુપર પ્રેમ ધારણ કરવો નહિ. શ્રીપરમાત્મા તીર્થંકરોની વખનોવખન કથાઓ વાંચવી, તેમનાં જીવનચરિત્રોમાંથી સાર ખેંચવો. પરમાત્માનું સ્વરૂપ બરાબર ઓળખવું. દર્શન અને ચારિત્ર ધર્મમાં રમણ કરતા એવા પરમાત્માનું સ્વરૂપ પુનઃ પુનઃ હૃદયમાં સ્મરણ કરવું, શ્રીપરમાત્માએ જે જે ઉપાયોથી દોષોનો નાશ કર્યો તે તે ઉપાયોને આચારમાં મૂકવા જોઇએ, ભગનીયા તેલ જેવી ભક્તિને હૃદયમાં ધારણ કરવી જોઇએ, ભક્તિ કરતાં જે જે વિઘ્નો આવે તે તે વિઘ્નોને મારી હઠાવવાં જોઇએ. વિઘ્નોના સામું થયાવિના કદાપિકાળે છૂટકો થવાનો નથી, આત્મસામર્થ્યથી પરમાત્મગુણોને સ્મરણ કરવા જોઇએ. જે મનુષ્યો તત્ત્વજ્ઞાનમાં કંઇપણ સમજતા નથી, જેઓને દેવ ગુરૂ અને ધર્મનું જ્ઞાન નથી તેઓ પરમાત્માના સેવક બની શકતા નથી, જેઓને મુક્તિની ઇચ્છા નથી અને જેઓ પરમાત્માની આજ્ઞા પાળતા નથી તેઓ પણ પરમાત્માના સેવક બની શકતા નથી.

પરમાત્માની આજ્ઞા પાળનાર મનુષ્યો પરમાત્માના સેવક બની શકે છે; પરમાત્માનાં કહેલાં તત્ત્વોને જે મનુષ્યો સમજી શકતા નથી અને ફક્ત ટીલાં ટપકાંજ ધારણ કરે છે તેઓ પરમાત્માના સાચા સેવક બની શકતા નથી. જગત્‌માં પરમાત્મા, પરમાત્મા એમતો લાખો મનુષ્યો બોલે છે પણ પરમાત્મતત્ત્વને સમજનાર વિરલા હોય છે. જેઓ પરમાત્માને સમજે છે અને તેમની આજ્ઞા પાળે છે તેજ પરમાત્માના સેવક બની શકે છે. પરમાત્માના સેવકો, પૂર્વોક્ત પરમાત્માના ગુણોનું સ્મરણ કરી પોતાના આત્મામાં તે તે ગુણો પ્રગટાવવા પરમાત્માની સેવા કર્યા કરે છે, અને પરમાત્માના આલંબનથી પોતાના આત્માને શુદ્ધ કરવા મથે છે. આ પ્રમાણે પરમાત્માનો સેવક બનેલો તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઉંડો ઉતરતો જાય છે, અને આત્મજ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ કરતો જાય છે. આત્મજ્ઞાનની પકવતા થતાં સ્વામિ સેવકભાવ રહેતો નથી. પકવજ્ઞાનની ઉચ્ચદશા કોઇક વિરલાનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. પકવજ્ઞાનની દશાનું સ્વરૂપ અત્યંત અદ્‌ભુત છે, કોઈ વિરલા જ્ઞાનિયોને બીજા પ્રકારની અદ્‌ભુત ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. જગત્‌માં બીજા પ્રકારની ઉચ્ચ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવા અહર્નિશ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. તત્ત્વજ્ઞાનની પકવદશા પ્રાપ્ત થતાં અનુભવજ્ઞાનમાં ઉતરી શકાય છે. અનુભવિયોને પોતાનો આત્મા જ પરમાત્માસમાન ભાસે છે.

બીજા પ્રકારની ભક્તિ.

તે તું આત્માજ પરમાત્મા છે એવી સર્વકાલના નિશ્ચયવાળી બીજી ભક્તિનો પ્રસાદ કોઇક અનુભવિયો પ્રાપ્ત કરે છે. આત્માજ પરમાત્મા છે

આ પ્રમાણે પરાભક્તિવાળો ઉત્કૃષ્ટ ભક્તિના વિચારોથી પોતાનામાં પરમાત્મપણું દેખી ત્હેની ભક્તિ કરતો શાશ્વતપદને પામે છે. પકવજ્ઞાનથી પરાભક્તિની ઉત્કૃષ્ટદશાને પમાય છે. પરાભક્તિવાળો શુદ્ધદશા સન્મુખ ક્ષણે ક્ષણે ચઢતો જાય છે, અનેકાન્તજ્ઞાની આવી દશાને પામે છે અને તે સર્વ દોષોનો ક્ષય કરતો જાય છે. અજ્ઞાનિ જીવોથી પરાભક્તિ પમાતી નથી, જ્ઞાનિયોગીન્દ્ર આત્માઓજ આવી પરાભક્તિના સન્મુખ થાય છે. જે પરાભક્તિનું સ્વરૂપ જાણતો નથી તે પરાભક્તિ સન્મુખ થઈ શકે નહીં. આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનના વિકલ્પ અને સંકલ્પોનો નાશ કરવો હોય તો પરાભક્તિથી સહેજમાં થાય છે. જે જે જીવો ભૂતકાળમાં મુક્તિ પામ્યા, પામે છે અને ભવિષ્યમાં પામશે તે સર્વ પરાભક્તિથીજ પામશે. શુક્લધ્યાન વા રૂપાતીત ધ્યાન છે તે પરાભક્તિરૂપ છે, નિરાલંબન ધ્યાનવાળાઓ આવી પરાભક્તિને પામી શકે છે. પરાભક્તિ પામવાને માટે આદ્યભક્તિની ખાસ જરૂર છે, જેને જેવી યોગ્યતા હોય તેવી ભક્તિ ત્હેણે આદરવી જોઈએ. બે પ્રકારની ભક્તિના યોગ્ય એવા ગુણો સંપ્રાપ્ત કરવા જોઇએ. તેમ તે બે પ્રકારની ભક્તિ પામવાને માટે સદાકાળ પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

અનેક પ્રકારના યોગિયો મુક્તિપદ પામી શકે છે.

શ્લોકઃ

भक्तियोगी क्रियायोगी, ज्ञानयोगी तथैव च ।
साम्ययोगी ध्रुवां सिद्धिं, प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ ६२ ॥

શબ્દાર્થઃ—ભક્તિયોગી, ક્રિયાયોગી, જ્ઞાનયોગી અને સામ્યયોગી, નિશ્ચય સિદ્ધિપદ પામે છે, આ બાબતમાં સંશય નથી.

ભાવાર્થઃ—ભક્તિયોગના અનેક ભેદ છે તોપણ ત્હેનું સ્વરૂપ ઉપર પ્રમાણે યતકિંચિત્ દર્શાવ્યું છે. ક્રિયાના પણ ઘણા ભેદ છે. વિષ, ગરલ, અનન્ય, તદ્ધેતુ, અને અમૃતક્રિયા. તેમજ, ધર્મના બાહ્ય અને આભ્યંતર, નિમિત્ત અને ઉપાદાન, આદિ અનેક ભેદો તત્ તત્ વિષયભેદના સંબંધથી થાય છે. જ્ઞાનના પણ બે ભેદ છે. વ્યવહારજ્ઞાન, અને નિશ્ચયજ્ઞાન. પાંચ પ્રકારનાં જ્ઞાન આદિ જ્ઞાનયોગ જાણવા. સામ્યભાવમાં જોડાવું ત્હેને સામ્યયોગ કહે છે. આ વિના પણ હેમચંદ્રકૃત યોગશાસ્ત્રમાં અષ્ટાંગયોગ લખ્યા છે, તેનું સ્વરૂપ પણ અવશ્ય જાણી આચારમાં મૂકવું જોઇએ. (યમનિયમાદિ અષ્ટાંગ યોગનું વર્ણન આગળ ઉપર કરવામાં આવશે.) આ પ્રકારે આત્માના એક એક ગુણને મુખ્યતાએ ભજનારા અનેક યોગિયો આત્માની સાધ્યદશાના યોગે શ્રાવક વા સાધુમાર્ગમાં રહીને મુક્તિપદ પ્રાપ્ત

કરે છે, અને કરશે. ભક્તિયોગી હોય છે તે અવશ્ય ક્રિયાયોગી હોય છે અને જે ખરેખર શુદ્ધક્રિયાયોગી હોય છે તે જ્ઞાનયોગી હોય છે અને જે જ્ઞાનયોગી હોય છે તે સમતાયોગી બની શકે છે. સર્વયોગમાં આદ્યભક્તિયોગની અત્યન્ત આવશ્યકતા છે માટે આદ્યમાં ભક્તિનું ગ્રહણ કર્યું છે. ભક્તિયોગીને પણ ધાર્મિકક્રિયાની આવશ્યકતા છે માટે પશ્ચાત્ તેનું ગ્રહણ કર્યું છે. ક્રિયાયોગીને પણ જ્ઞાનયોગની અત્યંત આવશ્યકતા છે. કારણ કે જ્ઞાનવિનાની ક્રિયાઓથી આત્માની પરમાત્મદશા પ્રગટતી નથી. જ્ઞાનયોગિને પણ સમતાયોગની અત્યંત આવશ્યકતા છે. કારણ કે સમતા આવ્યા વિના જ્ઞાનની સફલતા થતી નથી. મતિ, શ્રુત, અને અવધિજ્ઞાનવાળાને પણ સમતાયોગની અત્યંત આવશ્યકતા છે. ચાર જ્ઞાનિને પણ સમતાયોગની અત્યન્ત આવશ્યકતા છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થવાથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, અને મોહનીય કર્મનો ક્ષય થવાથી સમતાયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. ચારિત્રમોહનીયનો ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષાયિકભાવ થવાથી અનુક્રમે ઉપશમ, ક્ષયોપશમ, અને ક્ષાયિકભાવે સમતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. જ્ઞાનયોગ કરતાં સમતાયોગ વિશેષ ઉપયોગી છે એમ જો ખરેખર જણાવવામાં આવે તો સમતાયોગ આદરવા માટે અત્યંત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આ યોગ જે જે જણાવવામાં આવ્યા છે તે તે યોગ્યતાએ આદરવા લાયક છે. કોઈને કોઈ યોગની મુખ્યતા હોય છે અને કોઈ યોગની ગૌણતા હોય છે, મુખ્યતાએ જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર એ ત્રણ યોગ કહેવાય છે. ત્રણ યોગની સમ્યગ્ પ્રાપ્તિથી મુક્તિ થાય છે "જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ" આ ત્રણ યોગ મોક્ષમાર્ગ કહેવાય છે. વ્યવહાર અને નિશ્ચયથી ત્રણ યોગને આદરવાથી મુક્તિ થાય છે. જ્ઞાન, દર્શન, અને ચારિત્રમાં સર્વ યોગનો સમાવેશ થાય છે. મધ્યમ, જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ યોગ પૈકી જેણે જે યોગને [illegible] કરેલો હોય તેનું કોઈએ ખંડન કરવું નહિ; કારણ કે દરેક [illegible] જઘન્ય યોગને આદરીને ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ યોગને પામે છે. ઉત્કૃષ્ટ યોગ પામેલાએ જઘન્યયોગવાળાને નિંદવા નહિ, તેમજ જઘન્યયોગવાળાએ ઉત્કૃષ્ટ યોગવાળાની નિંદા વા ખંડન કરવું નહિ. જેની જેટલી યોગ્યતા હોય તે પ્રમાણે તે આ ત્રણ યોગના, જઘન્યમાંથી જઘન્યભેદ અને ઉત્કૃષ્ટમાંથી ઉત્કૃષ્ટ ભેદને ધારણ કરે છે.

અસંખ્ય યોગે મુક્તિ છે તેમાં ત્રણ યોગ મુખ્ય છે.

શ્લોક.

अप्यसंख्ययोगपुरत्वात्, मुक्तिःस्याज्ञात्र संशयः ।
तत्रापि ज्ञानसम्यक्त्व, चारित्राणि विशेषतः ॥ ६३ ॥

શબ્દાર્થ:—અસંખ્ય યોગોવડે મુક્તિ થાય છે તેમાં અત્ર સંશય નથી, તે અસંખ્ય યોગોમાં પણ જ્ઞાન, દર્શન, અને ચારિત્ર એ વિશેષતઃ મુખ્ય યોગ છે.

ભાવાર્થ:—અસંખ્યયોગથી મુક્તિ છે એમ શાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદન કર્યું છે માટે કોઇએ અમુકજ એકલા યોગથી મુક્તિ છે એવો પક્ષપાત, કદાગ્રહ કરવો નહિ. શ્રીકેવલજ્ઞાનીએ જ્યારે અસંખ્યયોગથી મુક્તિ કહી છે ત્યારે આપણે એકાંત અમુકજ યોગની પ્રરૂપણા કરીએ તો અયોગ્ય ગણાય. અસંખ્યયોગમાં મુખ્ય ત્રણ યોગ કહ્યા છે. તત્ત્વાર્થસૂત્ર વગેરેમાં ત્રણ યોગનું સ્વરૂપ વિશેષતઃ લખવામાં આવ્યું છે. આ ત્રણ યોગ પૈકી એકેક યોગનું સ્વરૂપ લખતાં એકેક યોગનોજ મહાન્ ગ્રન્થ થઈ જાય માટે વિશેષ તત્ત્વના અર્થીઓએ તત્ત્વાર્થ આદિ સૂત્રો વિલોકવાં. અત્ર તો સામાન્ય વ્યાખ્યા આપવામાં આવે છે.

સમ્યક્ પ્રકારે વસ્તુઓનું સ્વરૂપ જેનાથી જણાય ત્હેને જ્ઞાન કહે છે. સમ્યક્ પ્રકારે વસ્તુઓનું સ્વરૂપ જાણી તે પ્રમાણે શ્રદ્ધા, (નિશ્ચય) કરવી ત્હેને વ્યવહારથી દર્શન કહે છે.

આત્માની સ્વાભાવિક (નેચરલ) સ્થિરતાને માટે બાહ્ય અને અભ્યન્તર જે જે ક્રિયાઓ કરવી ત્હેને ચારિત્ર કહે છે. હિંસા, જૂઠ, ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહ, અને રાત્રીભોજન વગેરે દોષો ટાળવા માટે તે દોષોના સામી દીક્ષાપૂર્વક જે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે ત્હેને વ્યવહારચારિત્ર કહે છે. અનેક તીર્થંકરો થયા, અને થશે તેઓને વ્યવહારચારિત્ર અંગીકાર કરવું પડે છે, વ્યવહારચારિત્રથી બાહ્ય સ્થૂલ દોષોનો નિરોધ થાય છે. અને બાહ્ય ઉપાધિયો કે જે કામક્રોધાદિક દોષોને ઉત્તેજિત કરે છે તેઓનો પણ નાશ થતાં મનની શાંતાવસ્થા પ્રગટે છે.

(૧) પાંચ યમો.

મન વચન અને કાયાથી હિંસાનો ત્યાગ કરવાથી અનેક ભવનાં સંચિતકર્મોનો ક્ષય થાય છે, સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી વિચારતાં માલુમ પડે છે કે, દયાથી સ્વર્ગ અને સિદ્ધિનાં સુખ મળે છે, જેણે દયા પાળી તેણે સર્વ પાળ્યું એમ કહેવામાં જરામાત્ર વિરોધ જણાતો નથી દયા કરનાર જીવ સર્વ જીવોની સાથે વૈરવિરોધ ધારણ કરી શકતો નથી, દયાનો અમૂલ્ય ધર્મ કોઈ વિરલા જીવો પાળી શકે છે. કોઈ પણ જીવોની હિંસા કરીને પોતાના શરીરનું પોષણ કરવું એ અધર્મ છે માટે દરેક જીવોને મરતા બચાવી તેઓનું રક્ષણ કરવું જોઇએ. કોઈના જીવને જરામાત્ર પણ દુઃખવવો નહિ એજ સત્ય દયાધર્મ છે. દયાનું ઉચ્ચ વર્તન ધારણ કરવું એ ઉત્તમ ચારિત્ર છે. કોઈના પ્રાણને હણવા નહિ, હણાવવા નહિ. હણનારાઓની પ્રશંસા કરવી નહીં. દયા પાળવી, પળાવવી અને દયા પાળનારાઓની પ્રશંસા કરવી. આ પ્ર-

માટે દયાનો ઉચ્ચ સિદ્ધાંત પાળનાર આ ભવમાં અને પરભવમાં સુખ પામે છે અને અંતે પરમાત્મપદ પામે છે.

સત્ય વચનની પણ આ પ્રમાણે [illegible] સત્ય [illegible] જગતમાં સત્યવ્યવહારની શુદ્ધિ રહે છે. [illegible] અસત્ય- વક્તા આ ભવમાં અને પરભવમાં સુખ પામે છે [illegible] થાય છે, સત્યઉપદેશ દેવાથી અનેક જીવો મુક્તિ પામ્યા છે અને પામશે.

ચોરીનો ત્યાગ કરવાથી બીજાના પ્રેમનું રક્ષણ થાય છે. લોકોમાં ચો- રીનો ત્યાગ કરનાર પ્રામાણિક ગણાય છે [illegible] અને વ્યાધિ વગેરેનો નાશ કરવો હોય તો અસ્તેયવ્રત અંગીકાર કરવું જોઇએ.

બ્રહ્મચર્ય પાળવાથી અનેક પ્રકારના ફાયદા થાય છે. [illegible] ફાયદાઓવાળી આ- દતોથી માનસિક શક્તિ વિકાસ પામે છે અને [illegible] શરીરના બળવત્તા રમાની શુદ્ધશક્તિઓનો પ્રકાશ થાય છે. બ્રહ્મચર્યના [illegible] રહે છે અને આયુષ્ય ઘટતું નથી. [illegible] બ્રહ્મચર્યને [illegible] દેવ કહીએ અનેક બ્રહ્મચારિ મુનિવરો થયા છે. બ્રહ્મચર્યને [illegible] પણ નડતા નથી. તોપણ ચાલી શકે તેમ છે. બ્રહ્મચર્ય ધારકોને અનેક [illegible] કાર્યની સિદ્ધિ બ્રહ્મચર્યધારકનું મગજ મજબુત રહેવાથી [illegible] છે કરી શકે છે. બ્રહ્મચારિને મન ફાવે છે અને દેવતા [illegible] છે [illegible] વ્યવહારચારિત્રનું મૂળ બ્રહ્મચર્ય છે, વ્યવહારબ્રહ્મચર્ય છે તે [illegible] રૂપ કાર્યને માટે નિમિત્તકારણ છે, જેમ જેમ વીર્યનું સંરક્ષણ કરવામાં આવે છે તેમ તેમ શારીરિક શક્તિની દૃઢતા થાય છે બ્રહ્મચર્ય [illegible] પાર પાડે છે.

પરિગ્રહ પાપનું મૂળ છે. મૂર્છા એજ અભ્યન્તર પરિગ્રહ છે, નવ પ્ર- કારના બાહ્યપરિગ્રહનું મૂળકારણ મૂર્છા હોય છે [illegible] જે જે અંશે નાશ થાય છે તે તે અંશે બાહ્યપરિગ્રહની પ્રવૃત્તિઓ છે છે. પરિગ્રહના ત્યાગથી વિકલ્પસંકલ્પની હૃદયમાં થતી [illegible] છે, બાહ્યપરિગ્રહના ત્યાગથી ઉપાધિઓનો અટકાવ થાય છે, હોનન. હેતુઓનો અવરોધ થતો જાય છે, બાહ્યપરિગ્રહના મમત્વથી મુક્ત થએલા મહાત્મા મુનિવરો સંતોષ ભુવ- નમાં સમતાના સુખમાં મ્હાલે છે. નિસ્પૃહી મહાત્માઓ આત્મામાં રમણતા કરી અનંતસુખ ભોગવે છે, પરિગ્રહનો મમત્વભાવ દૂર થવાથી ત્રણ ભુવનનું ઐશ્વર્ય મળે છે. જે પરિગ્રહનો ત્યાગ કરે છે તેના ઉપરથી નવ ગ્રહો પણ ઉતરે છે. પરિગ્રહના સંબંધે જે જે પાપો કરવામાં આવે છે તે તે પાપોનો નાશ કરવો હોય તો પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો જોઇએ, તેમજ અનેક દોષનું કારણ રાત્રીભોજન છે, માટે રાત્રીભોજનનો પણ ત્યાગ કરવો જોઇએ.

(२) नियम.

આ પ્રમાણે ચારિત્રયોગી પંચમહાવ્રત અને છઠ્ઠું રાત્રીભોજન વિરમણવ્રત ધારણ કરી યમનામના યોગના પહેલા અંગમાં સ્થિર થાય છે. યોગનું યમનામનું પહેલું પગથીયું સ્થિર થવાથી યોગી ઉંચો ચઢીને પશ્ચાત્ પડી શકતો નથી, ઉલટું બીજા પગથીયાને પાળવામાં યોગ્ય બને છે. પાંચ યમને પુષ્ટિ કરનારા અનેક પ્રકારના નિયમો પાળવા જોઇએ. વખતસર ખાવું, વખતસર પાણી પીવું, વખતસર શયન કરવું, ચિત્તની સ્થિરતા રહે એવા યોગ્ય સ્થાનમાં વાસ કરવો, નિયમસર ચાલવું, જોઇને ચાલવું, વિચારીને બોલવું, શૌચતા ધારણ કરવી, કોઈ વસ્તુ મળે અગર ન મળે તોપણ સંતોષ ધારણ કરવો, યથાશક્તિ તપશ્ચર્યા કરવામાં પ્રવૃત્તિ કરવી. ઇત્યાદિ નિયમના અનેક સાધુ અને ગૃહસ્થવર્ગના ભેદથી, ભેદ છે, તે સમજી યથાયોગ્ય પાળવા પ્રયત્ન કરવો.

(३) आसनयोग.

શાસ્ત્રોમાં અનેક પ્રકારનાં આસન કહ્યાં છે. દરેક આસનના જયથી શારીરિક ભિન્ન ભિન્ન ફાયદાઓ શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યા છે. ચોરાશી આસનો છે, તેમાં પણ સિદ્ધાસન, અને પદ્માસન એ બે આસનો મોટાં છે, યોગ્ય એવા સ્થાનમાં (કે જ્યાં રહેવાથી શારીરિક પ્રકૃતિ બગડે નહીં તેવા સ્થાનમાં) આસનોનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ. ત્રણ કલાક સુધી એક આસને બેસવાની ટેવ પાડવી, ગોદુહિકાસનથી પણ બેસવાની ટેવ પાડવી જોઇએ. લેખક સિદ્ધાસન અને પદ્માસનને વિશેષ પસંદ કરે છે, આસનનો જય કરવાથી શારીરિક પ્રકૃતિ કાબુમાં રહે છે. વાત, પિત્ત અને કફનો ઉપદ્રવ હળવે હળવે શાંત થતો જાય છે. શ્વાસોચ્છ્વાસની નિયમિતતામાં વૃદ્ધિ થાય છે. ખરેખર આસનના જયથી દીર્ઘ શ્વાસોચ્છ્વાસ લેવાય છે, દીર્ઘ પ્રાણ લેવાથી શરીરની આરોગ્યતામાં વધારો થાય છે, માટે ચારિત્રયોગીએ આસનનો જય કરવા પ્રયત્ન કરવો.

(४) प्राणायाम.

પ્રાણાયામ કરવાથી શ્વાસ અને ઉશ્વાસ વધુ પ્રમાણમાં ચાલતા નથી, પ્રાણાયામની સિદ્ધિથી સ્વરોદયપરીક્ષાની પણ સિદ્ધિ થાય છે. શરીરની નાડીયોમાં રાત્રી અને દીવસ પ્રાણ વહ્યા કરે છે, શ્વાસ લેવાથી શરીરની આરોગ્યતા રહે છે. મનની પ્રસન્નતા વૃદ્ધિ પામે છે, પ્રાણાયામથી શરીરના અનેક રોગોનો નાશ થાય છે. નાડીયોમાંથી સ્વર ચાલ્યા કરે છે, શરીરમાં ઘણી નાડીયો છે. પણ તેમાં ચોવીશ નાડિયો મોટી છે, ચોવીશ નાડિયોમાંથી પણ નવ નાડિયો પ્રધાન છે. નવ નાડિયોમાંથી પણ ત્રણ મોટી છે.

ત્રણ નાડીયોનાં નામ इडा, पिंगळा, અને सुषुम्णा. ભ્રૂકુટિચક્રથી શ્વાસનો

વૃશ્ચિક, સિંહ, વૃષભ અને કુંભ એ ચાર રાશિમાં જો ચંદ્રસ્વર વહેતો હોય તો તે વખતે જે સૌમ્ય કાર્ય કરવામાં આવે તે સારાં થાય છે. કર્ક, મકર, તુલા અને મેષ એ ચાર રાશિમાં જો સૂર્યસ્વર (જમણી નાસિકા) વહેતો હોય તો તે વખતે ચરકાર્ય કરવાથી સુખાકારી થાય છે.

મીન, મિથુન, ધન, અને કન્યા એ ચાર રાશિ બે સ્વભાવવાળી છે. એ ચાર રાશિયોમાં સુષુમ્ણાસ્વર વહેતો હોય તો તે વખતે જે કાર્ય કરવામાં આવે છે તેમાં કંઈક હાનિ થાય છે.

સ્વરોદય બરાબર કોઈ જાણતો હોય છે તો તે, મનુષ્યોએ પૂછેલા પ્રશ્નોનો સારી રીતે ઉત્તર આપી શકે છે.

स्वरोदयमां प्रश्न अने तेना उत्तरो.

જે મનુષ્ય પૂછવા આવે ત્હેની દિશા લેવી. જો પૂછનાર સમ્મુખ, ડાબી, વા ઊર્ધ્વદિશામાં રહી પ્રશ્ન કરે અને તે વખતે ડાબી નાસિકા (ચંદ્રસ્વર) વહેતી હોય તો પૂછનારને કહેવું કે ત્હારા કાર્યની સિદ્ધિ થશે.

પૂછનાર નીચે વા પાછળ વા જમણો આવીને પુછે અને તે વખતે જમણી નાસિકા વહે (સૂર્યસ્વર વહેતો હોય) તો જાણવું કે તેનું કાર્ય થશે.

ડાબી બાજુએ રહી જે કોઈ પ્રશ્ન કરે અને તે વખતે ડાબી નાસિકામાં પૂર્ણ સ્વર વહેતો હોય તો ત્હેનું અભગ્ન કાર્ય થશે એમ નિશ્ચય જાણવો.

જે વખતે જમણી નાસિકા ચાલતી હોય તે વખતે ડાબી બાજુ રહી પૂછે તો ચંદ્રયોગ વિના પૂછનારનું કાર્ય સિદ્ધ થાય નહીં.

જે વખતે જમણી નાસિકા ચાલતી હોય તે વખતે સમ્મુખ વા ઉર્ધ્વદિશામાં રહી પ્રશ્ન પુછે તો જાણવું કે ચદ્રયોગ (ડાબી નાસિકાના સ્વર) વિના ત્હેનું કાર્ય સિદ્ધ થશે નહિ.

पांच तत्त्वोनी व्याख्या.

જમણી અગર ડાબી એકેક નાસિકામાં પાંચ પાંચ તત્ત્વ વહે છે. પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ, અને આકાશ એ પાંચ તત્ત્વ જાણવાં. પૃથ્વીનો પીતવર્ણ છે, જલનો શ્વેતવર્ણ છે, અગ્નિનો લાલ (રક્ત) વર્ણ છે, વાયુનો નીલવર્ણ છે અને આકાશનો કૃષ્ણવર્ણ છે.

પૃથિવીતત્ત્વ બાર આંગુલ સમ્મુખ ચાલે છે, અને ત્હેનો સમચતુરંસ આકાર છે. જલતત્ત્વ નીચું ચાલે છે, અને તે સોળ આંગુલ વહે છે તેનો વર્તુલાકાર છે, અગ્નિતત્ત્વ ચાર આંગુલ વહે છે, અને ત્હેનો ત્રિકોણ આકાર છે. પ્રાતઃકાલના સૂર્યના જેવો ત્હેનો રંગ છે, વાયુતત્ત્વ આઠ અંગુલ તિર્છું ચાલે છે, અને તે ધ્વજાના આકારે છે. આકાશતત્ત્વ બે નાસિકામાંજ વહે છે, ત્હેનો બાહ્યપ્રકાશ થતો નથી,—ત્હેનો આકાર નથી.

પ્રથમ પૃથ્વીતત્ત્વ પચ્ચાસ પલ ચાલે છે [illegible] ચાલીસ પલ સુધી જલ-તત્ત્વ વહે છે. ત્રીશ પલ સુધી અગ્નિતત્ત્વ વહે છે, વીશ પલ સુધી વાયુ-તત્ત્વ વહે છે અને દશ પલ સુધી આકાશતત્ત્વ વહે છે.

આખી ઘડીપર્યંત ચંદ્રસ્વરમાં અને સૂર્યસ્વરમાં [illegible] તત્ત્વ વહે છે. એ પ્રમાણે રાત્રી અને દીવસ એ પાંચે તત્ત્વો ચંદ્રસ્વર અને સૂર્યસ્વ-રમાં વ્યાપાર કરે છે. એ પંચ તત્ત્વને કોઈક સ્વરમાં [illegible] જાણવામાં આવે તો કાલસમયનું જ્ઞાન [illegible] એવું એક વર્ષ પર્યંતમાં જે જે શુભાશુભ થશે [illegible] અવશ્ય જાણી શકે છે.

મેષસંક્રાંતિ બેસતાં રાત્રી [illegible] પૃથ્વીતત્ત્વ [illegible] કોઈ જાણવો. તેનું ફળ, પ્રજાને થોડું સુખ [illegible] ધાન્ય થાય, પશુઓ માટે ઘાસ પણ [illegible], જનની વૃદ્ધિ થાય, રાજાઓ અન્યોન્ય સુખ [illegible] ચાલતું હોય તો મેઘની ઘણી વૃષ્ટિ થાય, [illegible] થાય, ધર્મબુદ્ધિ રહે. આનંદમંગલ વર્તે. [illegible] ક્રાંતનાં પહેલીજ ઘડીમાં જો નાસિકામાં [illegible] તત્ત્વ ચાલે તો અલ્પવૃષ્ટિ, અને રોગદોષ હોય

જે સ્વરમાં જો અગ્નિતત્ત્વ હોય તો [illegible] થાય. જો નાસિકામાં વાયુતત્ત્વ ચાલે તો [illegible] મેઘની વૃષ્ટિ થાય. અધમ વર્ષનો સમય [illegible] અને થોડું ઘાસ થાય. જો નાસિકામાં આકાશતત્ત્વ વહે તો [illegible] પણ થાય નહીં, એમ જાણવું.

ચૈત્રમાસ શુક્લ પક્ષના પ્રાતઃકાળ [illegible] વહે તો ઘણી વૃષ્ટિ થાય. વર્ષ સારું કહેવાય [illegible] તેમજ મોટા ભય પણ થાય નહીં [illegible] ચાલે તો સુભિક્ષ કહેવાય, દેશ અને વિદેશમાં [illegible] જમણી નાસિકામાં પૃથ્વી અને જલતત્ત્વ એ બે [illegible] પૂર્ણ [illegible] વહે તો મધ્યમવર્ષ કહેવાય છે, વાયુતત્ત્વ [illegible] એ બે વહે તો અધમ વર્ષ કહેવાય છે. જો નાસિકામાં આકાશતત્ત્વ વહે તો બહુ દેશમાં [illegible] કરવો પડે. જમણી નાસિકામાં પૂર્વોક્ત માસના શુક્લપક્ષના પડવાના પ્રાતઃકાલમાં જો અગ્નિતત્ત્વ વહે તો મનુષ્યો રોગપીડાથી અધિક ક્લેશ પામે. પૃથ્વીમાં કાલ પડે. રાજાના મનમાં ચેન પડે નહિ. ઉપદ્રવ પણ થાય. જો તે દીવસ સુષુમ્ણા નાડી પૂર્વોક્ત સમયમાં ચાલે તો લોક મરે અને છત્રભંગ થાય, એમ કુશલપૂર્વક સમજવું.

માઘમાસની સાતમ તેમજ વૈશાખ શુદી ત્રીજના પ્રાતઃકાલમાં વર્ષફલ સનું બીજ લેવું. જો ડાબી નાસિકામાં જલ અને પૃથ્વીતત્ત્વ ચાલે તો દેશ-વિદેશમાં સુખ થાય, અન્યતત્ત્વ વહે તો અધમફળ જાણવું. જમણી નાસિકામાં જો પૃથ્વી અને જલતત્ત્વ વહે તો મધ્યમ ફળ થાય. એ ત્રણમાં એક શુભ અને એક અશુભ હોય તો મધ્યમ ફળ થાય, એમ ત્રણ રીતમાં જાણવું.

સર્વ પરીક્ષાના ભાવોમાં મેષભાવ બળવાન્ છે, તે દીવસે બરાબર તત્ત્વ દેખીને નિશ્ચય કરવો.

જોનારનેમાટે તત્ત્વ.

જોનારને પોતાને માટે તત્વનો વિચાર કહેવામાં આવે છે. ચૈત્ર શુદી એકમના દીવસે જો ડાબી નાસિકા વહેતો તેને ત્રણમાસમાં અત્યંત ઉદ્વેગ થાય. મધુમાસ શુદી બીજના દીવસે જો ડાબી નાસિકા ન વહે તો પરદેશમાં ગમન થાય અને ત્યાં દુઃખ થાય. ચૈત્રમાસ શુદી ત્રીજના રોજે ચંદ્રસ્વર (ડાબી નાસિકા) ન ચાલે તો પિત્તજ્વરની ઉત્પત્તિ થાય. ચૈત્ર શુદી ચોથના રોજ જો ડાબી નાસિકા ન ચાલે તો નવમાસમાં મરણ થાય. ચૈત્ર શુદી પાંચમના રોજ ડાબી નાસિકા ન વહે તો રાજ્યદંડ થાય. ચૈત્ર શુદી છઠના દીવસે જેનો ચંદ્રસ્વર ચાલે નહિ તેનો એક વર્ષમાં બાંધવ મરી જાય. જો ચૈત્ર શુદી સાતમના રોજ લેશમાત્ર પણ ડાબી નાસિકા ન વહે તો તેહેની સ્ત્રી મરી જાય. ચૈત્ર શુદી આઠમના રોજ જો ચન્દ્રસ્વર ન વહે તો અત્યંત પીડા દેહમાં થાય, ભાગ્ય હોય તોજ સુખ થાય. ચૈત્ર શુદી આઠમસુધી એમ ફળ દેખાડ્યું પણ જો ચંદ્રસ્વર વહે તો નઠારા ફળને બદલે સારું ફળ થાય.

પાંચ તત્ત્વમાં પ્રશ્ન.

જલ અને પૃથ્વીતત્ત્વના યોગમાં કોઈ પ્રશ્ન કરે તે વખતે ચંદ્રસ્વર પૂર્ણ વહે તો તેહેના કાર્યની સિદ્ધિ થાય. જો ડાબી નાસિકામાં અગ્નિ, વાયુ અને આકાશતત્ત્વ વહે તો પ્રશ્ન કરતા કાર્યસિદ્ધિ થાય નહીં. ડાબી નાસિકામાં જલ અને મહીતત્ત્વ બે સ્થિર કાર્યમાટે સારાં જાણવાં. ચરકાર્યમાટે હોવાં નહિ. વાયુ, અગ્નિ અને આકાશ એ ત્રણ તત્ત્વ ચરકાર્યમાં પ્રધાન છે. જો જમણી નાસિકામાં સ્વર વહેતો હોય અને તેમાં વાયુ વગેરે તત્ત્વો વહેતાં હોય તો એમ સમજવું.

રોગીનો પ્રશ્ન.

રોગીના સંબંધી કોઈ પ્રશ્ન પૂછે તો તત્ત્વ વિચારી કહેવું. ડાબી નાસિકામાં પૃથ્વીતત્ત્વ વહેતું હોય અને તે નિશ્ચય કરીને કહેવું કે રોગનો નાશ થઈ ... [illegible]

સરકારમાં અરજી દેવાના પ્રસંગે, અરિવિજયનું બીડું ઝડપવાના પ્રસંગમાં, વિષ અને ભૂત ઉતારવા જવું હોય ત્યારે, રોગીને ઔષધ ખવરાવવામાં, વિઘ્નહરણશાંતિજલ નાખવામાં, કઈને ઉપાય કહેવાના પ્રસગમાં, હાથી, ઘોડા, વાહન, હથિયાર, લેવામાં; રિપુને વિજય કરવામાં, ખાનપાનમાં, સ્નાનમાં, સ્ત્રીને રૂતુદાન દેવામાં, તેમજ નવા ચોપડા લખવા અને લખાવવામાં, સૂર્યયોગ અર્થાત્ જમણી નાસિકાનો સ્વર લેવો. કોઈ રાજા, જમણી નાસિકા વહેતી હોય ત્યારે યુદ્ધ કરવા જાય તો રણસંગ્રામમાં યશકીર્તિ પામે અને શત્રુને જીતી પાછો ઘેર આવે. સમુદ્રમાં વહાણ ચલાવવું હોય ત્યારે જમણી નાસિકા વહેતી હોય તો વાંચ્છિતદ્વીપમાં વેગે જાય. શત્રુભવન જવામાં જમણી નાસિકાનો સ્વર વહેતો હોય તો યશ થાય. ઉંટ, ભેંસનો સંગ્રહ કરતાં, સારું કરતાં, સરિતાજલ તરતાં, અને કરજદ્રવ્ય દેતાં જમણી નાસિકાનો સ્વર (સૂર્યયોગ) બળવાન્ જાણવો.

ઇત્યાદિ ચરકાર્યમાં સૂર્યયોગ સારો જાણવો. અન્ય પુરૂષોને કઇ કહેવું હોય તો લાભાલાભનો વિચાર કરી કહેવું. લાભ ન દેખાય તો જાણીને મૌન રહેવું.

વિવાહ, દાન શાન્તિઆત્ર ઇત્યાદિ સૌમ્યકાર્યમાં ચંદ્રયોગ લેવો અને ક્રૂરકાર્યમાં સૂર્યયોગ લેવો. સ્થિરમાં ચંદ્ર અને ચરમાં ભાનુયોગ પ્રધાન જાણવો.

સુષુમ્ણાનાડીમાં શું કરવું?

જ્યારે સુષુમ્ણાનાડી (બે નાસિકા સાથે વહેતી હોય ત્યારે) હોય ત્યારે ચર અને સ્થિર એ બે પ્રકારના કાર્યમાંથી કોઈપણ કરવું નહિ. અને જો બેમાંથી કોઈપણ કાર્ય કરવામાં આવે તો અવશ્ય કંઇક હાનિ થાય છે. ભુવન, પ્રતિષ્ઠા, દેશાંતરગમન વગેરે કાર્યો સુષુમ્ણાનાડીમાં કરવાં નહિ. જો કોઈ સુષુમ્ણાનાડીમાં પરદેશ જાય તો દુઃખદૌર્ભાગ્ય અને પીડા પામે છે. તેના ચિત્તમાં કલેશ રહે છે, કાર્યની હાનિ થાય છે, અથવા કાર્યમાં વાર લાગે છે, મિત્રનો મેલાપ થતો નથી, વ્યાપારમાં ખાદ જાય છે, પ્રીતમાં કલેશ થાય છે, માટે સુષુમ્ણા વહેતી હોય ત્યારે આત્માનું ધ્યાન ધરવું. પ્રભુના નામનો જાપ કરવો, ધારણા ધારવી, વૈરાગ્ય ધારણ કરવો, તત્ત્વનો વિચાર કરવો, અને સમતામાં રહેવું. ઇત્યાદિ આત્મભાવમાં રમણતા કરવી.

ત્રિપુટીમાં પંચતત્ત્વ જોવાની રીત.

બે કાનમાં બે આંગળીઓ ઘાલી આંગળીયોથી આંખો મીંચવી, પછે ત્રિપુટીમાં લક્ષ્ય રાખી જેવાં બિંદુ પડે તેવાં જોવાં. અને જેવો વર્ણ દેખીએ તેવું તત્ત્વ છે એમ નિશ્ચય કરવો. પૃથ્વી અને જલતત્ત્વ સારાં જાણવાં. તેજ તત્ત્વ મધ્યમ ફળપ્રદ છે. વાયુ અને આકાશ તત્ત્વ હાનિ અને મૃત્યુ દેનાર છે.

મરણ થાય. સોળ રાત્રી-દિવસ એ જમણી નાસિકા ચાલે તો એક માસ જીવવાનું થાય. એક માસ સુધી રાત્રી-દિવસ જમણી નાસિકા ચાલે તો બે દિવસથી ઉપરાંત જીવાય નહિ. [illegible] સુષુમ્ણા [illegible] ચાલે તો [illegible] મરણ થાય. ચંદ્ર વા સૂર્ય વા સુષુમ્ણા [illegible] નહિ અને મુખથી [illegible] શ્વાસ ચાલે તો ચાર ઘડીમાં મરણ [illegible] દિવસમાં [illegible] વહે. અને ડાબી નાસિકા રાત્રીમાં વહે તો [illegible] જીવવાની [illegible] જાણવી. ચાર, આઠ, બાર, સોળ અને વીસ દિવસ [illegible] ચંદ્રસ્વર ચાલે તો આયુષ્ય દીર્ઘ થાય. ત્રણ રાત્રી દીવસ જો [illegible] ચાલે તો એક વર્ષ સુધી શરીર રહી શકે, તે ઉપર [illegible] ચાલે તો છમાસ પર્યંત આયુષ્ય રહે.

એક પક્ષ વિપરીતસ્વર ચાલે તો [illegible] વિપરીત સ્વર ચાલે તો સ્વજન પણ શત્રુ [illegible] ચાલે તો મરણ થાય.

પંચમકાળમાં સોપક્રમ આયુષ્ય [illegible] આયુષ્યનો નાશ થાય, તેને સોપક્રમ આયુષ્ય કહે [illegible] આયુષ્યની અધિક હીનતા થાય છે.

સમાધિહીનને ચાર, ગુણસ્થાન [illegible] ચાર, આસનમાં સોળ, અને સુતાં બત્રીસ [illegible] શ્વાસ ચાલે છે, અર્થાત્ એટલા તે તે [illegible] છે.

અલ્પવેગમાં શ્વાસોચ્છ્વાસ વધુ ચાલે તો તેનું આયુષ્ય [illegible] ઘટે, અને તેના શરીરમાં રોગ થાય.

અધિક બોલવું નહિ. કારણ કે તેથી [illegible] પગનું વાળીને સૂવું નહિ, અતિશીઘ્ર ચાલવું નહિ [illegible] પણ અપેક્ષાએ, સ્થિર થાય છે [illegible] ત્રણ લોકમાં છે તે મનુષ્યના શરીરમાં છે [illegible] તેનું [illegible] થતું નથી.

હંકારથી સ્વર ઉઠે છે અને સકાર [illegible] એવો શબ્દ છે તેજ અજપા જાપ કહેવાય છે. [illegible] સહેજે હંસરૂપ ચેતનનો જાપ થાય છે તેનું જો જ્ઞાન [illegible] ક્રમ થાય અને સ્થિરતા થાય. વડની શાખા જેમ [illegible] છે તેમ નાભિથી ઉર્ધ્વ-નાભિની દશ નાડીઓ નીકળે છે અને [illegible] પણ દશ નાડિયો નીકળે છે, બે બે તિરછી જાય છે. સર્વ મળી ચોવીસ નાડિયો જાણવી. દશ નાડિયો વાયુનું વહન કરવામાં પ્રધાન જાણવી. ઇડા, પિંગલા, સુષુમ્ણા, ગાં-

धारी, हस्तिनी, जिव्हा, પુષ્પા, યશસ્વિની, અલંબુષા, શંખિની. એ દસ નાડીયો પ્રાણને વહન કરવામાં પ્રધાન જાણવી. વામભાગમાં ઇડા છે, દક્ષિણભાગમાં પિંગલા છે, અને સુષુમ્ણા મધ્યમાં રહે છે.

શરીરમાં એકસો ને સિત્તેર મર્મનાં સ્થાનક છે, તે ઠેકાણે ઘાત થાય તો મૃત્યુ થાય. ત્રણસે હાડની માળા છે, એકસો ને સાઠ નાડિયો છે તે નાભિથી નીકળીને ઉર્ધ્વંગામિની થઇ છે. તે મસ્તકના બંધની છે, તેને રસહરણી કહે છે, તે નાડિયો મસ્તકે રસ પહોંચાડે છે. એ રસહરણી નાડીઓનો જેટલો ઉપઘાત થાય, તેટલી રોગની પ્રાપ્તિ જાણવી. એ નાડીઓના ઉપઘાતથી આંખ, નાક, કાન, અને જિવ્હાની શક્તિની હાનિ થાય છે. એકસો ને સાઠ નાડિયો જે નાભિથી ઉઠે છે તે નીચે ચાલી પગના તળીયા સુધી બંધાણી છે. તે નાડિયોનો ઉપઘાત થવાથી નેત્રનો, જંઘાનો, મસ્તકનો, આધાસીસી અને યાવત્ અંધપણાનો રોગ થાય છે. એકસો ને સાઠ નાડિયો છે તે નાભિથી નીકળી તિરછી ચાલે છે, તે હાથનાં આંગળાં સુધી પહોંચી છે, તેઓના ઉપઘાતે બે પાસાની વેદના થાય છે, તથા પેટની વેદના થાય છે, તથા મુખની વેદના થાય છે. એકસો ને સાઠ નાડીયો છે તે નાભિથી નીકળી ગુહ્યસ્થાનકસુધી પહોંચી છે, તેના ઉપઘાતથી લઘુનીત, વડીનીતના રોગ, વાયુ, અને કરમીયા વગેરે રોગો થાય છે, લઘુનીત તથા વડીનીતનું સ્તંભન થાય છે, હર્ષવિકાર તથા પાંડુરોગ વગેરે રોગ થાય છે. પચ્ચીસ નાડિયો જે નાભિથી નીકળી છે તે શ્લેષ્મને ધરે છે, તેના ઉપઘાતથી શ્લેષ્મરોગ થાય છે. નાભિથી પચ્ચીસ નાડિયો નીકળી છે તે પિત્તને ધારે છે તેના ઉપઘાતથી પિત્તનો રોગ થાય છે, નાભિથી દસ નાડિયો નીકળી છે તે વીર્યને ધરનારી છે. ઇત્યાદિક, પુરૂષને સાતસે નાડિયો છે અને સ્ત્રીને છસે ને સિત્તેર નાડિયો હોય છે. નપુંસકને છસે ને એંશી નાડિયો હોય છે તે સર્વે નાડિયોની શુદ્ધિ પ્રાણાયામથી થાય છે.

પ્રાણાયામની જરૂર અને તેનું ફળ.

મન અને પવન બેમાથી એકનો નાશ થતાં બીજાનો નાશ થાય છે. આત્માના ઉપયોગમાં સ્થિર થવાથી શ્વાસ મંદ મંદ ચાલે છે ત્યારે મનની પ્રવૃત્તિ પણ મંદ પડી જાય છે. પ્રાણવાયુની સ્થિરતા જેટલા અંશે થાય છે તેટલા અંશે મનની પણ સ્થિરતા થાય છે માટે પ્રાણાયામની જરૂર છે. પ્રાણાયામથી ઇન્દ્રિયો ઉપર કાબુ આવેલા મનની શુદ્ધિ થાય છે, શરીરની કાંતિ વૃદ્ધિ પામે છે, આયુષ્યની નિર્વાહિતતા રહે છે, મનની નિર્મળતા થાય છે. વિકલ્પ સંકલ્પ રોકવામાં પ્રાણાયામ સહાયકાર થઇ પડે છે. દિવસે સૂર્યનું પ્રાબલ્ય હોય છે અને રાત્રીએ ચંદ્રનું પ્રાબલ્ય હોય છે; અથવા શરીરમાં જે સ્વરૂપ છે તેને લઇને સૂર્ય ચંદ્રની ઉષ્ણતા વા શીતલતા

કંઠના મધ્યભાગમાં રહેલું છે તેને વિશુદ્ધિ ચક્ર કહે છે. હૃદયભાગમાં જે નાડી તંતુઓનું ગુંછળું આવેલું છે તેને अनाहतचक्र કહે છે, જઠરના ભાગમાં જે નાડી તંતુઓનું ગુંછળું આવેલું છે તેને मणिपूरकचक्र કહેછે. આંતરડાના ભાગમાં જે તંતુઓનું ઝાળું આવેલું છે તેને स्वाधिष्ठानचक्र કહે છે, ગુદાસ્થાનમાં જે તંતુઓ ઝાળાંરૂપે ફેલાયલા છે. તેને मूलाधारचक्र કહે છે, મગજમાંના તંતુઓનાં જાળાંથી જે સૂક્ષ્મતંતુ ચક્ર બન્યું છે તેને सहस्रारचक्र કહે છે. આ ષટ્ ચક્રમાં પ્રાણવાયુ રહેલો છે, તેમાં મંત્ર વા સંયમ કરવાથી ષટ્ચક્રનું ભેદન થાય છે.

શ્વાસોચ્છ્વાસની સાથે પ્રાણાયામનો સંબંધ ગણવામાં આવે છે તેનું ફળ— એજ છે કે પ્રાણવાયુને પોતાના કબજામાં રાખવાની ટેવ પાડવી.

મનુષ્ય શરીરમાં પ્રાણનું અતિશય દશ્યસ્વરૂપ હોય તો તે ફેફસાની હિલચાલજ છે. તે જો બંધ થાય તો ઔદારિક શરીર છૂટી જાય છે. પ્રાણાયામ કરતી વખતે જ્યારે પ્રાણને અંદર ખેંચવામાં આવે છે ત્યારે બાહ્યના પ્રાણવાયુથી અંદરનાં શરીરનાં તત્ત્વો પોષાય છે અને તેથી ક્ષયરોગ વગેરે ઘણા રોગોનો મૂળમાંથી નાશ થાય છે, છાતીનાં દર્દો વેગથી નાશ પામે છે. મગજના તંતુઓપર પ્રાણવાયુની અસર થતાં તે ઉત્તેજિત થાય છે. બહારથી પ્રાણવાયુને અંદરમાં ખેંચવામાં આવે છે ત્યારે તે સર્વત્ર નાડીઓમાં પ્રસરી જાય છે અને તેથી શરીરમાંના રક્તની શુદ્ધિ થાય છે. ત્રણ માસ સુધી ત્રણ ચાર વખત એંશી એંશી પ્રાણાયામ કરવાથી શરીરનું કેટલાક અંશે બદલાવું થાય છે. પૂરક કરતી વખતે બહારનો વાયુ માત્ર લેવામાં આવતો નથી પણ તેની સાથે બીજાં પણ પ્રાણતત્ત્વ, પોષકતત્ત્વો લેવામાં આવે છે અને રેચક કરતી વખતે શરીરમાંના તમામ ભાગના મલીન પુદ્ગલ પરમાણુસ્કંધોને બહાર કાઢી નાખવામાં આવે છે. આથી શરીરપર સત્તા ચલાવી શકાય છે અને તમામ વ્યાધિ દુઃખોનો નાશ કરી વિજય મેળવી શકાય છે. પ્રાણાયામથી પ્રાણવાયુને એટલો બધો વશ કરવામાં આવે છે કે શ્રીમદ્ હેમચંદ્રસૂરિ જેમ આકાશમાં એકવીશમી પાટ ઉપર અધર રહી વ્યાખ્યાન વાંચતા હતા, તેમ આકાશમાં અધર પણ રહી શકાય છે. મેસમેરિઝમ વગેરે પ્રયોગો પણ પ્રાણાયામની સિદ્ધિથી સાધ્ય થાય છે. એમ અનુભવિયોના સંબંધથી સમજાય છે.

प्राणवायुने युक्तिथी साधवो.

પ્રાણવાયુનો નિરોધ હળવે હળવે કરવો જોઇએ. વનમાં રહેનારા હાથી, સિંહ વગેરે ક્રૂર પશુઓને ધીમે ધીમે યુક્તિથી પકડવામાં આવે છે તો તે વશ થાય છે, પણ ત્વરેથી યુક્તિવિના પકડવામાં આવે છે તો પકડનારનો નાશ

નિત્ય અભ્યાસ કરવાથી અનુભવ થતો જાય છે અને મન શંકાવગરનું થાય છે. દિવસમાં બે વખત; સવાર અને સંધ્યાએ પ્રાણાયામ કરવાનો મહાવરો પાડવો જોઈએ. સૂર્યના ઉદય અને અસ્ત સમયે સૃષ્ટિમાં સર્વત્ર પ્રાયઃ શાંતતા હોય છે. એ શાંતતાની અસર આપણા શરીર ઉપર થાય છે. રોજ પ્રાણાયામ કર્યાવિના ભોજન કરવું નહિ; એવો દૃઢ સંકલ્પ કરવો જોઇએ.

પ્રાણાયામ માટે એક જુદા સ્વતંત્ર હવાવાળા અને આરામવાળા સુંદર સ્થાનની જરૂર છે. પ્રાણાયામ જ્યાં કરવામાં આવતાં હોય ત્યાં સાંસારિક ચર્ચા વગેરે કાર્યોનો ત્યાગ કરવો જોઇએ; સ્થાન પવિત્ર રાખવાની જરૂર છે. શરીર સ્વચ્છ રાખવું. તેમ તે વખતે મનમાંથી પાપના વિચારો કાઢી નાંખવા, પવિત્ર વિચારોથી સ્થાનને પવિત્ર કરવું; કે જેથી ત્યાં દુષ્ટ વિચારો રહે નહિ. ત્યાં જઈ પદ્માસન વા સિદ્ધાસન વગેરે આસન વાળી બેસવું. છાતી, ફેફસાં પેટ વગેરે ભાગો નાસિકાથી ખેંચી લીધેલી હવાથી પૂરવાં તેને **પૂરક** કહેછે. પૂરેલા પ્રાણવાયુને બહાર કાઢવો તેને **રેચક** કહે છે. બહારથી લીધેલા પ્રાણવાયુને નાક તથા મુખ બંધ રાખી તથા મૂલ, જાલધર અને ઉડ્ડીયાન એ ત્રણ બંધ કરી ફેફસાંમાં અને ઉદરમાં ગોંધી રાખવો તેને કુંભક કહેછે. કુંભકના અનેક ભેદ છે. તેમાંથી કેટલાકનાં નામ જણાવે છે.

૧ **सूर्यभेदनकुंभक**—નાકનાં બે નસકોરાં છે. બેમાંથી પ્રાણવાયુ વહે છે. જમણીમાંથી સૂર્ય પ્રાણવાયુ વહેછે અને ડાબીમાંથી ચંદ્ર પ્રાણવાયુ વહેછે. બહારના વાયુને જમણી નાસીકાથી ખેંચી આખા શરીરમાં બળ કરી પૂરવો, પછી ડાબી નાસિકાવાટે બહાર ધીરે ધીરે કાઢવો તેને સૂર્યભેદન કુંભક કહેછે; આ પ્રાણાયામ વારંવાર કરવા યોગ્ય છે. એથી મસ્તકની શુદ્ધિ થાય છે, મસ્તકના રોગ તથા કૃમિયો મટે છે, તેથી ચોરાશી જાતના વાયુઓ શમે છે. આ કુંભકનું અનુષ્ઠાન સ્વસ્તિક વા વજ્રાસનથી કરવું.

૨ **उज्जायीकुंभक**-સિદ્ધાસન કરી, મુખ બંધ કરી, સાધારણ શબ્દો બોલતી વખતે જેવી રીતે કંઠથી હૃદય સુધી જાય છે તેવી રીતે અને તે પ્રમાણની ગતિથી બન્ને નસકોરાંથી વાયુને ખેંચી પછી યથાશક્તિ કુંભક કરી ઇડાથી વાયુનો રેચ કરવાથી ઉજ્જાયી કુંભક થાય છે. આ પ્રાણાયામ બેઠતાં ઉઠતાં કરવા યોગ્ય છે અને તેથી કફના તથા વાયુના વિકારો શમેછે અને જઠર તથા જલંધર સંબંધી તમામ રોગો નાશ પામે છે, ઉધરસ, સળેખમ, અને હૃદયના રોગ ટળે છે અને ધાતુવિકારનો નાશ થાય છે.

૩ **सीत्कारीकुंमक**-બન્ને હોઠમાં જીભને અર્ધચંદ્રાકાર રાખીને તેવાટે બહારના વાયુને સીત્કારપૂર્વક ખેંચીને પછી મુખ બંધ કરવું. પછી યથાશક્તિ કુંભક કરીને બે નાસિકાથી વાયુનું રેચન કરવું તેને સીત્કારી કુંભક કહે છે. આથી કામદેવ [illegible] યોગી થાય છે. ભૂખ, અને તૃષાની પીડા મટે છે, નિદ્રા અને આળસનો નાશ થાય છે, શરીર બળવાન્ તથા નિરોગી બને છે. સૂચના કે બહારનો વાયુ ઉપર [illegible] પૂરતી વખતે સીસી એવો શબ્દ મહેલથી થવો જોઈએ.

૪ **शीतलीकुंमक**-કાગડાની ચાંચની પેઠે મુખથી જિહ્વાને જરા બહિર કાઢી બહારના વાયુને અંદર ખેંચી કોઈ તેનો [illegible] મુખમાં તે શિખ સુધી કુંભક કરવો, પશ્ચાત્ [illegible] બે નાસિકાથી તેનું રેચન કરવું તેને શીતલીકુંભક કહે છે [illegible] અને કોઈ પણ પ્રકારના વિષવિકારોનો ઉપદ્રવ [illegible] થતો નથી.

૫ **मस्त्रिकाकुंमक**-પદ્માસન વા વીરાસન વાળી [illegible] અને પેટ સીધાં રાખી તેમજ મુખ બંધ રાખી જેવી રીતે લુહાર પોતાની ધમણ ચલાવે છે, તેવી રીતે શરીરમાં રહેલ વાયુને પુનઃ પુનઃ ચલાયમાન કરવો; તે એવી રીતથી કે કંઠ, ઉદર અને [illegible] નસકોરાથી વાયુ ભરીને જમણી નાસિકાથી [illegible] જમણી નાસિકાથી પૂરક કરવો અને જમણી [illegible] રેચક કરવો, એમ વારંવાર રેચકપૂરક કરવો. [illegible] જમણી નાસિકાથી કુંભક કરી પછી યથાશક્તિ કુંભક કરી [illegible] નાસિકાથી વાયુનું રેચન કરવું, તેને ભસ્ત્રિકાકુંભક કહે છે સર્વ કુંભકોમાં [illegible] કુંભક ઉત્તમ છે, માટે તે કરવો જોઈએ એમ [illegible] ત્રણે ગ્રંથીઓનો નાશ થાય છે, [illegible] કરવામાં આ કુંભક સારી મદદ કરે છે

૬ **म्रामरीकुंमक**-[illegible] ધ્વનિ થાય તેમ વાયુને ખેંચવો. પશ્ચાત્ [illegible] કુંભક કરવો, ભમરગુંજારવની પેઠે જમણી નાસિકાથી રેચક [illegible] કુંભક કહે છે. આ કુંભકની સિદ્ધિથી ચિત્ત સ્થિર થાય [illegible] કરવામાં આનંદ ઉપજે છે.

૭ **मूर्च्छाकुंमक**-જમણી [illegible] પૂરક કરી તેજ વખતે છેડે જલંધરબંધને કરમાં મજબુતપણે [illegible] પછી યથાશક્તિ કુંભક કરી પછી પ્રાણવાયુનો બન્ને નસકોરાથી હળવે હળવે રેચક કરવો, તેને મૂર્ચ્છાકુંભક કહે છે.

વાસનાઓના સંસ્કારોની નષ્ટતા થાય છે, અને વિવેકબુદ્ધિ કે જેને અન્ય લોકો વિવેકખ્યાતિ કહે છે તે ઉત્પન્ન થાય છે. બ્રહ્મરન્ધ્રમાં પ્રાણ જાય તે માટે સહિતકુંભક અને કેવલકુંભક પ્રાણાયામની અત્યંત આવશ્યકતા છે. મેરૂદંડમાં જ્યારે પ્રાણવાયુનો પ્રવેશ થાય છે ત્યારે તે ઉપર ચઢે છે એવો અનુભવ થાય છે; તે વખતે આનંદની છાયાની ઝાંખીનો અનુભવ આવે છે. પૂરક વખતે મૂળબંધ કરવો જોઇએ, અને તે વખતે સર્વ ગુણોને પ્રગટ કરૂં છું એવો વિચાર કરવો. કુંભક વખતે સર્વ ગુણોને સ્થિર કરૂં છું એવો દઢ સંકલ્પ કરવો. રેચક વખતે દુર્ગુણોને કાઢી નાખું છું એવો વિચાર કરવો. કુંભક વખતે જાલંધર બંધ કરવો અને રેચક વખતે ઉડ્ડીયાન બંધ કરવો. ૩૬ છત્રીશ માત્રાવાળા પ્રાણાયામને ઉત્તમ કહેવામાં આવે છે માટે કનિષ્ઠ પ્રાણાયામથી ઉત્તમ પ્રાણાયામ સુધી ચઢવું. ઉત્તમ પ્રાણાયામની સિદ્ધિથી પ્રત્યાહારમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે. જઘન્યપ્રાણાયામમાં પરસેવો વળે છે પણ તે પરસેવો લુછવો નહિ કિંતુ શરીરપર મસળી દેવો. મધ્યમ પ્રાણાયામમાં કંપારી છૂટે છે, ઉત્તમ પ્રાણાયામમાં ચિત્ત સ્થાપી જાય છે. પ્રત્યેક પ્રાણાયામ લોમ વિલોમ ગતિથી, પ્રાતઃકાળે, મધ્યાન્હે, સાયંકાળે અને મધ્યરાત્રીમાં એંશી એંશી કરવા, એમ સપૂર્ણ દીવસમાં ૩૨૦ ત્રણસે ને વીશ પ્રાણાયામો જરૂર કરવા જોઇએ. કેટલાક યોગિઓ પૂરક, રેચક અને કુંભક વખતે અર્હંમંત્રનું સ્મરણ કરે છે. પાંચ ઘડી સુધી પ્રાણાયામની સ્થિરતાને ધારણા કહે છે, એક દીવસ સુધી ટકી રહે ત્યારે તે ધ્યાન કહેવાય છે, બાર દીવસ સુધી ટકી રહે ત્યારે તે સમાધિ કહેવાય છે. એમ કેટલાક અન્ય દર્શનવાળા યોગિયોનો સિદ્ધાંત છે.

પ્રાણની પ્રવેશ વખતે સ્વાભાવિક ગતિ બાર આંગળની હોય છે. એ બાર આંગળમાંથી એક આંગળની ગતિ ઓછી કરવામાં આવે તો નિષ્કામપણું પ્રાપ્ત થાય છે, બે આંગળ ન્યૂન થવાથી આનંદનો આવિર્ભાવ થાય છે, ત્રણ આંગળ ન્યૂન થવાથી કવિત્વશક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, ચાર આંગળ ન્યૂન થવાથી વચનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, પાંચ આંગળ ન્યૂન થવાથી દૂરદર્શન પ્રાપ્ત થાય છે, છ આંગળ ન્યૂન થવાથી આકાશગમનની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે, સાત આંગળ ન્યૂન થવાથી પ્રચંડવેગ પ્રાપ્ત થાય છે, આઠ આંગુલ ન્યૂન થવાથી સિદ્ધિયોગ પ્રાપ્ત થાય છે. નવ આંગુલ ન્યૂન થવાથી નવનિધિ પ્રાપ્ત થાય છે, દશ આંગુલ ન્યૂન થવાથી અનેક રૂપો લેવાની શક્તિ પ્રગટે છે અગીઆર આંગુલ ઓછી થવાથી છાયાનો નાશ થાય છે. અને બાર આંગુલ ઓછી થવાથી પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત થાય છે. એ તત્ સંબંધી કેટલાક યોગિઓ નાસિકાગ્રે વહનનો નિયમ. એકથી તે બાર આંગળ વાયુની ન્યૂનતા ગણે છે. हस्तप्राप्तिगम्यम्.

અને પ્રાણાયામોમાં કેવલ કુંભક પ્રાણાયામની વિશેષતા તેના પ્રતિપાદન કરી છે. ત્રિપુટીમાં મનુ મૂકીને સહજ સહજે કેવલ કુંભક કરવાથી સ્મૃતિનું અને સ્મૃતિનું નાશ થાય છે. ધ્યાનથી કેવલ કુંભક પ્રાણાયામ કરતાં ચિત્તની સ્થિરતા જલદી થાય છે. આંખો મીંચી સ્વ ચિદાનંદમાં સહજ રામી કેવલ કુંભક પ્રાણાયામ કરતાં પ્રાણની વ્યસનતાઓ શમી જાય છે અને કુંડલીનું ઉ-ત્થાન સહેજે થાય છે.

विपरीत करणी आसने प्राणायाम करवाथी नाद श्रवण थाय छे.

વિપરીત કરણી આસને ચાર ચાર વખતે ઓછી ઓછી પ્રાણાયામે ક્રમપૂર્વક કરવાથી સાત દિવસમાં નાદ શ્રવણ થાય છે. પણ તેમ. સૂચના કે પ્રથમથી જેને પ્રાણાયામનો અભ્યાસ હોય તેને માટે આ કથન છે. વિપરીત કરણી આસને કેવલ કુંભકના ઉત્તમ પ્રાણાયામ કરવાથી ત્રણ દિવસમાં નાદ શ્રવણની શરૂઆત થાય છે. બીજી રીતથી નાદશ્રવણ કરવાનું આસન બતાવે છે. પ્રથમ વૃક્ષાસન પાંચ મિનિટ ટકે ત્યાંસુધીનો અભ્યાસ કરવો. વૃક્ષાસન આસને રેચક, પૂરક અને કુંભક પ્રાણાયામ કરવા ત્રણ દિવસ સુધી ચાર ચાર વખત ઓછી ઓછી પ્રાણાયામ કરવાથી નાદશ્રવણ થાય છે. અથવા વૃક્ષાસનવડે કેવલ કુંભક પ્રાણાયામ હરરોજ ચાર વખત વીશ વીશ કરવા, એમ ત્રણ દિવસ સુધી પ્રાણાયામ કરવાથી એકદમ નાદશ્રવણ થવા કરે છે. વારવાર નાદશ્રવણ સંભળાય છે. એવ કેટલાકનો સ્વાનુભવ છે.

આ બે આસનની રીત બતાવી તે પ્રમાણે કેવલ કુંભક આદિ પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરતાં કેટલાકને ત્રણ દિવસમાં નાદ શ્રવણ થયું હતું. ઘણા અભ્યાસીઓને એ પ્રમાણે કેટલાક ત્રણ દિવસમાં પ્રાણાયામથી નાદ શ્રવણ કર્યું છે અને અભ્યાસમાં કરવાશે. પ્રાણાયામ કરનારે ખારૂં ખાટું અને તીખું ખાવું ન જોઈએ, પ્રાણાયામ કરી વખતે હસવું તથા બોલવું નહિ. પ્રાણાયામની સાથે નિયમિત આહાર કરવો જોઈએ. નિયમિત વખતે શયન કરવું, નિયમિત બોલવું, નિયમિત ચાલવું. પ્રાણાયામ કરનારે બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ. યોગનાં પુસ્તકોનું મનન કરવું અને ઉપાધિનાં સ્થાનોથી તથા મનુષ્ય પરિચયથી દૂર રહેવું.

સુષુમ્ણા ભેદક આસને એક એક વખતે ઓછી ઓછી પ્રાણાયામ કરવાથી સાત દિવસમાં નાદ શ્રવણ થાય છે. કેટલાકને એ આસનનો અનુભવ છે. આ આસનનું જ્ઞાન ગુરૂગમથી કરવું, કોઈ કોઈ યોગશાસ્ત્રમાં આ આસન બતાવ્યું નથી. ગુરૂની મહા કૃપા થાય તો તેઓ આ આસન બતાવે છે. સુષુમ્ણા ભેદક આસને એકદમ કેવલ કુંભક પ્રાણાયામ કરવાથી કુંડલીનું ઉત્થાન થાય છે પણ થાર -

ખતું કે પહેલાં જેણે પૂરક, કુંભક અને રેચક પ્રાણાયામ સિદ્ધ કર્યા હોય તેણે આ આસનથી કેવલ કુંભક પ્રાણાયામ કરવા. આ આસને કેવલ કુંભક પ્રાણાયામ કરતાં મૂલાધાર ચક્રમાં લક્ષ્ય રાખવું અને ઉડ્ડીયાન બંધ ધારણ કરવો, ખાધા પહેલાં ઉડ્ડીયાન બંધ કરવો. નાભિકમલ પાસે કુંડલી સાડા ત્રણ આંટાવાળી પડેલી છે તેના ઉપર ઉડ્ડીયાન બંધપૂર્વક કેવલ કુંભક પ્રાણાયામથી આઘાત પડેછે તેથી તેનું ઉત્થાન થતાં પ્રાણવાયુ મેરૂદંડમાં પ્રવેશ કરી બ્રહ્મરન્ધ્રમાં સ્થિર થાય છે અને તેથી સમાધિ દશા પ્રાપ્ત થાયછે.

છાતીના દર્દવાળાએ કેવલ કુંભક પ્રાણાયામ કરવા, પ્રાણવાયુને ફેફસામાં ભરી તેનું રેચન કરવાથી પણ ફેફસાંનું પોષણ થાય છે, ક્ષયરોગ જેવા મહા ભયંકર વ્યાધિયો પણ પ્રાણાયામથી ટળી જાય છે.

જેનું માથું બહુ દુઃખતું હોય તેણે સૂર્ય નાડીથી પૂરક કરી કુંભક કરવો અને ડાબી નાસિકાથી રેચક કરવો. વારવાર એમ દશ દીવસ કરવાથી મસ્તકના સ્નાયુઓની શુદ્ધિ થશે અને જ્ઞાનતંતુઓને ઉત્તેજન મળશે. વાયુવિકૃતિ ટળી જશે, પ્રાણાયામ કરનારે ત્રાટકની સિદ્ધિ કરવી

ત્રાટક.

ત્રાટક બાહ્ય અને અન્તર એ બે પ્રકારના છે. બાહ્ય કોઈ વસ્તુમાં એક સ્થિર દૃષ્ટિથી જોઈ રહેવું, આંખના પલકારા થાય નહિ; પણ આંખમાં પાણી આવે એટલે થાક ખાવો, પુનઃ ત્રાટકનો અભ્યાસ શરૂ કરવો, ત્રાટક કોઈ વસ્તુ ઉપર કરવાથી આંખોને કોઈ જાતની ઈજા થતી નથી. કેવલ કુંભક પ્રાણાયામ કરતી વખતે ત્રાટકનો અભ્યાસ વિશેષ ઉપયોગી છે. પ્રથમ પાંચ મીનીટ, પછે દશ, પંદર, વીશ, પચ્ચીશ, ત્રીશ, પાંત્રીશ, ચાલીશ, પિસ્તાલીશ, પચ્ચાશ, પંચાવન, અને સાઠ મિનિટ આદિ એવ ત્રાટકનો અભ્યાસ અનુક્રમપણે વધારતા જવું. કેવલ કુંભકપ્રાણાયામ કરતી વખતે પણ આ પ્રમાણે અભ્યાસની શરૂઆત બને તેટલી સ્થિતિમાં કરવી. પ્રાણાયામ વિના પણ ત્રાટકનો અભ્યાસ વધારવો. કોઈ કાળા રંગના પુષ્પ ઉપર ત્રાટક કરવો. વા કોઈ કાગળ ઉપર ૐકાર લખી આંખના સમાન પ્રદેશે રથાપી કલાક વા અર્ધા કલાક સુધી અભ્યાસ કરવો. કોઈ ઇષ્ટદેવની પ્રતિમા વા સદ્ગુરૂની છબી ઉપર પણ કલાક વા અર્ધા કલાક પર્યંત ત્રાટકનો અભ્યાસ કરવો. પશ્ચાત્ નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર એક કલાક પર્યંત ત્રાટકનો અભ્યાસ કરવો. ૐકારપર પ્રથમ ત્રાટક કરીને નાસિકા ઉપર દૃષ્ટિ સ્થાપન કરતાં ૐકાર પણ નાસિકા ઉપર દેખાય, તેમ થાય ત્યારે સમજવું કે હવે ત્રાટકની સિદ્ધિ થઈ. ત્રાટક કરતી વખતે મનમાં કોઈપણ જાતનો વિચાર કરવો નહી. જે જે વિચારો

આવે તેને દૂર કરવા, આંખને કોઈ પણ જાતની ગરમી ન લાગે તેની સાવચેતી રાખવી. નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર કેવલકુંભક પ્રાણાયામપૂર્વક અભ્યાસ કરવો. કેવલકુંભક વિના પણ જ્યારે એક કલાક પર્યંત નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર ત્રાટક રહે ત્યારે ત્રિપુટીમાં ત્રાટક કરવો. ત્યાં એક કલાક ત્રાટક રહે ત્યારે આંખોની નસોમાં જે પ્રાણ વાયુ છે તેની શુદ્ધિ થાય છે અને ત્રિપુટીમાં ત્રાટક કરતાં ચક્ષુની નસોની નબળાઈ નાશ પામે છે. ચક્ષુની શક્તિ વધે છે અને ચક્ષુના રોગ નાશ પામે છે. ત્રિપુટીમાં કેવલકુંભક પ્રાણાયામ કરવાથી મનની શાંત દશા થાય છે અને વિકલ્પસંકલ્પ ક્ષય પામે છે. ત્રિપુટીમાં એક કલાક પર્યંત કેવલકુંભકપ્રાણાયામપૂર્વક ત્રાટક થવાથી ઇષ્ટદેવોનાં દર્શન થાય છે તેમજ તન્દ્રાવસ્થામાં પણ ઇષ્ટદેવનાં અને યોગિયોનાં દર્શન થાય છે.

પ્રાણાયામથી રોગને હરવા જોઈએ.

શરીરના કોઈ પણ દેશમાં પાંચ વાયુમાંનો કોઈ પણ વાયુ વર્તે છે. જે સ્થાનમાં રોગ થયો તે રોગનો વિનાશ કરવા પ્રથમ પૂરક કરી તે સ્થાનમાં લક્ષ રાખી ત્યાં કુંભક કરવો, અને મનમાં એવો દૃઢ સંકલ્પ કરવો કે અમુક રોગનો નાશ થાઓ. આમ દૃઢ સંકલ્પપૂર્વક વારંવાર પૂરક, કુંભક અને રેચક તે ઠેકાણે કરવાથી ત્યાં થએલો રોગ અમુક વખતમાં દૂર થઈ જાય છે. અથવા પાંચ પ્રકારના વાયુમાંના સ્થાનમાંથી અમુક વાયુના રોગ હોય ત્યાં તે વાયુનો બીજમંત્ર પૂરક, કુંભકપૂર્વક ગણવો. પશ્ચાત્ તે અમુક રોગનો નાશ કરવા સંકલ્પ કરી પછી મનમાં તે વાયુ બીજમંત્ર ગણવો. આમ કરવાથી રોગનો અમુક વખતમાં નાશ થશે. પાંચ પ્રકારના વાયુ વશ કરવા માટે પાંચ પ્રકારના વાયુની ધારણા કરવી જોઈએ.

ધારણાનું સ્વરૂપ.

સિદ્ધાસને વા પદ્માસને બેસી હળવે હળવે વાયુને બહાર કાઢી નાસિકાના ડાબા છિદ્રથી પ્રાણવાયુને અંદર ખેંચી પગના અંગુષ્ઠ સુધી પહોંચે ત્યાંસુધી પૂરવો, પશ્ચાત્ આદમાં પગના અંગુષ્ઠપર મનને રોકવું. જ્યાં મન ત્યાં વાયુ એ ન્યાયથી અંગુષ્ઠપર મન રોકાતાં વાયુ પણ ત્યાં રોકાય છે. પશ્ચાત્ અનુક્રમે પગનાં તળીયા ઉપર મનને રોકવું, પશ્ચાત્ પાનીમાં મનને રોકવું, પશ્ચાત્ ગુલ્ફમાં મનને સ્થાપવું, પશ્ચાત્ જંઘામાં મનને રૂંધવું, પશ્ચાત્ જાનુમાં મનને રૂંધવું, પશ્ચાત્ સાથળમાં મનને રોકવું, પશ્ચાત્ ગુદામાં મનને ધારી રાખવું. પશ્ચાત્ લિંગમાં મનને ધારી રાખવું. પશ્ચાત્ નાભિમાં મનને રૂંધવું, પશ્ચાત્ ઉદરમાં મનને સ્થાપવું, પશ્ચાત્ હૃદયમાં મનનું સ્થાપન કરવું, પશ્ચાત્ કંઠમાં મનનું સ્થાપન કરવું. પશ્ચાત્ જિહ્વાપર મનને રોકી રાખવું, પશ્ચાત્ તાલુમાં મનને સ્થાપન કરવું, પશ્ચાત્ નાસિકાના અગ્રભાગપર

મનને રોકી રાખવું, પશ્ચાત્ બે નેત્રમાં મનને ધારવું, પશ્ચાત્ ભ્રકૂટિમાં મનને ધારી રાખવું, પશ્ચાત્ કપાલમાં મનને ધારી રાખવું, પશ્ચાત્ મસ્તકમાં મનને રોકી રાખવું, અનુક્રમે એક સ્થાન પછી એક, એમ આગળ વધતાં વધતાં ઠેઠ મનનીસાથે બ્રહ્મરન્ધ્રપર્યંત પ્રાણવાયુને લેઈ જવો, પશ્ચાત્ બ્રહ્મરન્ધ્રથી ક્રમે ક્રમે તે તે સ્થાનોમાં મનને રોકી રાખી ઠેઠ પગના અંગુષ્ઠ સુધી આવવું, પશ્ચાત્ ત્યાંથી મનને નાભિકમલમાં લેઈ જઈ વાયુનો રેચક કરવો.

વાયુની ધારણાનું ફળ.

પગના અંગુષ્ઠમાં, જંઘામાં, ઘુંટણમાં, સાથળમાં, ગુદામાં અને લિંગમાં અનુક્રમે વાયુની ધારણા કરવાથી ઉતાવળી ગતિ અને બળની પ્રાપ્તિ થાયછે; નાભિમાં વાયુની અમુક વખત સુધી ધારણા કરવાથી અનેક પ્રકારના જ્વર ઉતરી જાય છે. જઠરમાં વાયુની ધારણા ધારવાથી મળ સાફ ઉતરવાથી શરીરની શુદ્ધિ થાય છે. હૃદયકમલમાં વાયુની ધારણા ધારવાથી પ્રતિદિન વિદ્યાની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. કૂર્મનાડીમાં ધારણા ધારવાથી વૃદ્ધત્વ તથા અનેક રોગોનો નાશ થાય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ યુવાનની પેઠે કાર્ય કરી શકાય છે. કંઠમાં વાયુને ધારણ કરવાથી ક્ષુધા અને તૃષા લાગતી નથી–ક્ષુધા તૃષા ઉપશમે છે. જિહ્વાના અગ્રભાગ ઉપર વાયુની ધારણા કરવાથી સર્વ પ્રકારના રસનું જ્ઞાન થાય છે. નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર મનપૂર્વક વાયુને રોકવાથી ગંધનું જ્ઞાન થાય છે. ચક્ષુમાં મનપૂર્વક વાયુની ધારણા ધરવાથી અનેક પ્રકારના રૂપોનું જ્ઞાન થાય છે. કપાલમાં ધારણા ધરવાથી કપાલના રોગનો નાશ થાય છે અને ક્રોધની શાંતિ થાય છે. જેઓને ઘણો ક્રોધ થતો હોય તેઓએ કપાલમાં મનને રોકી રાખવું. આમ ઘણો અભ્યાસ કરવાથી ઘણો ક્રોધનો જુસ્સો પ્રગટતો બંધ થઈ જશે. બ્રહ્મરન્ધ્રમાં મનપૂર્વક વાયુને ધારણ કરવાથી મહાત્મા પુરૂષોનાં દર્શન થાય છે. પૂર્વોક્ત સ્થાનમાં સયમ કરવાથી પણ તેવા પ્રકારની શક્તિયો પ્રગટે છે.

હૃદયમાં મનને રોકવાથી થતું ફળ.

વાયુની સાથે હળવે હળવે મનને ખેંચીને હૃદય કમલમાં મનનો પ્રવેશ કરાવવો; મનનો ત્યાં પ્રવેશ થયા બાદ તેને રોકી રાખવું; હૃદયમાં મનને રૂંધવાથી અવિદ્યા (અજ્ઞાન)નો નાશ થાય છે, તેમજ પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની ઇચ્છા વિરામ પામે છે, તેમજ અનેક પ્રકારના વિકલ્પોનો વિરામ થાય છે અને અન્તરમાં જ્ઞાન પ્રગટી નીકળે છે. તેમજ વાયુની કયા મડલમાં ગતિ છે, કયા તત્ત્વમાં સંક્રમ એટલે પ્રવેશ થાય છે, ક્યાં ગમન કરી વિશ્રામ પામે છે અને હાલ કઈ નાડી ચાલે છે; ઇત્યાદિ સર્વ બાબતો હૃદયમા મન સ્થિર કરવાથી જાણી શકાય છે.

કરતાં ઉત્તમ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. પ્રશ્ન અથવા પ્રારંભ વખતે વરૂણવાયુ વહેતો હોય તો પુત્ર સ્વજન બંધુઓ અને ઉત્તમ વસ્તુઓની સાથે મેળાપ થાય છે.

પ્રશ્ન વા કાર્ય પ્રારંભ સમયે પવન નામનો વાયુ વહેતો હોય તો ખેતી અને સેવા વગેરે કાર્યો ઉત્તમ ફળ આપવા તૈયાર થયાં હોય તો પણ તેનો નાશ થાય છે; તેમજ મૃત્યુ, ભય, કલેશ અને ત્રાસ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. દહન વાયુ હોય તો ભય, શોક, રોગ, દુઃખ, વિઘ્નવૃન્દપરંપરા અને લક્ષ્મીનાશ, ઇત્યાદિ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ડાબી અને જમણી નાડીમાં થઈ આ ચારે મંડળમાં પ્રવેશ કરતા વાયુ સર્વે શુભ ફળ દેવાવાળા છે અને-મંડલમાંથી નીકળતા અશુભ ફળ દેનારા જાણવા. વાયુ જ્યારે મંડલમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે જીવાડતો હોવાથી જીવ કહેવાય છે અને મંડલમાંથી બ્હાર નીકળે છે ત્યારે તે મારતો હોવાથી મૃત્યુ કહેવાય છે તેથી-સારાંશ કે ફળ પણ તેવુંજ મળે છે. જ્યારે વાયુ પૂરકરૂપે મંડલમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે જે કોઈ પ્રશ્ન કરે તો તે પુછેલા કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે. અને જ્યારે વાયુ રેચકરૂપે મંડલમાંથી બ્હાર નીકળે છે ત્યારે પુછેલું કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી; આપ્રમાણે વાયુના પ્રવેશ તથા રેચનપરત્વે ફળ જાણવા યોગ્ય છે.-પ્રાણાયામના અભ્યાસીને આ બાબતની વિશેષ ગમ પડે છે.

શ્વાસનો પ્રકાશ ભ્રકુટિચક્રથી હોય છે અને તે વંકનાલમાં થઈ નાભિમાં નિવાસ કરે છે અને નાભિથી ઇડા પિંગલાવાટે બહાર નીકળે છે; સુષુમ્ણા નાડીવાટે પણ બહાર નીકળે છે.

પ્રાણાયામના બે ભેદ છે. ૧ વ્યવહાર પ્રાણાયામ. ૨ નિશ્ચયપ્રાણાયામ. વ્યવહાર પ્રાણાયામનું ઉપરપ્રમાણે સ્વરૂપ જાણવું અને નિશ્ચયનયથી પોતાના સ્વરૂપમાં લીન થવું; સમતા એકતા અને લીનતારૂપે આત્માનું જે પરિણમન છે તેને નિશ્ચય નયથી પ્રાણાયામ કહે છે. વ્યવહારથી જે લીન દશા તેને સમાધિ કહે છે. નિશ્ચયથી તો પરમાત્મસ્વરૂપ સમાધિ જાણવી. નાભિમાં સોહં શબ્દોનો સ્વયમેવ શ્વાસની સાથે જાપ થાય છે તેને अजपाजाप કહે છે. નાભિથી હૃદયમાં વાયુનો સંચાર થતાં રંકારનો પ્રકાશ થાય છે. તેમાં મનની સ્થિરતા થતાં અનેક અશુભ સંકલ્પોનો નાશ થાય છે. નાભિથી સુરતાની દોરી ગગન ગઢમાંલાવવી. ત્રિપુટીમાં સુરતા સાધતાં અનહદ ધ્વનિનો પ્રકાશ થાય છે. અનહદ ધ્વનિના અધિષ્ઠાયક દેવતાઓ સાધકનું સ્થિર ચિત્ત દેખી તેની સેવા કરે છે. સાધક યોગીને અનેક પ્રકારની રૂદ્ધિયો દેખાડે છે, સાધકની દૃષ્ટિએ અનેક અદ્ભુત રૂપો દેખાય છે, પણ સાધક યોગી અનેક પ્રકારની રૂદ્ધિ દેખી ચિત્ત ચલાયમાન કરે નહીં;

લઈ જવો; ત્યાં સમાધિ થાય છે. કુતકુતૂહલ યોગીએ તે પવનને બ્રહ્મરન્ધ્રથી બહાર કાઢી સમાધિથી આકડાના તુલમાં હળવે હળવે વેધ કરવો. વારંવાર અર્કતુલ ઉપર અભ્યાસ કરનારા યોગિએ અર્કતુલ ઉપરથી બ્રહ્મરન્ધ્રમાં અને બ્રહ્મરન્ધ્રમાંથી અર્કતુલ ઉપર લઇ જવો, પછી જાઈ ચમેલી આદિ પુષ્પો-પર લક્ષ્ય સ્થિર રાખી ત્યાં વેધ કરવો; એમ ત્યાં વારવાર જવું આવવું. એમ વારંવાર ક્રિયા કરવાથી દૃઢ અભ્યાસ થવા પછી, જ્યારે વરૂણ મંડલમાં વાયુ વહેતો હોય ત્યારે, કપૂર, અગર પ્રમુખ સુગંધી પદાર્થોમાં વેધ કરવો. ઈત્યાદિ સર્વમાં વિજય પ્રાપ્ત કરી પૂર્વોક્ત દર્શિત સર્વમાં વિના ઉદ્યમે વાયુને જોડવામાં હુશિયાર થઈ સૂક્ષ્મ પક્ષીઓના શરીરોમાં વેધ ક્રિયાનો ઉદ્યમ કરવો. પતગ ભ્રમરાના શરીરમાં પ્રવેશનો અભ્યાસ કરી મૃગાદિક શરીરોમાં પ્રવેશાભ્યાસ શરૂ કરવો, પશ્ચાત્ એકાગ્રચિત્ત થઈ અને તેમજ ધીર, વીર, જિતેન્દ્રિય, થઈ મનુષ્ય, ઘોડા, અને હાથી પ્રમુખનાં શરીરોમાં પ્રવેશ કરવો. પ્રવેશ અને નિર્ગમન કરતાં અનુક્રમે પાષાણની મૂર્તિ અને દેવની પ્રતિમા વગેરેમાં પ્રવેશ કરવો. આપ્રમાણે મૃત્યુ પામેલા જીવોનાં શરીરોમાં ડાબી નાસિકાથી પ્રવેશ કરવો.

અન્યના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાનો વિધિ.

બ્રહ્મરન્ધ્રથી નીકળીને પરકાયમાં અપાનમાર્ગથી પ્રવેશ કરવો. ત્યાં જઈ નાભિકમલનો આશ્રય લેઈ સુષુમ્ણા નાડીના માર્ગે થઈ હૃદયકમલમાં જવું. ત્યાં જઈ પોતાના વાયુવડે તેના પ્રાણના પ્રચારને રોકવો. તે વાયુ ત્યાં એટલેસુધી રોકવો કે તે દેહી દેહચેષ્ટાશૂન્ય થઈ નીચો પડી જાય. અન્તર્મુહૂર્તમાં તે દેહથી વિમુક્ત થતાં પોતાના તરફથી ઇન્દ્રિયોની ક્રિયા પ્રગટ થયે છતે યોગનો જ્ઞાતા, પોતાના દેહની પેઠે તે દેહથી સર્વ ક્રિયામાં પ્રવૃત્તિ કરે. અર્ધો દીવસ, યા એક દીવસ સુધી પરના શરીરમાં ક્રીડા કરી બુદ્ધિમાન્ યોગી પાછો આજ વિધિએ પોતાના શરીરમાં પ્રવેશ કરે. આપ્રમાણે અભ્યાસક્રમથી અન્યના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થવાથી મુક્તની પેઠે નિર્લેપપણે રહી ઇચ્છાનુસાર જ્યાં ત્યાં વિચરી શકે છે.

ઉપરપ્રમાણે પરકાયપ્રવેશ બતાવ્યો છે તે [illegible] થી કંઈ આત્મ કાર્યની સિદ્ધિ થતી નથી. પરકાયપ્રવેશ, વગેરે [illegible] ધ્ય દશા અષ્ટકર્મથી મુક્ત થવાની રાખવી જોઇએ.

પ્રત્યાહાર

પાંચ ઇન્દ્રિયોના [illegible] મનને
હોય એવો યોગી [illegible] કરે :
પાંચ ઇન્દ્રિયોના [illegible]

દુઃખભાવના ટળવાથી બાહ્યપદાર્થો ઉપર દ્વેષ પણ થતો નથી. જ્યારે રાગ અને દ્વેષ ન થાય ત્યારે ઇન્દ્રિયો અને મન જીતાયું એમ કહેવામાં કોઈ જાતનો દોષ જણાતો નથી. જ્યારે આત્મજ્ઞાનદશાથી વિષયોની વાસનાનો નાશ થાય છે ત્યારેજ મન જીતાયું કહેવાય છે. આત્મજ્ઞાનવિના ગમે તો સન્યાસી થાઓ, વા ફકીર થાઓ પણ પ્રારબ્ધકર્મયોગે ગમે તે પ્રકારે વિષયોના ભોગની બુદ્ધિ થતાં ગમે તે રીતે ભોગવ્યા વિના છૂટકો થવાનો નથી. આત્મજ્ઞાન પામીને થએલા ત્યાગિયો આત્મબળથી ઇન્દ્રિયોને તથા મનને પોતાના કબજામાં રાખી શકે છે. પોતાના આત્મજ્ઞાનબળ સામર્થ્યથી મનમાં વિષયોની બુદ્ધિને થતી અટકાવે છે. આત્મજ્ઞાનબળથી વિષયોની વૃત્તિયોના વેગ અટકાવે છે, તેઓ કદાપિ જેમ નદીમાં ઘણું પુર આવવાથી પાન વનસ્પતિની પેઠે નીચા થઈ જાય છે તોપણ જેમ નદીનું પુર ઉતર્યાબાદ પાન વનસ્પતિ પાછી હતી તેવી ઉભી થઈ જાય છે, તેમ ભોગાવલીકર્મરૂપ નદીનું પૂર આવવાથી અને આત્મબળથી તેનો વેગ વિશેષ બળવાન હોવાથી, ભોગાવલીકર્મના તાબે થાય છે; પણ ભોગાવલીકર્મનો વેગ ટળતાં નંદિષેણ, આર્દ્રકુમાર અને આષાઢાચાર્યની પેઠે પોતાનું આત્મજ્ઞાનબળ ફોરવી કર્મની સામા યુદ્ધ કરી મનની સમાનતા જાળવી રાખી કર્મનો ક્ષયજ કરે છે.

આત્મજ્ઞાનના સામર્થ્ય વિના મિથ્યાત્વદશામાં જેઓ ઇન્દ્રિયોના વિષયોને જીતવા પ્રયત્ન કરે છે તેઓ બાળકોને રમતગમતમાંથી બંધ કરવાની પેઠે કરે છે. જેમ ન્હાના બાળકોનો રમતગમતનો સ્વભાવ હોવાથી તેઓને કોઈ પુરી મૂકે તો તેઓ રૂદન કરે છે અને છૂટવા ઉદ્યમ કરે છે.—તેઓને પુરાઈ રહેવું ગમતું નથી. તેઓને છોડી દેવામાં આવે છે તો પાછા રમતગમતમાં ગુલ્તાન બની જાય છે અને પુરી રાખનારને ગાળો આપે છે. બાળકોને પુરી રાખવાનો ઉદ્દેશ સર્વથા સિદ્ધ થતો નથી, તેમ અજ્ઞાનિયોનાં મન છે તે ન્હાના બાળકોની પેઠે પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં રમ્યા કરે છે. જો કોઈ હઠ કરી પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોની રમતગમત છોડાવી દે તો તેઓના મનને બીલકૂલ ગમતું નથી. અનેક રીતે પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં પ્રવર્તવા પ્રવૃત્તિ કરે છે, મન રોકયું રોકાતું નથી અને છૂટ્યાબાદ પાછું પાંચ ઇન્દ્રિયોમાં પ્રવૃત્તિ કર્યા કરે છે. અજ્ઞાનપણાથી મનને વશ કરનારનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થતો નથી, ઉલટું ભૂખ્યું મનુષ્ય જેમ બમણું ખાય છે તેમ મન પણ વિષયોમાં બમણી પ્રવૃત્તિ કરે છે. ન્હાના બાળકો જ્યારે મોટી ઉમરવાળા થાય છે, ત્યારે જ્ઞાન થવાથી બાલ્યાવસ્થાની રમતગમતમાં રૂચિ કરતા નથી; તેમ પ્રવૃત્તિ પણ કરતા નથી. અને તેમને કોઈ બાલકની રમત રમવાનું કહે તો તે વાતને ધિક્કારી કાઢે છે, તેમ અજ્ઞાનાવસ્થામાં મનની નીચ દશા હતી તેથી તે વિષયોમાં બલાત્કારે પણ પ્રવૃત્તિ કરે છે, પણ જ્યારે આત્મજ્ઞાનબળ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે મનનું વિષયોમાં પ્રવર્તવું સહેજે બંધ થઈ

જાય છે. આત્મજ્ઞાનજ્ઞાની મન [illegible] ઓરથી મન પણ ઉદાસ છે; તેથી તેને વિષયોમાં [illegible] રાગ થતો નથી અને શુભ અશુભ વિષયમાં દ્વેષ થતો નથી. મનનાં [illegible] વધતી જાય છે. જડવિષયોમાં મન [illegible] તેથી તેને પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયો [illegible] સન્મુખ થાય. પ્રારબ્ધયોગે પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયો [illegible] મનમાં આનંદ પડતો છે અને આત્મજ્ઞાન વૃદ્ધિ પામતું જાય છે. ભોગવતાં પણ મનમાં ઉદાસીન

"ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં સુખ નથી."

ખરેખર જ્ઞાનિયોને ઇન્દ્રિયોના રૂપાદિ વિષયોમાં સુખ નથી. જ્ઞાનજ્ઞાની નિશ્ચય થાય છે. ઇન્દ્રિયોથી જે જે વિષયો ગ્રહાય છે તે ક્ષણિક છે, તેમ ઇન્દ્રિયો પણ ક્ષણિક છે અને ઇન્દ્રિયોથી થતું સુખ પણ ક્ષણિક છે; મન પણ ક્ષણિક છે. ક્ષણિક સુખ પણ વસ્તુતઃ દુઃખરૂપ છે; કારણ કે તે સુખ પાછળ દુઃખની પરંપરા ભોગવવી પડે છે અને તેમાટે રાગ અને દ્વેષાદિક દોષોને સેવવા પડે છે. તેથી પુનઃ પુનઃ કર્મની ગતિ પ્રમાણે જગતમાં સારા ખોટા અવતારો ધારણ કરવા પડે છે. મધુબિન્દુ દૃષ્ટાંતને અનુસરનારા સાંસારિક જીવોમાં જ્ઞાનિ ઉપર વિશ્વાસ ધારણ કરતા નથી. તરવારની ધાર ઉપર મધુ ચોપડીને તેને ચાટતાં જીહ્વા કપાઈ જાય છે તેમ સાંસારિક સુખોની અભિલાષામાં અનેક કષ્ટોની પરંપરા વેઠવી પડે છે. જડ વસ્તુઓમાં જડતા રહી છે. પરમાણુપરમાણુમાં પણ જરામાત્ર સુખ નથી. સુખનું સ્થાન આત્મા છે, આત્મામાંજ જ્યારે ત્યારે ખરૂં સુખ પ્રગટવાનું. ઝાંઝવાનું જલ જેમ દૂરથી જલરૂપ દેખાય છે પણ તે ભ્રાંતિ છે, તેમ જડ વસ્તુઓમાં સુખદુઃખની કલ્પના કરવી તે પણ એક જાતની ભ્રાંતિ છે. અનાદિકાળથી મોહના યોગે જડ વસ્તુઓમાં સુખની ભ્રાંતિથી આત્મા જડ વસ્તુઓનો ગુલામ બને છે. પોતાનામાં જ અનંતસુખ રહ્યું છે. બાકી જડ વસ્તુમાં સુખને શોધવું તે તો અજવાળાને મૂકી અંધારામાં શોધવા બરોબર છે. જે જે વસ્તુઓમાં આપણે સુખ માનીએ છીએ તે તે વસ્તુઓની વિચિત્રતા ક્ષેત્રમાં થઈ જાય છે; માટે ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં સુખ નથી,—એમ આત્મજ્ઞાન થતાં ત્વરિત સમજાય છે.

જે શબ્દો શ્રવણ કરવાથી પોતાને સુખ થાય છે તેજ શબ્દો શ્રવણ કરવાથી અન્યને દુઃખ થાય છે. જેમકે હિંદુઓની સ્તુતિના શબ્દો હિંદુઓને સુખ કરનારા છે તેજ શબ્દોને સાંભળી મુસલમાનોને પ્રાયઃ અરૂચિ થાય છે. જે સૂર્યનું વિમાન દેખી મનુષ્યને આનંદ થાય છે તેજ વિમાન દેખવા ઉપર ઘુવડના મનમાં અરૂચિ હોય છે. જે સુગંધ લેવાની મનુષ્યોને રૂચિ હોય છે તેજ સુગંધ, મચ્છર વગેરે ક્ષુદ્ર પ્રાણિયોને અરૂચિકર લાગે છે

અને તેથી તે અમુક જાતનો સુગંધી ધુપ કરતાં નાશી જાય છે. જે ચિરાગ ધરે છે, એક મનુષ્યને રૂચિકર લાગે છે તેજ પદાર્થ, બીજાઓને અરૂચિકર લાગે છે. કોઈને કુતરા ઉપર પ્રેમ હોય છે તો કોઈને તેના ઉપર અરૂચિ પ્રગટે છે. કોઈને કેરીથી સુખ મળે છે તો કોઈને કેરીથી દુખ થાય છે. હાથીને હાથણીનો સ્પર્શ સુખકર લાગે છે, તો મનુષ્યને તે અગ્નિનો સ્પર્શ, અરૂચિકર લાગે છે. કોઈને કોઈ સ્ત્રીનો સ્પર્શ સુખકારી લાગે છે તો તેજ સ્પર્શ અન્ય મનુષ્યને દુખકારી લાગે છે. કોઈને કોઈ સ્ત્રીના રૂપ ઉપર રાગ ઉત્પન્ન થાય છે તો તેજ સ્ત્રીનું રૂપ દેખી કોઈને દ્વેષ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈને કોઈના મત ઉપર રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે તો તેજ મત ઉપર કોઈને અરૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ઉપરથી જોતાં બાહ્ય કોઈ વિષયોમાં જે રૂચિ વા અરૂચિ થાય છે તે વસ્તુતઃ ખરી નથી એમ સિદ્ધ કરે છે

એક ભિખારીને દૂધપાક મળતો નથી, પણ દૂધપાક ઉપર અત્યંત રાગ છે. શેઠ પણ દૂધપાક ખાય છે અને ભિખારી પણ દૂધપાક ખાય છે. શેઠના કરતાં ભિખારીના મનમાં દૂધપાક ઉપર અત્યંત રાગ છે તેથી શેઠના કરતાં ભિખારીને કર્મબન્ધ વિશેષ થવાનો. શેઠ કરતાં પણ આત્મજ્ઞાનિને દૂધપાક ખાતાં કર્મબન્ધ બિલકુલ અલ્પ થવાનો. પાંચે ઇન્દ્રિયોના વિષયો સંબન્ધી આત્મજ્ઞાનિયોને પ્રારબ્ધ કર્મયોગે તે તે વિષયો ભોગવતાં અત્યન્ત અલ્પકર્મબન્ધ થવાનો. "જ્ઞાનિકો ભોગ સબિ નિર્જરાકો હેતુ હૈ." આ વાક્યની સાર્થકતા અધ્યાત્મજ્ઞાનિયોને માટે સંભવી શકે છે; પણ આ વાક્યનો દુરુપયોગ અજ્ઞાનીને,-વિષયભોગ માટે જે કરે છે તે અધ્યાત્મ જ્ઞાનથી દૂર રહે છે જ્ઞાન ઉચે ઘટે આ વાત નથી. ગૃહસ્થાવાસમાં શ્રી તીર્થંકરો ભોગાવલીકર્મ ભોગવતાં છતાં પણ ઘણાં કર્મ ખેરવતા હતા; તેનું કારણ કે વિષયોપર રાગદ્વેષની પરિણતિ અત્યન્ત મન્દ હતી અને ઉદાસીન પરિણામ હતા તેથી ઘણાં કર્મ ખેરવતા હતા. જેમ એક નાનું બાળક ઢીંગલા ઢીંગલીની રમતમાં અત્યંત રાગ ધારણ કરે છે તેજ બાળક જ્યારે મોટી ઉમરનો થાય છે અને જ્ઞાન પામે છે ત્યારે ઢીંગલીની રમત ઉપર તેનો રાગ રહેતો નથી; તેવીજ રીતે ઢીંગલા ઢીંગલીની રમતસમાન સંયોગમાં અજ્ઞાનીને અત્યન્ત રાગ થાય છે, પણ તેજ અજ્ઞાની સત્સમાગમના યોગે આત્મજ્ઞાન પામે છે તો સંયોગ ઉપર તેનો બિલકુલ રાગ રહેતો નથી. શ્રી આર્દ્રકુમાર અને નંદિષેણ પ્રમુખ આત્મજ્ઞાની પુરૂષો હતા, તેઓને જ્યાંસુધી ભોગાવલીકર્મ ઉદયમાં નહોતું આવ્યું ત્યાંસુધી તેઓના મનમાં અત્યંત વૈરાગ્ય હતો. પ્રતિજ્ઞા પણ ઉત્કટ હતી પણ ભોગાવલીકર્મ ઉદયમાં આવતાં મનમાં જુદી અસર કરી તો પણ તેમણે આત્મજ્ઞાનબળ ફોરવ્યું; જોકે ઉદયની બળવત્તા વિશેષ હોવાથી અને મૈથુનકર્મ સેવવું પડ્યું; પણ મનમાં તેમણે વૈરાગ્યભાવ ધારણ કર્યો અને અન્તે ભોગાવલીકર્મ (પ્રારબ્ધકર્મ)નું જોર ટળતાં સંયોગક્રિયા છોડી દીધી. આત્મજ્ઞાનિયો આત્મામાંજ સર્વ આત્મિકસુખ માને છે તેથી ભોગ ભોગવતાં છતાં પણ જડમાં સુખ માની લેતા નથી, તેઓ સમાનભાવને મનમાં ધારણ કરે છે.

મોગપર શેઠનું દૃષ્ટાંત.

એક કરોડાધિપતિ શેઠ હતો. તેના ઉપર કોઈ પૂર્વના વૈરને લીધે રાજાએ દોષનો આરોપ મૂક્યો. અને હુકમ કર્યો કે શેઠે સાત દિવસ સંડાસમાં જઈ વિષ્ટાના ટોપલા ઉપાડવા. રાજાના હુકમના આધીન થઈ શેઠે સાત દિવસ પર્યંત સંડાસમાં જઈ વિષ્ટાના ટોપલા ઉપાડ્યા, તેમાં શેઠને કંઈ રુચિ પડી નહીં. તેમ જ્ઞાનિપુરૂષો પણ સંયોગને એક સંડાસ જેવું માને છે છતાં પ્રારબ્ધકર્મ રાજાના હુકમે કદાપિ વિષય સંડાસમાં વિષયના ટોપલા ઉપાડવા પડે છે તોપણ તેમાં તેમને રુચિ હતી નથી; કારણ કે તેમાં તેમણે તાત્વિક.

કસુખ માન્યું નથી. આજ કારણથી પ્રારબ્ધકર્મના યોગે કદાપિ તેવી કર્મને જ્ઞાનિયો સેવે છે તોપણ તે અલ્પઅલ્પતર રાગના હેતુથી અલ્પતર કર્મ બાંધે છે અને ઘણાં કર્મ ખેરવે છે. પશુપંખીઓએ જે વિષયોમાં રૂચિ ધારણ કરી હોય છે તે ઉપર મનુષ્યોની પ્રાયઃ અરૂચિ હોય છે, અને અજ્ઞાનિ મનુષ્યોએ જે કાર્યોમાં-વિષયોમાં સુખ કલ્પ્યું હોય છે તેમાં જ્ઞાનિયોની અરૂચિ હોય છે. કારણ કે અજ્ઞાનિયો કરતાં જ્ઞાનિયોને સત્યસુખનો નિર્ણય ભાસેલો છે, માટે આવી રીતે ઉત્તરોત્તર વિશેષ જ્ઞાનિયોને આત્મામાંજ સત્યસુખનો નિર્ણય થવાથી તેઓને બાહ્યપદાર્થો પર પ્રેમ વા અરૂચિ હોતી નથી. જેમ જેમ આત્માના સ્વરૂપસંબન્ધી વિશેષતર જ્ઞાન થતું જાય છે તેમ તેમ વિષયભોગની પરિણતિ મન્દ મન્દ થતી જાય છે અને વિષયરૂચિ વિશેષ વિશેષ ભાગે ટળતી જાય છે. જ્ઞાનિયો બાહ્યપદાર્થોમાં ઉપકાર આદિ માટે પ્રવૃત્તિ કરે છે તોપણ તેમનો આત્મા શુદ્ધોપયોગે વર્તવાથી કર્મની નિર્જરા અનંતગણી કરે છે તેથી કર્મબન્ધ, બિલકૂલ અલ્પઅલ્પતર તેઓને બંધાય છે. અર્થાત્ અનંતગુણ ગુણોની નિર્મલતા થતી જાય છે અને યૌગિક કર્મબન્ધ એક બે ત્રણ ચાર આદિ ગણો બંધાય છે. આવી આત્મજ્ઞાનદશાવાળો મનુષ્ય ઘણાં કર્મ ખેરવે છે અને અનંતગુણની શુદ્ધિ કરતો છતો આગળ પ્રવૃત્તિ કરે છે અને તેથી તે ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો ખરી રીતે પ્રત્યાહાર કરી શકે છે.

અજ્ઞાની જીવો બીજાનું સાંભળી વા દેખી ઇન્દ્રિયોના વિષયો ત્યાગ કરવા પ્રતિજ્ઞાઓ ગ્રહણ કરે છે અને તેમાટે અમુક અમુક નિયમોને પાળે છે, હઠથકી ઇન્દ્રિયોને વશ કરવા તપશ્ચર્યા આદિથી શરીર કૃશ કરી નાખે છે, પણ આત્મજ્ઞાનદશા વિના તેઓના મનમાંથી વિષયોની વાસનાનો નાશ થતો નથી. અજ્ઞાનિયો અમુક સંયોગોમાં અમુક વખત પર્યંત સોલ્જર-પલટણની પેઠે સંભોગ આદિ ભોગોનો બાહ્યથી ત્યાગ કરી શકે છે. પણ મનમાં કામની વાસના ઉત્પન્ન થતાં અન્તરથી તેઓ ભોગી બને છે અને અમુક સયોગોમાં અમુક વખત આવતાં વ્રતાદિકનો લોપ પણ થઈ જાય છે અને તે પ્રાપ્ત થએલા ભોગમાંજ સર્વસ્વ સુખનો નિર્ધાર કરે છે. અજ્ઞાની રાગ અને કામના વશથી વ્રતનો લોપ કરે છે અને તેમાં લોલુપી બને છે અને જ્ઞાની ભોગાવલીકર્મના ઉદયેજ ભોગમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે પણ તેમાં નિર્લેપ રહે છે. બાહ્યથી બન્નેએ પ્રતિજ્ઞાનો લોપ કર્યો એમ કહેવાય છે, પણ અન્તરથી જ્ઞાની ત્યાગી છે અને અજ્ઞાની બાહ્યથી તેમજ અન્તરથી રાગી છે. અજ્ઞાની બાહ્યથી ભોગનો સંયોગ ન થતાં સુધી વા બાહ્યથી પ્રતિજ્ઞા પાળતાં સુધી ત્યાગી ગણાય છે, પણ અન્તરમાં તેનું મન વિષયવેગથી વ્યાપ્ત રહે છે તેથી તે અન્તરનો ત્યાગી નથી, તે માટે તે અન્તરનો (મનનો) પ્રત્યાહાર પણ કરી શકતો નથી. મનનો પ્રત્યાહાર કર્યા વિના અન્ય ઇન્દ્રિયોનો બાહ્યથી કરેલો

નથી. હું આત્મા, દુનિયાથી ન્યારો છું માટે બાજીમાં હું નથી; ત્યારે મારે મનમાં ક્રોધ કેમ થવા દેવો જોઈએ ? મ્હારે મનની સમાનતા જાળવવી જોઇએ. ક્રોધ કરવાથી મ્હને કોઈ પણ જાતનો જરામાત્ર ફાયદો થવાનો નથી, ત્યારે કેમ મનના વિષમ પાસમાં પડીને ક્રોધ કરવો જોઇએ ? અલબત ક્રોધ ન કરવો જોઈએ. અનંતાનુબન્ધી ક્રોધ, અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ, પ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ, અને સંજ્વલનનો ક્રોધ એ ચાર પ્રકારનો ક્રોધ છે. અનંતાનુબન્ધી ક્રોધ તે જીવે ત્યાંસુધી રહે છે, અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ થએલો હોય તો તે વર્ષસુધી રહે છે. પ્રત્યાખ્યાની ક્રોધ ચાર માસ સુધી રહે છે અને સંજ્વલનનો ક્રોધ પક્ષપર્યંત રહે છે. અનંતાનુબન્ધી ક્રોધથી નરકગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, અપ્રત્યાખ્યાની ક્રોધથી તિર્યંચની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રત્યાખ્યાની ક્રોધથી મનુષ્યની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે અને સંજ્વલનના ક્રોધથી દેવતાની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ ચારે પ્રકારના ક્રોધનો ક્ષણે ક્ષણે નાશ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ. જ્યારે ક્રોધ થાય ત્યારે આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપ ચિંતવ્યાજ કરવું. આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપ સ્મરણ કરતાં ક્રોધનો વેગ બિલકુલ શમી જાય છે. પત્થરની શિલા ઉપર સૂર્યનાં કિરણ લાગવાથી શિલા ઉષ્ણ થઈ જાય છે, પણ પાણી રેડતાં શીતલ થઈ જાય છે, તેમ ક્રોધથી મન ઉષ્ણ થઈ જાય છે પણ સમતારૂપ જલના યોગે શીતલ બની જાય છે. ક્રોધાગ્નિની શાંતિ કરવામાટે સમતા જલનું સેવન કરવું. અત્યંત ઉત્સાહપૂર્વક જે જે વખતે ક્રોધ થાય તે તે વખતે આત્મોપયોગનું સ્મરણ કરવામાં આવશે તો ક્રોધના સંસ્કારોનો નાશ થતાં અંતે સંપૂર્ણ તેનો નાશ થશે. અનંતાનુબન્ધીનો અપ્રત્યાખ્યાની થશે, અપ્રત્યાખ્યાનીનો પ્રત્યાખ્યાની થશે અને પ્રત્યાખ્યાનીનો ક્રોધ ટળી સંજ્વલનનો ક્રોધ થશે. સંજ્વલન ક્રોધના પણ અસંખ્ય ભેદ છે. તેમાંથી પણ મન્દ દશા થતાં અંતે સંપૂર્ણ ક્રોધપ્રકૃતિનો નાશ થશે. અનેક જીવોએ ક્રોધનો નાશ કરી પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કર્યું, કરે છે અને કરશે. સાધકોએ ક્રોધને જીતવાના ઉપાયો આદરી આત્માનું ક્રોધરહિત સંપૂર્ણ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવું.

"માન."

આત્માના જ્ઞાનાદિ ગુણો પ્રાપ્ત કરવામાં માન એક મહાવિઘ્ન કરનાર છે. આત્મારૂપ સૂર્યનું દર્શન કરવામાં મેરૂપર્વતની પેઠે માન આડો આવે છે. આત્માનો મૂળ ઉર્ધ્વગમન સ્વભાવ છે અને તેથી તે સિદ્ધસ્થાનમાં જાય છે પણ માનના યોગે ઉલટો આત્મા અધોગતિમાં ચાલ્યો જાય છે. વિનય, શ્રુત, તપ, અને શીલને હણનાર માન છે. રાવણ અને કૌરવો જેવા માનના યોગે દુઃખી થઈ આયુષ્ય હારી ગયા અને પરમાત્મપદ સાધી શક્યા નહીં. માનથી કોઈની પાસે જ્ઞાન ગુણ વિશેષ હોય છે તોપણ તે લેવાનો નથી. સા-

કબુલ કરતો નથી. માની પુરૂષ કરેલા માનને ન્યાયરૂપ ગણે છે. અનેક જીવો માનના દોષમાં મકલાઈ ચતુર્ગતિમાં રખડ્યા, રખડે છે અને રખડશે. સાંસારિક જીવો જો માન મૂકે તો તેઓના આત્માનું કલ્યાણ થાય. માટે જેઓ કલ્યાણ ધારતા હોય તેઓએ માનનો નાશ કરવો જોઇએ. માની પુરૂષ પોતાનીજ પ્રશંસા કરે છે, માની પુરૂષ, અન્યનું બુરૂં કરવા બાકી રાખતો નથી. જ્ઞાની પુરૂષનો વિનય કરવામાં માની અચકાય છે. માની મનુષ્ય, ગુણીઓના ગુણો તરફ જોઈ શકતો નથી. માની પુરૂષ પોતાના કરતાં બીજાઓને હલકા ગણે છે. માની મનુષ્ય, તન મન અને ધનની સાર્થકતા કરી શકતો નથી. માન, અમૂલ્ય એવા વિનયગુણનો નાશ કરે છે. માનના ચાર પ્રકાર છે. અનંતાનુબંધી માન, અપ્રત્યાખ્યાની માન, પ્રત્યાખ્યાની માન અને સંજ્વલન માન. આ ચાર પ્રકારનું માન અનુક્રમે, યાવજ્જીવ, વર્ષ, ચઉમાસ, અને પાક્ષિક સ્થિતિને ભજે છે અને અનુક્રમે નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવગતિને આપે છે. નામ અને રૂપમાં માનની પ્રબલ સત્તા વર્તે છે. માનથી સદ્‌ગુરૂ, સન્તપુરૂષ અને વડીલોનો વિનય થતો નથી. પોતાની મહત્તાઈ વધારવા માની અન્યોના અવગુણોને ખોળીને તેઓને હલકા પાડે છે. માની અન્યનો ગુણ સહન કરી શકતો નથી. માનપર્વત ઉપર ચઢેલો જીવ પોતાનામાં અને પરમેશ્વરમાં પણ છેટું દેખી શકતો નથી. માની પુરૂષ પોતાની પૂર્વની જીંદગીનો ખ્યાલ કરી શકતો નથી. માનીપુરૂષ, દારૂડીયાની પેઠે મનમાં ગમે તે લવ્યા કરે છે. માનીને માનસર બોલાવવામાં ન આવે તો પોતાનું અપમાન માની સામાનું ભુંડું કરવા બાકી મૂકતો નથી. જો લક્ષ્મીનો અહંકારી હોય છે તો તે સવા ગજ ઉંચું ચાલતો ન હોય, તેમ ચાલે છે. જો વિદ્યાનો અહંકારી હોય છે તો ગૌતમસ્વામીની પેઠે અન્ય વિદ્વાનોને પોતાના હીસાબમાં ગણતો નથી. કોઈ અન્ય વિદ્વાનને વખાણે તો પોતાનો મિજાજ ખોઈ દેછે. જો સત્તાનું માન હોય છે તો મનમાં એમ જાણે છે કે સાક્ષાત્ હું પરમેશ્વર છું એમ માની અન્ય મનુષ્યોનો નાશ કરવા અનેક પ્રકારના જોરજુલમ કરે છે. જો જાતિનો મદ હોય છે તો અન્યોને પોતાનાથી હલકા વારંવાર ગણી તેઓની નિન્દા કરે છે અને પોતાની જાતને વખાણે છે; પોતાની ઉચ્ચ જાતિની પ્રશંસા મરીચિની પેઠે કર્યાં કરે છે. પોતે રૂપવાન્ હોય છે તો મનમાં અભિમાન લાવીને મકલાય છે, પોતાના રૂપની પ્રશંસામાં અહંકારી બને છે; આવી અભિમાનની દશા કોઈ પણ રીતે મનુષ્યોને ફાયદાકારક થતી નથી. અભિમાન થવાથી પડી જવાય છે; આવેલા સદ્‌ગુણોનો પણ અહંકાર નાશ કરે છે. રાજા હોય, પાદશાહ હોય, બૃહસ્પતિ સમાન હોય, અને કુબેર ભંડારી જેવા હોય, તોપણ અભિમાનથી પોતાનો નાશ થાય છે એમાં સંશય નથી.

માનનાશ કરવાના ઉપાયો.

વસ્તુના ધર્મ ધારણ કરવાથી માનનો નાશ થાય છે. પૂર્વના મહાપુરૂષોની આગળ હું સામાન્ય છું. એવી ભાવના ભાવવાથી અહંકારનો વેગ ઉતરે છે. બે બે પ્રકારથી માન ઉતરે તેવી તેવી ભાવનાઓ ભાવવી જોઇએ. મનમાં વિચારવું કે હું તો આત્મા છું તેથી બાહ્યવસ્તુઓની ઉપર મ્હારાપણું કરીને અહંકાર કરી શકાય નહીં હું તો શુદ્ધ બુદ્ધ સ્વભાવવાળો આત્મા છું. મ્હારામાં કર્મકૃત ઉત્પન્ન થાય તેમાં શું માન થાય છે કે જે સંબંધી અભિમાન કરવો જોઇએ? અજ્ઞાન અભિમાન ન કરવો જોઇએ. આત્માનું ધન છે તેનાથી હું આત્મા ભિન્ન છું ત્યારે તેનો અભિમાન કરવો જોઇએ નહીં અને મ્હને નિશ્ચય થતો નથી. અનેક ચક્રવર્તિઓ ધનનો અહંકાર કરી અન્તે મુક્ત થયા નથી. અન્તે તેઓ [illegible] અહંકાર કરનારાઓ જે અભિમાન કરે તો તેઓ અન્તે અભિમાન કરી શકે નહીં. અન્તે તો પંચત્વપણું છે માટે તેનો અહંકાર કરવો તે ખરેખર અજ્ઞાન છે. આત્માનું અનેક પ્રકારનું ઐશ્વર્ય છે તેમાં આત્માની નથી; આત્માનું ઐશ્વર્ય ક્ષણિક છે. રાવણ, રામ, કૌરવ અને પાંડવો જેવા પણ આત્મન ઐશ્વર્યથી અભિમાન કરીને રહ્યા નથી. ચિરકાલ દશા અને હાલમાં દાસત્વ. ક્ષણિક વસ્તુઓનો અભિમાન કરવો તે ખરેખર યોગ્ય નથી. ઇંદ્રાદિકદેવો આત્માની આગળ તેથી ઉચ્ચ સત્ય અને નિત્ય વિચારતાં તેમાં અહંકાર કરવાનું કંઈ પણ કારણ સમજાતું નથી. ધન, યૌવન ક્ષણિક છે. આત્મજ્ઞાનથી જેનાં સદાકાળ સુખ ક્ષણિક સમજાય છે. આત્મજ્ઞાન વિનાં અહંકારનું જોર વધી જાય છે. પોતાનું માન પણ નથી અને આત્માનું અપમાન પણ નથી, ત્યારે અહંકાર શાને કરવો જોઇએ? જગતમાં મોટી ચક્રવર્તિઓનાં નામઠામ પણ ઇતિહાસમાં રહ્યાં નથી, કેવું તેઓએ અનુભવનિમાં જઈ [illegible] આત્માની ઉચ્ચ દશામાં અહંકાર કરવો ન જોઇએ. અહંકાર મનનો ધર્મ છે. મનના ધર્મને આત્માના ધર્મો કહેવા એ અજ્ઞાન છે; માટે મનમાં ઉત્પન્ન થતા અહંકારને ટાળવા મનોવિકારની સિદ્ધિ થાય છે.

માયાનું સ્વરૂપ.

માયા (કપટ) જગતમાં અનેક પ્રકારની જન્મમરણની ઉપાધિમાં ફસાવે છે. લોકોને વા પોતાને ગમે તે રીતે છેતરવાને મન, વચન, અને કાયાથી પ્રવર્તન કરવો તે કપટ કહેવાય છે. કપટનો ભારો મોટો તે પડે એ કહેલું જગતમાં ચાલે છે તે ખરેખરી સત્ય છે. કપટ કરનાર અનેક પ્રાણીઓનું બૂરું કરીને પોતાનું પણ બૂરું કરે છે. અજ્ઞાનતાથી જીવો કપટ કરે

છે, તોપણ કપટથી કોઇને શાંતિ થઈ નથી અને થવાની નથી. કપટની જાળ રચનાર પોતેજ કપટજાળમાં ફસાય છે. અનેક પ્રકારના વિષયોને ઉદ્દેશી કપટ પણ અનેક પ્રકારનું કહેવાય છે. રાજ્યસંબન્ધી કપટ, ગૃહસંબન્ધી કપટ, મિત્રસંબન્ધી કપટ, વ્યાપારસંબન્ધી કપટ, યુદ્ધસંબન્ધી કપટ, ભોજનસંબન્ધી કપટ, ગમનાગમનસંબન્ધી કપટ, પાનસંબન્ધી કપટ, વિદ્યાસંબન્ધી કપટ, હુન્નરસંબન્ધી કપટ, સ્વજાતીયવિજાતીયસંબન્ધી કપટ, પુત્રસંબન્ધી કપટ, ધર્મસંબન્ધી કપટ, ઉપદેશસંબન્ધી કપટ, સ્વાર્થસંબન્ધી કપટ, પરમાર્થસંબન્ધી કપટ, ભક્તિસંબન્ધી કપટ, ચારિત્રસંબન્ધી કપટ, શ્રાવકસંબન્ધી કપટ, અને સાધુસંબન્ધી કપટ, ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારનાં કપટ છે. અનંતાનુબંધી માયા, અપ્રત્યાખ્યાની માયા, પ્રત્યાખ્યાની માયા, અને સંજ્વલની માયા. આ ચાર પ્રકારની માયા, અનુક્રમે નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય અને દેવગતિની દેનારી છે. અનંતાનુબંધી માયા યાવજ્જીવ રહે છે. અપ્રત્યાખ્યાની માયા વર્ષપર્યંત રહે છે, પ્રત્યાખ્યાની માયા ચાર માસ પર્યંત રહે છે. સંજ્વલની માયા પન્નર દીવસસુધી રહે છે. પ્રથમના કરતાં બીજીમાં અને બીજી કરતાં ત્રીજીમાં અને ત્રીજી કરતાં ચોથી માયામાં અનુક્રમે અલ્પ અલ્પ કર્મ બંધાય છે. આત્માના અનંતગુણની પ્રાપ્તિમાં કપટ વિઘ્નકારક છે. કપટના પરિણામથી આત્મા, અનંતકર્મની વર્ગણા ગ્રહણ કરે છે. જે જે સમયે કપટના પરિણામ થાય છે તે તે સમયે આત્મા મલીનતાને ધારણ કરે છે. જેવા જેવા કપટના તીવ્ર વા મન્દ પરિણામ થાય છે તેવા તેવા તીવ્ર વા મંદ પરિણામે તીવ્ર વા મંદ, કર્મના બંધ પડે છે. કપટના બે ભેદ છે. પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત તેમાં અપ્રશસ્ત કરતાં પ્રશસ્ત કપટ અપેક્ષાએ જરા ઠીક કહેવાય છે. પણ વસ્તુતઃ જોતાં બન્ને પ્રકારનાં કપટ ત્યાગ કરવા લાયક છે, કપટથી કોઈ સુખી થયો નથી અને થવાનો પણ નથી. કપટના પરિણામયોગે અનેક પ્રકારનાં તપ, જપ, અને વ્રત વગેરે કરવામાં આવે છે તોપણ તે નિષ્ફલ જાય છે. કપટથી તરવારની ધાર ઉપર નાચવાની પેઠે ઉત્કૃષ્ટ ચારિત્ર પાળવામાં આવે તોપણ જન્મ જરા અને મરણનાં દુઃખ ટળતાં નથી. આત્માની શુદ્ધ સરલ દશામાં કપટ આડું આવીને ઉભુ રહે છે; જ્યાંસુધી કપટ છે ત્યાંસુધી મનના પરિણામ સરળ રહેતા નથી. આત્માની શુદ્ધ દશાને કપટ ચીરી નાખે છે. કપટથી મોટા મોટા તપસ્વીઓ પણ ઉપરના ગુણસ્થાનકથી નીચે લથડી પડ્યા છે. માન, પૂજા, કીર્તિ, અને સ્વાર્થ આદિ સંયોગોને લેઈ મનમાં કપટ ઉત્પન્ન થાય છે. વિનયરત્ન જેવાએ બાહ્યથી મનોહર ચારિત્ર પાળ્યું પણ મનમાં કપટનો પરિણામ હોવાથી નૃપતિઘાત કરી નરકમાં ગયો. બાહ્યથી ધર્મની અનેક ક્રિયાઓ કરનારા, પણ મનમાં કપટના પરિણામ ધારણ કરનારા અનંત જન્મ, જરા અને મરણના દુઃખને પ્રાપ્ત કરેછે. આ ટવે

સ્વાર્થને માટે અનેક પ્રકારનાં કપટો કરી હિંસા, જુગાર, ચોરી, વ્યભિચાર અને વિશ્વાસઘાત, આદિ કુકર્મો કર્યાં પણ હજી તેની શાંતિ થઈ નહીં. હજી પણ મનમાંથી કપટભાવ પૂર્ણપણે જતો નથી. કોઈ પણ સામાન્ય પ્રસંગમાં પણ કપટ કર્યા વિના ચાલે નહિ; આવી સ્થિતિથી મનુષ્ય સંસારમાં જન્મ, જરા અને મરણની વૃદ્ધિ કરતો જાય છે. હજી કોણ જાણે ક્યાંસુધી કપટમાં જીવ પોતાનું જીવન ગાળશે. હે જીવ ! જો તું આત્મજ્ઞાનથી સમજે તો, કપટના ફંદમાં ફસાય નહિ. જ્યારે ત્યારે પણ કપટનો નાશ કરવો જોઇએ; કારણ કે તેથી અનંતદુઃખ પ્રગટે છે.

કપટનાશ કરવાના ઉપાયો.

પુદ્ગલ વસ્તુમાં જ્યાંસુધી મ્હારાપણાની બુદ્ધિ થાય છે ત્યાંસુધી કપટ છે. જડ પદાર્થોમાં સત્ય સુખ નથી એવો નિશ્ચય કરવો. સરલતા ધારણ કરવાથી જે કાર્યો કરવાનાં ધાર્યાં હોય છે તે સુખે પાર પડે છે. કપટ કરવાથી આત્માનો પરિણામ કપટરૂપ બનવાથી પોતાનું અને પરનું ભલું થતું નથી, માટે જે જે વખતે કપટના વિચારો આવે તે તે વખતે સરલતાના વા આત્માની શુદ્ધ પરિણતિના વિચારો કરી કપટના વિચારો થતા ને થતાજ વારવા. અમુક અમુક સંયોગોમાં અમુક અમુક કારણપ્રસંગે કપટ થાય તો તે તે વખતે આત્માનું શુદ્ધસ્વરૂપ વિચારવું. સ્વાર્થની માયામાં દુઃખની છાયા છે; એવા સત્ય વિચારોના પ્રકાશથી કપટરૂપ અંધકારનો નાશ થાય છે, માયારૂપ વિષવલ્લિનો સરલતારૂપ દાતરડાથી નાશ કરવો જોઇએ. માયારૂપ રાક્ષસીનું જોર ટાળવું હોય તો આત્માની શુદ્ધદશારૂપ દેવીનું સ્મરણ કરવું કે જેથી તુર્ત માયા પલાયન કરી જશે. માયારૂપ સર્પિણીવિષનો નાશ કરવો હોય તો શુદ્ધોપયોગરૂપ જાંગુલીમંત્રનું સ્મરણ કરવું. માયાનું જોર અજ્ઞાનદશામાં બહુ પ્રવર્તે છે, માટે આત્મજ્ઞાનદશા પ્રાપ્ત કરીને માયાનું જોર ટાળવું જોઇએ. સર્વ પ્રકારના વિચાર કરવામાં, સર્વ પ્રકારનું બોલવામાં અને કાયાની પ્રવૃત્તિ કરવામાં અંશમાત્ર પણ કપટકળા કરવી યોગ્ય નથી. કપટની કળાથી જે વિચારાય છે, જે બોલાય છે અને જે કાયાથી કરાય છે તેમાં અંતે આત્મહિત થતું નથી; એમ જાણી આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રમણતા કરી ત્રણ પ્રકારનીક્રિયાઓમાં નિર્દંભતા ધારણ કરવી. કપટનો ત્યાગ કરતાં પ્રથમ જે કંઇ ખમવું પડે તે ખમવું પણ કપટનો કદી આદર કરવો નહીં. કપટ કરનારાઓ કદી બહુધાથી કળાથી પોતાના કાર્યમાં ફાવી જાય, તોપણ મનઃપ્રત્યાહારસાધકે કદી કપટ કરવું નહિ. કપટકળાથી થની ઉન્નતિ અંતે નાશ પામ્યા વિના રહેતી નથી, માટે અલ્પ એવી પણ આત્મોન્નતિ કપટનો ત્યાગ કરી કરવી.

લોભ.

સર્વ દોષોનું સ્થાન લોભ છે. જો લોભ છે તો અન્ય દોષો પણ આ-

વીને રહે છે જો લોભ ગયો તો સર્વ દોષો પોતાની મેળે નાશ પામે છે. લોભથી મનની અધીરતા થતી જાય છે. લોભના પરવશમાં અનેક જીવો મહા અઘોર કર્મ કરે છે, લોભના ઉદયથી મનુષ્યો લાખો અને કરોડો જીવોની હિંસા કરે છે, મોટા મોટા યોગિયો પણ લોભના ઉદયથી ઉપશમશ્રેણિ ચઢીને પણ પડી ગયા. અરે લોભ! તું મહા દુષ્ટ છતાં મનુષ્યો ત્હને પ્રેમથી ચ્હાય છે, ત્હારી પૂજા જગત્માં અનેક પ્રાણીઓ શ્વાસોચ્છ્વાસે કરી રહ્યા છે, એક રૂપૈયો મળતાં બે અને બે મળતાં દશ અને દશ મળતાં સો, હજાર, દશહજાર, લાખ, દશલાખ અને કરોડ આદિ રૂપૈયાનો લોભ વધતોજ જાય છે. લોભના પરવશ થએલા માતૃપિતાનો વધ કરે છે અને મિત્રોનો પણ નાશ કરે છે. લોભના પૂજારીઓ દેવગુરૂ અને ધર્મને પણ હિસાબમાં ગણતા નથી. લોભથી વશથી નીચની પણ સેવા કરવી પડે છે. અહો! પોતાને રૂપની પેટી માનનાર વેશ્યા સ્ત્રી એક કોઢીયાને પણ સેવે છે. એક મૂર્ખ પુરૂષની સેવામાં લોભી એવો વિદ્વાન્ મનુષ્ય પણ પોતાનું જીવન ગાળે છે. લોભી પુરૂષ પ્રાણથી પ્યારા એવા મિત્રનો પણ પલકમાં વિશ્વાસઘાત કરે છે. અરે લોભ! તું જો જગત્માં ન હોત તો કલેશ, કુસંપ અને મારામારી દેખાત નહિ. અરે લોભ! ત્હારા વશમાં થએલાને સ્વપ્નમાં પણ સુખ નથી; તેમ છતાં મનુષ્યો ત્હને હૃદયથી કેમ ચ્હાય છે! અરે લોભ! ત્હારી શક્તિ તું સર્વ જીવોપર ચલાવે છે તોપણ તેઓ બિચારા પોતાને પરતંત્ર માનતા નથી, એવી ત્હારી લીલાને કોણ કળી શકે તેમ છે! અરે લોભ! તું જ્ઞાની અને અજ્ઞાનીની પણ એકસરખી અવસ્થા કરે છે. અરે લોભ, ત્હારી ઉપર જેણે વિશ્વાસ રાખ્યો તે ખરેખર દેખતો છતો અંધ છે અને સાંભળતો છતો બધિર છે. અરે લોભ! ત્હારી અધમતાનો પાર આવે તેમ નથી કારણ કે ત્હારા પૂજારીને નરક અને નિગોદનાં દુઃખ તું આપે છે.

હે લોભ! ત્હારી અપરંપાર લીલા છે, ત્હારા વશમાં આવેલા ઉત્તમ પુરૂષો પણ ગરીબમાં ગરીબ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી આત્માના સત્યસુખથી પરાઙ્મુખ રહે છે. હે લોભ! હવે તું દૂર થા; કારણ કે ત્હારી મિત્રાઇથી અનન્તકાળથી દુઃખોજ પ્રાપ્ત કર્યાં છે. હે લોભ! તું અનેક વેષે મનમાં પેસીને આચાર, અને વિચારને બગાડી નાખે છે; ત્હારી અધમતા ઉપર વિચાર કરતાં ત્હને કરોડ વખત ધિક્કાર આપવો જોઇએ. હે લોભ! તું જેને વળગે છે તેનો છેડો મહામહેનતે છોડે છે. ત્હારા સંગથી જ્ઞાનિયોનાં જ્ઞાન નાઠાં, સતીઓનાં મત નાઠાં, અને સત્યવાદિયોનાં સત્ય નાઠાં. હે લોભ! તું મોટા મોટા યોગિઓની કિંમત પણ કોડીની કરી નાખે છે. હે લોભ! ત્હારા વશમાં આવેલા મનુષ્યો પરમેશ્વરની મૂર્તિયોને પણ ચોરી જાય છે અને વેચે છે તેમજ પ્રભુની મૂર્તિદ્વારા આજીવિકા ચલાવે છે. હે લોભ! તું મોટા મોટા યોગિયોને પણ સ્પૃહા

કરાવે છે; મોટા મોટા ધ્યાનીઓને પણ તું ત્હારા દાસ બનાવે છે. હે લોભ ત્હારા વશમાં આવેલા પ્રાણિયો ચોરી કરે છે, પર્વતનાં શિખરપર ચઢે છે અને સમુદ્રના તળીએ પ્રવેશે છે. અરે લોભ ! વનસ્પતિ વગેરે એકેન્દ્રિય જીવોમાં પણ તું વાસ કરીને રહ્યો છે. હે લોભ ! તું મોહરાજાનો સમર્થ સુભટ છે, જેથી ત્હારાથી સર્વ જીવો ભય પામે છે; પણ અજ્ઞાનના ઉદયે તું સર્વ જીવોને વ્હાલો લાગે છે. હે લોભ! ત્હારા ઉદયે અનેક જીવો યુદ્ધ વગેરૈમાં મર્યા, મરે છે અને મરશે. હે લોભ! ત્હારૂં નાટક જગતમાં અનાદિકાળથી છે અને અનંતકાળસુધી રહેવાનું. હે લોભ! ત્હારા પાશમાંથી જે જીવો છૂટ્યા તે ત્રણ ભુવનના રાજા થાય છે. સ્ત્રીનો લોભ, પુત્રનો લોભ, રાજ્યનો લોભ, વસ્ત્રલોભ, પાત્રલોભ, ધનલોભ, ધાન્યલોભ, ક્ષેત્રલોભ, ગૃહલોભ, સુવર્ણલોભ, પુત્રીલોભ, કુટુંબલોભ, પદવીલોભ, કીર્તિલોભ, માનપૂજાલોભ, યશનો લોભ, મહત્તાલોભ, સત્તાલોભ, ભક્તલોભ, શિષ્યલોભ, આજીવિકાલોભ, ભોગ્યવસ્તુલોભ, રૂપલોભ, વિદ્યાલોભ, પુસ્તકલોભ, સ્વદેશલોભ, પરદેશ લોભ, વ્યાપારલોભ અને હુનરકળાલોભ. ઇત્યાદિ અનેક પ્રકારના અપ્રશસ્ય અને પ્રશસ્ય લોભ હોય છે.

લોભના ચાર પ્રકાર છે. અનંતાનુબંધી લોભ, અપ્રત્યાખ્યાની લોભ, પ્રત્યાખ્યાની લોભ અને સંજ્વલનનો લોભ. અનંતાનુબંધી લોભથી નરકગતિમાં જવાય છે, અપ્રત્યાખ્યાની લોભથી તિર્યંચની ગતિમાં જવાય છે, પ્રત્યાખ્યાની લોભથી મનુષ્યગતિમાં જવાય છે, સંજ્વલન લોભથી દેવલોકની ગતિમાં જવાય છે.—આ કાળમાં સર્વ પ્રકારે લોભનો ક્ષય થતો નથી લોભની દશા ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે.

લોભ ત્યાગ કરવાના ઉપાયો.

સંતોષને ધારણ કરવાથી લોભનો ક્ષય થાય છે. આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી જડ વસ્તુઓમાંથી પ્રેમ નાશ પામે છે. બાહ્યવસ્તુઓમાં મ્હારાપણાની બુદ્ધિ ત્યાંસુધી રહે છે કે જ્યાંસુધી તેમાં ઇષ્ટપણાની બુદ્ધિ અમેર રહે છે. જે વસ્તુઓ પોતાની થઈ નથી અને થવાની નથી તેમાં અહમમત્વની બુદ્ધિ ધારણ કરવી યોગ્ય નથી. પરવસ્તુઓમાં સુખની બુદ્ધિથીજ લોભ થાય છે; પણ જ્યારે પરવસ્તુઓમાંથી સુખની ભ્રાંતિ ટળી જાય છે ત્યારે તે વસ્તુઓ હોય તોપણ તેમાં રૂચિ થતી નથી. આત્માનું સત્યસુખ છે તે આત્મામાં રહે છે, ત્યારે શામાટે અન્ય વસ્તુઓમાં મુંઝાવું જોઇએ! અવશ્ય ન મુંઝાવું જોઇએ. આત્માની રૂદ્ધિ આત્મામાં છે. તેમાંજ સુખબુદ્ધિ રાખી રમણતા કરવી જોઇએ. જે જે વખતે લોભના વિચારો હૃદયમાં જે જે વસ્તુઓ સંબંધી પ્રગટી નીકળે ત્યારે, તેઓને સંતોષના વિચારોથી દબાવી દેવા. સંતોષના વિચારોમાં એટલી બધી શક્તિ છે કે તેની આગળ લોભનું કશું કંઈ

ચાલતું નથી.—સંતોષરૂપ દેવની આગળ લોભરૂપ પિશાચનું કશું કંઈ ચાલતું નથી. આ દુનિયાના પદાર્થો કોઈના થયા નથી ને થવાના નથી. બાહ્યની લક્ષ્મી કોઇ સાથે લેઈ ગયું નથી અને લેઈ જનાર નથી. ક્ષણિક પદાર્થોમાં સત્યસુખની આશા રાખવી તે વ્યર્થ છે. લોભના વિચારો જેમ જેમ મંદ પડે છે તેમ તેમ સંસારની ઉપાધિ ઘટવા માંડે છે. જડવસ્તુઓને જડરૂપે દેખવાથી તેમાં લોભ થતો નથી. અનાદિકાળથી લોભદશા ચાલી આવે છે અને અજ્ઞાનથી તે ક્ષણે ક્ષણે વૃદ્ધિ પામે છે; તોપણ આત્મિકજ્ઞાને વિચારતાં લોભનો ઉદય શાંત પડે છે. મોટા મોટા મુનિવરો લોભના ઉદયને રોકી કર્મક્ષય કરી મુક્તિમાં ગયા છે. લોભ ગમે તેનો બળવાન્ હોય તોપણ તે ક્ષય સ્વભાવવાળો છે તેથી અન્તે તેનો ક્ષય થાય છે. આત્મજ્ઞાનબળથી લોભનો સર્વથા-પ્રકારે ક્ષય કરી શકાય છે. પરવસ્તુઓમાંથી અહંત્વ છૂટતાં જડમાં લોભ થતો નથી. અજ્ઞાનિયો જડવસ્તુઓને લક્ષ્મીરૂપ માને છે પણ જ્ઞાનિ પુરૂષો લક્ષ્મીને નાકના મેલ સમાન ગણે છે. ગમે તે પ્રકારની બાહ્યવસ્તુઓમાં મોહ પામતા નથી. જ્ઞાનિ પુરૂષો એમ જાણે છે કે આત્માના શુદ્ધધર્મની જે લક્ષ્મી છે, તેજ આત્માની લક્ષ્મી છે; બાકી જડરૂપ જે વસ્તુઓ છે તેમાં પોતાનું કંઈ પણ નથી; ત્યારે તેમાં લોભ પામવાનું કંઇ પણ પ્રયોજન દેખાતું નથી. રાજા અને બાદશાહો, પરવસ્તુઓના લોભમાં શ્વાસોચ્છ્વાસ પૂર્ણ કરીને અનેક મૃત્યુ પામ્યા અને પામશે. લક્ષ્મી કોઈની સાથે ગઈ નથી અને જવાની નથી. મનુષ્ય, પોતે બાહ્યની લક્ષ્મીને મ્હારી મ્હારી માની વળગી પડે છે પણ લક્ષ્મી કંઇ ત્હેને વળગતી નથી. જે જડ વસ્તુઓ કંઈ પણ સમજતી નથી તેને પોતાની કેમ માનવી જોઇએ? કારણ કે તે જડ હોવાથી વિજાતીય છે. તેમજ જે વસ્તુઓ આત્માથી ભિન્ન છે અને ક્ષણિક છે તેને પોતાની કેમ માનવી જોઇએ? જે વસ્તુઓ ઇન્દ્રજાળની પેઠે કૃત્રિમ છે તેને પોતાની કેમ માનવી જોઇએ? આત્મજ્ઞાનિયો મનમાં થતા લોભને તુર્તજ દૂર કરે છે અને લોભનો નાશ કરીને મનઃપ્રત્યાહારને સાધે છે. અનેક પુરૂષો ચાર પ્રકારના લોભનો ક્ષય કરી મુક્તિમાં ગયા અને જશે. મનમાં થતા લોભનો નાશ થઈ શકે છે. જે જે ઉપાયોથી મનમાંથી લોભ જાય તે તે ઉપાયોને અવલંબવા અને સંતોષગુણની પ્રાપ્તિ કરી પરમશાંતિ મેળવવી.

મમતા.

મનમાં ઉત્પન્ન થતી મમતા વાર્યા વિના મનનો પ્રત્યાહાર સિદ્ધ થતો નથી. મનમાં ઉત્પન્ન થએલી મમતાથી ઇન્દ્રિયોની તદ્દતદ્ વિષયોમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. મનમાં ઉત્પન્ન થએલ મમતાના બળથી ઇન્દ્રિયોપર ઘણી અસર થાય છે અને તે દોડંદોડા કરી મૂકે છે; મનમાંથી મમતા જતાં ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ બંધ પડે છે. માટે પ્રત્યાહારના સાધકે મનમાંથી મમતાને દૂર કરવી

લોકો. સર્વ સંસારના પ્રપંચની પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય કારણ મમત છે. એ મમતા કારક છે તો પાંચે ઇન્દ્રિયોમાંથી એક પણ ઇન્દ્રિય છૂટતી નથી અને જો મમતા ગઈ તો પાંચે ઇન્દ્રિયો છૂટી. એમ સમજુ હેતુ મમતા એવો દેવ અને દાનવો પણ કબુલ કરે છે. મમતાના પાશમાં એક દેવતાના જીવ દેવતાની ગતિ થકી મરે છે મમતાના લીધે મનુષ્યત્વનું અમૂલ્ય રત્ન નષ્ટ થાય છે. મમતાના પાશમાં મનુષ્યો પોતપોતાનો કહેલો ધર્મ ત્યજીને અન્ય પક્ષનું ખંડન કરે છે. મમતાના પાશમાં જીવો સત્યને જાણવા છતાં પણ અસત્યને ગ્રહણ કરે છે મમતાના યોગે મનુષ્યો ક્ષણિક વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ માટે સર્વ વિષય અનેક પ્રકારની યુક્તિઓ કર્યા કરે છે મમતાના પાશમાં જીવો અજ્ઞાનમાં અંધ થઈ પોતાનું અને પરનું રક્ષણ કરવા સમર્થ થઈ શકતા નથી. મમતાના યોગે જીવો હિંસા, જૂઠ, ચોરી, વિષયસેવન, આરંભ, સમારંભ, ક્લેશ, કપટ, પ્રપંચ, પાખંડ, દગાફટકા, ગુપ્ત પાપ, વાયુયોગ, ચુગલીચાડીચાકરી, કપટની જાળ અને કુયુક્તિઓ વગેરે અનેક પાપના ધંધો કરે છે. આખા શરીરને રોકી રાખનાર જેમ જીવ છે તેમ સંસારના ધંધાને રોકી રાખનાર મમતા છે.

મનુષ્યો ઘણી વેળા ઘણી યુક્તિ એવા કરે છે, ત્યારે મમતારાક્ષસી એક લીલામાત્રમાં સર્વ યુક્તિનું ભક્ષણ કરી જાય છે. વાદળ બીજથી ફરતે થઈ જેમ સૂર્યને ઢાંકે છે, તેમ એક મમતા [illegible] [illegible] [illegible] કરવાના દાવ છે. મમતાવડે મનુષ્ય નિઃશંક થઈને આરંભ પ્રવૃત્તિ કરે છે [illegible] મમતાવડે એક મનુષ્ય, બહુ મનુષ્યોના પોષણમાટે અનેક પ્રકારના પાપ કરી એકલો દુર્ગતિમાં જાય છે. મમતાંધ તો જે છે તેને દેખતો નથી પણ નથી તેને દેખે છે. મમતાવાળા મનુષ્યના મનમાં કંઈ, વચનમાં કંઈ અને ક્રિયામાં તો અન્ય પ્રવૃત્તિ દેખાય છે મમતાવાન્ એક વંચ [illegible] વિના પ્રવૃત્તિ કરે છે. મમતાથી અંધ થએલ મનુષ્ય પોતાને ખરું માને છે અને જે કહે તે સાર માની અન્યને ધિક્કારે છે. મમતામાં મુગ્ધ થએલો મનુષ્ય કેવું અને સત્ય શું કરવાનું છે, તેનો વિચાર કરી શકતો નથી. મમતાના યોગે એક મૂર્ખ પણ પુરુષના પણ દાસ બનવું પડે છે [illegible] મમતાના યોગે કેટલાક પુરુષો મસ્ત બની ગયા. કેટલાક અધોર કેમ કરે. [illegible] મમતાના યોગે ભયંકર લડાઈઓમાં કરોડો મનુષ્યો મરે છે રામ અને રાવણ, પાંડવ અને કૌરવ, જાપાન અને રૂશિયા વગેરે ને જે જે લડાઈઓ થઈ તેમાં ખરું કારણ તો મમતાજ છે. મમતાના યોગે લાખો રૂપિયા પડ્યે છતાં મનુષ્ય એક પૈસો પણ ખરચતો નથી. મમતાના યોગે મનુષ્ય, પોતાની જે વસ્તુ ન હોય તેને પણ પોતાની માને છે. મમતાંધ મનુષ્યોને [illegible] એમાં એવો અહંકાર બંધાયલો છે કે તે દાન્તો એકદમ [illegible]

નથી. [illegible] મમતા [illegible] અનેક દુઃખ [illegible] છે, એની મમતા [illegible] અનેક [illegible] દુઃખ [illegible] છે. અનેક વસ્તુઓના [illegible] મમતાના યોગે મમતા અનેક [illegible] પડે છે. મમતા [illegible] વસ્તુને પણ [illegible] એવી બને છે. મમતા [illegible] તો [illegible] છે કે તે [illegible] ભગવાનના પણ લાભ [illegible] નથી. મમતાવાન્ પુરૂષ. [illegible] અને [illegible] અનેક પ્રકારના વિકલ્પ [illegible] કરે છે. મમતાવાન્ પુરૂષ, [illegible] ત્યાં મનની [illegible] કરી શકે નહિ. મમતાવંત અનેક [illegible] દુર્ગતિ પામ્યા અને પામશે. એવા મમતાને ત્યાગ કર્યા વિના [illegible] થતું નથી.

"ममतानो त्याग करवो जोइए."

મમતાનો ત્યાગ કરવો હોય તો મમતાનો [illegible] કરવો જોઇએ. [illegible] વિષ [illegible]. મમતાના વિષ કે તુરત પ્રાણ હરી જાય છે [illegible] વસ્તુપર રાગ નહિ તેમ દ્વેષ પણ નહિ એવી સમભાવની દશા. [illegible] અનેક ભવની [illegible] મમતાની [illegible] છે અને તેથી મનની મમતા રહે છે. મમતારૂપ [illegible] મનની [illegible] આત્મા-સમતાની [illegible]-મમતારૂપ વૃત્તિની શાંતિ [illegible] છે. અમુક પ્રિય અને અમુક અપ્રિય છે એવી કલ્પનાનો નાશ મમતાથી [illegible] થાય છે. શુદ્ધ નયમાં રમણ કરનારાઓને [illegible] જણાતું નથી. આ મ્હારૂં અને આ ત્હારૂં એવી વ્યવહારની કલ્પના [illegible] પુરૂષને લક્ષ રહેતું નથી. મમતા એ રાક્ષસી છે [illegible] પુરૂષ મમતા કરી હોય [illegible] જાય નહિ. હે આત્મન્! ત્હારે જગતની કોઇ પણ વસ્તુ [illegible] ની બુદ્ધિ રાખવી તે યોગ્ય નથી, કારણ કે મ્હારી માનેલી વસ્તુઓમાંથી [illegible] પણ પોતાની થતી નથી. પર વસ્તુને પોતાની માનીને તેની પ્રાપ્તિમાટે આત્મા અનેક કષ્ટો વેઠે છે, પણ અન્તે તે વસ્તુઓ ઉલટી દુઃખની દેનારી થાય છે. મમતાના યોગે જો કોઇ પણ વસ્તુમાં મમતાની વાસના રહી જાય છે તો પુનઃ ત્યાં અવતાર ધારણ કરવો પડે છે; મરતી વખતે મમતાવાળાનો જીવ ઘણો આકુલ વ્યાકુલ થાય છે અને તેથી તેને નીચ યોનિમાં અવતરવું પડે છે; માટે મમતાનો અવશ્ય ત્યાગ કરવો જોઇએ. જે જે વસ્તુઓપર મમતાભાવ પ્રગટે કે તુરત મનમાં તે તે વસ્તુઓની અસારતા ચિંતવવી અને તે ક્ષણિક વસ્તુઓના રૂપાંતરો કેવી રીતે થાય છે તેનો વિચાર કરવો; કે જેથી તુર્ત મમતાનો પંજો ભાગી જાય. કોઈ પણ ક્ષણિક વસ્તુઓ મ્હારી નથી આવી હૃદયમાં સત્ય ભાવના એવી ભાવના કરવી કે જેથી મમતાનો એક પણ વિચાર હૃદયમાં અસર

સોપાનથી પાછા પડે છે તે કોણ જાણતું નથી. કોઇ જીવના ભલામાં હારી સારી વૃત્તિ થતી નથી માટેજ સન્ત પુરૂષો હને ઇર્ષ્યાંનું નામ આપે છે. તું ગુપ ચુપ રીતે મનુષ્યોના હૃદયમાં પ્રવેશ કરે છે માટે તું ચોર કરતાં પણ ભૂંડી છે; ચોર તો બાહ્યનું ધન ચોરે છે પણ તું તો આત્માની જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર ઋદ્ધિને લુંટે છે; માટે હારા જેવી દુષ્ટા કોઇ નથી. હે ઇર્ષ્યા! તું મનુષ્યોની માત્ર કાળી બાજુ દેખે છે માટે તું નીચ કહેવાય છે. અનાદિ કાળથી પડેલો હારો સ્વભાવ તું પ્રાણાંતે પણ મૂકતી નથી, માટે તું દુષ્ટ સ્વભાવવાળી જગત્માં ગણાય છે. હારી પ્રબલ શક્તિ છે પણ મનુષ્યો જ્યારે પોતાના આત્માનું જ્ઞાન મેળવે છે ત્યારે તને સહેજે જીતી શકે છે; અનેક તીર્થંકરો હને જીતીને મુક્તિમાં ગયા અને અનેક મુક્તિમાં જશે; અનેક મુનિવરો તને જીતે છે અને ભવિષ્યકાળમાં જીતશે. જેમ જેમ આત્મજ્ઞાનથી આત્મબળ વૃદ્ધિ પામે છે તેમ તેમ હારૂં જોર પૂર્ણિમાના ચંદ્રની પેઠે ઘટવા માંડે છે. જેમ જેમ આત્મજ્ઞાનથી સાધકો મનના ધર્મને વશમાં રાખે છે તેમ તેમ તું દાબમાં આવતી જાય છે; છેવટે હારૂં મૂળમાંથી નિકંદન થાય છે. બાહ્ય વસ્તુમાં આત્મબુદ્ધિ નહીં ધારણ કરનારા યોગિયો ક્ષણવારમાં હારો નાશ કરે છે અને મનનો પ્રત્યાહાર સિદ્ધ કરે છે.

"अब्रह्मचर्य."

જગત્માં જો અબ્રહ્મચર્યની વૃત્તિ ન હોત તો આ સંસારનો અંત આવી જાત. અબ્રહ્મચર્યની ઇચ્છાથી જ્ઞાનિ પુરૂષો પણ અજ્ઞાનિની પેઠે આચરણ કરે છે અને પોતાનું સત્ય સુખ ભૂલીને અસત્ય સુખમાં અંધ બને છે. હે કામ! નવમા ગુણસ્થાનક પર્યંત તું-લાગ જોઇને મુનિવરોને પીડે છે. હે કામ! હારી શક્તિથી બ્રહ્મા વિષ્ણુ અને મહાદેવ પણ હાર્યા છે. હેં મોટામોટા યોગિયોને પણ હારા દાસ કર્યાં છે, સર્વત્ર તું વાસ કરીને રહ્યો છે, યુદ્ધમાં મહાબળીયા એવા યોદ્ધાઓ પણ હારાથી હારી જાય છે, તું ઇન્દ્ર, ચંદ્ર, નાગેન્દ્ર અને ચક્રવર્તિ જેવાઓને પણ પોતાના દાસ કરે છે, મોટા-મોટા તપસ્વિયોની લંગોટીયો પણ તું બગાડે છે, મોટા મોટા યોગિયો પણ હારા ઉદયથી બહિર્મુખ વૃત્તિને ધારણ કરી માયાના પાશમાં પડે છે, અબ્રહ્મચર્યની ઇચ્છામાં મનુષ્ય છતી આંખે પણ અંધ બને છે અને ન કરવાનાં કૃત્ય કરેછે ને કરાવે છે. હે કામ! તું ખરેખર જગત્માં સર્વ જીવોને દુઃખ આપે છે, તું ન હોત તો જગતના જીવો જન્મ-જરા અને મરણનાં દુઃખો ભોગવત નહિ. મોટા મોટા લબ્ધિધારક મુનિયો કે જેઓ હારા સામે યુદ્ધ કરતા હતા તેવાઓને પણ હેં સ્ત્રીના દાસ બનાવ્યા,-તેવાઓ પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞાથી ભ્રષ્ટ થયા. અરે કામ! સર્વ સંસારી જીવોમાં તરતમયોગે તું રહ્યો છું, હારા પાસમાં આવેલાની શક્તિને તું ક્ષણમાં હરી લે છે. બ્રહ્મચારિયોની અધમ દશા હે કામ! હારા

જાગૃતિ થાય છે અને તેથી તેઓ બ્રહ્મચર્યથી ભ્રષ્ટ થાય છે. મદ ઝરાવીર
કાને કરેલી પ્રતિજ્ઞાઓને પણ તુ એક ક્ષણમાં ભૂલાવે છે. હે કામ ! ત્હારા
અવિવેકનાં તું સેવન કરે છે, અને કામ ! ત્હારા મદ નથી પર જ્ઞાન [illegible]
થઈ શકતા. ત્હારા બ્રહ્મચર્યની ભાગ પણ [illegible] મનુષ્યોની
બુદ્ધિની હરનાર તુ છે. હે કામ ! ત્હને મનુષ્યો અનેક દેવો કરે છે.
ત્હારી આજ્ઞામાં ન રહીને પણ મનુષ્યોને રહેવુ પડે છે. હે કામ ! તું અનેક
કર્મ કરાવે છે, ત્હારા વશમાં, અનેક જીવો ત્હારી મદદ અનેક પ્રકારના
દાસત્વજનક ચેષ્ટા કરે છે, તુ કોઈની શરમ રાખતો નથી. પુરૂષો, સ્ત્રીઓ
અને નપુંસકો ત્હારા વેગથી પીડાય છે અને લજ્જાને ત્યજી અંધ આચરણમાં
પ્રવેશ કરે છે. હે કામ ! ત્હારા વેગમાં સપડાયેલા જીવ
હિત કરી શકતો નથી. કામોએ જીવો અનેક જીવોના [illegible] કરે છે
રજની પેઠે પારકી સ્ત્રીઓમાં પ્રેમ ધારણ કરે છે, દુર્યોધનની પેઠે સ્ત્રીના
તાનમાં કુલને દેશનો અને ધર્મનો નાશ કરે છે. કામ પુરૂષોને સ્ત્રીઓ
નચાવે છે, પાણી ભરાવે છે, લાતો મારે છે, એંઠું ખવરાવે છે તો પણ મનુષ્યો
લજ્જાનો ત્યાગ કરીને સ્ત્રીમાં સુખ માને છે. કામના વશ થએલી સ્ત્રીઓ પણ,
કુલની લજ્જાનો ત્યાગ કરે છે, હિંસા કરે છે, જુઠું બોલે છે, વિશ્વાસઘાત
કરે છે, ઘોર પાપકર્મ કરતાં જરામાત્ર અચકાતી નથી. વેશ્યાના ધંધા પણ
કરે છે, ભિક્ષુકની પેઠે મદ મનુષ્યના રૂપમાં પણ મોહ પામે છે [illegible]
મહાત્માની શિખામણોને માનતી નથી, કામના વશ થએલા સ્ત્રીઓ, કેટલાક
પોતાના ધણીને પણ મારી નાખે છે, મુખે જુઠું બોલે છે, કપટથી જુદી
ચેષ્ટાઓ કરે છે અને મનમાં કંઈક જુદું ચિન્તવે છે. કામના વશમાં પડેલી
સ્ત્રીઓ રાત્રી અને દિવસ અબ્રહ્મચર્યના વિચારો કર્યા કરે છે. અને અનેક પ્રકારના
કુકર્મ કરે છે. કામના વશ થએલી સ્ત્રીઓ પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ જાણી
શકતી નથી. કલીકાલમાં અબ્રહ્મચર્યત્યાગના સંકલ્પે કરીને પણ પ્રતિજ્ઞા થી
ભ્રષ્ટ થાય છે. કામના વશ થએલા જુવાન પુત્રો તથા પુત્રીઓ બ્રહ્મચર્યને
પાળી શકતાં નથી અને ઉલટા માંદા દેખાય છે. કેટલાક માબાપો પોતાનાં
છોકરાંઓને અને છોકરીઓને લગ્નની હોળીમાં હોમે છે, તેથી કેટલાક
જુવાન પુત્રો અને પુત્રીઓ અબ્રહ્મચર્યના ભોગ થઈ પોતાની અમૂલ્ય
કાયાનો નાશ કરે છે. કામના વશ થએલા નપુંસકો પણ પાવૈયાની
પેઠે ચેષ્ટા કરતા અબ્રહ્મચર્યના વિચારોથી અનેક પ્રકારનાં કુકર્મ કરે છે
અને આત્મહિત સાધી શકતા નથી; કામે જગત્ના સઘળા જીવોને
પોતાના વશમાં લીધા છે. જગત્ને નચાવનાર હે કામ ! હવે તું દૂર થા !! હે
કામ ! ત્હારી સંગતિ કરનારાઓ અનેક પ્રકારનાં સંકટોમાં આવી પડે છે અને
મરીને નીચ યોનિમાં અવતારો ધારણ કરે છે. દેવતાઓ પણ કામના વશ

થઇ અનેક પ્રકારનાં યુદ્ધો કરે છે. સર્વ દુર્ગુણોને જીતી શકાય છે પણ કામની દુષ્ટતાને જીતી શકાતી નથી. હે કામ! ત્હારા વશમાં પડેલા પ્રાણિયો સર્વ પ્રકારની ઉચ્ચ પદવીથી ભ્રષ્ટ થાય છે માટે તું દુષ્ટ-નીચ-ગણાય છે. દેવતાઓના યુદ્ધને પણ જીતનારા કામના દાસ બને છે, અન્ય જનોને બાળી ભસ્મ કરનારા પણ પતંગીયાની પેઠે કામાગ્નિમાં બળી ભસ્મ થાય છે, આકાશમાં ઉડનારા પુરૂષો પણ કામરૂપ નાગપાશથી બંધાયલા જરામાત્ર ચાલી શકવાને સમર્થ થતા નથી, યુદ્ધમાં અનેક પુરૂષોને વિંધી નાંખનારાઓ પણ કામથી વિંધાતાં પોતાની શુદ્ધ બુદ્ધિ ભૂલી જાય છે. મંત્ર તંત્રથી દેવ દેવીઓને વશ કરનારાઓ પણ કામના મંત્ર તંત્રમાં ફસાઇ જઇને રાત્રી દીવસ કામનું આરાધન કરે છે. કેટલાક મનુષ્યો શિવને પણ ઇશ્વર માની તેની પૂજા કરે છે, કેટલાક લોકો ઉપરથી કામની નિંદા કરે છે પણ અન્તરમાં કામની વાસનાના દાસ બને છે, કેટલાક કાયા થકી બ્રહ્મચારી ગણાય છે પણ કામની વાસનાના યોગે હૃદયમાં તો વ્યભિચારી હોય છે. આ રીતે ચઉદ રાજલોકમાં કામની સત્તા વ્યાપી રહી છે. અહો! કામથી પુરૂષો અબ્રહ્મચર્યમાં રાચીમાચીને પ્રવૃત્તિ કરે છે, તેનામાટે તાઢ, તાપ, તૃષા, અને ક્ષુધા, વગેરેનાં અનેક કષ્ટો વેઠાય છે. અબ્રહ્મચર્યની ઇચ્છા હરરોજ વૃદ્ધિ પામતી જાય છે અને તે ભોગ ભોગવતાં પણ ઘટતી નથી. અબ્રહ્મચર્યના કામિપુરૂષો સર્વ પ્રકારનાં પાપ કરે છે, ચાર પ્રકારની મહાપાતો પણ કામના વશથી થાય છે, અબ્રહ્મચર્યના યોગે જગતમાં અત્યંત અત્યાચારો દેખવામાં આવે છે. કામના વશમાં પીડાતા જનો ઔદયિક ભાવમાં રમાય છે, આત્મસુખથી ભ્રષ્ટ થાય છે, અન્યાયના માર્ગમાં દેખતા છતા પ્રવૃત્તિ કરે છે પોતાના આત્માની અધોગતિ કરે છે અને અન્ય જનોને પણ ઉન્માર્ગમાં દોરે છે. અબ્રહ્મચર્યની અતી અધમ દશામાં સપડાયેલા જીવો ચિન્તારૂપી ચિતામાં બળે છે અને દ્રવ્ય તથા ભાવપ્રાણનો નાશ કરે છે.

" અબ્રહ્મચર્યની અભિલાષા ત્યાગવા યોગ્ય છે. "

અબ્રહ્મચર્યની અભિલાષા અને તેની પ્રવૃત્તિમાં નથી સમજાતું કે પણ કામમાં સુખ મળનાર નથી, અનંતકાળથી જીવો અબ્રહ્મચર્યની પ્રવૃત્તિ કરે છે પણ તેમાં કોઇને સત્ય સુખ થયું નથી અને કોઇને સત્ય સુખ થનાર નથી. ઇન્દ્રિયોના સંબંધમાં સત્ય સુખની આશા રાખવી તે કેવલ ભ્રમણા છે. જે મહાત્માઓ આત્માનુભવ સુખનો સ્વાદ ચાખે છે, તેઓને અબ્રહ્મચર્યમાં સુખની બુદ્ધિ રહેતી નથી. ઇન્દ્રિયોના સુખમાં અજ્ઞાની સુખ માની લે છે, જો કે જ્ઞાની પુરૂષો પ્રારબ્ધ કર્મના ઉદયે ભોગાવલિના સંબંધમાં આવે છે તો પણ ઇન્દ્રિયના સુખથી તેઓ સુખ માની લેતા નથી. તેઓએ આત્માના સુખની દરરોજ ઝાંખી કરી છે તેથી તેઓ અબ્રહ્મચર્યમાં સુખનો વિભ્રમ ધારણ કરતા નથી.

જ્ઞાની પુરૂષો આત્મબળથી મનમાં ઉત્પન્ન થતા અબ્રહ્મચર્યના વિચારોને હઠાવે છે. તેઓ સ્ત્રીઓના રૂપમાં રંગાતા નથી, સ્ત્રીઓને દેખી તેઓ મનમાં અબ્રહ્મચર્યના વિચારો કરતા નથી. જ્ઞાની પુરૂષોએ આત્મામાં જ સુખ દેખ્યું છે તેથી તેઓ મૈથુનના ભ્રમસુખમાં ભ્રમિત થતા નથી. જ્ઞાની પુરૂષોને સદાકાલ ઉત્તમ સુખની ઇચ્છા રહે છે, તેઓ નિત્ય સુખ શોધે છે, ક્ષણિક સુખમાં કામીને સુખ વ્યર્થ ભાસતા નથી. અનેક મહાત્માઓ અબ્રહ્મચર્યની ઇચ્છા ટાળી સત્ય સુખના ભોક્તા બન્યા છે, બને છે અને બનશે. આત્મતત્ત્વ સાધકોને સૂચના કે-જ્યારે મનમાં કામની ઇચ્છા થાય કે ત્વરિતજ આત્મસુખની દૃઢભાવથી વિચારણા કરવી; ખરેખર આત્માના પ્રબલ ભાવનારૂપ પુરૂષાર્થથી અબ્રહ્મચર્યના વેગનો વિલય પામી જશે અને આમ સતત અભ્યાસ કરવાથી અબ્રહ્મચર્યના સંસ્કારો અબ્રહ્મચર્યની ઇચ્છાઓ પ્રગટશે નહિ. અબ્રહ્મચર્યની ઇચ્છાઓ ક્ષય સ્વભાવવાળી છે, જેનો ક્ષય સ્વભાવ છે તે અંતે ક્ષય પામે છે. કામનો ક્ષય સ્વભાવ છે તેથી તે અંતે નષ્ટ થયાવિના રહેતો નથી. આત્મજ્ઞાની પુરૂષો અબ્રહ્મચર્યની ઇચ્છાઓને મનમાંથી દૂર કરીને મનનો પ્રત્યાહાર સિદ્ધ કરે છે. હળવે હળવે અબ્રહ્મચર્યની ઇચ્છાઓને નાશ કરતા કરતા અને તેઓ સર્વથા કામનો ક્ષય કરે છે

"निंदा, अने वैर, आदि."

મનમાં ઉત્પન્ન થતી નિંદા પણ અનેક દોષોને ઉત્પન્ન કરે છે. જે નિંદા કરનાર હોય છે તે અવશ્ય અન્ય દોષોનો સેવનાર પણ હોય છે. નિંદાના ઉપાસકો ખરેખર હિંસાના ઉપાસકો સમાન છે, પારકાનું ભલું કરવાની બુદ્ધિ હોય તો કેમ નિંદા થાય ! અલબત્ત કદી થાય નહીં. નિંદા કરનારાઓ ખરેખર જગત્‌માં સંયમ વિષવૃક્ષો છે; જે સજ્જન પુરૂષો છે તે કદી પ્રાણાન્તે પણ અન્ય પુરૂષોની નિંદા કરતા નથી. નિંદા કરનાર પોતાના આત્માનું અને અન્ય જીવોનું પણ બૂરૂં કરે છે, નિંદા કરનાર જ્યાં ત્યાં વૈરવિરોધ વધારે છે, નિંદા કરનારની સદાકાલ અવળી દૃષ્ટિ રહે છે અને તે હજારો ગુણો હોય છતાં પણ એક અવગુણને દેખે છે. જેમ કાગડો સારા વસ્તુઓ હોય છે છતાં તેની દૃષ્ટિ વિષ્ટાના ઉપર જઈ બેસે છે તેમ નિંદક પુરૂષો જ્યાં ત્યાં દુર્ગુણોજ શોધ્યા કરે છે અને દુર્ગુણોનો જ્યાં ત્યાં પોકાર કરે છે. નિંદક પુરૂષો સદ્‌ગુણોને પણ દુર્ગુણોરૂપે જુવે છે, નિન્દકોની અવળી દૃષ્ટિના યોગે તેમના સમાગમમાં આવનાર હળવે પુરૂષોને નિંદાનો ચેપ લગાડે છે, નિંદકોનો એવો પ્રતાપ હોય છે કે તેમના સપાટામાં આવનારને પણ નિંદક કરે છે. નિંદકો અધમપુરૂષો છે તેથી તેઓના સમાગમમાં આવનારને નિંદાનો રોગ એવો તો લાગુ પડે છે કે તેમની સદ્‌ગુણદૃષ્ટિનો લોપ થઈ જાય છે. નિંદકોના નિંદક વિચારોથી ખરાબ હવાની પેઠે હળવે મનુષ્યોને નિંદક વિચારની અસર થાય છે; નિંદક ખરેખર રોગી છે. તેઓ પોતે તરી શકતા નથી અને બીજાઓને

વૈર કરે છે તેમાં તેઓનું અજ્ઞાન છે. ખરેખર અજ્ઞાનના રોગથી તેઓ રોગી છે, માટે તેઓના ઉપર દયાદષ્ટિથી દેખવું જોઇએ અને તેઓનું ભલું કરવું જોઇએ. આપ્રમાણે સતત અભ્યાસ કરવાથી મનમાંથી વૈરના સંસ્કારો જતા રહે છે અને તેથી મનનો પ્રત્યાહાર સિદ્ધ થાય છે. મનનો પ્રત્યાહાર સિદ્ધ કર્યાવિના મનુષ્ય ધારણાની યોગ્યતા સિદ્ધ કરી શકતો નથી માટે મનના દોષો દૂર કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

મનમાં પ્રગટતા સર્વ દોષોને ટાળવા માટે અત્યંત તીવ્રેચ્છા થવી જોઇએ. જે પુરૂષો મનની શુદ્ધિ કરે છે તેઓજ આત્માના ઉત્તમ સદ્‌ગુણો ધારણ કરવાને યોગ્ય થાય છે. અનેક પ્રકારનાં બાહ્યકાર્ય કરતાં છતાં પણ રાગ દ્વેષાદિ દુર્ગુણોને ટાળી મનની શુદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવી. મનના પ્રત્યાહારની પરિપૂર્ણ સિદ્ધિ કરવામાં આવશે તો ધારણામાં પ્રવેશ થતાં વાર થશે નહિ.

અશુભ રાગ અને દ્વેષ છે તેને શુભ રાગ અને દ્વેષ તરીકે ફેરવી નાખવા જોઇએ, આ યુક્તિપણ પ્રથમ ભૂમિકામાં અવશ્ય આદરવાલાયક છે; એકદમ કંઈ સર્વથા રાગ અને દ્વેષનો નાશ થાય એમ તો બની શકતું મુશ્કેલ છે; કોઈ જ્ઞાનિમહાત્માઓને તો તેમ પણ બની શકે પણ અજ્ઞાનીને તેમ બની શકે નહીં, માટે તેઓને તો શુભ રાગદ્વેષ પ્રવૃત્તિ કરવી પડે છે. મોક્ષના હેતુઓમાં જે રાગ અને દ્વેષ થાય છે તેને શુભરાગ અને દ્વેષ કહે છે. શુભ રાગ અને દ્વેષની ભાવના નીચે મુજબ સમજવી.

" શુભ રાગ અને શુભ દ્વેષ. "

સદ્‌ગુણો ઉપર રાગ કરવો તે મુખ્યતાએ શુભ રાગ કહેવાય છે. દુર્ગુણો ઉપર દ્વેષ કરવો તે પ્રશસ્ય દ્વેષ કહેવાય છે. દેવ ગુરૂ અને ધર્મની શ્રદ્ધામાં રાગ ધારણ કરવો તે પ્રશસ્ય રાગ છે. દેવગુરૂ અને ધર્મની શ્રદ્ધા ન થવા દે એવા હેતુઓ ઉપર દ્વેષ કરવો તે પ્રશસ્યદ્વેષ કહેવાય છે. જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર એ મુક્તિનો માર્ગ છે. એ ત્રણ તથા એ ત્રણના હેતુ-ઓપર જે રાગ ધારણ કરાય છે તે પ્રશસ્ય રાગ છે જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રમાં વિઘ્નભૂત થતા આવરણોપર જે દ્વેષ કરવો તે પ્રશસ્ય દ્વેષ કહેવાય છે. અપ્રશસ્ય રાગ કરતાં પ્રશસ્ય રાગ અત્યંત ઉત્તમ છે. અપ્રશસ્ય દ્વેષ કરતાં પ્રશસ્ય દ્વેષ અત્યંત ઉત્તમ છે. પ્રશસ્ય રાગ અને પ્રશસ્ય દ્વેષ કરતાં શુદ્ધ ભાવની પરિણતિ અનન્તગણી ઉત્તમ છે. પ્રશસ્ય રાગ અને પ્રશસ્ય દ્વેષમાં અશુભ રાગાદિ ફેરવી નાખવા જોઇએ. અપ્રશસ્ય રાગ દ્વેષથી પાપનાં દલિકોને આત્મા ગ્રહણ કરે છે અને પ્રશસ્ય રાગ અને દ્વેષથી પુણ્યના દલિકોને આત્મા ગ્રહણ કરે છે. સમકિતી જીવ પ્રશસ્ય રાગ અને પ્રશસ્ય દ્વેષથી પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય બાંધે છે. પ્રશસ્ય રાગ અને દ્વેષની અત્યન્ત ચડની

પરિણામની ધારાથી આત્મા, તીર્થંકર નામકર્મ બાંધે છે. ઉત્કૃષ્ટમાં ઉત્કૃષ્ટ તીર્થંકર નામકર્મની પુણ્યપ્રકૃતિ જાણવી.

જે જીવો શુદ્ધ પરિણતિમાં રમણતા કરી શકતા નથી તેઓને અશુભ રાગાદિકનો નાશ થાય અને શુભ રાગાદિ પરિણતિનો આદર કરવ એવો ઉપદેશ આપવો તે તેઓના અધિકાર પ્રમાણે હિતકર છે. પણ સત્ય સમજવવું યોગ્ય છે કે, અશુભ રાગાદિકમાંથી શુભ રાગાદિકમાં જીવોને [illegible] એટલુંજ કંઈ જીવનનો સાર નથી, માટે જે જીવો જ્ઞાનમાં સમજી શકે તેવા અધિકારી થયા હોય તેઓને "શુદ્ધ પરિણતિ" એજ મોક્ષનો ખરો માર્ગ છે એમ સમજાવવું જોઈએ. શુદ્ધ પરિણતિને સાધ્ય લક્ષી વર્તનાર [illegible] શુભ રાગાદિકની પરિણતિને પણ પ્રસંગે પ્રસંગે વહે છે, તોપણ તેઓ [illegible] લક્ષી હોવાથી પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય બાંધે છે અને તેઓ સાધ્ય લક્ષી હોવાથી પુણ્યમાં રાચતા માચતા નથી; તેથી ઉચ્ચ દૃષ્ટિના અધિકારી પ્રતિદિન બને છે. જેઓની ઉત્તમ બુદ્ધિ થઈ નથી અને સંસાર મોક્ષનું સ્વરૂપ સમજતા [illegible] તેવાઓને શુભરાગાદિની ઇચ્છા મુખ્યનયા રહે તે તો બનવા યોગ્ય છે પણ જેઓ શુદ્ધ અને અશુદ્ધ પરિણતિ સમજે છે, રાગ અને દ્વેષથી બંધાવું તો છેજ એમ જાણે છે, એવા જીવો કદાપિ મુખ્યનયથી શુભરાગાદિકમ સાધ્ય બુદ્ધિ કલ્પે તો ખરેખર તે સાધ્ય સાધકના મુખ્ય ઉદ્દેશને વિસરે છે એમ [illegible] જોઈએ. જ્ઞાનથી અધિકારી થએલા જીવો શુદ્ધપરિણતિને મુખ્ય[illegible] બિંદુતરીકે લક્ષે છે અને તેની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરે છે. તેમ [illegible] સમયવશાત્ શુભરાગાદિથી શુભપરિણતિને ગૌણતાએ ધારણ કરે છે તો પણ તેમનું સાધ્ય બિંદુ એકજ સત્ય હોવાથી ઉત્તરોત્તર શુદ્ધપરિણતિના અધિકારી બને છે અને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કરે છે. શુદ્ધપરિણતિ સાધ્ય લક્ષ્ય ન [illegible] નથી શુભ વ્યવહારના કૃત્યોને કાયાથી આવશ્યકનયા કરે છે તોપણ અન્તરમાં શુદ્ધપરિણતિના યોગે નિસ્પૃહભાવથી પૂજા અને દાનાદિકથી કર્મની નિર્જરા કરે છે અને પોતાના આત્માની શુદ્ધિ કરે છે. મુખ્યનયથી ભાવાર્થ એવો નીકળે છે કે, સાધ્ય બિંદુ લક્ષ્યાધિકારી જ્ઞાની પુરુષ, નિક્ષેપદૃષ્ટિથી બાહ્ય કાર્યો કરતો છતો પણ અન્તર શુદ્ધપરિણતિના યોગે કર્મ ખેરવે છે. કદાપિ તે સરાગ-ચારિત્રમાં આવે છે તો તીર્થંકર આદિની પદવી પ્રાપ્ત કરે છે તો પણ મુખ્યતા શુદ્ધપરિણતિનીજ રહે છે, કારણ કે તેનું સાધ્યબિંદુ ફરતું નથી. આવા અધિકારી વિરલ જ્ઞાની પુરુષો હોય છે. એવી દશા ન આવે ત્યાંસુધી શું અશુભ રાગાદિ પરિણતિમાં રહેવું ? આના ઉત્તરમાં કહેવું પડશે કે, પૂર્વોક્ત જણાવ્યો તે પ્રમાણે સાધ્ય લક્ષ્ય અધિકાર પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાંસુધી અશુભ રાગાદિકને શુભ રાગાદિકમાં ફેરવી નાખવાનું કૃત્ય આવશ્યક છે. તેવા અધિકારી જીવોને અપેક્ષાએ પ્રશસ્ત રાગાદિકોને શુદ્ધપરિણતિ કહે એવો

ઉપદેશ આપવો અને તેવા તે શુભપરિણતિમાં રહે તે અનંતગુણ ઉત્તમ કાર્ય છે: આમ પણ કહેવું અપેક્ષાએ યોગ્ય ઠરી શકે છે. બાલ, મધ્યમ અને ઉત્તમ પુરૂષોને અધિકાર પ્રમાણે ઉપદેશ આપવો અને તેઓના અધિકાર પ્રમાણે તેઓની શુભાદિ પરિણતિ રહે છે–તેઓના કરતાં જે નીચા છે તેઓના કરતાં તે-અનંતગુણ ઉચ્ચ કહેવાય છે, તેમાં અપેક્ષાએ સત્યતાજ સમાય છે. બાલ જીવના કરતાં મધ્યમ પુરૂષ છે તે ઘણોજ ઉચ્ચપરિણતિનો ધારક છે પણ તે ઉત્તમના કરતાં તો ઘણોજ નીચો છે. ઉત્તમ જીવો મધ્યમ કરતાં ઘણા ઉચ્ચ છે પણ તેઓના કરતાં જેઓ ઉચ્ચ સિદ્ધકોટીમાં છે તેઓના કરતાં ઘણા નીચા છે. આમ અપેક્ષાએ તરતમયોગે ઘણા ભેદ અધિકારની યોગ્યતાએ પડી શકે છે. જેઓ સદાકાલ અપ્રશસ્ય રાગદ્વેષમાં રાચીમાચી રહ્યા છે, તેઓના કરતાં પ્રશસ્ત રાગદ્વેષની શુભ પરિણતિને ધારણ કરનારા ઘણા ઉત્તમ છે. પણ જેઓ શુદ્ધપરિણતિને ધારણ કરે છે તેઓના કરતાં શુભપરિણતિવાળા અનન્તગુણા નીચા છે. ક્ષાયિક ભાવની શુદ્ધપરિણતિવાળા કરતાં ક્ષયોપશમની શુદ્ધપરિણતિ ધારણ કરનારા ઘણા નીચા છે એમ અપેક્ષાએ ઉચ્ચતા તથા નીચતાને સમજનારા ઉચ્ચ સાધ્યપ્રતિ લક્ષ રાખી, પ્રતિદિન ઉચ્ચ અધિકારી બને છે, તેમજ પોતાના કરતા જેઓ ઉચ્ચગુણ ભૂમિકામાં પ્રવેશેલા છે, તેઓની ભૂમિકાપ્રતિ ગમન કરે છે અને નીચલી ભૂમિકાઓવાળાને તેઓને અધિકાર પ્રમાણે બોધ કરી ઉચ્ચ ભૂમિમા આવવા ઉચ્ચ દૃષ્ટિ કરાવે છે.

ધારો કે એક મુક્તિરૂપ મહેલના એક હજાર પગથીયા છે, કોઈ પહેલા, કોઈ બીજા, કોઈ ત્રીજા, કોઈ ચોથા, કોઈ પાંચમા એમ ઉત્તરોત્તર ચઢતા કોઈ નવસે નવાણુમા પગથીયે અને કોઈ છેલ્લા હજારમા પગથીએ છે, નીચા પગથીએ રહેલા ઉંચા પગથીએ હરરોજ ચઢવામાટે ઉદ્યમ કરે છે. ધારો કે પાંચમા પગથીયાવાળો સોમા પગથીયાવાળા કરતા ઘણો નીચો છે અને સોમા પગથીયાવાળા કરતા પાંચમા પગથીયાવાળામાં દોષ ઘણા છે તેથી સોમા પગથીયાવાળાએ પાંચમા પગથીયાવાળાને નીચે નાખી ધક્કા ન મારવો જોઈએ પણ તેને ઉંચે ચઢાવવા મદદ કરવી જોઈએ. પાંચમા પગથીયાવાળો સોમા પગથીયાવાળાની અપેક્ષાએ નીચ ગણાય પણ [illegible] રહેલા પગથીયામાં રહેલા જીવો કરતા તો ઉચ્ચ ગણાય. માટે તેથી [illegible] ઉચ્ચતા માની પહેલા પગથીયે રહેલાઓને ધક્કો ન મારવો જોઈએ [illegible] પગથીયાવાળાએ સોમા પગથીયાવાળાને હલકો ગણી તેને [illegible] જોઈએ, કારણ કે તેમણે કોઈ વખતે સોમા પગથીએ હતો, અને પણ [illegible] પગથીયાવાળાએ ચઢતાં મદદ કરી હતી, તેમ આપણે પણ પોતાના કરતાં નીચા પગથીએ રહેલાઓને નીચે નાખી [illegible] ન જોઈએ પણ પોતાની પેઠે તે પણ

પ્રશસ્ત રાગાદિકો જેટલો આદરભાવ તેટલોજ અપ્રશસ્ય રાગાદિનો નાશ સમજવો જોઈએ, તેમજ જેટલી શુદ્ધપરિણતિમાં રમણતા તેટલીજ અશુદ્ધપરિણતિની વિનાશતા સમજવી જોઈએ.

આ પ્રમાણે પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મનનો પ્રત્યાહાર સિદ્ધ કરવાથી ધારણામાં સહેજે પ્રવેશ થઈ શકે છે. પ્રત્યાહારની સાધના કરવાથી બાહ્ય દુનિયાની દશામાં ફસાવાનું નથી. યોગના સાધકોએ આ પ્રત્યાહારની ક્રિયામાં અત્યંત લક્ષ્ય દેવું જોઈએ. હાલના કાળમાં પ્રત્યાહારની સિદ્ધિ કર્યાવિના ઘણા લોકો ધારણામાં પ્રવેશ કરે છે, તેથી તેઓ ધારણાની સિદ્ધિપણ કરી શકતા નથી અને પ્રત્યાહારની સિદ્ધિપણ કરી શકતા નથી અને તેથી તેઓ યોગના પગથીયા ઉપર ચઢી શકતા નથી. અજ્ઞાનિ લોકો પ્રાણાયામથી સિદ્ધિયો કરવા માટે મથે છે, પણ જો તેઓ પ્રત્યાહારનું સ્વરૂપ સમજે તો સિદ્ધિયોનો તેઓને લોભ ટળે છે અને તેથી તેઓ ઉચ્ચકોટીપર ચઢતા રહે છે. પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષય જીત્યાવિના ધારણામાં ચિત્ત ઠરતું નથી. અને ધારણામાં ચિત્ત ઠર્યાવિના ઉત્તમ લાભ મળી શકતો નથી. યોગના સાધકો જો સાધ્યબિંદુનો ઉદ્દેશ, લક્ષ્યમાં રાખેતો પ્રત્યાહારના અંગ ઉપર પૂર્ણ પ્રેમ થયા વિના રહેશે નહીં. પ્રત્યાહારના સાધકે મનને વશ કરવાની કળા જાણવી જોઈએ. ઘડીએ ઘડી મનમાં કેવા કેવા પ્રકારના વિચારો ઉદ્ભવે છે તેનું ઉપયોગથી નિરીક્ષણ કરવું. કયી કયી બાબતોના મનમાં વિચારો પ્રગટે છે તેનો ખૂબ વિચાર કરવો, પલકમાં મન શું વિચારે છે અને અન્ય પલકમાં મન શું વિચારે છે તેનો ઉપયોગ મૂકીને નિર્ધાર કરવો. જે ચિંતવવા યોગ્ય વિષય છે તેને મૂકીને અન્ય કયા પાપના મન વિચાર કરવા મંડી જાય છે તેનો લક્ષ્યપૂર્વક ઉપયોગ મૂકવો. મન એવું છે કે તે થોડું થોડું ચંચળ વિચાર કર્યું રહે છે [illegible] કરે છે [illegible] પેઠે મનની અવસ્થા [illegible] છે. [illegible] કરી [illegible] નહીં અને મનને [illegible] મનની ચાર પ્રકારની દશા નીચે પ્રમાણે છે. 'વિક્ષિપ્ત', 'યાતાયાત', 'શ્લિષ્ટ' અને 'સુલીન'. આ ચાર પ્રકારની મનની અવસ્થાનું સ્વરૂપ કહે છે. વિક્ષિપ્ત મન ચંચળ [illegible] છે, મનની [illegible] મન [illegible] કરે છે [illegible] મન [illegible] છે અને [illegible] તે [illegible] ચિંતવન કર્યા કરે છે, જે [illegible] છે [illegible] [illegible] કરે છે. [illegible] મનને [illegible] કરી મૂકે છે, તેમ મનને [illegible] કરી મૂકે છે. [illegible] છે [illegible] અને [illegible] કરી મૂકે છે, [illegible]

હાથમાં ને હાથમાં હોય છે અને મન તો ક્યાંનું ક્યાંય ભટકતું હોય છે. અર્થાત્ મનને વશ કરવાના જે જે ઉપાયો રચ્યા હોય છે તેમાંથી તુરત છટકી જાય છે. જ્યારે ઉપયોગ મૂકવામાં આવે છે ત્યારે માલુમ પડે છે કે અરે! મન તો કંઈનું કંઈ ચિંતવે છે. આવી મનની વિક્ષેપ દશામાં સન્નિપાતના જેવી મનની સ્થિતિ જણાય છે: જગતમાં જે જીવોએ મનને વશ કર્યું નથી તેઓની પ્રાયઃ એવી દશા નિરંતર વર્તે છે. આત્માર્થી જીવોએ આવી મનની વિક્ષેપ દશા ત્યાગવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

મનની યાતાયાત દશા.

મનની બીજી યાતાયાત દશા છે. મનનું જવું અને પાછું આવવું તેને યાતાયાત કહે છે. પલકમાં મન ઠેકાણે રહે છે અને પલકમાં કોઈ બીજા પદાર્થનો વિચાર કરવા મંડી જાય છે. મનને જીતવાના પ્રથમ અભ્યાસમાં મનનું જવું અને આવવું ઘણી વખત બને છે. શ્રીપ્રસન્નચંદ્રરાજર્ષિનું મન એક વખત બાહ્ય રાજ્યપ્રપંચમાં ચાલ્યું ગયું હતું અને તેથી સાતમી નરકનાં કર્મદળિક ગ્રહણ કર્યાં હતાં, પણ પશ્ચાત્ સાધુની અવસ્થા યાદ આવતાં મન પાછું ઠેકાણે આવ્યું અને આત્માના સ્વરૂપમાં મન જોડાતાં કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. એક શ્રાવક દેરાસરમાં પ્રભુની પ્રતિમાદ્વારા પ્રભુનું સ્મરણ કરતા હતા, મનને પ્રભુના ગુણોમાં જોડ્યું હતું, પણ પ્રસંગ પામી મન ઢેડવાડામાં ચાલ્યું ગયું: શ્રાવકના ઘેર એક મનુષ્ય આવીને કહેવા લાગ્યો કે શ્રાવક ક્યાં ગયા છે! છોકરીએ જવાબ આપ્યો કે શ્રાવક શેઠ ઢેડવાડે ગયા છે. આ ઉપરથી સારાંશ લેવાનો કે, કોઈ પણ ધ્યેય વસ્તુમાં મનને રોકવામાં આવે છે તો પાછું અન્યત્ર ચાલ્યું જાય છે અને ખેંચી લાવવાથી પાછું ઠેકાણે આવે છે. આ બીજી દશામાં મનને પાછું ખેંચી લાવવાની બુદ્ધિ સુઝે છે, અને તેથી ત્રીજી ઉત્તમ મનની દશાનો અનુભવ સારી રીતે મેળવે છે. બીજી મનની યાતાયાત દશા કોઈ કિંચિત્ મનમાં ખેદ ધારણ કરે છે પણ મનને ઠેકાણે લાવવાની બુદ્ધિ સુઝવાથી કંઈક મનમાં આનંદ પામે છે. જે જે ધર્મના હેતુઓમાં મનને જોડ્યું હોય છે તેમાંથી આપણી પેઠે સટકી જાય છે અને પાછું અભ્યાસ ઉપયોગ બળથી ઠેકાણે આવે છે. પ્રથમની બીજી દશા કરતાં આ દશામાં તે મન ઉપર વિશેષ કાબુ ધરાવે છે. મનની બીજી દશામાં આવતાં યોગીને નિશ્ચય થાય છે કે મનને વશ કરવું હોયતો કરી શકાય છે એમાં જરામાત્ર પણ સંશય નથી. મનની યાતાયાત દશા યોગી તેને એક ઠેકાણે સ્થિર રાખવાની બુદ્ધિ સુઝે છે, અને તેથી યોગી બીજી દશાને ત્યજી ત્રીજી દશામાં પ્રવેશ કરે છે.

“ મનની ત્રીજી શ્લિષ્ટ અવસ્થા. ”

કોઈ પણ વસ્તુમાં મનને ચોંટાડવું, તેમને તેમાં ચોંટી રાખવું. જે ધ્યેય

વસ્તુમાં અમુક કાળસુધી ગમનાગમનવિના મન લાગી રહે તેને શ્લિષ્ટ મન કહે છે. આવી મનની અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં સ્થિરતા તથા આનન્દનો અનુભવ થાય છે. મનના ઉપર આત્માનો વિશેષતઃ કાબુ રહે છે. આત્માના તાબે મન વર્તે છે, આવી મનની અવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં સંકલ્પની સિદ્ધિ થાય છે. મંત્ર તથા વિદ્યાની સિદ્ધિપણ આ અવસ્થા પ્રાપ્ત થવાથી થાય છે. વારંવાર મનમાં અનેક વસ્તુઓ સંબંધી વિકલ્પ પ્રગટતા બંધ થાય છે. મનમાં આનંદની છાયા છવાઈ રહે છે, ધારેલાં કાર્ય સિદ્ધ કરવાની શક્તિ પ્રગટે છે. મનમાં અમુક પદાર્થનું ચિંતવન કરવું કે ન કરવું તે યોગીના હાથમાં રહે છે. આ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવામાટે ઉચ્ચ પ્રકારનું આત્મિક જ્ઞાન મેળવવાની આવશ્યકતા છે. જ્ઞાનિ સત્પુરૂષોનો સમાગમ કરવાની જરૂર રહે છે. અત્યંત સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કરવાની જરૂર રહે છે. જે વિષયમાં મન ચોંટાડયું હોય ત્યાં ચોંટી રહે પણ અન્યમાં જાય નહિ તેમાટે મન ઉપર પ્રખર અંકુશ મૂકવાની જરૂર રહે છે. આવી અવસ્થામાં યોગી આનંદ મગ્ન જણાય છે. ક્ષણમાં બાહ્યમાં મન તેડું જતું હોય છે પણ આન્તરમાં લેઇ જવું હોય છે તો શિખવેલા ઘોડાની પેઠે તેને અન્તરમાં લેઈ જાય છે,–બાહ્યમાંથી અન્તરમાં જવું હોય છે તો તેને અત્યંત મહેનત પડતી નથી. ધ્યેય વસ્તુમાં મનને ચોંટાડી (ગોંધી) રાખવાથી અનેક પ્રકારનાં નવીન કર્મ બંધાતાં અટકે છે. અને સંવરની પુષ્ટિ થાય છે. બાહ્ય વિષયોમાં મન ભટકવા પામતું નથી. આવી મનની દશા થવાથી કોઈ પણ પ્રકારની ધારણા કરવી હોય તો સહેજે થાય છે. ચોથી મનની સુલીન અવસ્થામાં ધ્યેયવસ્તુમાં મન લીન થઈ જાય છે. પરમાનંદની છાયા છવાઇ જાય છે; આ છેલી બે મનની અવસ્થાઓ પ્રાપ્ત કરવા લાયક છે. આ ચાર મનની અવસ્થાઓને અત્ર પ્રસંગોપાત દેખાડી છે વસ્તુતઃ તેનો ધ્યાન અને સમાધિની અંદર સમાવેશ થાય છે. માટે અત્ર તેનું સંક્ષિપ્તતઃ પ્રસંગોપાત્ત વર્ણન કર્યું છે.–આ પ્રમાણે મનમાં ઉત્પન્ન થતા દોષો ટાળવા બાદ મનની નિર્મળતા થાય છે. મનની નિર્મલતા થયા બાદ મનમાં જે જે વસ્તુઓને ધારવામાં આવે છે તે તે વસ્તુઓની બરાબર ધારણા થાય છે માટે હવે ધારણાનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે.

૬ ધારણા.

પ્રત્યાહાર સિદ્ધ થયા બાદ ધારણામાં પ્રવેશ કરવો જોઈએ. શાસ્ત્રોમાં બતાવેલા કોઈપણ સ્થાનમાં મનને ધારવું તેને ધારણા કહે છે. કોઈ પણ સ્થાનમાં મનને લગાડી જાગૃતિપૂર્વક લાંબા વખતપર્યંત રહેવાથી તેમાં ચિત્ત લાગી રહે છે તેથી તે શાન્ત જેવું થઈ જાય છે. કોઈપણ સ્થાનમાં લક્ષ્યપૂર્વક ચિત્તને ઠેરવવાથી હજારો વિષયોમાં ભટકતું મન બંધ થઈ જાય છે. જેમ સરકારના નોકરો કાયદાસર કાર્ય કરે છે તેમ મન પણ કાયદાસર કાર્ય કરે છે. પ્રથમ

[illegible] ચિત્ત [illegible] [illegible] [illegible]

ધારણાનાં સ્થાનો નીચે મુજબ છે.

[illegible]

[illegible] ધારણા [illegible] [illegible] ધારણા કરવી જોઈએ. [illegible] ધારણા કરવાની આવશ્યકતા છે. [illegible] ધારણા કરવી જોઈએ.

ધારણાના અભ્યાસીએ પ્રથમ [illegible] રીતે [illegible] જ્ઞાન કરવું જોઈએ, [illegible] ધારણા [illegible] વધતો જાય છે, તેમ [illegible] પ્રતીતિ થાય છે. [illegible] ઉપર રાગ કે દ્વેષ [illegible] મંદ પડે છે.

ધારણાના અભ્યાસીને સૂચના કે, તેણે ધારણાનો અભ્યાસ વધારવા [illegible] અને [illegible] વગેરે હેતુઓનું અવલંબન કરવું. [illegible] પણ ધારણાના ઉપર લક્ષ રાખવું જોઈએ. જે જે વસ્તુઓની ધારણા કરવી હોય તે તે વસ્તુઓની [illegible] સમજવી જોઈએ.

વિવેક દૃષ્ટિથી પ્રથમ વિચાર કરવો જોઇએ કે કઈ વસ્તુની ધારણા કરવી જોઇએ? જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તેના હેતુઓની ધારણા કરવી જોઇએ. અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને તપ, એ નવપદની હૃદયમાં ધારણા કરવી; ઇત્યાદિ ધારણાના ઘણા ભેદ છે તે સર્વ ભેદોનું ગુરૂગમપૂર્વક જ્ઞાન મેળવવું જોઇએ. મનમાં પ્રતિદિન ધારણાનો અભ્યાસ કરવો જોઇએ. શ્રી ઇષ્ટગુરૂની મૂર્તિની મનમાં ધારણા કરવી જોઇએ. ધારણાના અભ્યાસીએ પરની પંચાતમાં પડવું નહિ. રાગ અને દ્વેષ વૃદ્ધિ પામે એવા સંયોગોથી દૂર રહેવું જોઇએ. નિયમિત આહારાદિકનું ગ્રહણ કરવું જોઇએ. મનમાં ગમે તે વિચારો આવે તેને રોકવા જોઇએ. જેની ધારણા કરવી હોય તેમાં એવું તન્મય થઈ જવું કે જાણે તે પદાર્થજ પોતે હોય; એવું લક્ષ્ય રાખવું જોઇએ. હજારો વિચારો મનમાં આવતા અટકાવવા અને જે પદાર્થની ધારણા કરી હોય તેમાંજ તન્મય થઈ જવું. જે વસ્તુની ધારણા કરવી તે વસ્તુમાં પ્રેમભાવના કલ્પવી જોઇએ. ધારણા યોગ્ય વસ્તુમાં શું હિત છે તેનો પ્રથમ વિચાર કરવો જોઇએ. જ્યારે બાહ્ય જડવસ્તુઓમાં ઇષ્ટત્વ અને અનિષ્ટત્વ ભાસે નહિ ત્યારે આત્માના સદ્‌ગુણોની ધારણા કરવી. આત્માના જ્ઞાનાદિ સદ્‌ગુણોની ધારણા કરતાં તે તે ગુણોના આવરણોનો ક્ષય થતો જાય છે. જે જે ગુણોની ધારણા કરવામાં આવે છે તે તે ગુણોના સંસ્કાર વૃદ્ધિ પામે છે. ધારણાનો અભ્યાસ પ્રતિદિન વધારવો જોઇએ. આ ભવમાં કરેલી ધારણાના સંસ્કાર પરભવમાં વૃદ્ધિ પામે છે. જે જે ગુણોની ધારણા કરવામાં આવે છે, તે તે ગુણોનો દૃઢ સંસ્કાર પડવાથી પરભવમાં ખીલી શકે છે. ધારણાનો અભ્યાસ કરનારાએ મનમાં ઉત્સાહ ધારણ કરવો જોઇએ. ધારણા કરનારને પ્રથમ તો મનમાં કંટાળો ઉપજે છે, પણ પ્રતિદિન અભ્યાસ કરતાં મનમાં આનંદ ઉપજે છે. ધારણાનો અભ્યાસ સિદ્ધ કર્યાબાદ ધ્યાનનો અભ્યાસ શરૂ કરવો જોઇએ. ધારણાના પૂર્ણ અભ્યાસીને ધ્યાનની સિદ્ધિ થાય છે માટે હવે ધ્યાનનું સ્વરૂપ કહેવામાં આવે છે.

"ધ્યાન." ૭

એક વસ્તુનું આલંબન કરી તેમાં અન્તર્મુહૂર્તપર્યંત મનની સ્થિરતા કરવી તે છદ્મસ્થ યોગિયોનું ધ્યાન કહેવાય છે ધ્યાનની પરંપરા તો ઘણા વખત સુધી રહી શકે છે. મુહૂર્તબાદ મનની સ્થિતિ બદલાય કે પશ્ચાત્ પુનઃ ત્યાં મનને સ્થાપન કરવું. આ પ્રમાણે એક પદાર્થ વા અન્ય પદાર્થનું મનમાં ધ્યાન કરી શકાય છે. કલાકોના કલાક સુધી આ પ્રમાણે ધ્યાન કરી શકાય છે. ધ્યાનની પરંપરા જેમ એક પદાર્થ સંબંધી વધતી જાય છે તેમ તેમ આત્મશક્તિ પ્રગટતી જાય છે અને તેથી અનેક પ્રકારના અનુભવો

પામે છે. અનેક પ્રકારની લબ્ધિઓ પ્રગટે છે, અનંત ભવનાં બાંધેલાં કર્મ પણ ધ્યાનના બળે ક્ષય પામે છે.

કયા સ્થળોમાં ધ્યાન કરવું.

પર્યંકાસન, વીરાસન, વજ્રાસન, પદ્માસન, ભદ્રાસન, સિંહાસન, દંડાસન, શગાસન, ઉત્કટિકાસન, ગોદોહિકાસન, અને કાર્યોત્સર્ગાસન વગેરે અનેક આસનો છે તેમાંથી ગમે તે આસને વિશેષ વખત સુધી અથવા ન્યૂનમાં ન્યૂન ત્રણ કલાક તો રહી શકાય તેવા આસનવડે તીર્થંકરોના જન્મ, દીક્ષા, કેવલ, નિર્વાણ કલ્યાણકોની ભૂમિકામાં જઈ ધ્યાન ધરવું. તેવા સ્થાનના અભાવે સ્ત્રી, પશુ અને નપુંસકાદિ રહિત ઉપાધિશૂન્ય અને ચિત્તની સ્થિરતા રહે તેવા ઠેકાણે રહી ધ્યાન ધરવું. યોગ્ય સ્થાનમાં જઈ મૈત્રી, પ્રમોદ, માધ્યસ્થ અને કારુણ્ય તથા અનિત્યાદિ બાર ભાવનાઓથી પોતાના આત્માને ભાવવો. ધ્યાનના અનેક ભેદ શાસ્ત્રમાં વર્ણવ્યા છે, ધ્યાનના ચાર પ્રકાર છે. પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ અને રૂપાતીત, આ ચાર પ્રકારનું ધ્યાન ધરવાથી આત્માની ઉચ્ચ દશા થાય છે.

પિંડસ્થ ધ્યેયને ધારણાના ભેદોથી દર્શાવે છે.

પિંડસ્થ ધ્યેયમાં પાર્થિવી, આગ્નેયી, મારુતી, વારુણી અને તત્ત્વભૂ આ પાંચ ધારણાઓ કરવાની આવશ્યકતા છે.

પાર્થિવી ધારણા અને તેનું ધ્યાન.

આ તિર્છાલોક એક રાજપ્રમાણ લાંબો પહોળો છે. તે પ્રમાણ લાંબો, પહોળો ક્ષીરસમુદ્રને કલ્પવો. તે સમુદ્રની મધ્યમાં જંબુદ્વીપની પેઠે લક્ષ યોજન વિસ્તૃત અને એક સહસ્ર પાંખડીઓવાળું કમળ ચિંતવવું. કમળની મધ્ય કેસરાઓ છે તેની મધ્યે દેદિપ્યમાન પીતપ્રભાવાળી અને મેરુપર્વત સમાન પ્રમાણવાળી કર્ણિકા છે એમ કલ્પના કરવી. તે કર્ણિકાના ઉપર એક ઉજ્જ્વલ સિંહાસન છે તે ઉપર પોતે બેસીને સર્વ કર્મોનો ઉચ્છેદ કરૂં છું એમ કલ્પના કરવી, તેવા વિચારમાં સ્થિર થઈ જવું. આઠ કર્મોની પ્રકૃતિઓના પુદ્‌ગલસ્કંધોને આત્માના પ્રદેશોથી ખંખેરી નાખી ચૌદ રાજલોકમાં ફેંકી દીધા એમ ધ્યાવવું. પશ્ચાત્ પોતાનો આત્મા અનંતકોટી સૂર્યના તેજ કરતાં પણ અનંતજ્ઞાન પ્રકાશથી સર્વ લોકાલોકને પ્રકાશે છે એમ ચિંતવવું. પશ્ચાત્ ચૌદ રાજલોકમાં ફેંકેલાં કર્મપુદ્‌ગલો સ્થિર થઈ ગયા છે એમ ચિંતવવું. પશ્ચાત્ સુવર્ણના સિંહાસન ઉપર મને દેવતાઓ અને ઇન્દ્રો બેસાડી દેશના સાંભળે છે એમ ચિંતવવું. લાખો જીવો આવી, તત્ત્વ સાંભળે છે પણ હું સાક્ષી તરીકે તેઓનાં આચરણ, વિચારો જોઈ રહું છું, કેમ મને તેમાં હર્ષ કે શોક થતો નથી એમ ચિંતવવું. સ્ફટિક રત્નસમાન નિર્મલ એવા અસંખ્ય

પ્રદેશોમાં સમયે સમયે સર્વ ભાસ થાય છે, એમ ભાવના ભાવવી. અસંખ્યાત પ્રદેશ સ્થિર એકરૂપ છે એવી ભાવના ભાવવી.

आग्नेयी धारणानुं ध्यान.

નાભિની અંદર સોળ પાંખડીવાળું કમલ ચિંતવવું તે કમલની કર્ણિકામાં મહામંત્ર अर्हं સ્થાપન કરવો. અને તે કમલનાં પ્રત્યેક પત્રમાં અનુક્રમે-अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ अं अः આ શોળ સ્વરોને સ્થાપન કરવા. અને તે કમલમાં એકાગ્ર ચિત્તથી લયલીન થઈ જવું. એટલા સુધી તેમાં લયલીન થઈ જવું કે તે કમલવિના અન્ય વસ્તુનું સ્મરણ રહે નહીં. પશ્ચાત્ હૃદયમાં અષ્ટ પાંખડીનું કમલ કલ્પવું. તે કમલની પ્રત્યેક પાંખડીમાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને અન્તરાય, એ આઠ કર્મનું એકેક પાંખડીમાં સ્થાપન કરવું. તે કમળનું મુખ નીચું રાખવું. સોળ પાંખડીવાળા કમલના ઉપર અધર ઝુલે તેવું કમળનું મુખ રાખવું. પશ્ચાત્ રેફબિન્દુ અને કળાયુક્ત મહામંત્રમાં (हं) અક્ષર છે તેના રેફમાંથી નીકળતી એવી ધૂમ્ર શિખા ચિંતવવી. પશ્ચાત્ તેમાંથી અગ્નિના કણિયાઓ નીકળે છે એમ કલ્પવું. પશ્ચાત્ અનેક જ્વાળાઓ નીકળે છે તેમ કલ્પના કરવી. પશ્ચાત્ જ્વાલાઓના સમૂહથી હૃદયાંતર્ગત અષ્ટકર્મોની પાંખડીવાળું કમળ બાળવું. મહામંત્ર (अर्हं)ના ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થએલા અગ્નિવડે અષ્ટકર્મની પાંખડીવાળું કમળ બળીને ભસ્મ થાય છે એવી ભાવના કરવી. પશ્ચાત્ શરીરની બહિર્ ત્રણ ખુણાવાળો બળતો અગ્નિનો જથ્થો સાથિઆવડે ચિહ્નિત અને વહ્નિબીજ રકારસહિત ચિંતવવો. પશ્ચાત્ શરીરની અંદર મહામંત્રના ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થએલ અગ્નિની જ્વાળા અને બહિરૂના વહ્નિપુરની જ્વાલા એ બે વડે દેહ અને અષ્ટકર્મથી બનેલું કમળ એ બેને બાળીને ભસ્મ કરવાં અને શાંત થવું; એને આગ્નેયી ધારણા કહે છે.

वायवी धारणानुं ध्यान.

ત્રણ ભુવનના વિસ્તારને પૂરનાર એવા પ્રચંડ વાયુની કલ્પના કરવી. પશ્ચાત્ પૂર્વે શરીર અને કર્મોની રાખ થએલી છે તેને વાયુ ઉડાડી નાખે છે, એમ કલ્પના કરવી. પશ્ચાત્ વાયુ શાંત થઈ જાય છે એમ ભાવવું. એ મારૂતી ધારણા જાણવી.

वारुणी धारणानुं ध्यान.

અમૃતસમાન વર્ષાને વર્ષાવનાર, મેઘમાળાથી ભરપૂર એવા આકાશની કલ્પના કરવી. પશ્ચાત્ અર્ધચન્દ્રાકાર કલાબિન્દુસહિત વરૂણબીજ वं ની ભાવના કરવી. વરૂણબીજથી ઉત્પન્ન થનાર અમૃત સમાન જલથી આકાશ જાણે ભરાઈ જાય છે અને તેવડે કર્મની તથા શરીરની રાખ શાંત થઈ જાય

છે અને તે ધોવાઈ જાય છે એમ ભાવના ભાવવી. પશ્ચાત્ વાયુમંડલને શાંત કરવું. એ પ્રમાણે વારૂણી ધારણા જાણવી

તત્ત્વભૂ ધારણા.

શુદ્ધ ધ્યાનવાળા યોગીએ સાત ધાતુરહિત, પૂર્ણચન્દ્રકાંતિની પેઠે નિર્મલ સર્વજ્ઞસમાન પોતાના આત્માને ચિન્તવવો. પશ્ચાત્ સિંહાસન ઉપર બેઠેલા સર્વ કર્મોનો નાશ કરનાર, શરીરની અંદર રહેલા એવા નિરાકાર આત્માને સ્મરવો. આ પ્રમાણે તત્ત્વભૂ ધારણા કરવાથી સકલ કર્મોનો ક્ષય થાય છે અને આત્મા તે પરમાત્મરૂપ બને છે.

अन्य दर्शनीय योगीओ कथित पृथ्वीतत्त्व पञ्चतत्त्वध्यान.

પગના અંગુઠાથી ને સ્વાધિષ્ઠાન ચક્રપર્યંત વ્યાપ્ત પૃથ્વીતત્ત્વનું લૅંબીજાક્ષરસહિત ધ્યાન કરવું. ચિત્તવૃત્તિ પણ ત્યાંજ સ્થાપન કરવી. પૃથ્વીતત્ત્વનો પીત વર્ણ ત્યાં ચિન્તવવો. દરરોજ એકેક કલાક, બે કલાક અને ત્રણ કલાકપર્યંત પૃથ્વીતત્ત્વનું અત્યંત ઉત્સાહથી ધ્યાન કરવું. આ ધ્યાન ચક્ષુ ઉઘાડી રાખીને પણ થાય છે. ચક્ષુને ઉઘાડી રાખવામાં આવે તો ચક્ષુથી પણ તે સ્થાન પલકારો માર્યા વિના જોવાય એમ પ્રવૃત્તિ કરવી. પૃથ્વીતત્ત્વનાં જેટલાં રજકણો છે એ સર્વની મધ્ય મ્હારી નાસીકાએ આવશે એમ ચિંતવવું. પૃથ્વીતત્ત્વ મ્હારા વશ થાય છે, તેમાંથી આરપાર નીકળી જાઉં તો પણ મ્હને હરકત થનાર નથી એવી ભાવના કરવી. ત્રણ કલાકના અભ્યાસથી બાર વર્ષપર્યંત પ્રતિદિન પૃથ્વીતત્ત્વનું ધ્યાન ધરવાથી પૃથ્વી તત્ત્વ ઉપર કબજો મેળવી શકાય છે. પૃથ્વીતત્ત્વ ધ્યાન ધરનારને ધનની પ્રાપ્તિ થાય છે. કયા ઠેકાણે સોનું વગેરે છે તે દેખી શકે છે. ધનના અધિષ્ઠાયક દેવતાઓ ધનને દેખાડે છે, કોઈને તે આશીર્વાદ આપે છે તો તેની વચનસિદ્ધિના માહાત્મ્યથી તે લક્ષ્મીમંત બને છે. પૃથ્વીમાં પેસે તો પણ સ્ખલાયમાન થતો નથી. પૃથ્વીતત્ત્વથી જગત્માં શા શા ફાયદાઓ થાય છે અને તે શા ઉપયોગમાં આવે છે તે બરાબર જાણી શકે છે. પૃથ્વીતત્ત્વના અભ્યાસીને સ્વપ્નામાં પણ સુવર્ણ વગેરેના ડુંગરો દૃઢ અભ્યાસના બળે દેખાય છે. પોતાના યોગ્ય પૃથ્વીતત્ત્વના ફાયદાઓ પણ જાણી શકે છે. આ પૃથ્વીતત્ત્વનું ધ્યાન કરતાં અનેક ઉપાધિરૂપ વિઘ્નો આવે છે પણ ધીર યોગી, અભ્યાસમાં સદાકાલ મચી રહી પૃથ્વીતત્ત્વનું ધ્યાન સિદ્ધ કરે છે.

"जलतत्त्व."

સ્વાધિષ્ઠાનચક્રથી તે નાભિકમળ આવે ત્યાંસુધીના શરીરના સ્થાનમાં વઁ બીજાક્ષરસહિત શ્વેતવર્ણયુક્ત જલતત્ત્વનું ધ્યાન ધરવું. એ બે અને ત્રણ કલાકપર્યંત તેજ સ્થાનમાં એવા ધ્યાનમાં લીન થવું કે અન્ય વસ્તુનું સ્મ-

પ્રદેશોમાં સમયે સમયે સર્વ ભાસ થાય છે, એમ ભાવના ભાવવી. અસંખ્યાત પ્રદેશ સ્થિર એકરૂપ છે એવી ભાવના ભાવવી.

आग्नेयी धारणानुं ध्यान.

નાભિની અંદર સોળ પાંખડીવાળું કમલ ચિંતવવું તે કમલની કર્ણિકામાં મહામંત્ર अर्हं સ્થાપન કરવો. અને તે કમલનાં પ્રત્યેક પત્રમાં અનુક્રમે—अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ अं अः આ સોળ સ્વરોને સ્થાપન કરવા. અને તે કમલમાં એકાગ્ર ચિત્તથી લયલીન થઈ જવું. એટલા સુધી તેમાં લયલીન થઈ જવું કે તે કમલવિના અન્ય વસ્તુનું સ્મરણ રહે નહીં. પશ્ચાત્ હૃદયમાં અષ્ટ પાંખડીનું કમલ કલ્પવું. તે કમલની પ્રત્યેક પાંખડીમાં જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને અન્તરાય, એ આઠ કર્મનું એકેક પાંખડીમાં સ્થાપન કરવું. તે કમળનું મુખ નીચું રાખવું. સોળ પાંખડીવાળા કમલના ઉપર અધર ઝુલે તેવું કમળનું મુખ રાખવું. પશ્ચાત્ રેફબિન્દુ અને કળાયુક્ત મહામંત્રમાં (हं) અક્ષર છે તેના રેફમાંથી નીકળતી એવી ધૂમ્ર શિખા ચિંતવવી. પશ્ચાત્ તેમાંથી અગ્નિના કણિયાઓ નીકળે છે એમ કલ્પવું. પશ્ચાત્ અનેક જ્વાળાઓ નીકળે છે તેમ કલ્પના કરવી. પશ્ચાત્ જ્વાલાઓના સમૂહથી હૃદયાંતર્ગત અષ્ટકર્મોની પાંખડીવાળું કમળ બાળવું. મહામંત્ર (अर्हं)ના ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થએલા અગ્નિવડે અષ્ટકર્મની પાંખડીવાળું કમળ બળીને ભસ્મ થાય છે એવી ભાવના કરવી. પશ્ચાત્ શરીરની બહિર્ ત્રણ ખુણાવાળો બળતો અગ્નિનો જથ્થો સાથિઆવડે ચિહ્નિત અને વહ્નિબીજ रकारસહિત ચિંતવવો. પશ્ચાત્ શરીરની અંદર મહામંત્રના ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થએલ અગ્નિની જ્વાળા અને બહિરૂના વહ્નિપુરની જ્વાલા એ બે વડે દેહ અને અષ્ટકર્મથી બનેલું કમળ એ બેને બાળીને ભસ્મ કરવાં અને શાંત થવું; એને આગ્નેયી ધારણા કહે છે.

वायवी धारणानुं ध्यान.

ત્રણ ભુવનના વિસ્તારને પૂરનાર એવા પ્રચંડ વાયુની કલ્પના કરવી. પશ્ચાત્ પૂર્વે શરીર અને કર્મોની રાખ થએલી છે તેને વાયુ ઉડાડી નાખે છે, એમ કલ્પના કરવી. પશ્ચાત્ વાયુ શાંત થઈ જાય છે એમ ભાવવું. એ મારૂતી ધારણા જાણવી.

वारुणी धारणानुं ध्यान.

અમૃતસમાન વર્ષાને વર્ષાવનાર, મેઘમાળાથી ભરપૂર એવા આકાશની કલ્પના કરવી. પશ્ચાત્ અર્ધચન્દ્રાકાર કલાબિન્દુસહિત વરૂણબીજ वँ ની ભાવના કરવી. વરૂણબીજથી ઉત્પન્ન થનાર અમૃત સમાન જલથી આકાશ ભાગે ભરાઇ જાય છે અને તેવડે કર્મની તથા શરીરની રાખ શાંત થઈ જાય

છે અને તે દિવ્ય [illegible] છે એમ ભાવના ભાવવી. પશ્ચાત્ વાયુમંડળને શાંત કરવું. એ પ્રમાણે વારુણી ધારણા જાણવી.

तत्त्वभू धारणा.

શુદ્ધ ધ્યાનવાળા યોગીએ સાત ધાતુરહિત, પૂર્ણેન્દુ [illegible] ની પેઠે નિર્મળ સર્વજ્ઞસમાન પોતાના આત્માને ચિંતવવો. પશ્ચાત્ સિંહાસન ઉપર બેઠેલા સર્વ કર્મનો નાશ કરનાર, શરીરની અંદર રહેલા એવા નિરાકાર આત્માને સંભારવો. આ પ્રમાણે તત્ત્વભૂ ધારણા કરવાથી સકલ કર્મનો ક્ષય થાય છે અને આત્મા તે પરમાત્મસ્વરૂપ બને છે.

अन्य दर्शनीय योगीओ कथित पृथ्वीतत्त्व पञ्चतत्त्वध्यान.

જેમના [illegible] ને સ્વાધિષ્ઠાન ચક્રવર્તિ [illegible] પૃથ્વીતત્ત્વનું [illegible] સહિત ધ્યાન કરવું. ચિત્તવૃત્તિ પણ [illegible] પીત વર્ણ [illegible] ચિંતવવો. [illegible] સ્થાપન કરી, પૃથ્વીતત્ત્વનો [illegible] પૃથ્વીતત્ત્વનું [illegible] ધ્યાન કરવું, જે [illegible] અને [illegible] રાખીને પણ થાય છે. [illegible] ધ્યાન કરવું. આ ધ્યાન [illegible] સ્થાન [illegible] આવે તો [illegible] રહેલ [illegible] છે એ [illegible] એમ [illegible] કરવી. પૃથ્વીતત્ત્વનાં [illegible] પૃથ્વીતત્ત્વ [illegible] છે, તેમાંથી [illegible] આવશે એમ ચિં-[illegible] નથી [illegible] કરવી. [illegible] તેનાથી [illegible] છે. પૃથ્વીતત્ત્વ ધ્યાન ધરવાથી પૃથ્વી [illegible] ધનને [illegible] છે. [illegible] ધનની [illegible] છે. [illegible] નથી. પૃથ્વીતત્ત્વથી [illegible] પૃથ્વી [illegible] તો પણ [illegible] છે [illegible] થાય છે અને તે [illegible] પૃથ્વીતત્ત્વના [illegible] છે. [illegible] આ પૃથ્વીતત્ત્વનું [illegible] પૃથ્વીતત્ત્વનું ધ્યાન [illegible] છે

[illegible]

[illegible]

રણ પણ થાય નહીં. જલતત્ત્વના પરમાણુ સ્કંધો પિંડના અને બ્રહ્માંડના મ્હારા વશમાં થાય છે. મ્હારા સંકલ્પ પ્રમાણે તેઓની ગતિ થાય છે એમ ધ્યાનની છેલ્લી વખતે ભાવના કરવી. આ પ્રમાણે પ્રતિદિન ત્રણ કલાકના અભ્યાસપૂર્વક બાર વર્ષપર્યંત જલતત્ત્વનું ધ્યાન ધરતાં જલતત્ત્વની સિદ્ધિ થાય છે. જલતત્ત્વનો ઉપદ્રવ શમી જાય છે, જલમાં તરી શકાય છે. જલતત્ત્વનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ જાણી શકાય છે. જલતત્ત્વના ગુણો જાણવામાં આવે છે. જલતત્ત્વના ઉપદ્રવોને શાંત કરી શકાય છે. મનની વૃત્તિ શાંત રહે છે. માછલાંની પેઠે જલમાં વિચરી શકાય છે. જલતત્ત્વની સિદ્ધિ થવાથી જલતત્ત્વસંબંધી અનેક ફાયદાઓને યોગીઓ ધારણ કરી શકે છે.

" अग्नितत्त्व. "

અગ્નિતત્ત્વનો બીજમંત્ર रं છે, નાભિકમલમાં रं મંત્રનું ધ્યાન ધરવું. ત્રણ કલાક દરરોજ ધ્યાન ધરવું. અવિચ્છિન્નપણે બાર વર્ષપર્યંત અગ્નિતત્ત્વનું નાભિકમળમાં ચિત્તવૃત્તિ સ્થાપન કરીને ધ્યાન ધરવું. બારે વર્ષે અગ્નિતત્ત્વની સિદ્ધિ થાય છે. અગ્નિતત્ત્વના ધ્યાનથી અનેક પ્રકારના અગ્નિસંબંધી ઉપદ્રવો શાંત થાય છે. પરિપૂર્ણ અગ્નિતત્ત્વની સિદ્ધિ થયાથી અગ્નિતત્ત્વથી શરીર દાઝતું નથી. અગ્નિતત્ત્વ વશમાં થવાથી અગ્નિતત્ત્વ સબન્ધી અનેક કાર્યો કરી શકાય છે. અગ્નિતત્ત્વનું પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ સમજી શકાય છે. દવાઓ વગેરેમાં અગ્નિતત્ત્વથી શા શા ફાયદાઓ થાય છે તે સારી પેઠે જાણી શકાય છે, કારણપ્રસંગે ઉચ્ચાટન વગેરે પણ અગ્નિતત્ત્વથી કરી શકાય છે. મંત્ર વગેરેમાં અગ્નિતત્ત્વની ઉપયોગિતા સમજી શકાય છે. આ પ્રમાણે અગ્નિતત્ત્વનો સયમ કરવાથી તેના ફાયદાઓ અનુભવીઓ અનુભવી શકશે.

" वायुतत्त्व. "

વાયુતત્ત્વનું તેના વર્ણ પ્રમાણે છાતીમાં ધ્યાન ધરવું. (यं) यं મંત્રનું છાતીના સર્વ ભાગમાં તદાકાર થઈ ધ્યાન ધરવું. એક, બે અને ત્રણ કલાક પર્યંત ધ્યાન ધરવાથી બાર વર્ષે વાયુતત્ત્વની સિદ્ધિ થાય છે. વાયુતત્ત્વની ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ કરવી એ ત્રણને સયમ કહે છે. વાયુતત્ત્વની સિદ્ધિ થવાથી વાયુતત્ત્વનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન થાય છે. આકાશગમનની શક્તિ પ્રગટે છે, શરીર બહુ હલકું થાય છે. શરીરમાં રહેલા પાચ પ્રકારના પ્રાણવાયુની સિદ્ધિ થાય છે. દરેક પદાર્થોમાં વાયુતત્ત્વ કેટલું રહ્યું છે તેનુ જ્ઞાન થાય છે. વાયુતત્ત્વના અનેક ચમત્કાર કેવી રીતે બને છે તે સર્વ જાણી શકાય છે. વાયુતત્ત્વનું ધ્યાન ધરતાં અનેક પ્રકારનાં વિઘ્ન આવે છે, પણ યોગિયો ગુરૂગમથી વિઘ્નો જીતી લે છે. વાયુતત્ત્વની સિદ્ધિથી ઇચ્છા પ્રમાણે આકાશમાં વિચરી શકાય છે. વાયુતત્ત્વને વશમાં કરવાથી વાયુતત્ત્વસબન્ધી અ-

ધરવું જોઇએ. જ્યાં જ્યાં શરીર દેખવામાં આવે ત્યાં ત્યાં આત્મા વ્યાપી રહેલો છે અને તેનામાં જ્ઞાનાદિ અનંત ગુણો છે એવી ભાવના ભાવવી જોઇએ. આવી ધ્યાનદશાથી, શરીરથી આત્મા ભિન્ન છે એવા ભેદજ્ઞાનનો અનુભવ પ્રગટે છે અને તે દૃઢ થતો જાય છે.

પિંડસ્થ ધ્યાન કરનાર પોતાને શરીરથી ભિન્ન માને છે, ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ આ પાંચ પ્રકારના શરીરને પણ પોતાનાથી ભિન્ન નિર્ધારવાથી શરીરરાદિ અંગોનાં કાર્યોમાં આત્મા અહં અને મમત્વ-પરિણામથી બંધાતો નથી. શરીર ભોગ્ય પદાર્થોની ઇચ્છાઓમાં બંધાતો નથી તેમજ શરીરના યોગ્ય ભોગ્ય પદાર્થોની ખરાબ ઇચ્છા કરી અનેક જીવોને દુઃખ આપતો નથી. શરીર એક વસ્ત્ર સમાન છે, કર્મના યોગે અનેક શરીર મળે છે અને છૂટે છે, તો પણ તેથી તે જરામાત્ર પણ હર્ષ વા ચિન્તાને ધારણ કરતો નથી. યોગી શરીરમાં રહેલ એવા આત્માનું ધ્યાન ધરે છે. પ્રારબ્ધ કર્મયોગે અનેક કાર્ય કરતો છતો પણ આત્માના સ્વરૂપમાં ધ્યાન રાખે છે. શરીરમાં રહેલો આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે એવું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન થતાં બાહ્ય સંયોગોમાં રહ્યો છતો પણ તેમાં લેપાતો નથી. આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશમાં અનંત ઋદ્ધિ છે તેનો તે અનુભવ કરે છે. આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશમાં મનને જોડે છે. અસંખ્યાત પ્રદેશમાંજ અનંત સુખ જ્ઞાન આદિ અનંત ગુણોનો નિશ્ચય થવાથી ધ્યાતાનું મન અન્ય પદાર્થોમાં ચોંટતું નથી. જગતનાં કાર્યોને ઉપકારમાટે કરતો છતો પણ તેવી દશામાં ન્યારો રહી શકે છે. આત્માના પ્રદેશમાં ચોંટેલું મન નિર્વિકલ્પદશાવાળુ થાય છે અને તેથી આત્માની શક્તિયો ખીલવા માંડે છે, વચનસિદ્ધિ તો સદા હાથ જોડી રહે છે. સત્યસંકલ્પવડે ધારેલાં કાર્ય સિદ્ધ કરી શકાય છે. જે મહાત્માઓ દુનિયાના કોઈ પણ કાર્યને માટે ઇચ્છા સરખી પણ કરતા નથી તેઓ આત્માના સંપૂર્ણ ગુણોને પ્રગટાવી શકે છે. જેઓ આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશોનું ધ્યાન ધરે છે પણ જગત્માં ઉપકાર કરવાની પ્રબલ પ્રશસ્ય ઇચ્છા ધરાવે છે તેઓ તીર્થંકર આદિ પદવીઓને પ્રાપ્ત કરે છે અને જેઓ ઉપકાર કરવાની ઇચ્છાને પણ તજીને આ પ્રમાણે પિંડસ્થ ધ્યાન ધરે છે તેઓ મૂકકેવલી થઈ સિદ્ધદશાને પ્રાપ્ત કરે છે. શરીરના કોઈ પણ ભાગમાં આત્માના પ્રદેશોનુ ધ્યાન થઈ શકે છે. સર્વ ભાગ કરતાં બ્રહ્મરન્ધ્રસ્થાનમાં આત્માના પ્રદેશોનું ધ્યાન ધરવું શ્રેષ્ઠ છે. જે વખતે બ્રહ્મરન્ધ્રમાં આત્માના અસખ્યાત પ્રદેશોનું ધ્યાન ધરવામાં આવે છે, તે વખતે શ્વાસોચ્છ્વાસની ગતિ મન્દ પડે છે. આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશમાં તન્મયતા થવાથી શ્વાસોચ્છ્વાસની ગતિ બીલકૂલ ઓછી થઈ જાય છે, તે વખતે આનંદ આનંદ થઈ જાય છે. મનના વિકલ્પ સંકલ્પ ટળવાથી શાંત રસમાં આત્મા લયલીન થઈ રહે છે—મનની પ્રસન્નતા જણાય

છે, આનન્દ સમુદ્રમાં જાણે ઝીલતો ન હોય એવો અનુભવ થાય છે—કદી નહિ પ્રાપ્ત થએલી એવી અપૂર્વ આનંદદશા અનુભવાય છે. આત્માની અનન્તશક્તિનો કંઈક અનુભવ થાય છે. સર્વ જીવો ઉપર સમતારૂપ અમૃત મેઘવૃષ્ટિ વર્ષાવાય છે, તે વખતે એવો અનુભવ આવે છે કે અહો આવીજ દશામાં સદાકાલ રહેવાય તો કેવું સારૂં!!! પણ એવી દશા ક્ષયોપશમ ભાવમાં લાંબા કાળસુધી ટકતી નથી તો પણ પુનઃ પિંડસ્થ ધ્યાન ધરી તેવી દશા પ્રાપ્ત કરવા ધ્યાની ઉદ્યમ કરે છે અને પાછો તેવોજ આનન્દ લે છે. પાછો સાંસારિક ધર્મકાર્યો વગેરેમાં જોડાતાં ઉપાધિની વિકલ્પદશા અનુભવે છે; તેમાં તેને રસ પડતો નથી, પુનઃ તે ગમે તેમ કરી પાછો ધ્યાનમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં પુનઃ અસંખ્યાત પ્રદેશમાં મનની સ્થિરતા કરી સદ્ આનંદ રસનો ભોગી બને છે; તેવી સ્થિતિમાં તેને એમ થઈ આવે છે કે કોઈ પણ કાર્યમાં જરા માત્ર પ્રવૃત્તિ ન થાય અને આ દશા સદાકાલ રહે; એવો ઉત્તમ ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. ચોસઠ ઇન્દ્રોનાં ત્રણ કાલનાં સુખ ભેગાં કરીએ તો પણ તે પૌદ્‌ગલિક સુખ તો આ ધ્યાનના આનંદરૂપ સાગરની આગળ એક બિંદુ સમાન પણ લાગતું નથી, તેથી આત્મધ્યાતા, મનમાં સહજ નિત્ય સુખ પ્રાપ્ત કરવા સંકલ્પ કરે છે અને દેવલોકનાં સુખ પ્રાપ્ત કરવા જરા પણ ઇચ્છા કરતો નથી. પ્રથમ ધર્મની સામાન્યદશામાં દેવલોકનાં સુખ પ્રાપ્ત કરવા અભિલાષા રહેતી હતી તે અભિલાષા હવે આવી ઉત્તમ ધ્યાન દશામાં રહેતી નથી. બાહ્ય સુખની સર્વ પ્રકારની અભિલાષાઓ આવી સહજ સુખની દશાનો અનુભવ થતાં ટળે છે. આવી દશાનો ધ્યાની છ ખંડના ઉપરી કરતાં પણ અનંતગુણ ઉત્તમ છે. બાહ્યથી આવો ધ્યાન કરનાર પુરૂષ, શરીર વગેરેના ભેદથી સામાન્ય લાગે પણ અન્તરથી તે મહાન્ દેવતાઓને પણ પૂજ્ય છે એવો ભાસે છે. આવા ધ્યાની પુરૂષો બોલ્યાવિના પણ લાખો પુરૂષોને સારી અસર કરી ધર્મમાં જોડી શકે છે; તેઓ ખરેખરા વીતરાગના માર્ગે ચાલનારા સમજવા. શરીરના અમુક અમુક ભાગોમાં ધ્યાન ધરવાથી અમુક અમુક પ્રકારનું જ્ઞાન, આદિ શક્તિયો પ્રગટે છે.

" નાભિમાં ધ્યાન. "

નાભિચક્રમાં ધ્યાન ધરવાથી કાયવ્યૂહનું જ્ઞાન થાય છે. શરીરમાં અમુક અમુક નાડીઓ છે તે અમુક અમુક પ્રકારનું કાર્ય કરે છે તે જણાય છે, તેમજ મનમાં અનેક પ્રકારના વિકલ્પો અને સંકલ્પો પ્રગટે છે તેનો વિલય થાય છે. મનની સ્થિરતા વૃદ્ધિ પામે છે અને જ્ઞાનની વિવેકશક્તિ પ્રગટે છે. અન્ય મનુષ્યોના વિકલ્પો પણ જાણી શકાય છે, તેમજ તેથી જે જે વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રમાણે સર્વ થતું દેખવામાં આવે છે. સમાન વાયુની સ્થિરતા થાય છે અને તેથી અનેક ઉપદ્રવોની શાન્તિ થાય છે. જેમ જેમ

નાભિચક્રમાં ધ્યાનની વિશેષ સ્થિરતા થતી જાય છે તેમ તેમ સંયમની વૃદ્ધિ થાય છે અને તેથી આત્માનો પ્રકાશ ખીલે છે અને તેથી મગજ કાબુમાં રહે છે. અનેક પ્રકારનાં વિઘ્નો શમે છે. જે જે વિચારો કરવામાં આવે છે તેનું ફલ પણ આસન્નકાળમાં દેખાય છે. પોતાના પ્રતિ લોકોનું મન આકર્ષાય છે. હીપનોટિઝમ વગેરે ક્રિયાઓ તો સહેજે સિદ્ધ થાય છે. પોતાનું માનસિક વિચારબળ અન્યોના ઉપર સારી રીતે અસર કરે છે; મેસ્મેરિઝમ વગેરે ક્રિયાઓમાં પણ આથી સહેજે પ્રવેશ થાય છે.

कण्ठकूपमां ध्यानसंयम.

કંઠકૂપમાં ધ્યાન સંયમ કરવાથી ક્ષુધા અને તૃષા શમે છે. જેમ જેમ ત્યાં ધ્યાન સંયમ કરવામાં આવે છે તેમ તેમ ક્ષુધા તૃષાની ન્યૂનતા દિન-પ્રતિદિન ઉત્તરોત્તર થતી જાય છે, ધારણા ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણની એકત્ર સ્થિતિને પાતંજલ આદિ શાસ્ત્રકારો સંયમ કહે છે, તેમાં ધ્યાન પણ સંયમનો પેટા ભાગ છે. ધ્યાનના કથનથી વાચકોએ શરીરના દરેક પ્રદેશમાં ધારણા ધ્યાન અને સમાધિ એ ત્રણનું અવલંબન કરવું, એમ અમારો આશય છે. કંઠમાં સંયમ કરવાથી કંઠમાં રહેલી ગરમી વગેરે અનેક રોગોની શાન્તિ થાય છે. વૈખરીવાણીનો પણ કંઠથી સારી રીતે પ્રકાશ થાય છે. કંઠમાંથી જે જે શબ્દો બહાર નીકળે છે, તે શ્રોતાઓને સારી રીતે અસર કરે છે.

कूर्मनाडीमां संयमध्यान.

કંઠ કૂપની નીચે કૂર્મ નાડી છે તેમાં ધ્યાન સંયમ કરવાથી સ્થિરતાની વૃદ્ધિ થાય છે, મનમાં વારંવાર પ્રગટતી ચંચલતાનો વેગ શમે છે. જે જે કાર્યો કરાય છે તે પણ સ્થિરતાથી કરાય છે, આથી દરેક કાર્યો કરતાં ધૈર્યતા વધે છે અને અનેક વિક્ષેપો નડતાં મન ગભરાઈ જતું નથી. જે કંઈ બોલાય છે તે પણ સ્થિરતાથી બોલાય છે, જે કંઈ વિચારાય છે તે પણ સ્થિરતાથી વિચારાય છે અને તેથી પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કરવાનો વખત રહેતો નથી. કૂર્મ નાડીમાં જે આત્માના પ્રદેશોનો સંબંધ છે તે પ્રદેશોમાંથી જ વસ્તુતઃ સંયમના બળે સ્થિરતા પ્રગટી નીકળે છે. સદાકાળ તેમાં ધ્યાન ધરવાથી મેરૂપર્વતની પેઠે મનુષ્ય, સ્થિરતા ગુણવત બની શકે છે. કૂર્મ નાડીમાં ધ્યાન ધરનારો મહાયોગી ચંચળ પ્રાણીઓને પણ સંકલ્પ બળવડે સ્થિર કરી શકે છે. કૂર્મ નાડીમાં ધ્યાન સંયમ કરનારો મહાયોગી મનના સંકલ્પથી અન્યનું મન સ્થિર કરી શકે છે. અસ્થિરતાના પ્રદેશમાં પણ તે સ્થિરતાવાળો રહી શકે છે અને આવતા ભવમાં તે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતો પામતો સિદ્ધ બુદ્ધ પરમાત્મા થઈ શકે છે.

બ્રહ્મરન્ધ્રમાં સંયમધ્યાન.

બ્રહ્મરન્ધ્રમાં સંયમ ધ્યાન કરવાથી દિવ્યપુરુષો કે જે સિદ્ધ મહાત્માઓ છે તેઓનાં દર્શન થાય છે. મહાત્માઓનાં દર્શન કરવાથી ઘણું પાપોનો નાશ થાય છે. ધર્મદ્વારા વિશિષ્ટ વૃદ્ધિ થાય છે અને મહાત્માઓ તેને આગળ ચડાવે છે. આવી રીતે તે આગળ વધતો જાય છે અને પોતાનાથી પણ રહેલ એને પણ તે ચડાવે છે. મહાત્માઓના દર્શનથી અનેક પ્રકારની શક્તિઓ રહી જાય છે. મનની એકાગ્રતા થાય છે અને શરીર આરોગ્યવાળું રૂપ જ્ઞાન પણ ઐશ્વર્ય પ્રકને પ્રગટવું જાય છે. તેથી રીતે લોકોને નવા નવા અનુભવો દેખાય છે તેટલું વધે છે અને તેથી તે અહર્નિશ આગળ વધવા પ્રયત્ન કરે છે અને તે શુદ્ધ ધ્યાનનો ધ્યાતા થાય છે જગત્‌માં દરેક ઠેકાણે રહેલી સર્વ વસ્તુઓને અનુભવવાની-અવલોકનની શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે અને અને ઈશ્વરીય ધ્યાનથી સિદ્ધ પરમાત્મા થાય છે.

હૃદયમાં ધ્યાનસંયમ.

હૃદયમાં સંયમ કરવાથી પોતાના અને પરના મનના વિચારો જણાય છે. હૃદયની સાત્ત્વિકતાની વૃદ્ધિ થવે છે. હૃદયમાં થતા વિચારોની સાધનાનો અનુક્રમ ઉત્ક્રમ થાય છે. અન્યના હૃદયમાં રહેલા વિચારો જાણી શકાય છે. હૃદયની શુદ્ધિ થાય છે અને આત્માના ગુણોની અહર્નિશ વૃદ્ધિ થયા કરે છે. હૃદયમાં જે જે ગુણનો ભાસ થતો જાય છે તેની સત્તાની પ્રતીતિ થાય છે. વિકલ્પ અને સંકલ્પોના સમૂહને એકદમ અટકાવવાની કુંચીઓ પ્રાપ્ત થાય છે. સત્ત્વગુણની વૃદ્ધિ થતાં આત્માના આનન્દની પ્રતીતિ થાય છે. હૃદયમાં રહેલા તમોગુણ અને રજોગુણનો પ્રતિદિન ક્ષય થતો જાય છે, હૃદયની ઉચ્ચતા કરવાના ઉપાયોનો ભાસ થતો જાય છે. ધારણાજ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી જાય છે, રાગ અને દ્વેષાદિ વિકારોનો ઉપશમ અહર્નિશ શાન્ત થતો જાય છે. આત્માની ઉચ્ચતામાં વૃદ્ધિ થતાં અન્તે પરમપદ મળે છે.

મનોવર્ગણામાં સંયમધ્યાન.

મનોવર્ગણામાં સંયમ કરવાથી મનોવર્ગણાનો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે. મનોવર્ગણાની શક્તિનો અનુભવ મળે છે. મનોવર્ગણાદ્વારા થતા વિચાર સંબંધી અનેક પ્રકારનું જ્ઞાન થાય છે. મનોવર્ગણા (મનોદ્રવ્ય)ની સાથે આત્માનો જે સમ્બન્ધ છે તથા આત્મદ્રવ્યનો જે સમ્બન્ધ છે તેનું જ્ઞાન થાય છે. મનોવર્ગણા સમ્બન્ધી અનુક્રમ શો છે તેનો ભાસ થતો જાય છે. મનોવર્ગણામાં નિરોધ સંયમ કરવાથી મનઃપર્યવજ્ઞાન પ્રગટે છે. અન્ય જીવોના મનમાં જે

જે વિચારો ઉત્પન્ન થાય છે તે સર્વ જાણી શકાય છે. મનોવર્ગણાઓ કે જે આત્માના પ્રદેશોથી છૂટે છે તે જગત્માં અન્ય જીવોને કેવી અસર કરે છે તેનું પૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે. આત્માના શુદ્ધ અને અશુદ્ધ વિચારોથી મનોવર્ગણામાં (મનોદ્રવ્યમાં) શુદ્ધતા અને અશુદ્ધતા થતાં તે સ્વપરને કેવો લાભ અને અલાભ આપી શકે છે તેનું જ્ઞાન થાય છે. મનોવર્ગણાથી અન્ય જીવોને કેવી અસર થાય છે, તેનું જ્ઞાન થાય છે. સારા અને અશુભ વિચારોથી બનેલી મનોવર્ગણાથી આત્માના ગુણોને ઉપકાર અને આઘાત કેવી રીતનો થાય છે તેનું જ્ઞાન થાય છે, તેમજ આત્માના પ્રદેશોથી છૂટી થએલી મનોવર્ગણા કેટલા કાળસુધી જઘન્યથી તથા ઉત્કૃષ્ટથી વર્ગણારૂપે રહી અન્ય જીવોને અસર કરે છે તેનું જ્ઞાન થાય છે. વિજલીબળ કરતાં મનોવર્ગણાનું કેટલું વિશેષ બળ છે તેનું સૂક્ષ્મદૃષ્ટિથી જ્ઞાન થાય છે. ક્ષણે ક્ષણે સારા અને અશુભ વિચારો પ્રમાણે મનોવર્ગણામાં શુભતા અને અશુભતાનો ફેરફાર જણાય છે. મનોવર્ગણા (મનોદ્રવ્ય)માંથી કેટલાક સ્કંધો ખરે છે અને કેટલાક નવા આવે છે, તત્સંબન્ધી ક્ષણે ક્ષણે જે જે ફેરફારો થાય છે તે જણાય છે. ઇત્યાદિ મનોવર્ગણામાં સંયમધ્યાન કરવાથી જ્ઞાન થાય છે.

શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં સંયમ.

શ્રોત્રેન્દ્રિયમાં સંયમ કરવાથી, શ્રોત્રેન્દ્રિયજ્ઞાનનો ક્ષયોપશમ વૃદ્ધિ પામે છે અને તેથી દિવ્ય શબ્દનું શ્રવણ થાય છે. જે શબ્દો પૂર્વે ન સંભળાતા હોય તે પશ્ચાત્ સંભળાય છે. કર્ણના રોગોનો સતત સંયમથી નાશ થાય છે. કર્ણમાં આવેલા શબ્દોની તીવ્રતા અને મન્દતાનું જ્ઞાન થાય છે. શ્રોત્રેન્દ્રિયની શક્તિનો અનુભવ થાય છે. ઇત્યાદિ અનેક બાબતોની શક્તિયો ખીલે છે. શબ્દવર્ગણા પુદ્ગલદ્રવ્ય છે અને તેનો કાનમાં પ્રવેશ થાય છે, તત્સંબન્ધી વિશેષ અનુભવ મળે છે. શબ્દોનું ગમનાગમન કેવી ઝડપથી થાય છે તેની પ્રતીતિ થાય છે. ટેલીફોન તથા તારવિનાના ટેલીફોન કરતાં કાનમાં સંયમ કરવાથી વિશેષ ઝડપથી શબ્દોનું શ્રવણ થાય છે તેનો અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે. ઇત્યાદિ.

ચક્ષુમાં સંયમધ્યાન.

બન્ને ચક્ષુઓમાં સંયમધ્યાન કરવાથી દિવ્ય દર્શનશક્તિ ખીલે છે. ચક્ષુની દર્શનશક્તિનાં વિરોધી આવરણો ટળે છે. ચક્ષુના અનેક પ્રકારના રોગ પણ ટળે છે. સૂક્ષ્મવસ્તુઓ પણ દેખી શકાય છે. ચક્ષુમાં સંયમ કરનારો અન્ય મનુષ્યોના ઉપર દૃષ્ટિપાત કરે છે એટલામાંજ તેઓના ઉપર સારી અસર કરે છે અને તેઓને ધારે તો વશ પણ કરી શકે છે. ચક્ષુમાં સંયમ કરનારો દિવ્ય ચક્ષુને પ્રગટાવે છે અને સૂક્ષ્મ પદાર્થોને પણ દેખી તેના ગુણ

ભિન્નપણે ભાસે છે તે. સર્વનું મન વશ થવાથી વસ્તુને અન્યથા નથી દે-
ખે. ઇત્યાદિ.

ઘ્રાણેન્દ્રિયમાં સંયમધ્યાન.

ઘ્રાણેન્દ્રિયમાં સંયમધ્યાન કરવાથી અત્યંત વિશેષ જે જે પદાર્થો છે
તેનું સૂક્ષ્મ રીતે જ્ઞાન કરી શકે છે. ઘ્રાણેન્દ્રિયની શક્તિને વધુ તીવ્ર કરી
શકે છે. સુગંધ અને દુર્ગંધનું જ્ઞાન થાય છે, તેના પણ જ્ઞાન થાય છે. સુગંધી
અને દુર્ગંધી પુદ્ગલો છે, અને જેટલા અંતર ઉપર રહેલા હોય તેની રીતે
જાણી શકાય છે. ગંધના પુદ્ગલો, શુભાશુભ વિચારો
વિશેષ રૂપે રહેલું, ગંધના પુદ્ગલો સર્વ રીતે જ્ઞાન થાય
છે તે સર્વેનું સ્વરૂપ ભિન્નભિન્ન જ્ઞાન થાય છે.

રસનેન્દ્રિયમાં ધ્યાનસંયમ.

રસનેન્દ્રિયમાં (જીહ્વામાં) ધ્યાનસંયમ કરવાથી રસનું જ્ઞાન થાય છે.
રસના પુદ્ગલો છે. રસના પુદ્ગલોમાં કેટલા પ્રકાર થાય છે, તેનો અનુ-
ભવ થાય છે. રસનેન્દ્રિયસંબંધી ક્ષયોપશમ વૃદ્ધિ પામે છે. રસનાના વ્યા-
પાર વધુ કરી શકે છે. શુભ અને અશુભ રસોમાં કેવું કેવું જ્ઞાન
રસના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરે છે તેનું અનુભવજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. અશુભ
થાય છે. રસનાસંબંધી પ્રતિદિન ધ્યાનના બળથી વિશેષ પ્રકારે જ્ઞાન થવું
સહેલું થાય છે. રસનાસંબંધી ભિન્નભિન્નતા જે જે વિષયો છે તે સર્વેનું રહસ્ય
સારી રીતે જાણી શકાય છે.

સ્પર્શેન્દ્રિયમાં ધ્યાનસંયમ.

ત્વચામાં ધ્યાનસંયમ કરવાથી, સ્પર્શના આઠ પ્રકારના ભેદો વગેરેનું
સારી રીતે જ્ઞાન થાય છે. ત્વચાસંબંધી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે. સ્પર્શના
પુદ્ગલોનું રૂપ, ભેદ, ક્રમ અને તેનાથી સારી રીતે જ્ઞાન થાય છે. સ્પર્શના
પુદ્ગલો. કેવું કેવું જે પ્રકાર પરિણમનથી થયા કરે છે તેનું
સ્પષ્ટ જ્ઞાન થાય છે. સ્પર્શના પુદ્ગલોમાં સ્પર્શની ઉત્પત્તિ થવાનું અનુ-
ભવ થાય છે. શુભ અને અશુભ સ્પર્શની અપેક્ષાએ અધિકારને
જુદી જુદી હોય છે તે જાણવા લાયક છે. સ્પર્શના પુદ્ગલોમાં વિવિધ
ભાવ અને ક્રમ રહ્યું છે તેનો અનુભવ આવે છે. અનંતમાં સ્પર્શના
પુદ્ગલો જે જે વસ્તુઓ, જેવા જેવા રૂપે રહેલી છે તેનું તેવા પ્રકારે જ્ઞાન
થાય છે. ઇત્યાદિ.

कायबलमां ध्यानसंयम.

કાયબલમાં ધ્યાનસંયમ કરવાથી કાયાનું બળ અતી વૃદ્ધિ પામે છે. કાયામાં વિશેષ બળનો આરોપ કરી સંયમ કરવાથી કાયાની સ્ફૂર્તિ તથા કાયાનું બળ વૃદ્ધિ પામે છે, કાયામાં રહેલા રોગોનો નાશ થાય છે. જે મલ્લો કસરત કરી કાયાનું બળ વધારે છે તેમાં પણ તેઓ અમારા લખવા પ્રમાણે સંયમનો આશ્રય લે છે. કારણ કે મલ્લોની ચિત્તવૃત્તિ તો વારંવાર ખાતાં, પીતાં, બોલતાં અને ચાલતાં પણ કાયાના બળમાં રહે છે, તેથી સહેજે તેઓ કાયબળનો સંયમ કરી કાયબળમાં અમુક વખત પર્યંત વધારો કરે છે. કાયબળમાં ચિત્તવૃત્તિની સ્થિરતાપૂર્વક ધ્યાન ધરવાથી કાયાના બળમાં વધારો થયા કરે છે. કાયામાં જેનું બળ ઇચ્છવું હોય તેનો સંયમ કલાકોના કલાકો પર્યંત કર્યા કરવો, એમ રાત્રીદિવસ સતત અભ્યાસથી કાયાનું બળ વૃદ્ધિ પામવાના સંયોગો પણ મળી શકે છે. પૂર્વભવમાં જેણે આ પ્રમાણે સંયમ સેવ્યો હોય છે તે આ ભવમાં પણ કાયાના બળને પ્રાપ્ત કરે છે અને મલ્લ તરીકે વા અન્ય નામથી, પણ જગત્માં કાયાથી બળવાન્ ગણાય છે. ઇત્યાદિ.

वाणीबलमां संयम.

વાણીબળમાં ધ્યાનસંયમ કરવાથી વાણીનું બળ ખીલે છે અને વાણીદ્વારા બોલાતા શબ્દો ઉપર કાબુ મૂકી શકાય છે. વાણીબળમાં સંયમ કરનાર પોતાની વાણીથી હજારો વા લાખો મનુષ્યોને અસર કરી પોતાના વશમાં લેઈ શકે છે. વાણીમાં એક જાતનો ચમત્કાર પ્રગટે છે. વાણીબળમાં સંયમ કરવાથી વિજળીના કરતાં પણ વિશેષ અસર અન્યોને થાય છે. વાણીબળમાં સંયમ કરવાથી પ્રતિદિન વાણીનું વલણ બદલાતુ જાય છે અને જે શબ્દોમાં જેટલું માહાત્મ્ય હોય છે તે જાણી શકાય છે. વાણીના ભેદોનું જ્ઞાન, પ્રતિદિન થયા કરે છે. વાણીબળ સંયમથી ભવિષ્યભવમાં વાણીની ઘણી શક્તિયો ખીલે છે; વાક્સંયમીની વાણી સાંભળવા લોકો આતુર રહ્યા કરે છે, તેમની વાણી જેવી અસર કરવા ધારે તેવી થઈ શકે છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી અમુક વાણીમાં અમુક લાભ છે તે જણાઈ આવે છે. વાણીસંબન્ધી અનેક પ્રકારનું વિશેષ વિશેષ પ્રકારે જ્ઞાન ખીલ્યા કરે છે. ઇત્યાદિ.

मनोबल संयम.

મનોબળમાં સંયમ કરવાથી મનોબળ વૃદ્ધિ પામે છે. મનની નિર્બલતા નાશ પામે છે. મનોબળથી જે જે વિચારો કરવામાં આવે છે તેનું પોતાના ઉપર અને અન્યના ઉપર અપેક્ષાએ સારી રીતે અસર થાય છે. મનમાં જે જે વિચારો કરવામાં આવે છે તે ક્ષણમાં ફરી જતા નથી મનો-

બળથી ધૈર્યતા તથા સાહસિકપણું ખીલી શકે છે. મનોબળમાં સંયમ કરનાર અન્ય મનુષ્યોને પોતાના વિચારવાળા કરી શકે છે. મેસ્મેરિઝમ અને હિપ્નોટીઝમ જેવી શક્તિયો તો સહેજે પ્રગટાવી શકે છે. મનોબળમાં સંયમ કરનાર વાણી અને શરીરપર કાબુ મેળવી શકે છે. અર્થાત્ તે વાણી અને કાયાના વ્યાપારને પોતાની ધારણા પ્રમાણે પ્રવર્તાવે છે. મનોબળ સંયમ કરવાથી અનેક પ્રકારના મન્ત્રો સારી રીતે સાધી શકાય છે, તેમજ જે કાર્યમાં ચિત્ત લગાડ્યું હોય છે તે કાર્યની ત્વરિત સિદ્ધિ થાય છે. મનોબળની સહાયથી આત્માની પરમાત્મદશા થાય છે. દરેક કાર્ય કરતાં હિમ્મત રહે છે અને સંકલ્પબળની સિદ્ધિ થાય છે. ભય વગેરેના ગભરાટથી મન સંકટ-અવસરમાં ભગી જતું નથી. મનોબળમાં સંયમ કરનાર યોગી ધારે તે કરી શકે છે. ઇત્યાદિ.

" મસ્તકમાં સંયમ. "

મસ્તકમાં સંયમ કરવાથી મગજના જ્ઞાનતંતુઓની પુષ્ટિ થાય છે અને તર્કશક્તિ સારી રીતે ખીલે છે અને વિવેકશક્તિ પ્રગટ થાય છે. વિકલ્પ-સંકલ્પોની સ્થિરતા થાય છે. દરેક વસ્તુઓ સમ્બન્ધી વિશેષ નિર્ણય કરાવનાર બુદ્ધિબળ પ્રગટી નીકળે છે. ધ્યાન અને સમાધિનું બળ વૃદ્ધિ પામે છે. ઇત્યાદિ.

શરીરના જે ભાગમાં સંયમ કરવો હોય ત્યાં થઈ શકે છે અને તેથી ભિન્ન ભિન્ન શક્તિયો ખીલે છે તેનું વિશેષ વિસ્તારના ભયથી અત્ર વર્ણન કરવામાં આવ્યું નથી. શરીરપ્રદેશમાં ભિન્ન ભિન્ન અવયવોમાં સંયમ કરવાની ઇચ્છાવાળાઓએ ગુરૂગમથી સર્વ સમજી લેવું.

" પદસ્થધ્યાનના વિચાર. "

અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ આદિપદ તથા નવપદ વગેરે દ્વારા સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ માટે જે ધ્યાન કરાય છે તેને પદસ્થ ધ્યાન કહે છે. પદસ્થ ધ્યાન કરનારાઓ અનેક પ્રકારની લબ્ધિઓને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. નમસ્કાર મંત્ર વગેરેનું ધ્યાન ધરતાં કર્મનો નાશ થાય છે. જગતમાં પદસ્થ ધ્યાનના બળથી સર્વ ઇષ્ટ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ થાય છે. કલ્પવૃક્ષ અને ચિન્તામણિ રત્નના કરતાં પદસ્થ ધ્યાનની અત્યંત શક્તિ છે. પદસ્થ ધ્યાનના બળથી શુદ્ધ ધ્યાનમાં પ્રવેશ થાય છે અને પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત થાય છે. નમસ્કારમંત્ર, વર્ધમાનવિદ્યા, સૂરિમંત્ર, ઋષિમંડલમૂલમંત્ર અને ચિન્તામણિમંત્ર, વગેરેનો પદસ્થ ધ્યાનમાં સમાવેશ થાય છે. મન્ત્રોનું ધ્યાન કેવી રીતે કરવું તે વિષયને અત્ર લખવામાં આવ્યો નથી, કારણ કે તે વિષયનું જ્ઞાન ગુરૂમુખથી લેવું એમાં વિશેષ હિત સમાયું છે. શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યે યોગ-

શાસ્ત્રોમાં ॐअरिहंत सिद्धसयोगीकेवलीस्वाहा વગેરે મન્ત્રો દેખાડ્યા છે તે વાંચવામાં આવે છે, તો પણ ગુરૂગમવિના તો ચાલવું નથી, માટે ગુરૂગમથી તેનું સ્વરૂપ સમજી લેવું. મન્ત્રોના જે જે કલ્પો પૂર્વાચાર્યોએ લખેલા છે તે અત્ર દાખલ કરતાં ગ્રન્થગૌરવ વધી જાય અને ગુરૂગમ તો લેવીજ પડે તેથી ગુરૂમુખથી તેનું સ્વરૂપ સમજવું.

નાભિકમળમાં સોળ પાંખડીનું કમળ ચિંતવી તેમાં अ થી તે अः પર્યંત શોલ સ્વરોને સ્થાપન કરવા અને તેનું અનુક્રમે ધ્યાન ધરવું.

હૃદય કમળમાં ચોવીસ પાંખડીવાળું કમળ ચિંતવી તેમાં क થી તે म પર્યંત અક્ષરો અનુક્રમે કમલ પાંખડીઓમાં સ્થાપન કરવા અને म ને કર્ણિકામાં સ્થાપન કરવો.

મુખમાં આઠ પાંખડીવાળા કમલની કલ્પના કરવી, જેમાં બાકીના य થી તે ह પર્યંત અક્ષરોનું અનુક્રમે ધ્યાન ધરવું.

આ પ્રમાણે અક્ષરોનું ધ્યાન કરતો છતો, યોગી ચિત્તની ચંચળતા વારે છે અને શ્રુતજ્ઞાનનો પારગામી થાય છે. પૂર્વે કહ્યા એ વર્ણોને વિધિપૂર્વક ધ્યાન કરનાર યોગી નિમિત્ત જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરી શકે છે; અમુક વખતે અમુક થશે ઇત્યાદિ સર્વ બાબતોને જાણી શકે છે. ઘણા કાળપર્યંત એકાગ્રચિત્તથી ધ્યાન ધરવાથી અનેક સિદ્ધિયોની પ્રાપ્તિ થાય છે.

अर्हमन्त्रનું ધ્યાન.

મનને એકાગ્ર કરી યોગી अर्हमंत्रનું ધ્યાન ધરતો છતો યાવત્ મોક્ષની પદવી પામે છે, अर्हमंत्र સમાન કોઈ મંત્ર નથી, अर्हमन्त्रનું એવી રીતે ધ્યાન ધરવું કે મનમાં તેનું જ સ્વરૂપ રમી રહે, તે વખતે અન્ય પદાર્થનું સ્મરણ ન થાય, તેમજ હોઠ પણ હાલે નહિ, अर्हं અક્ષર ઉપરથી अनक्षरता પમાય તેવી રીતે ધ્યાન ધરવું.

ॐકારનું ધ્યાન.

હૃદયકમળસ્થિત સંપૂર્ણ શબ્દ, બ્રહ્મબીજભૂત સ્વર, તથા વ્યંજન સહિત પંચપરમેષ્ઠિપદ વાચક, તેમજ ચંદ્રકલામાંથી ઝરતા અમૃતના રસે કરી ભિંજાતા, મહામન્ત્ર ૐકારનું કુંભક પ્રાણાયામપૂર્વક ધ્યાન ધરવું. પચપરમેષ્ઠિનો વાચક ૐકાર શબ્દ છે, ૐકારમાં અપૂર્વશક્તિ છે. ૐકારમાં સર્વ મંત્રનો સમાવેશ થાય છે. અપૂર્વ ૐકાર મન્ત્રનું જે યોગિયો ધ્યાન ધરે છે તેઓ મનરૂપ મર્કટને વશ કરી પરમશાન્તિને પામે છે. ૐકારવાચ્ય સ્વરૂપાર્થને ધ્યેયરૂપે સ્વીકારીને તેમાં ચિત્તની એકાગ્રતા કરતાં વિકલ્પ સંકલ્પોનો નાશ થાય છે. ૐકારનું ધ્યાન ધરતાં રજોગુણ અને તમોગુણ નાશ થાય

છે અને સત્વગુણ યથાશક્તિ પ્રયત્નથી ખીલે છે, તે વખતે મનમાં આનન્દની ઊર્મીઓ અપૂર્વ સમતારસ અનુભવાય છે. વાણી ઉપર ઓંકારનું ઘણા કાળ પર્યંત ધ્યાન ધરવાથી વચનની સિદ્ધિ થાય છે. ઓંકાર જેવી જગતમાં અમૂલ્ય વસ્તુ કોઈ જણાતી નથી. વિશેષ શું ! ઓંકારનું પરિપૂર્ણ સ્વરૂપ સમજાય છે, ત્યારે પદસ્થ ધ્યાન કરનાર યોગિયોને અપૂર્વ ખુબીઓ હસ્તગત થાય છે.

મહામંત્રનું ધ્યાન.

ૐ હ્રીં ૐ અર્હ નમઃ આ મહાન્ ચમત્કારીક મન્ત્ર ભણતાં અનેક શક્તિઓનું સ્થાન યોગી બને છે.

અનેક પ્રકારનું પદસ્થધ્યાન છે, તેનો પાર કેવલીભગવાન્ પામે છે. અનેક શાસ્ત્રોમાં અનેક રીતિએ પદસ્થધ્યાન કરવાની યુક્તિઓ બતાવી છે. પદસ્થધ્યાનના આલંબનથી આત્માના સ્વરૂપમાં ઉતરવું. પદસ્થધ્યાનની પેલીપાર જવામાટે પદસ્થધ્યાનનું અવલંબન કરવું જોઇએ. જેની જેવી વૃત્તિ હોય છે તેને તેવું ફળ, પદસ્થધ્યાનથી પ્રાપ્ત થાય છે.

रूपस्थध्यानना विचार.

સમવસરણમાં બેઠેલા તીર્થંકરનું સ્વરૂપ ચિન્તવવું, તે આદિને રૂપસ્થધ્યાન કહે છે. ભગવાનની પ્રતિમા આગળ વિનયપૂર્વક બેસી એકાગ્રચિત્તથી ભગવાનના ગુણોનું સ્મરણ કરવું અને તેવા સદ્ગુણો કે જે પોતાના આત્મામાં આચ્છાદિત રહ્યા છે, તેને પ્રગટ કરવા ધ્યાન ધરવું. આઠ કર્મ રૂપી છે અને તેના સમ્બન્ધમાં પોતાનો આત્મા, અનાદિકાળથી રહ્યો છે. રૂપમાં રહેલો એવો મારો આત્મા વસ્તુતઃ રૂપથી ન્યારો છે. સિદ્ધના સમાન અનંતગુણમય છે, ઇત્યાદિ જે ભાવના ભાવવી તેને રૂપસ્થધ્યાન કહે છે. રૂપમાં રહેલો હું છું પણ રૂપથી ન્યારો છું. મારો આત્મા, ગુણોવડે સત્તાથી પંચપરમેષ્ઠિરૂપ છે. સર્વ ગુણોને પ્રગટ કરવા માટે મ્હારો ઉદ્યમ છે. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર ગુણોવડે મ્હારો આત્મા શોભાયમાન છે. ઇત્યાદિ વિચારો રૂપસ્થધ્યાનમાં કરવા.

रूपस्थध्याननुं फळ.

રૂપસ્થધ્યાનવડે આત્મા પરમાત્મદશાને ભોગવે છે. આત્મામાંજ પરમાત્મદશા રહી છે, પણ ધ્યાનવિના તે પ્રગટતી નથી. રૂપસ્થધ્યાનવડે વિકલ્પસંકલ્પવાળી ચિત્તદશાનો નિરોધ થાય છે, અનેક પ્રકારના મોહના ઉછાળાઓ સ્વયમેવ શાંત પડી જાય છે. રૂપસ્થધ્યાનથી અનેક શક્તિયો પ્રગટે છે અને મનની નિર્મલતા સહેજે થાય છે.

रूपातीत ध्यानविचार.

આકારરહિત જ્ઞાનાનન્દ સ્વરૂપ નિરઞ્જન સિદ્ધ પરમાત્માનું વા સત્તાથી સિદ્ધસમાન એવા પોતાના આત્માનું જે ધ્યાન કરાય છે તેને રૂપાતીત ધ્યાન કહે છે.

યોગી આઠ કર્મ આદિ, રૂપી પદાર્થોથી રહિત શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો વિચાર કરે છે, ત્યારે યોગિનો આત્મા પરમશુદ્ધ દશાને પ્રાપ્ત કરે છે. જેમ જેમ રૂપાતીત ધ્યાનની વૃદ્ધિ થતી જાય છે, તેમ તેમ વર્ણાદિ વિશિષ્ટરૂપી પદાર્થોમાં થતું અહં અને મમત્વ વિલય પામે છે અને બાહ્યમાં હું તુંની કલ્પનાનું જોર ક્ષય પામે છે. જેમ મીઠાની પૂતળી સમુદ્રમાં ઓગળી જાય છે અને પોતાના રૂપનો ત્યાગ કરે છે, તેવીજ રીતે મનની ચંચળતાનો રૂપાતીત ધ્યાન ધરતાં નાશ થાય છે. નિશ્ચયથી નિરાકાર એવો પોતાનો આત્મા છે. પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરતો છતો પોતે આત્મા, શુદ્ધરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. શુદ્ધ નિરઞ્જન નિરાકાર એવું આત્માનું સ્વરૂપ ત્રણ કાલમાં બદલાતું નથી.

રૂપાતીત ધ્યાન કરનાર યોગી દુનિયાની જંજાળથી મુક્ત થાય છે અને પોતાના સહજ આનન્દને પ્રાપ્ત કરે છે. રૂપાતીત ધ્યાનમાં સ્થિર થએલ યોગી બાહ્યદશાના નામ અને શરીરના આકાર તથા હર્ષ શોકને ભૂલી જાય છે, અર્થાત્ તેમાં તેને જરામાત્ર પણ અહં અને મમત્વ ઉત્પન્ન થતું નથી.

દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયના લક્ષણપૂર્વક જે યોગિયો આત્માનું સ્વરૂપ વિચારે છે, તે રૂપાતીત ધ્યાનમાં પ્રવેશ કરે છે. યોગિયો જડ પદાર્થોમાં ઉપયોગ રાખતા નથી અને એક પોતાના આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાંજ ઉપયોગ રાખે છે, તેથી તે રૂપાતીત ધ્યાન કે જેને શુક્લ ધ્યાન કહે છે, તેને પ્રાપ્ત કરી સિદ્ધ સુખની વાનગીનો અનુભવ કરે છે. પોતાના આત્માનુંજ મન આલંબન કરીને રહે અને શુદ્ધોપયોગમાં સ્થિર થાય અને જડ તથા ચેતન સમપણે ભાસે તેને સમરસીભાવ કહે છે. એવા સમરસીભાવને યોગી રૂપાતીત ધ્યાનથી પામે છે; આત્માનું પરમાત્માની સાથે ધ્યાનમાં ઐક્ય થાય છે, તેને પણ શાસ્ત્રાધારે સમરસીભાવ કહેવામાં આવે છે.

रूपातीत ध्यानमां प्रवेश करवानो विधि.

પ્રથમ પિંડસ્થ, પદસ્થ અને રૂપાતીત ધ્યાન કરવું. પિંડસ્થાદિક ધ્યાન કરતાં કરતાં સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મ આત્મા ઉપર, ધ્યાન કરતાં કરતાં જવું, આત્માના ગુણપર્યાયોની શુદ્ધતા ચિંતવવી. આત્માના શુદ્ધ ગુણોમાં લીનતા કરવી. બહિર્માં મનને જવા દેવું નહિ. આત્માનો ઉપયોગ એકજ ઠેકાણે રાખવો, એમ કરવાથી રૂપાતીત નિરાલમ્બન ધ્યાનમાં પ્રવેશ થશે અને અહર્નિશ તેનો સતત અભ્યાસ કરવાથી રૂપાતીત ધ્યાનમાં સ્થિરતા થશે. સ્થૂલ-

થી ઉતરતાં ઉતરતાં ઠેઠ સૂક્ષ્મમાં જવું. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ આત્માના પ્રદેશનો વિચાર કરવો.

रूपातीत ध्यान करनारे शुं करवुं जोइए.

રૂપાતીત ધ્યાનના જિજ્ઞાસુએ દ્રવ્યાનુયોગનું સારી રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું. તેમજ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રોનું સારી રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું, જડ અને ચેતનના સિદ્ધાન્તો સારી રીતે અભ્યાસ કરવો, મનુષ્ય સહવાસથી દૂર રહેવું, ઉપાધિથી અળગા રહેવું, આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કરવા સદાકાળ આત્માના વિચારોમાં લીન થઈ જવું. શરીરની આરોગ્યતા સાચવવી, રૂપાદિકના આલંબનવિના આત્માનું ધ્યાન ધરવા અભ્યાસ કરવો, બાહ્યરૂપી જડ પદાર્થોમાંથી અહંત્વનો અધ્યાસ દૂર કરવો, વૈરાગ્યભાવનાથી આત્માને ભાવી, પરિગ્રહની મમતાનો ત્યાગ કરવો, બાહ્યમાં મનને ભટકવા દેવું નહિ, સદાકાળ મનને અન્તરમાં લગાડવું અને શુદ્ધ ધ્યાનનું જેમાં વર્ણન હોય એવા ગ્રન્થોને પ્રેમથી, બહુ માનથી વાંચવા. ઇત્યાદિ ઉપાયોથી આ કાળમાં રૂપાતીત ધ્યાનનો કિંચિત્ ભાસ થાય છે.

रूपातीत ध्याननी उत्तमता.

પિંડસ્થ, પદસ્થ અને રૂપસ્થ ધ્યાન કરતાં રૂપાતીત ધ્યાનની અનન્તગણી ઉત્તમતા છે. રૂપાતીત ધ્યાનના એક અંશને પણ અન્ય ધ્યાનો પહોંચી શકતાં નથી. શુક્લધ્યાનમાં રૂપાતીત ધ્યાનનો સમાવેશ થાય છે. રૂપાતીત ધ્યાન ધરનાર યોગી અન્તર્મુહૂર્તમાં કેવલ જ્ઞાન અને કેવલ દર્શનને પ્રાપ્ત કરે છે. રૂપાતીત ધ્યાન ધરનાર યોગી કર્મ લાકડાંને બાળી ભસ્મ કરે છે અને તે ત્રણ કાલનો જ્ઞાતા બને છે; અનન્ત શક્તિને પ્રગટાવે છે. રૂપાતીત ધ્યાનનો અંશ પણ સિદ્ધના સુખની વાનગીને આપે છે, ત્યારે સમ્પૂર્ણ ધ્યાનનું તો શું કહેવું!

रूपातीत ध्यानथी मोक्षपद मळे छे.

યોગી એક સ્થિર ઉપયોગથી રૂપાતીત આત્માના સ્વરૂપમાં જેમ જેમ ઉંડે ઉતરતો જાય છે, તેમ તેમ તે આત્માનો નવીન અનુભવ મેળવતો જાય છે અને રાગદ્વેષની વૃત્તિનો સમ્પૂર્ણપણે નાશ કરે છે. અન્ય ધ્યાનો ઘણાં છે પણ રૂપાતીત ધ્યાન કર્યા વિના મુક્તિ મળતી નથી. અનન્તજીવો મુક્તિ પામ્યા અને પામશે તે સર્વ રૂપાતીત ધ્યાનનો પ્રભાવ જાણવો. રૂપાતીત ધ્યાન એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ ચારિત્ર છે, તેનાથી મોક્ષપદ સત્વર મળે છે.

ध्यानना मुख्य भेदो.

આર્તધ્યાન, રૌદ્રધ્યાન, ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન એમ ધ્યાનના ચાર ભેદો છે. આ ચાર ધ્યાનનું વિશેષ સ્વરૂપ **ज्ञानार्णव ध्यानविचार, योगशा-**સ્ત્ર વગેરે ગ્રન્થોમાં છે, માટે અત્ર તેનું વર્ણન કર્યું નથી.

ધ્યાન કરનારને સૂચના.

ધ્યાનના જિજ્ઞાસુઓએ અનુભવી સદ્‌ગુરૂઓની સેવા કરવી અને ધ્યાન સંબંધી અનેક પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરવો. આત્મતત્ત્વના જિજ્ઞાસુ થઈ સત્ય વિવેકને ધારણ કરવો. ધ્યાનક્રિયારૂપ ચારિત્રને ધારણ કરવું. અન્તરથી ન્યારા રહી બહિર્‌નું કર્તવ્ય કાર્ય કરવું.

(૮) "સમાધિસ્વરૂપ."

કેવલ જ્ઞાન અને કેવલ દર્શન પામી જે સિદ્ધ શુદ્ધ પરમાત્માઓ થયા છે, તેઓ સમયે સમયે અનન્ત સુખ ભોગવે છે. તેઓ જન્મ જરા અને મરણની ઉપાધિથી ન્યારા હોય છે, સર્વ કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થએલી સ્થિતિને સમાધિ કહેવામાં આવે છે.

સકલ કર્મના ક્ષયથી પરિપૂર્ણ સ્થિતિરૂપ સમાધિને પરિપૂર્ણ ઉત્તમ સમાધિ કહે છે. સયોગીકેવલીને ઘાતી કર્મના ક્ષય થકી ઉત્પન્ન થએલી સમાધિ છે. તરતમ યોગે સમાધિના ઘણા ભેદ પડે છે.

સમાધિના બે ભેદ.

સહજસમાધિ અને હઠ સમાધિ એમ સમાધિના બે ભેદ જાણવા. સહજસમાધિના પણ ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષાયિક એ ત્રણ ભાવની અપેક્ષાએ ત્રણ ભેદ પડે છે. ઉપશમાદિ ભાવના ભેદોનું અસ્મદીય અન્ય ગ્રંથોમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, તેથી અત્ર તેનું વર્ણન કર્યું નથી. જે જે અંશે ચારિત્ર મોહનીય રાગદ્વેષાદિ પ્રકૃતિયોનો ઉપશમ, વા ક્ષયોપશમ વા ક્ષય થાય છે, તે તે અંશે સમાધિગુણ ખીલે છે. બાહ્યદશામાંજ રાગ અને દ્વેષ હોય છે. જેઓની અન્તરદૃષ્ટિ ખીલી હોય છે તેઓને મનની સ્થિરતા થાય છે અને તેથી તેઓ શુદ્ધ સમાધિને પ્રાપ્ત કરે છે.

ધ્યાન કરવાથી મન, રાગ દ્વેષથી રહિત થાય છે અને તેથી તે સમાધિપણાને પામે છે. મનની નિર્વિકલ્પદશાને સમાધિ કહેવામાં આવેછે. ધ્યાનથી નિર્વિકલ્પ દશારૂપ સમાધિગુણરૂપ ફળ મળે છે. આત્મા બાહ્યદશાથી પરાઙ્મુખ થઈને પોતાના સ્વરૂપમાં જેટલો કાળ સ્થિર રહે છે, તેટલા કાળની સમાધિ કહેવામાં આવે છે. આત્મામાં મન લીન થઈ જાય છે તે વખતે રાગ દ્વેષના અભાવથી સમાધિગુણ પ્રગટે છે અને ખરા સુખનો ભોગ થાય છે. સમાધિથી અજ, અખંડ, નિરાબાધ, નિરઞ્જન, નિરાકાર, પરમ, પરમેશ્વર, અરૂપી, ચૈતન્ય સ્વરૂપનો અનુભવ–સાક્ષાત્કાર થાય છે. અનુભવ સાક્ષાત્કાર થયા પછી સાલંબન ધ્યાન કરતાં નિરાલંબન ધ્યાનમાં વિશેષતઃ લક્ષ્ય લાગે છે અને આત્માની સહજ દશાએ આત્માનું પરિણમન થતું જાય છે. પરસ્વભાવમાંથી રમણતા છૂટે છે અને સ્વસ્વભાવમાં રમણતાની

ધ્યેય બને છે. યોગમાર્ગના મનની જે નિરાલંબન ધ્યાનનો ક્રમ ઘટતો નથી
મના અવલંબનવિના આત્માની અનાદિ અશુદ્ધસ્થિતિમાં ચિત્તની ચપલતાના
કરવી દુર્નિવાર્ય બની જાય છે. બાહ્ય શરીર નામ રૂપ વગેરે દુનિયા એવા
લોકોને એમ જેમ કહે છે, તોપણ અરે નિરાલંબને જેમ તે બન્નેને આનંદ
કામ હોતું નથી તેમ તેને આત્માની અરાધના થતી જોઈ અસર થતી નથી.
આનંદ એવા રૂપાતીત ધ્યાનીને આત્માની કઈ પણ શુભાશુભ અસર થતી
નથી, કારણ કે તે બન્નેને તેવું મન, આત્માના શુદ્ધસ્વરૂપમાં લાગેલું હોય
છે. અન્તર શુદ્ધમ મન હોય છે ત્યારે શરીર, તથા અમુક મારૂં નામ,
અમુક કુલ, અમુક ગચ્છ, અમુક વંશ, અમુક પરિવાર વગેરેમાં મનની
એકતા રહેતી નથી અને તેવી તેવા બાહ્ય ભાવમાં કલ્પાએલી અહંતા
ટળી જાય છે. અન્તરમાં વિદેહ રમણતા તેટલીજ બાહ્ય રમણતાનો ત્યાગ
રહે છે.

રૂપાતીત ધ્યાન ધરનારની દશા.

રૂપાતીત ધ્યાન કરનારને જગતના જડ પદાર્થોમાં અહં મમત્વની કલ્પ-
ના રહેતી નથી. તે જેવો બહાર, દેખાય છે તેવો અન્તરથી હોતો નથી અને
પરાધીન બને છે. બાહ્ય શરીર ક્રિયાઓ કરે છે તોપણ તે આસક્તિ
હોવાથી તેમાં લેપાતો નથી. બાહ્ય સુખની લાલચોથી તે મુઝાતો નથી.
શરીર વાણી અને મનનો તે ઉપરી બને છે. મનને તે પોતાના કબજે રાખી
શકે છે, પણ મનના કબજામાં તે વર્તતો નથી. રૂપી વસ્તુના આલંબનવિના
અરૂપી શુદ્ધ ચિંતવન કરી તેમાં સાક્ષીભાવથી રહે છે અને અન્તરની મસ્તાન
દશાના સહજ આનંદને પામે છે. યોગી ઉપયોગી સૂક્ષ્મતાને ધારણ
કરતો કરતો એવો તો અન્તરમાં ઉતરી જાય છે કે તે બન્નેને ધ્યાતા, ધ્યેય
અને ધ્યાનના ભેદને પામે છે. અર્થાત્ તે બન્નેને તેને ધ્યાતા ધ્યેય અને
ધ્યાન એ ત્રણની ભિન્નતાનો અનુભવ થતો નથી. એવી ક્ષયોપશમ ભાવમાં
રૂપાતીત ધ્યાનની દશાને યોગી ધારણ કરી શકે છે. ક્ષપક શ્રેણિ માંડનાર
યોગીઓ તો રૂપાતીત ધ્યાનથી આગળ વધતા જાય છે, પણ પાછા પડતા
નથી. ઉપશમ શ્રેણિનો યોગી પાછો પડે છે, પણ પાછો પડીને ક્રમે તે
કાલે પણ ઉપર ચઢી પૂર્ણ સમાધિ દશાને પામ્યા વિના રહેતો નથી. ઉપ-
શમ યોગી તે તે કાળમાં ઉપશમ સમાધિમાં રહીને સહજ સુખને પામે
છે. ક્ષાયિક ભાવે સમાધિ પામનાર યોગી તેરમા ગુણસ્થાનકથી કદી પાછો
પડતો નથી. સહજ યોગી તે તે ગુણોને પ્રાપ્ત કરી આનન્દમાં મગ્ન રહે છે.
રૂપાતીત ધ્યાનમાંથી પુનઃ સાલંબન ધ્યાનમાં આવતાં છતાં પણ રૂપાતીત ધ્યાનની
ખુમારી ભૂલાતી નથી. મિષ્ટાન્ન જમ્યા બાદ જેમ લુખા ભોજનપર રૂચિ રહેતી
નથી, પણ મિષ્ટાન્નના અભાવે લુખું અન્ન ખવાય છે, તેમ રૂપાતીત ધ્યાનરૂપ મિષ્ટા-

મનું જમણ જમ્યાબાદ સાલંબન ધ્યાનનું જમણ નિરસ જેવું લાગે છે. રૂપાતીત ધ્યાનના વિરહે સાલંબન ધ્યાન ધ્યાઇ શકાય છે. રૂપાતીતમાંથી સાલંબનમાં આવતાં પાછું રૂપાતીત ધ્યાનમાં પ્રવેશવાની રૂચિ થાય છે અને તેમાં પ્રવેશ કરી શકાય છે; જો કે આ ઠેકાણે રૂપાતીત અને સાલંબન ધ્યાનની વ્યાખ્યા લખેલી છે તે પ્રસંગોપાત્ત પ્રસ્તુતઃ વિષયને મૂકીને તે તે જાતની સમાધિ તે તે ધ્યાનથી થાય છે એમ જણાવવામાટે અત્ર પૂર્વાલોચનાનો સંબંધ જણાવ્યો છે. સાલંબનવડે ધ્યાતા ધ્યેય અને ધ્યાનની ઐક્યતા થતાં સાલંબન સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે, તેમજ નિરાલંબનમાં ધ્યાતા ધ્યેય અને ધ્યાનની ઐક્યતારૂપ સમાધિને યોગી પ્રાપ્ત કરે છે, તેથી સહજ યોગમાં સાલંબન અને નિરાલંબન એ બે પ્રકારની સમાધિ કહેવાય છે. સાલંબન સમાધિયોગી નિરાલંબન રૂપાતીત સમાધિ દશાને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. સાલંબન સમાધિના આલંબનના ભેદ અનેક પ્રકારના ભેદો પડે છે, તે આલંબનરૂપ કારણથી સમાધિરૂપ કાર્યમાં ઉપચારની અપેક્ષાએ સમજવું, વસ્તુતઃ સાલંબનસમાધિ જે વખતે હોય છે તે વખતે ધ્યાતા ધ્યેય અને ધ્યાનની ઐકયતા થાય છે, તેથી તે ઐક્યતામાં કોઈ જાતનો ભેદ ભાસતો નથી. નિરાલંબન સમાધિમાં પણ કોઇ પ્રકારનો ભેદ પડતો નથી.

सालम्बन करतां निरालम्बन समाधिनी उत्तमता.

સાલંબન સમાધિ કરતાં નિરાલંબન સમાધિ અનંત ગણી ઉત્તમ છે અને તેમાં કર્મની નિર્જરા પણ અનંત ગણી વિશેષ થાય છે, તેમજ શક્તિ પણ અનન્તગુણી વિશેષ ખીલે છે અને આત્મા પણ અનન્તગણો વિશેષ નિર્મલ થાય છે. નિરાલંબન ધ્યાનમાં અપૂર્વ આનન્દ રસનો ભોગ ભોગવાય છે. નિરાલંબન સમાધિમાં પ્રવેશેલો યોગી મુક્તિપદ પ્રાપ્ત કરે છે. નિરાલંબન સમાધિની ઉત્તમતાને, તેનો અનુભવ કરનાર સારી રીતે જાણી શકે છે. બાકી અન્ય જીવો તો સાંભળીને જ ફક્ત જાણી શકે છે. નિરાલંબન સમાધિની ખુમારી જેણે ચાખી તેણે ચાખી છે. સાલમ્બન સમાધિમાં જેઓએ આનન્દરસ ભોગવ્યો છે તેઓએ નિરાલમ્બન સમાધિ સુખ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો.

सहज सालम्बन समाधिमांथी निरालम्बन समाधिमां प्रवेशाय छे.

સાલંબન સમાધિનો જે અધિકારી થાય છે તે નિરાલંબન સમાધિમાં પ્રવેશે છે. પ્રથમ તો સાલમ્બન સમાધિનો અત્યંત અભ્યાસ કરવો. સાલંબન સમાધિમાં અત્યંત આનન્દ ઉદ્ભવે છે, સાલબન સમાધિવિના નિરાલંબન સમાધિમાં પ્રવેશી શકાતું નથી. સવિકલ્પ ધ્યાનદ્વારા સાલંબન સમાધિમાં પ્રવેશાય છે. સાંસારિક દેવેન્દ્રોનું સુખ પણ સમાધિના સુખની આગળ એક

બિંદુસમાન નથી. નિરાલંબન સમાધિમાં વિશેષતઃ નિર્વિકલ્પદશા રહે છે. ખરેખરો આનન્દ તો નિરાલંબન સમાધિમાં રહેછે. નિરાલંબન સમાધિવાળા યોગિયો જીવતાં છતાં મુક્તિના સુખની વાનગી ચાખે છે. જેણે જીવતાં સમાધિ સુખને અનુભવ્યું નથી તે મૃત્યુ થયા બાદ પણ મુક્તિનું સુખ શીરીતે મેળવી શકે ! માટે આ ભવમાં સમાધિ સુખ મેળવવા માટે સદ્ગુરૂની ઉપાસના કરવી જોઈએ. ગમે તેટલાં પુસ્તકો વાંચવામાં આવે પણ સદ્ગુરૂની ઉપાસના વિના સમાધિસુખ પ્રાપ્ત થતું નથી.

નિરૂપાધિ દશાવાળો જ્ઞાનયોગી સમાધિસુખનો ભોક્તા બને છે, જ્ઞાની હોય પણ ઉપાધિદશા વિશિષ્ટ હોય તો સમાધિસુખ પામી શકતો નથી. જ્ઞાનવિના ઉપાધિનો ત્યાગ કરતાં છતાં પણ સમાધિસુખ પ્રાપ્ત થઈ શકતું નથી. સમાધિસુખના અધિકારી, જ્ઞાની અને પરિગ્રહ ત્યાગી મનુષ્યો થઈ શકે છે. આત્મજ્ઞાનવિના આત્માની સમાધિદશા મળતી નથી.

આવી ઉત્તમ સાલંબન અગર નિરાલંબન સમાધિદશાના અધિકારી મુનિરાજ છે. જ્ઞાની ગીતાર્થ મુનિરાજ સમાધિસુખમય ચારિત્ર પદને પામે છે. સહજ સમાધિનું વિશેષ સ્વરૂપ ગુરૂપાસેથી સમજી લેવું.

હઠયોગ સમાધિ.

હઠયોગદ્વારા જે સમાધિનું સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે તેને હઠયોગ સમાધિ કહે છે. હઠયોગ સંબંધી અન્ય દર્શનીઓનાં અનેક પુસ્તકો છે, હઠસમાધિ પણ સ્યાદ્વાદનયની અપેક્ષાએ ઉપયોગી છે. જૈનસિદ્ધાન્તોનો અભ્યાસ કર્યા પછી હઠસમાધિનું સ્વરૂપ જાણવાથી વિવેક પ્રકટે થાય છે. શ્રીચિદાનન્દજી મહારાજે (શ્રીકપૂરચંદજી મહારાજે) ચિદાનન્દ સ્વરોદયમાં હઠસમાધિનું કેટલુંક વર્ણન કર્યું છે. જૈનદર્શનને બાધ ન આવે એવું હઠસમાધિનું સ્વરૂપ ગ્રહણ કરવા લાયક છે. જૈન યોગાભ્યાસીઓદ્વારા હઠસમાધિનું સ્વરૂપ જાણી તેની પ્રાપ્તિમાટે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. ષટ્ચક્રનું ભેદન, તેમજ કુંડલીનું ઉત્થાન અને બ્રહ્મરંધ્રમાં પ્રાણવાયુનો પ્રવેશ અને બ્રહ્મરન્ધ્રમાં પ્રાણવાયુનું ગમન થવાથી હઠસમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે. કેવલ કુંભક પ્રાણાયામથી કુંડલીનું ઉત્થાન થાય છે અને સુષુમ્ણામાં પ્રાણવાયુનો પ્રવેશ થાય છે. હઠયોગની સમાધિના કરનારા હાલમાં પણ છે. કોઈ વિરલાને હઠયોગની સમ્યક્ પ્રાપ્તિ થાય છે. સહજ યોગસમાધિ કરતાં હઠયોગની સમાધિનો દરજ્જો ઉતરતો છે. હઠયોગથી અનેક ચમત્કારો જણાય છે અને અન્યોને કેટલા વિચારમાં નાખી શકાય છે. હઠસમાધિની, પરિપાટી જૈનોમાં ગુપ્તપ્રાય થઈ ગઈ છે. કોઈ કોઈ મહાત્માઓ તેને જાણે છે, પણ યોગ્યતાવિના અન્યોને કહી શકતા નથી. તેમજ અભ્યાસ કરાવી શકતા નથી. હઠસમાધિની કુંચીઓ ગુરૂએ

પોતાની પાસે રાખે છે. જો કે તત્સંબંધી પુસ્તકો છે તોપણ ગુરૂગમ પૂર્વક જે મળે છે તે જુદાજ પ્રકારનું છે. ગુરૂઓ અલ્પકાલમાં હઠસમાધિ કરાવી શકે છે.

અત્ર હઠસમાધિનું વિશેષ વર્ણન સ્વાનુભવપૂર્વક લખવાથી સર્વ મનુષ્યો તે પુસ્તક વાંચે તો તેમાં યોગ્યતા વા અયોગ્યતાનો ભેદ રહે નહીં. ગુરૂગમ પૂર્વક યોગ્ય અધિકારીને હઠસમાધિની જ્ઞાન કુંચીઓ મળવી જોઇએ, એમ સમજાયાથી અત્ર તેનું વિશેષ વર્ણન કર્યું નથી. જેને હઠસમાધિની વિશેષ જિજ્ઞાસા હોય તેણે ગુરૂગમપૂર્વક વિનય યોગ્યતા વડે તેની પ્રાપ્તિ કરવી એમ ભલામણ કરવામાં આવે છે.

શ્રીઆનન્દઘનજી, શ્રીચિદાનન્દજી, તેમજ કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે હઠસમાધિને પ્રાપ્ત કરી હતી. સહજ યોગસમાધિમાં જે ઝીલે છે તેને હઠસમાધમાં વિશેષતઃ જિજ્ઞાસા થતી નથી.

અમોએ પણ હઠસમાધિનો અનુભવ કર્યો છે, પણ યોગ્ય અધિકારીઅન્યોને તેનો અભ્યાસ કરાવવો યોગ્ય ધાર્યો નથી, કારણ કે યોગ્ય અધિકારીવિના અન્યોને તેનો અભ્યાસ કરાવવો હિતાવહ નથી, એમ ગુરૂપરંપરા ચાલી આવે છે. કેટલાક લોક હઠસમાધિનો ડોળ ધારણ કરે છે અને કંઈ પણ જાણતા નથી, તેવાઓથી છેતરાવું નહિ. શાસ્ત્રોના આધારે સમાધિનો અભ્યાસ કરાવે તેવાઓની પાસે સમાધિનો અભ્યાસ કરવો. સમાધિનો અભ્યાસ કરાવનારાઓએ યોગ્યતાવાળા શ્રદ્ધાળુ મનુષ્યોને અભ્યાસ કરાવવો. હઠસમાધિથી બ્રહ્મરન્ધ્રમાં આત્મજ્યોતિની સ્થિરતા થાય છે અને અત્યંત સહજસુખ ભોગવાય છે. અમુક વખતસુધી હઠસમાધિને ધારણ કરી શકાય છે. હઠસમાધિ કરનારાઓએ એકાન્ત નિર્જન પ્રદેશ, ગુફા વગેરેનો આશ્રય લેવો; શરીરની આરોગ્યતા જાળવવી જોઇએ.

હઠસમાધિ કરનારને સૂચના.

હઠસમાધિયોગીએ મનુષ્યનો સંસર્ગ ત્યાગ કરવો જોઇએ. ઘણા મનુષ્યોના સંસર્ગમાં આવવાથી મનમાં વિકલ્પ સંકલ્પ પ્રગટે છે. મનુષ્યોના સંસર્ગમાં આવતાં છતાં પણ અલિપ્તતા રાખવી જોઇએ. ખાસ કારણવિના ચમત્કાર દેખાડવાની બુદ્ધિ ન રાખવી જોઈએ. રાજયોગના જ્ઞાનપૂર્વક હઠયોગની ક્રિયાઓ કરવી જોઈએ. આત્મામાં પરમાત્મત્વ રહ્યું છે, એવી અહર્નિશ બુદ્ધિ ધારણ કરવી જોઈએ. આત્માની પરિપૂર્ણ શ્રદ્ધા ધારણ કરવી જોઈએ. સર્વત્ર આત્મભાવ ધારણ કરવો જોઇએ. ગમે તેવા પ્રસંગોમાં પણ મનની સમાનતા ધારણ કરવી. દરેક આવશ્યક કાર્યો કરતાં છતાં પણ તેના ફલ ઇચ્છાઓમાં બદ્ધ ન થવું જોઇએ. જૈનશાસ્ત્રોનો ગુરૂગમ પૂર્વક અભ્યાસ કરીને

અષ્ટાંગયોગનું ફળ શું?

અષ્ટાંગયોગની આરાધનાનું ઉત્કૃષ્ટ ફળ આત્માને અનન્ત સુખમય કરવો તેજ લક્ષ્યમાં રાખવાનું છે. આત્માની પરમાત્મદશા કરવી તેજ યોગિને છેવટનું ઈષ્ટ ઉત્તમ ફળ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. દેવના અને મનુષ્યના સુખની પ્રાપ્તિ, ઉત્તમ અવતાર અને અનેક લબ્ધિયો વગેરે યોગનાં અવાન્તર ફળો જાણવાં. તારાનો સૂર્ય કરવો તેની પેઠે આત્માની પરમાત્મા દશા કરવી, એ જો કોઈથી બનતી હોય તો હઠયોગ અને રાજયોગના આરાધનથી જાણવી. શબ્દબ્રહ્મદ્વારા પરબ્રહ્મમાં લીન થઈ જવું એ લયયોગ કહેવાય છે. જગત્માં સર્વ સુખ કરતાં સહજ સુખ ભોગવનાર યોગીવિના અન્ય કોઈ નથી.

છેવટ ઉપસંહારમાં કહેવાનું કે, યોગના અસંખ્ય ભેદોમાંથી ગમે તે યોગને સંપ્રાપ્ત કરવાથી મુક્તપદ મેળવી શકાય છે અને તેથી અનન્ત જ્ઞાનાદિગુણ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. જન્મ, જરા અને મરણનાં બંધનોનો વિચ્છેદ કરી શકાય છે, માટે જિજ્ઞાસુઓએ ગુરૂગમપૂર્વક યોગના ભેદોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને કર્ત્તવ્યપરાયણ થવું અને સર્વ યોગોમાં મુખ્ય એવા જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર યોગની આરાધનામાં દત્તલક્ષ્યમના થવું.

અસંખ્ય યોગની, શ્રદ્ધાકારક સમ્યક્ત્વવિના તત્ તત્ યોગના માર્ગોમાં પ્રવૃત્તિ થતી નથી, તેમજ તત્ સેવનમા પ્રેમ થતો નથી, માટે સમ્યકત્વ દર્શનની આવશ્યકતા છે. તેથી તેનું સ્વરૂપ નીચેના શ્લોકથી કથાય છે.

શ્લોકૌ.

स्याद्वादमुद्रया सर्वे, पदार्थाः सन्ति वस्तुतः ।
श्रद्धा हि तादृशी सम्यक्, दर्शनं व्यवहारतः ॥ ६४ ॥
क्षयउपशमो मिश्रः, दर्शनमोहकर्मणः ।
चतुर्णां च कषायाणां, तथानन्तानुबन्धिनाम् ॥ ६५ ॥

શબ્દાર્થઃ—વસ્તુતઃ જોતાં સ્યાદ્વાદ મુદ્રાવડે સર્વ પદાર્થો મુદ્રિત છે, એવી શ્રદ્ધાને વ્યવહારથી સમ્યક્દર્શન કહે છે. નિશ્ચય સમ્યક્ત્વના ત્રણ ભેદ છે, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષાયિક. આ ત્રણ ભેદ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વના જાણવા. અનન્તાનુબન્ધી ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ, તેમજ સમ્યક્ત્વ મોહનીય, મિશ્રમોહનીય અને મિથ્યાત્વ મોહનીય એ સાત પ્રકૃતિના ઉપશમપણાથી ઉપશમ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને એ સાત પ્રકૃતિયોના ક્ષયોપશમપણાથી ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને એ સાત પ્રકૃતિના સંપૂર્ણ ક્ષયથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે.

देशतः सर्वतो विरतिश्चारित्रं तत्तु द्रव्यतः ।
स्थैर्यं शुद्धात्मरूपेयचारित्रं तच्चभावतः ॥ ६७ ॥

શબ્દાર્થઃ—પૂર્વોક્ત ઉપશમાદિ સમ્યક્ત્વને નિશ્ચય દર્શન કહે છે. સમ્યક્ પ્રકારે વસ્તુસ્વરૂપ જણાવનારને જ્ઞાન કહે છે. ચારિત્ર મોહનીયના ઉપશમાદિ ધર્મને ચારિત્ર કહે છે, કારણ કાર્યની અપેક્ષાએ ચારિત્રના દ્રવ્ય અને ભાવ એ બે ભેદ જૈનદર્શનમાં કહ્યા છે. દેશ અને સર્વવિરતિ એમ બે ભેદે દ્રવ્ય ચારિત્ર છે, આત્માના સ્વરૂપમાં સ્થિરતા તે ભાવથી ચારિત્ર છે.

ભાવાર્થઃ—ઉપશમાદિ નિશ્ચય દર્શન ગુણને પ્રગટાવનાર વ્યવહાર દર્શન (દ્રવ્યદર્શન) છે. નિશ્ચય દર્શનની કોઇ ભેદ, કોઈ પામ્યો હોય છે તોપણ તે પોતાની મેળે નિશ્ચય કરી શકતો નથી. નિશ્ચય દર્શનની પ્રગટતાને માટે જે જે અનુમાનો કરવામાં આવે તે સ્વમત્યનુસાર હોવાથી ભૂલવાળાં પણ હોઇ શકે. જૈનધર્મની ક્રિયા આદિથી નિશ્ચય સમ્યક્ત્વનો નિર્ણય થતો નથી, અભવ્યજીવો માખીની પાંખ દુઃખવતા નથી એવું ચારિત્ર પાળે છે તેમાં નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ દર્શનનું લક્ષણ ચાલ્યું જાય માટે પૂર્ણ શ્રદ્ધાપૂર્વક જૈનધર્મનું આરાધન કરવું એજ શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે. અધ્યાત્મજ્ઞાન અને દ્રવ્યાનુયોગના જ્ઞાનપૂર્વક જૈનધર્મની આરાધના કરવાથી નિશ્ચય દર્શન પણ આત્મામાં પ્રગટ થાય છે. પોતાની શ્રદ્ધા જો પૂર્ણ છે તો બસ! તેનાથી સકલ ગુણો પ્રગટ થઈ શકશે, માટે જેનો કોઈ દિવ્યજ્ઞાનિવિના નિર્ણય ન થાય તેવા નિશ્ચય દર્શનની પ્રગટતામાં માથું મારી નકામો કાળક્ષેપ કરવો યોગ્ય નથી. તત્ત્વોની શ્રદ્ધામાં તલ્લીન બની અધિકારી પરત્વે જે જે કરવાનું હોય તે કર્યાં કરવું, પોતાના અધિકાર પ્રમાણે જે જે કરવાનું હોય તે તે પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી કર્યાં કરવું, ગુરૂનો ઉપદેશ સાંભળવો અને પોતાના અધિકારનો નિશ્ચય કરવો. પોતાનું જ્ઞાન અને આચરણ શક્તિ વગેરેની બહાર હોય તેના માટે માથું મારવું તે ખરેખર પોતાના અધિકારને ભ્રષ્ટ કરવા બરોબર છે. દર્શન પામવાની ઇચ્છાવાળાઓએ નીચે કહ્યા પ્રમાણે વર્તવું.

૧ પ્રત્યેક આત્માઓને પોતાના આત્માની બરોબર ગણી તેના ભલામાટે મનમાં શુભ ચિંતવવું. સર્વ જીવો સુખી થાઓ સર્વ જીવોના દોષ ટળો, સર્વને સત્યનો પ્રકાશ થાઓ ઇત્યાદિ.

૨ જીવોને સત્ય સમજાવવા અને તેઓને પ્રવૃત્ત કરવો. ઉચ્ચ પાયરીએ ચઢવાના ઉપાયો જણાવવા. આત્માના ગુણોનો પ્રકાશ કરવાને જે જે શાસ્ત્ર વાચન અને ગુરૂ ઉપદેશ શ્રવણ વગેરે ઉપાયો હોય તે જણાવવા.

૩ કોઈ પણ મનુષ્યની નિન્દા કરવી નહીં. મનુષ્યોમાં પ્રગટેલા સદ્ગુણોની પ્રશંસા કરવી. દુર્ગુણોને ઢાંકવા. પોતાની કોઈ નિન્દા કરે છે તો જેમ પોતાનો આત્મા દુઃખાય છે તેમ અન્યની નિન્દા કરતાં અન્યના આત્માને પીડા થવાથી તેની ભાવ હિંસા કરી કહેવાય છે. કસાઈઓ જેમ દ્રવ્યપ્રાણનો નાશ કરે છે, તેમ નિન્દકો પણ ભાવપ્રાણની હિંસા કરનાર હોવાથી ભાવકસાઈ છે. નિન્દક જનથી અન્યોના સદ્ગુણો તરફ જોઈ શકાતું નથી, માટે કોઈની નિન્દા કરવી નહીં.

૪ કોઈના પણ આત્માને દ્રવ્યથી વા ભાવથી દુઃખ દેવું નહિ તેને દયા કહે છે. એવી ઉત્તમ દયાને હૃદયમાં અહર્નિશ ખીલવવા પ્રયત્ન કરવો. દયા કરનાર ખરેખર સમ્યક્ત્વનો અધિકારી થઈ શકે છે.

૫ સર્વ મનુષ્યોમાં જે જે અંશે ગુણો પ્રગટ્યા હોય તે તે ગુણોની પ્રશંસા કરવી જોઈએ, ધારો કે એક મનુષ્યમાં નેતું દોષ છતા છે અને એક વિનય ગુણ ખીલ્યો છે તો તે નેતું દોષ સામું ન જોતાં તેના વિનયગુણની પ્રશંસા કરવી જોઈએ. નેતું દોષને જાણવામાં આવે તોપણ તેનો કોઈની આગળ પ્રકાશ કરવો નહીં એવા પ્રકારની પ્રમોદભાવના ધારણ કરવી જોઈએ.

૬ અધિકાર પ્રમાણે શાસ્ત્રોનું ગુરુમુખથી શ્રવણ તથા વાચન કરવું જોઈએ. પક્ષપાત બુદ્ધિનો ત્યાગ કરી અનેકાન્ત દૃષ્ટિથી શાસ્ત્રોનું શ્રવણ તથા વાચન કરતાં, સમ્યક્ શ્રદ્ધાની ઉત્પત્તિ થાય છે. સંપ્રતિ સમયમાં ગીતાર્થ ગુરુમુખથી જેઓ શાસ્ત્રોનું શ્રવણ કરતા નથી અને પોતાની ઇચ્છાપ્રમાણે—અધિકાર પોતાનો કેટલો છે તેનો નિશ્ચય કર્યાવિના—ગમે તે પુસ્તકો વાંચે છે તેનો આત્મા અવળે માર્ગે દોરાય છે અને તેથી તેઓ શાસ્ત્રો તે કોઈ વખત શસ્ત્રપણે પરિણમે છે, માટે પોતાનો અધિકાર કેટલો છે, તેનો અવશ્ય નિર્ણય કરવો જોઈએ. અધિકારિવિનાશ શાસ્ત્રમ્ એ સૂત્ર ભૂલવું જોઈતું નથી. પોતાના અધિકાર પ્રમાણે શાસ્ત્રનું શ્રવણ તથા વાંચનથી પોતાને લાભ થઈ શકે છે. જે જે શાસ્ત્રો વાંચવામાં આવે તે તે શાસ્ત્રો રચવાનો શો ઉદ્દેશ હતો! અને તે કયા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી છે! તે મ્હને ઉપયોગી છે કે કેમ! વગેરેનો પ્રથમથીજ નિર્ણય કરી પશ્ચાત્ તેમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી ઉત્તમ લાભ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. એ પ્રમાણે પ્રવર્તકના વિચારો ખીલે છે અને તે આગળ ચઢતો રહે છે. તેને શાસ્ત્ર સાંભળવામાં તથા વાચનમાં પૂર્ણ પ્રેમ ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેથી તે તત્ત્વોની પૂર્ણ શ્રદ્ધાને પ્રાપ્ત કરી શકે છે, માટે જિજ્ઞાસુઓએ શાસ્ત્ર શ્રવણ તથા વાચનમાં અહર્નિશ ઉદ્યમ કરવો.

૭ મનુષ્યોએ તત્ત્વબુદ્ધિનો વિકાસ કરવા માટે માધ્યસ્થ્ય દૃષ્ટિને ધારણ

કરવી, માધ્યસ્થ્ય દૃષ્ટિથી સત્યની પરીક્ષા થાય છે. હૃદયની આગળ સત્ય ઉભું રહે છે અને અસત્યનો તુર્ત નાશ થાય છે, એમ અનુભવ કરતાં તુર્ત જણાઈ આવશે. માધ્યસ્થ્ય દૃષ્ટિવાળો પક્ષપાતના પ્રપંચોમાં ફસાતો નથી. અને તે સત્યને બુદ્ધિગમ્ય કરવા મથે છે. હઠકદાગ્રહરૂપ મિથ્યાત્વ અંધકારનો તે માધ્યસ્થ્ય દૃષ્ટિરૂપ સૂર્યનાં કિરણોથી નાશ કરે છે. માધ્યસ્થ્ય દૃષ્ટિના પ્રતાપે તે પોતાના અશુદ્ધ વિચારોને ઉત્તમ સત્ય વિચારો મળતાં ફેરવી નાખે છે, અને આચારોમાં પણ સત્ય સમજાતાં તુર્ત ફેરફાર કરે છે. સાચું તે મ્હારૂં, એવો તેનો નિશ્ચય રહે છે પણ મ્હારૂં તે સાચું આવી સંકુચિત મમતાબુદ્ધિ રહેતી નથી. તત્ત્વોનું શ્રવણ તથા વાચન કરતાં કોઈ વખત કોઈ બાબત ન સમજાતાં તે જૂઠના નિશ્ચય ઉપર આવી જતો નથી. ન સમજાયલી બાબતપર કલાકોના કલાકો પર્યંત વિચારો કર્યા કરે છે, તેમજ, દેશ, કાળ, ગુરૂ અને પોતાની બુદ્ધિનો અધિકાર, વગેરેની પ્રતીક્ષા કરે છે, તેથી તેનું વર્તન સર્વત્ર અનુકરણીય થઈ પડે છે; તેવો મનુષ્ય, સમ્યગ્ દર્શનને ગમે ત્યારે પ્રાપ્ત કરે છે.

૮ सत्यजिज्ञासा—સત્ય તત્ત્વની જિજ્ઞાસાથી અન્તે સત્ય તત્ત્વનું જ્ઞાન થાય છે, સત્યનાં દ્વાર ઉઘડે છે, સત્ય અને અસત્યનો ભેદ પડે છે, પોતાનામાં સદ્ગુણો તથા દુર્ગુણો કેટલા છે તે પોતાની આંખો આગળ તરી આવે છે, પોતાની યોગ્યતા તથા અયોગ્યતાનો ત્હેને નિશ્ચય થાય છે અને તે સત્યને સત્ય તરીકે સ્વીકારે છે અને કહે છે. અપેક્ષાએ સત્ય અને અસત્યનો નિર્ણય કરી શકે છે.

૯—પોતાના ઉપર ઉપકાર કરનારને જે જાણે છે તે અન્યોનો ઉપકાર કરી શકે છે. જ્ઞાનોપદેશ આદિથી અન્યોનો ઉપકાર કરતાં સમ્યગ્ દર્શનના સમ્મુખ આત્મા આવતો જાય છે. અમુકનો ઉપકાર કરીશ તો તેનાથી અમુક જાતનો ફાયદો થશે એવી બુદ્ધિ રાખીને જે ઉપકાર કરે છે તે ઉપકાર નથી પણ એક જાતનો લેવડ દેવડનો વ્યાપાર છે. ઉપકાર કરતાં તેનું પ્રતિફળ ઇચ્છવું ન જોઇએ. દરેકનાં દુઃખોમાં ભાગ લેવો અને દરેકના આત્માને શાન્તિ આપવી તેજ મ્હારૂં મુખ્ય પરોપકાર કર્તવ્ય કાર્ય છે, મ્હને જે મળ્યું છે તે સર્વના માટે છે, મ્હને જો સર્વની સહાય ન થઈ હોત તો શરીર, વાણી અને પ્રાણને પણ ધારણ કરવા સમર્થ થઈ શકત નહીં, મ્હારા જીવનની ઉચ્ચતામાં જડવસ્તુઓ તથા ચેતનોની જરૂર પડી છે તે પ્રમાણે મ્હારે પણ જેવું લીધું તેવું મળ્યાથી શક્તિ પ્રમાણે પાછું આપવું જોઈએ એ ન્યાય છે, માટે પ્રત્યેક જીવોના ભલામાટે અધિકાર પ્રમાણે પરોપકાર કરવો જોઇએ, જગત્જીવો પ્રતિ સેવા બજાવવી જોઇએ. પરોપકાર

ા અવશ્યનો અંગ મનુષ્યોને હણ છે. પરોપકારની સેવા અત્યન્ત-
કોઈએ જીવવું હોય તેમ અન્ય દેહના સંબંધી પોતાને મળેલી
શક્તિ કરી ત્યારે બીજાને પણ તેને મળેલા અધિકાર પ્રમાણે પરો-
પકારો જોઈએ. પોતાની ફરજ અધિકાર પ્રમાણે દરેક પણ બજાવે છે.
સ્વયં પણ કુદરતમાં આવે છે. જગતમાં દરેક પદાર્થો પોતપોતાની
ફરજ ન બજાવે તો કોઈ મનુષ્યોથી આગ પણ હોઈ શકાય
તેની ફરજ બજાવનાર અનુકૂળ થાય છે. શ્રીમહાવીર પ્રભુએ પૈસો
લેણ પ્રહર અન્ય જીવોને દેહના કોઈ પોતાની પરોપકારરૂપ ફરજ
હતી. તેથી તેમનું આપણે જીવીએ જીવીએ ધ્યાન ધરીએ લીએ. આ-
પકારની લાગણીથી શ્રીવીરપ્રભુએ મૌન રહેવાની પ્રતિજ્ઞા ત્યાં
કુ ચંડકૌશિયા સર્પને બોધ આપી તેનું ભલું કર્યું હતું. પુરુષોમા
ા આ જગતનો અવતાર પામવા અન્યોએ પરોપકારથી સહાય કરેલી
થાય છે. આ ભવમાં સર્વ જનોએ મોટા થતાં અવસરે ઉપકારરૂપ
ફરજ બજાવી છે, તે પ્રમાણે આપણે પણ અધિકાર પ્રમાણે મળેલી
થી અન્ય જીવોને પોતાના બંધુ સમાન ગણી ઉપકાર કરવો જોઈએ.
મનુષ્ય, ઉચ્ચ થવાના સર્વ ઉપાયોને પોતાની સન્મુખ આકર્ષે છે
ભવિષ્યમાં પોતાનું જીવન ઉચ્ચ કરે છે, અન્યો પણ ત્યારે તેની
હા કોઈ તેને (ઉચ્ચ) ઉત્તમ કરવા જીગરથી સહાય આપે છે અને
ને સમ્યક્‌દર્શનરૂપરત્ન પ્રગટે છે.

૧૦—ધર્મતત્ત્વ જિજ્ઞાસુએએ વિષયોની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરી સર્વ જીવો-
ર પ્રેમ કરવો જોઈએ, શુદ્ધ પ્રેમથી સર્વ જીવો પોતાના પ્રતિ આકર્ષાય
. તેઓ વૈરની લાગણીઓ ત્યજે દે છે, સત્ય તત્ત્વની દૃષ્ટિ પણ દર્શન
નાશ કરીને સ્વયમેવ પ્રગટે છે, શુદ્ધ પ્રેમથી સદ્‌ગુરુનું અવલંબન
ક છે અને કોઈની નિન્દા થતી નથી, સત્યતત્ત્વ ગ્રહણ કરવાનું મન
. ગુરુઓ પણ શુદ્ધ પ્રેમથી સત્યતત્ત્વને અલ્પકાળમાં સમજાવે છે
હૃદયમાં સહેલાઈથી ઉતરે છે, તેથી તે સમ્યક્ત્વ રત્નને પ્રાપ્ત
કે છે.

૧૧ શુભ વિચારોનો અભ્યાસ. સમ્યક્ત્વની ઇચ્છાવાળાઓએ શુભ વિચા-
રોનો મનમાં સતત વહેરાવવો જોઈએ. શુભ વિચારો કરવાથી, શહ-
નગર, ગામ, જિલ્લો અને આખા દેશના ઉપર સારી અસર થાય છે.
વિચારોની અસર શરીરનાપર પણ સારી થાય છે અને તેથી પોતાની
ઉપર પણ સારી અસર થાય છે. જેમ ક્રોધી માતા પુત્રને ધવરાવે
ક્રોધથી દૂધમાં ખરાબ અસર થાયછે અને બાળક માંદું પડે છે,

તેમ સારા વિચારોની પણ મનોવર્ગણાપર અસર થાય છે અને તેની અસર શરીરમાં રહેલ રક્ત તથા વીર્ય ઉપર થાય છે, તેથી રક્ત અને વીર્યના આહારથી શરીર ગ્રહણ કરનાર પુત્ર અને પુત્રીઓ ઉપર પણ સારી અસર થાય છે, માટે ધર્મના શુભ વિચારો કરવાનો સતત અભ્યાસ કરવો. ઝનૂની વિચારવાળાનાં છોકરાં પ્રાયઃ ઝનૂની થાય છે, તે પ્રમાણે શુભ વિચાર કરનારની સંતતિ પણ પ્રાયઃ શુભ વિચાર કરનારી થાય છે અને તે પ્રમાણે દેખવામાં પણ આવે છે. સારા વિચારોની અસર વિજલીની પેઠે સર્વત્ર થાય છે માટે સારા વિચારો અહર્નિશ કર્યા કરવા. શુભ વિચારો કરતાં સમ્યક્ત્વના વિચારોને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે અને તેથી મુક્તિની પીઠિકા રચાય છે. અનેક પ્રકારની ક્રિયાઓ કરતાં ખરાબ વિચારોને હઠાવનાર એવા શુભ વિચારો પૂર્ણ પ્રેમથી કરવા. એમ અગીયાર ગુણોમાટે અભ્યાસ કરવાથી નિશ્ચય સમ્યગ્ રત્નની પ્રાપ્તિ થયાવિના રહેતી નથી.

ચારિત્ર.

ચારિત્ર મોહનીયના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષાયિક ભાવથી, ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષાયિક ભાવનું ચારિત્ર પ્રગટે છે. આ ત્રણ પ્રકારના ચારિત્રને નિશ્ચય ચારિત્ર કહેવામાં આવે છે, એ ત્રણ પ્રકારનાં ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરવાના હેતુઓને દ્રવ્ય ચારિત્ર અથવા વ્યવહાર ચારિત્ર કહેવામાં આવે છે. મુક્ત દશા કરવામાટે ચારિત્રની આવશ્યકતા છે. પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ ચારિત્ર માર્ગને અંગીકાર કરી શકે છે. વ્યવહાર ચારિત્રના દેશ અને સર્વતઃ એમ બે ભેદ પડે છે, દેશચારિત્ર બાર વ્રતરૂપ હોવાથી તે ચારિત્રના આરાધક ગૃહસ્થ શ્રાવકો છે, અને સર્વ ચારિત્ર પંચ મહાવ્રતરૂપ હોવાથી તેના આરાધકો મુનિવરો છે.

ચારિત્રની આવશ્યકતા.

સદ્ગુણો તે ચારિત્રરૂપ છે અને દુર્ગુણો છે તે ચારિત્રના વિઘાતકો છે. સદ્ગુણો એ આત્માનો ધર્મ છે. જેમ જેમ સદ્ગુણોનો પ્રકાશ થતો જાય છે તેમ તેમ દુર્ગુણો ટળતા જાય છે. મન, વાણી, કાયા અને આત્મા એ ચારની શુભ ઉચ્ચ દશા કરવી તેજ ચારિત્ર કહેવાય છે. ગુણોવિના કોઈની મુક્તિ થઈ નથી અને થવાની નથી. આવરણોનો નાશ થયાવિના ગુણો પ્રગટતા નથી, મનની નિર્મલતા થયા વિના સ્થિરતા થતી નથી, માટે મનની સ્થિરતા કરવા વ્યવહાર ચારિત્રની ખાસ આવશ્યકતા છે. મન વચન અને કાયાના અશુભ વ્યાપારોનો ત્યાગ કરી એ ત્રણ યોગનો શુભ વ્યાપાર કરવો. એ ત્રણનો શુભ વ્યાપાર પણ ઉપાધિ ત્યાગવિના થઇ શકતો નથી માટે ચારિત્રની ખાસ જરૂર છે. તેથી મનની ચંચળતા ટળે છે, મનની

ચિન્તા ટળવાથી સદ્બુદ્ધિનો પ્રકાશ થાય છે. શ્રીતીર્થંકર ભગવન્તોએ ભાવ
ચારિત્રની પ્રાપ્તિમાટે સર્વ બાહ્ય સંગના ત્યાગરૂપ દ્રવ્ય ચારિત્ર અંગીકાર કર્યું,
તેમ અન્યોએ પણ કરવું જોઇએ. સર્વવિરતિ ચારિત્ર અંગીકાર ન કરી
શકાય તો દેશ વિરતિ ચારિત્રને અંગીકાર કરવું. સમ્યકત્વ શ્રદ્ધાપૂર્વક ચારિ-
ત્રની સફલતા થાય છે, પણ કહેવાનું કે, જ્ઞાન અને દર્શનવડે સાધ્ય
ચારિત્ર છે, માટે તે બેથી પણ ચારિત્રની ઉત્તમતા સિદ્ધ થાય છે. જ્ઞાન અને
દર્શનવિના શુદ્ધ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થઈ શકતી નથી. વેષ, ક્રિયા અને આ-
ત્માના સદ્ગુણો, તેમજ તેનો ઉપદેશ એવા ચારિત્રવિના ચારિત્રધારકની શોભા
થઈ શકતી નથી. દયા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને પરિગ્રહ, મમત્વ ત્યાગ
એ પંચને મહાવ્રત કહે છે, વ્યવહારથી એ પંચ મહાવ્રતને દ્રવ્ય ચારિત્ર કહે
છે. આત્મામાં જે જે અંશે સ્થિરતા થાય તે તે અંશે ભાવ ચારિત્ર કહે-
વાય છે. ક્ષાયિક ભાવે સંપૂર્ણ સ્થિરતા થતાં પરિપૂર્ણ નિશ્ચય ચારિત્ર પ્રગટે છે.

ભાવચારિત્ર.

મનમાં ઉત્પન્ન થતા રાગ અને દ્વેષનો ક્ષય કરવો, તથા ઈર્ષ્યા, કલેશ, શોક,
મમત્વ અને અનેક પ્રકારની બાહ્ય પદાર્થોની ઇચ્છાઓ, વગેરેની મનમાં અનેક
વાસનાઓ તથા તેના સંસ્કારો હોય છે, એ સર્વનો નાશ કરવો જોઇએ. આત્માના
શુદ્ધ વર્તનનું સ્મરણ કરવું જોઇએ. દરેક ક્રિયાઓ કરતાં મગજને તાબામાં
રાખવું જોઇએ. સર્વ જડ પદાર્થોમાં રમણીયપણું અથવા અરમણીયપણું નથી,
તેમ છતાં મનુષ્યો તેમાં સ્વબુદ્ધિતઃ ઈષ્ટત્વ અને અનિષ્ટત્વ કલ્પે છે, પણ તેમાંથી ઈષ્ટ
અને અનિષ્ટપણાની કલ્પના ઉઠી જવી જોઇએ. ઈષ્ટત્વ અને અનિષ્ટત્વની કલ્પના
જેમ જેમ ઉઠવા માંડે છે, તેમ તેમ બાહ્યનિમિત્તોદ્વારા મનમાં થતા હર્ષ
અને શોકનો નાશ થાય છે. કોઈ પદાર્થ ઉપર રાગ અથવા કોઈ પદાર્થ
ઉપર દ્વેષ પ્રગટ થતો નથી. આત્માના ગુણોની પ્રવૃત્તિ થાય છે. બાહ્ય
પદાર્થો તટસ્થ સાક્ષીભૂત દૃષ્ટિથી દેખાય છે અને તેમાં પ્રવૃત્તિ પણ અલિપ્તપણે
પ્રારબ્ધતઃ કરાય છે, આમ ભાવ ચારિત્રનું વર્તન અહર્નિશ વૃદ્ધિ પામે છે
અને તેથી ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનનો પરિણામ વિશેષતઃ જાગ્રત્ રહે છે.
આવી ભાવચારિત્ર દશામાં અનંત કર્મોનો નાશ થાય છે અને આત્મા કેવલ
જ્ઞાન અને કેવલ દર્શન પ્રાપ્ત કરી પરમાત્મસ્વરૂપમય થાય છે, માટે વ્યવહાર
ચારિત્રપૂર્વક ભાવચારિત્ર ગુણવૃદ્ધિ માટે સ્વશક્તિ અનુસારતઃ પ્રવૃત્તિ કરવી.

દ્રવ્યચારિત્ર અને ભાવચારિત્રમાં કારણ કાર્ય
ભાવનો સંબંધ છે તે જણાવે છે.

શ્લોકઃ

भावचारित्रकार्येहि, द्रव्यचारित्रकारणम् ।
कार्यकारणभावस्य, व्यवस्था सम्प्रवर्त्तते ॥ ६८ ॥

શબ્દાર્થઃ—ભાવ ચારિત્ર કાર્યમાં દ્રવ્ય ચારિત્ર કારણ છે. જગતના દરેક પદાર્થોમાં કાર્યકારણ ભાવની વ્યવસ્થા સારી રીતે વર્તે છે.

ભાવાર્થઃ—મન, વચન અને કાયાના યોગનો શુભ વ્યાપાર કરવો એ દ્રવ્ય ચારિત્ર છે. ભાવ ચારિત્રરૂપ આત્માની શુદ્ધ પરિણતિની આવિર્ભાવતામાટે ત્રણ યોગની ક્રિયાઓ તથા અન્ય ચારિત્રનાં ઉપકરણો વગેરે સર્વની આવશ્યકતા છે. દ્રવ્યચારિત્રનો ગમે તે ભેદ પામ્યાવિના ભાવચારિત્રની આવિર્ભાવતા થતી નથી. ઘટરૂપ કાર્યના માટે જેમ નિમિત્ત કારણોની જરૂર રહે છે, પુત્રોત્પત્તિમાટે જેમ, કાલ, જનક અને જનનીની નિમિત્ત કારણતાની અપેક્ષા રહે છે, તેમ ભાવચારિત્રમાં દ્રવ્યચારિત્રની આવશ્યક ઉપયોગિતા રહે છે. પાંચ કારણવિના કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી. પાંચ કારણમાં કેટલાંક નિમિત્ત કારણ અને કેટલાંક ઉપાદાન કારણ છે. કષાયોની મન્દતા જે જે ઉપાયોથી થાય એવાં કારણો અનેક છે, અને તે વ્યવહાર (દ્રવ્ય) ચારિત્રરૂપ કહેવાયછે. દ્રવ્ય ચારિત્રવડે આત્મામાં ઉજ્જવલ પરિણામની વૃદ્ધિ થાય છે. સાધ્યમાં દત્તલક્ષ્યવૃત્તિવાળાને દ્રવ્યચારિત્ર ઉપયોગી થઈ પડે છે. આત્મા, મન વચન અને કાયાના યોગનું અવલંબન કરે છે. પાંચ સમિતિરૂપ ચારિત્ર પણ તેનાવડે પાળે છે અને તેથી તે પોતાના શુદ્ધધર્મની વૃદ્ધિ કરે છે. ક્ષણે ક્ષણે ઉજ્જવલ પરિણામમાં વૃદ્ધિ કરતો રહે છે. નીચેનું ગુણ સ્થાનક ત્યાગ કરીને ઉપરનું ગુણ સ્થાનક અવલંબે છે. જેમ જેમ તે આત્મામાં ધ્યાતા ધ્યેય અને ધ્યાનની એકાગ્રતાથી સ્થિર થતો જાય છે, તેમ તેમ તે સહજ સુખામૃત રસનું પાન કરે છે.

આવા પ્રકારનું ઉત્તમ ચારિત્ર શ્રીસદ્ગુરુવિના પ્રાપ્ત થતું નથી, શ્રીસદ્ગુરુ નયોપૂર્વક ચારિત્ર જણાવે છે, માટે સદ્ગુરૂની પાસે ચારિત્ર અવબોધી ગુરૂની પાસે ચારિત્ર અંગીકાર કરવું એમ હવે જણાવે છે.

શ્લોકઃ

आत्मसद्धर्मलाभार्थं, सेव्यः सद्गुरुयोगिराट् ।
सप्तनयैर्विजानीहि, चारित्रं क्रमशुद्धिमत् ॥ ६९ ॥

શબ્દાર્થઃ—હે ભવ્યાત્મન્ ! ! આત્માના સદ્ધર્મની પ્રાપ્તિમાટે સદ્ગુરુ યોગિરાજ સેવવા યોગ્ય છે, માટે શ્રીસદ્ગુરુદ્વારા સાત નયોથી જ ક્રમવડે શુદ્ધ એવું ચારિત્ર સ્વરૂપ જાણ.

ભાવાર્થઃ—આત્માના સદ્ધર્મની પ્રાપ્તિમાટે સદ્ગુરૂની સેવા કરવી જોઇએ. ગુરુસેવાવિના અનુભવ મેવા મળતા નથી. જગત્માં અનેક કળાઓ માટે અનેક કળાચાર્યોની ઉપાસના કરવી પડે છે. " ગુરુ દીવો ગુરુ દેવતા

ગુરૂ વણ ઘોર અન્ધાર" ઇત્યાદિ વાક્યોથી સદ્‌ગુરૂનો અત્યંત મહિમા પ્રગટ થાય છે. શાસ્ત્રોદ્વારા ગમે તેટલું જાણવામાં આવે છે તો પણ અનુભવ જ્ઞાનની આવશ્યકતા તો બાકી રહે છે, શ્રીસદ્‌ગુરૂના એનું સર્વ આશીર્વાદરૂપ થઈ પડે છે અને તેનું ફળ બેસે છે. શ્રીસદ્‌ગુરૂગમપૂર્વક ગુરૂવિના કેટલાક સ્વબુદ્ધિથી શાસ્ત્રોમાં ઉદ્યમ કરે છે પણ તેઓના હૃદયમાં આજકાલ તત્ તત્ જ્ઞેય પદાર્થનો અનુભવ આવતો નથી.

ચારિત્રનું સ્વરૂપ સમજવામાં પણ ચારિત્ર અંગીકાર કરીને પાળનાર એવા સદ્‌ગુરૂની ખાસ આવશ્યકતા સિદ્ધ ઠરે છે. શાસ્ત્રોમાં પ્રતિપાદન કરેલું એવું ચારિત્રનું રહસ્ય જેટલું ચારિત્રધારક મુનિ ગુરૂઓ જાણે છે, તેટલું અન્ય કે જે ચારિત્રરહિત એવા પંડિતો જાણી શકતા નથી. ચારિત્રધારક મુનિયોજ, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવથી ચારિત્રનું સ્વરૂપ સમજી શકે છે. જે બાબતમાં જેનો અધિકાર છે, તેજ તે બાબતનો અનુભવ યથાર્થ જાણી શકે છે. ચારિત્રના રહસ્યનો અનુભવ એકલા શાસ્ત્રોના તત્ત્વથી થઈ શકતો નથી. પણ ચારિત્ર ધારક ગુરૂઓની ઉપાસના કરવાથી યથાર્થ અનુભવ થઈ શકે છે. ચારિત્ર સ્વરૂપના જ્ઞાનાર્થે તેમજ તેની પ્રાપ્તિમાટે ચા
ધારક સદ્‌ગુરૂ સેવવાની આવશ્યકતા છે, એમ અનુભવ કરતાં જણા
ચારિત્રધારક સદ્‌ગુરૂવિના અધિકાર પ્રમાણે ચારિત્ર રહસ્ય કોઈ સમજ
શકતું નથી અને તેથી સ્વબુદ્ધ્યા ચારિત્રસંબંધી વાંચેલાં પુસ્તકોમાં અ:
પ્રકારની શંકાઓ પડે છે અને તેથી ઉલટી નાસ્તિક બુદ્ધિની વૃદ્ધિ થા
છે. જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ આમ છે ત્યારે અવશ્ય સદ્‌ગુરૂ સેવાની જરૂર પ
છે, તેમાટે કોઈ ચારિત્ર ધારક સદ્‌ગુરૂ કરવા જોઈએ.

વ્યવહાર ચારિત્રમાં ઘણા ઉત્સર્ગ માર્ગો અને અપવાદ માર્ગો છે. જેટલા ઉત્સર્ગ માર્ગો છે તેટલાજ અપવાદ માર્ગો છે. જે વસ્તુનો ત્યાગ બતાવ્યો છે તેજ વસ્તુઓ કોઈ વખતે અમુક દશાવાળાને આદેય બતાવી છે. વ્રતો પાળતાં તેમાં દોષો લાગે છે અને તે દોષોનું પ્રાયશ્ચિત્ત પણ ગુરૂ-પાસે લેવાનું દેખાડ્યું છે. વ્યવહાર વૃત્તિ તેમજ બૃહત્ કલ્પવૃત્તિ વગેરેમાં ઘણા અપવાદ માર્ગો દર્શાવ્યા છે અને લાગેલા દોષોનાં પ્રાયશ્ચિત્ત પણ બતાવ્યાં છે. પાંચ વ્રતભંગનાં પ્રાયશ્ચિત્ત ત્યાં જણાવ્યાં છે. કોઈ સાધુએ અમુક પાપ સેવ્યું હોય તો તેનું પણ પ્રાયશ્ચિત્ત દર્શાવ્યું છે. ગુરૂની પાસે પ્રાયશ્ચિત્ત લેવાથી તે દોષવિના આત્માની શુદ્ધિ થાય છે, એમ સારી રીતે પ્રતિપાદન કર્યું છે.—સાધુઓને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવા સંબંધી કેટલાંક પુસ્તકો ગુપ્ત રાખવાં પડે છે, માટે તત્ સંબંધી ગુરૂગમથી વિશેષ જ્ઞાન સમજી લેવું.—ચારિત્રધારકને ચારિત્ર સંબંધી અનેક અનુભવો મળે છે. ચારિત્ર પાળવાથી તત્-

સંબંધી શુદ્ધિનો અનુભવ ખીલે છે, માટે ચારિત્ર સ્વરૂપ તો ગુરૂપાસેજ સમજવું જોઇએ. તેમાં ગૃહસ્થ વર્ગનો અધિકાર જણાતો નથી.

શ્રી સદ્ગુરૂ મહારાજ, નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત એ સાત નયોથી ચારિત્રનું સ્વરૂપ સમજાવે છે. સાત નયોથી ચારિત્રનું સ્વરૂપ સમજ્યાવિના ચારિત્રનું રહસ્ય હાથમાં આવતું નથી. ક્રમવડે વિશુદ્ધ એવું ચારિત્ર, ઉત્તરોત્તર નય જણાવે છે, તે પ્રમાણે ચારિત્રનો બોધ થયાથી ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરવા ધ્યાન ખેંચાય છે અને અમુક નયના આગ્રહમાંજ ચારિત્રની માન્યતાનો હઠવાદ થએલો હોય છે તે ટળી જાય છે સાત નયોથી પ્રતિપાદિત ચારિત્રનું સ્વરૂપ જાણવામાં આવે તો પણ કયા નયના ચારિત્રનો મ્હને અધિકાર છે તેનો અનુભવ મેળવવો જોઇએ. સાત નયોથી ચારિત્રનું સ્વરૂપ જાણતાં તે સર્વ નયકથિત ચારિત્ર કંઈ પોતાના આત્મામાં ઉત્પન્ન થઈ શકતું નથી, અર્થાત્ ચારિત્રનું સ્વરૂપ જાણ્યું એટલે તે આવી ગયું એમ માની શકાય નહીં. નયોના અધિકાર પ્રમાણે ક્રમવિશુદ્ધ ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સમજો કે, ઋજુસૂત્ર, અને વ્યવહારનય ચારિત્રનું તો આત્મામાં ઠેકાણું ન હોય અને એવંભૂત નયકથિત ચારિત્ર પ્રાપ્તિ માટે નીચેના નયકથિત ચારિત્ર માર્ગોને ત્યજી દઈએ તો **ભ્રષ્ટતોભ્રષ્ટઃ** થવાનો વખત આવે છે માટે, અધિકારવિના એક નયકથિત ચારિત્રનું આરાધન કરી અન્ય નયકથિત ચારિત્રનો અપલાપ કરવામાં આવે તો તે પણ ઠીક નથી; અધિકાર પ્રમાણે ચારિત્રની યોગ્યતા છે.

નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ એ ચાર નિક્ષેપાથી ચારિત્રના પણ ચાર ભેદ પડે છે. *નામચારિત્ર, સ્થાપનાચારિત્ર, દ્રવ્યચારિત્ર* અને *ભાવચારિત્ર,* આનું સ્વરૂપ સુગમ છે. નય નિક્ષેપપૂર્વક દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી ચારિત્રમાર્ગનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન કરવું અને અધિકાર પ્રમાણે સદ્ગુરૂપાસે ચારિત્રને અંગીકાર કરવું જોઇએ. ચારિત્રધારક સદ્ગુરૂથીજ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થઇ શકે છે, માટે શાસ્ત્રોમાં સાધુ ગુરૂની પાસે ચારિત્ર અંગીકાર કરવું એમ આજ્ઞા કરી છે. ચારિત્ર દેનારનો ગુરુ, ચારિત્રધારકજ હોવો જોઈએ, જેનામાં ચારિત્ર નથી તે અન્યોનો ચારિત્રગુરૂ બની શકવાનો નથી. ચારિત્ર ધારક સાધુઓનો ગૃહસ્થ ગુરૂ હોઈ શકતો નથી, એમ જિનાગમમાં જ્યાં ત્યાં વિધિપ્રતિપાદક પાઠોથી જણાવ્યું છે. સર્વવિરતિ ગુણસ્થાનકમાં રહેલા ચારિત્ર ધારક સાધુઓને સંજ્વલન ક્રોધ, માન, માયા અને લોભનો ઉદય હોય છે, તેથી તે તે કષાય અપેક્ષાએ તેઓ રાગી અને દ્વેષી હોય છે, તેથી તેઓને અતિચાર લાગે છે, પણ ચારિત્રનો નાશ થતો નથી. સાંપ્રત સમયમાં રાગ દ્વેષનો સંપૂર્ણ ક્ષય થતો નથી, તેથી સંજ્વલનના રાગ અને દ્વેષને ધારણ કરનાર

સાધુઓપર શ્રદ્ધા કરવી નહીં. ચારિત્ર ધારક ગુરૂઓમાં પણ ચારિત્રની તરતમતા છે, એમ અનુભવથી શાસ્ત્રાધારે સમજી લેવું. વ્યવહાર માર્ગથી સાધુની જે જે ક્રિયાઓ સ્થૂલ બતાવી છે તેનું અધિકારપરત્વે આરાધન કરવું. વિશેષત: સમજી લેવું કે જેમ જેમ આત્માની શુદ્ધિ થાય અને જગત્‌ના જીવોની દયા થાય, તેઓનું ભલું કરાય અને રાગદ્વેષની મન્દતા થાય તેજ ચારિત્રનો માર્ગ છે.

ચારિત્રની ક્રિયાઓના ઘણા ભેદ છે. શરીર તથા માનસિક ચારિત્રના ભેદ તેની ક્રિયાઓ પણ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એ બે ભેદમાં વ્હેંચાઈ જાય છે તે પ્રસંગત: જણાવે છે.

શ્લોક:

स्थूल सूक्ष्म विभेदेन, क्रिया चारित्रिणो द्विधा ।
शरीरादिकृता स्थूला, सूक्ष्मात्वध्यवसायतः ॥ ७० ॥

શબ્દાર્થ:—ચારિત્રીની સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ એ બે ભેદે ધર્મની ક્રિયા છે. શરીર વા શરીરના પ્રયોગથી અન્ય વસ્તુઓદ્વારા જે ક્રિયાઓ ધર્મની કરાય છે તે સ્થૂલ છે અને મનના અધ્યવસાયથી ધર્મની ધ્યાનાદિ ક્રિયાઓ જે કરાય છે તે સૂક્ષ્મ છે.

ભાવાર્થ:—ચારિત્રીની પ્રતિક્રમણ પ્રતિલેખના વગેરે ક્રિયાઓ જે શરીરદ્વારા થાય છે તે સ્થૂલ ક્રિયાઓ, જાણવી અને મનમાં થતા અધ્યવસાય અથવા અધ્યવસાયથી જે જે ધ્યાનાદિ ક્રિયાઓ થાય છે, કે જેને અન્યો પોતાની દૃષ્ટિદ્વારા દેખી શકતા નથી તે સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ જાણવી. ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાન, પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ, રૂપાતીત, ચાર ભાવના અને બાર ભાવના વગેરે ધર્મની સૂક્ષ્મક્રિયાઓ જાણવી. સ્થૂલક્રિયાઓ કે જે આત્માથી ભિન્ન છે તે નિમિત્ત ક્રિયાઓ જાણવી, અને આત્માના અધ્યવસાયરૂપ સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ ને ઉપાદાન ક્રિયાઓ જાણવી, સ્થૂલ ક્રિયા કરતાં આત્માની સૂક્ષ્મ ક્રિયામાં કર્મ હણવાની અનંતગણી શક્તિ છે. સ્થૂલ ક્રિયાઓ કરતાં કરતાં પણ અન્તે સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓને અવલંબવી પડે છે. સ્થૂલ ક્રિયાઓ તો મૂર્ખ અને જ્ઞાનિની, બાહિરની સ્થૂલ દૃષ્ટિથી દેખતાં એકસરખી દેખાય છે અને તેથી બાળજીવો મૂર્ખ અને જ્ઞાનિનો ભેદ સમજી શકતા નથી. ધ્યાનાદિ આન્તર સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓને જ્ઞાની કરી શકે છે, અજ્ઞાનીનો ત્યાં અધિકાર નથી. અને અજ્ઞાની તે સૂક્ષ્મક્રિયાઓની પરીક્ષા કરવાનો અધિકારી બની પણ શકતો નથી. જ્ઞાનિની અધ્યવસાયરૂપ સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓને આદરવાને અજ્ઞાની અધિકારી થઈ શકતો નથી. જે જ્ઞાનિયોનો સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓમાં અધિકાર થયો છે તેઓ સ્થૂલ ક્રિયાઓને આવશ્યક તરીકે અન્યના બોધમાટે કરે છે. તેઓ

ધર્મની દૃષ્ટિને સારી રીતે જાણતા હોય છે તેથી સ્વપરના ભલામાટે ક્રિયા યોગી બને છે, પણ તેઓનું ચિત્તતો સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓમાં હોય છે જ્ઞાનિયો દેખે છે, ચાલે છે, સર્વ કરે છે, પણ અન્તર થકી ન્યારા હોવાથી સંસારમાં બંધાતા નથી; મુક્ત જેવા બની રહે છે. ધર્મધ્યાનાદિવડે અનુભવ જ્ઞાન મેળવે છે, માટે તેવા જ્ઞાનિયોને ધન્યવાદ ઘટે છે; તેવા જ્ઞાનિયો દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવને સમજે છે, અને સ્થૂળ બુદ્ધિવાળાઓને સ્થૂળ ક્રિયાઓમાં જોડી જૈનધર્મની વૃદ્ધિ કરે છે. સ્થૂલ ક્રિયાના અધિકારીને સ્થૂલ ક્રિયાનો ઉપદેશ આપે છે અને પોતાને યોગ્ય એવી અધિકાર પ્રમાણે પોતે ક્રિયાઓ કરે છે. ધર્મની સ્થૂલ ક્રિયાઓના પણ ઘણા ભેદ છે. અધિકાર અને રૂચિ પ્રમાણે સર્વ જીવો યથાયોગ્ય ક્રિયાઓને આદરે છે. "પરિણામે બંધ" એ વાક્ય અનુસારે જોતાં ધર્મના શુભ અને શુદ્ધ વિચારોની સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ કરીને બાહ્યથી આવશ્યક કાર્યો પણ સર્વે કરવાં જોઇએ. અધ્યવસાયની શુદ્ધિ તેજ ખરેખર ચારિત્ર શુદ્ધિ જાણવી. જો અધ્યવસાયની મલીનતા હોય છે તો બાહ્ય ધર્મની સ્થૂલ ક્રિયાઓથી કર્મનો નાશ થતો નથી. માટે બાહ્ય અને આન્તરિક ક્રિયાઓને આદરવી જોઇએ. આજકાલ કેટલાક અજ્ઞજીવો સ્થૂલ ક્રિયાઓનેજ ધર્મની ક્રિયાઓ માત્ર માની ધ્યાનાદિ ક્રિયાઓનો અપલાપ કરે છે, તે ખરેખર આત્મધર્મરૂપ લક્ષ્મીથી દૂર રહે છે એમ જાણવું; માટે અધિકાર પ્રમાણે ધર્મની સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓનું વખતસર આરાધન કરવું.

આત્માના અધ્યવસાયરૂપ સૂક્ષ્મ ધર્મક્રિયાનું શું ફળ છે તે જણાવે છે.

શ્લોક.

धर्मसूक्ष्मक्रियायोगात्, प्रसन्नचन्द्रवन्मुनिः ।
दृढप्रहारिवच्छीघ्रं, कर्माष्टकं विनाशयेत् ॥ ७१ ॥
सूक्ष्मकर्म विनाशाय, सूक्ष्मधर्मक्रियावरा ।
वृषभ मातृवज्ज्ञेया, कपिलर्षेरिव प्रभोः ॥ ७२ ॥

શબ્દાર્થઃ—નિર્મલ અધ્યવસાયરૂપ ધર્મની સૂક્ષ્મ ક્રિયાના યોગથી પ્રસન્નચંદ્રરાજર્ષિ વા દૃઢપ્રહારિની પેઠે મુનિરાજ અલ્પકાલમાં અષ્ટકર્મનો નાશ કરે છે. અષ્ટપ્રકારનાં કર્મ સૂક્ષ્મ છે, આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશોની સાથે લાગ્યાં છે, તે સૂક્ષ્મ કર્મોનો નાશ કરવા સારૂ, સૂક્ષ્મ એવી આત્માના નિર્મલ પરિણામરૂપ ધર્મની શ્રેષ્ઠતા લક્ષ્યમાં રાખવી જોઇએ. મરૂદેવા માતા અને કપિલમુનિની પેઠે સૂક્ષ્મ અધ્યવસાય ભાવનારૂપ ધર્મની ક્રિયાઓ સકળ કર્મનાશાર્થે સમર્થ થાય છે.

આવે છે. વિચાર સંકલ્પ બળવડે જગત્માં અનેક મહાન્ કાર્ય થઈ શકે છે. શરીરોની રચનાનો આધાર પણ વિચારબળની ક્રિયા ઉપર આધાર રાખે છે. માનસિક વર્ગણાની રચનાનો આધાર પણ વિચારબળની ક્રિયા ઉપર છે. નરકગમનનો આધાર પણ વિચારબળ ઉપર છે. સ્વર્ગમાં જવાનો આધાર પણ વિચારબળપર છે. પશુયોનિ પ્રાપ્ત થવાનો આધાર પણ વિચારબળપર છે. પુનઃ મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત કરવાનો આધાર પણ વિચારબળપર છે. દુષ્ટ વિચારબળ ક્રિયાના બળથી દુષ્ટ થવાય છે, સુવિચારબળ ક્રિયાના બળથી શુભાન્વિત થવાય છે.

શુભ વિચાર ક્રિયાબળથી પુણ્યની વર્ગણાઓ ખેંચી આત્માની સાથે પરિણમાવી શકાય છે, તેમજ અશુભવિચાર ક્રિયાબળથી પાપની વર્ગણાઓને ખેંચી આત્માની સાથે પરિણમાવી શકાય છે.

સુવિચારોના બળથી તીર્થંકર નામગોત્ર બંધાય છે. સુવિચારોના બળથી ઉત્તમમાં ઉત્તમ અવતારો ધારણ કરી શકાય છે અને યાવત્ પરમાત્મદશાની પણ પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે. સુવિચારો એ એક પ્રકારની સૂક્ષ્મ ધ્યાનક્રિયા છે. સુવિચારની ક્રિયાના બળવડે મનમાં રહેલા રાગદ્વેષના સંસ્કારોને જીતી શકાય છે અને મરૂદેવા માતાની પેઠે અલ્પકાળમાં મુક્ત થઈ શકાય છે. મરૂદેવામાતા સમવસરણમાં જતાં હાથીની ખાંધપર બેઠાં હતાં, બાહ્યની સ્થૂલ ધર્મની ક્રિયાઓ કંઈ કરી નહોતી, પણ તે વખતે એકત્વ, અન્યત્વભાવનારૂપ સૂક્ષ્મ ક્રિયામાં તલ્લીન થયાં હતાં અને તેથી હાથીની ખાંધપર બેઠાં બેઠાં કેવલજ્ઞાની બન્યાં; આ દૃષ્ટાંતપરથી આપણે સાર લેવાનો એ છે કે અન્તે તો ભાવના ધ્યાન આદિની સૂક્ષ્મ ધ્યાનક્રિયાઓ કર્યા વિના છૂટકો નથી. સ્થૂલક્રિયાનાજ એકાન્તે જે રાગી છે તે સૂક્ષ્મભાવના ક્રિયાના અધિકારી બની શકતા નથી અને તેથી તેઓ મનની મલીનતાનો નાશ કરવાને સમર્થ થઈ શકતા નથી, એમ ખાસ અનુભવ કરવાથી જણાશે.

સ્થૂલ ક્રિયાઓ કે જે આત્માના ઉપયોગ વિનાની થાય છે, તેને દ્રવ્યક્રિયાઓ કહેવામાં આવે છે. સૂક્ષ્મ ધર્મની ક્રિયાઓનું મૂલ્ય જ્યારે કરોડ રૂપૈયાનું કલ્પીએ તો સ્થૂલ ક્રિયાઓનું મૂલ્ય એક આની જેટલું આશરે બની શકે, તો પણ એટલું તો લક્ષ્યમાં રાખવું જોઇએ કે, સ્થૂલ ક્રિયાના અધિકારીઓએ પોતાની ક્રિયામાં તત્પર રહેવું અને સૂક્ષ્મના અધિકારીઓએ પોતાની ક્રિયામાં તત્પર રહેવું. સૂક્ષ્મ ધ્યાનાદિ ક્રિયાના અધિકારીઓ અપ્રમત્ત દશામાં આવે છે અને સમાધિસુખને પ્રાપ્ત કરે છે; તેમજ સ્થૂલ ધર્મની ક્રિયાઓ કે જે, અવસરે જે જે જૈનધર્મના ઉદ્ધાર તથા પ્રચાર માટે કરવાની છે તે કરે છે, તેથી જૈનશાસનની શોભા વધે છે. સર્વ ક્રિયાઓ પોતપોતાના સ્થાને મોટી

ફની પેઠે સમજ્યાવિના શબ્દોના સમૂહનો ઉચ્ચાર કરે છે અને પૂતળીની પેઠે ક્રિયાઓ કરે છે અને જે જે કરાય છે, જે જે બોલાય છે, તત્ સંબંધી અંશમાત્ર પણ વિચાર કરી શકતો નથી, તે જનસમાજ, દુનિયામાં પોતાની વ્યાવહારિક તથા ધાર્મિક ઉન્નતિ કરી શકતો નથી, માટે દરેક વસ્તુએ સંબંધી સૂક્ષ્મ વિચારો કરવા જોઈએ અને તેમાંથી સત્યને પ્રગટ કરવું જોઇએ.

આત્માના ધર્મના પ્રકાશ માટે તેમજ અવબોધવું જોઈએ. ધ્યાનાદિ સૂક્ષ્મક્રિયાઓ અમૂલ્ય છે, એમ અન્યના કહેવા પ્રમાણે હાજીહા કરી થાય એટલે કંઈ વળતું નથી, પણ તત્ત્વજ્ઞાનથી સૂક્ષ્મક્રિયાઓનું પરિપૂર્ણ રહસ્ય સમજવું જોઈએ કે, ધ્યાન શી વસ્તુ છે અને તેનું શું સામર્થ્ય છે. તત્સંબંધી કલાકોના કલાકો પર્યંત વિચારની શ્રેણિયોનો પ્રવાહ હૃદયમાં ગંગાનદીના પ્રવાહની પેઠે વહેવરાવવામાં આવે છે ત્યારે તેમાંથી કંઈ નવું રહસ્ય અવબોધાય છે. કલાકોના કલાકો પર્યંત વિચારો કરી જે ધ્યાનક્રિયાનો અનુભવ મેળવાય છે તે કદી ટાળ્યો ટળતો નથી અને તત્સંબંધી નિશ્ચયની થએલી શ્રદ્ધા અવિચળ રહે છે, માટે જ્ઞાનવડે ધ્યાનની સૂક્ષ્મક્રિયા સમજવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

મનની સ્થિરતાવિના ધ્યાનની સૂક્ષ્મક્રિયા થઈ શકતી નથી. જ્યાંસુધી મનની ચંચળતા હોય છે ત્યાંસુધી આત્મસબંધી ધ્યાન થઈ શકતું નથી. ધ્યાનની સૂક્ષ્મક્રિયામાં મનની સ્થિરતાની આવશ્યકતા છે, માટે જ્ઞાનવડે મનની સ્થિરતાના ઉપાયો શોધવા જોઇએ. પોતાના અધિકાર પ્રમાણે કયા કયા દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવથી મનની સ્થિરતા રહેશે, તેનો પોતે અનુભવ કરવો જોઇએ; પોતે અનુભવ કરીને જે ઉપાયો આદરે છે તેજ પોતાના માટે યોગ્ય ઉપાયો છે, એમ વિચક્ષણોએ સમજવું જોઈએ.

હવે પ્રસંગોપાત્ત ધ્યાનને પુષ્ટિકારક એવા તત્ત્વ વગેરેના બોધનું સામાન્યતઃ પ્રતિપાદન કરે છે.

શ્લોક.

सर्वतत्त्वानि शोध्यानि, निक्षेपनयकल्पया ।
ग्राह्याग्राह्यविवेकेन, धर्मशास्त्रविशारदैः ॥ ७४ ॥

શબ્દાર્થઃ—નિક્ષેપ અને નયોવડે સર્વ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ શોધવું. ધર્મશાસ્ત્ર પંડિતોએ, અમુક તત્ત્વ ગ્રાહ્ય છે અને અમુક અગ્રાહ્ય છે એમ વિવેકપૂર્વક સર્વ તત્ત્વોને જાણવાં જોઈએ.

ભાવાર્થઃ—ધર્મશાસ્ત્ર જ્ઞાતાઓએ જીવ, અજીવ, પુણ્ય, પાપ, આ-

આશ્રવ, સંવર, નિર્જરા, બંધ અને મોક્ષ, એ નવ તત્ત્વોનું ચાર નિક્ષેપા અને સાત નયોથી સ્વરૂપ જાણવું જોઈએ નિક્ષેપ અને નયપૂર્વક, તત્ત્વોનું સ્વરૂપ જાણતાં યથાર્થ સત્ય વિવેક ઉત્પન્ન થાય છે વિવેકથી અમુક તત્ત્વ ગ્રાહ્ય છે અને અમુક તત્ત્વ ત્યાજ્ય છે. એમ ખાસ જણાઈ આવે છે. સંવર, નિર્જરા, મોક્ષ એ તત્ત્વ નિશ્ચયતઃ ગ્રાહ્ય છે. વ્યવહારનયથી પુણ્યતત્ત્વ આદેય છે. સર્વ તત્ત્વોમાં પણ આ પ્રમાણે હેય, જ્ઞેય અને ઉપાદેયનો વિવેક કરવો. ધર્માસ્તિકાયાદિ ષડ્દ્રવ્યમાં નવ તત્ત્વનો સમાવેશ થાય છે. ચાર નિક્ષેપા અને સાત નયથી ષડ્દ્રવ્યોનું સ્વરૂપ સમજવું જોઈએ. ષડ્દ્રવ્યોનું વિશેષ સ્વરૂપ જોવું હોય તો અસ્મત્કૃત ષડ્દ્રવ્યવિચાર અને આત્મપ્રકાશ ગ્રંથ જોઈ લેવો. તત્ત્વાર્થસૂત્ર વગેરેથી નવ તત્ત્વોનું વિશેષતઃ સ્વરૂપ અવબોધવું.

સર્વ તત્ત્વોમાં આત્મતત્ત્વની ઉપાદેયતા મુખ્યતઃ છે, આત્માનું પૂર્ણ સ્વરૂપ સમજવાથી આત્મતત્ત્વની શ્રદ્ધા થાય છે. આત્માનું વિશેષતઃ સ્વરૂપ સમજવાને માટે અધ્યાત્મતત્ત્વજ્ઞાનના અનેક ગ્રન્થો વાંચીને તેનું મનન કરવું જોઈએ. અધ્યાત્મશાસ્ત્રોનું વાંચન કરીને પણ મનન કરવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. તત્ત્વોનું મનન કરીને જે શ્રદ્ધા ધારણ કરે છે તે ખરેખર ધર્મશાસ્ત્રોમાં વિશારદ થાય છે અને એવા શાસ્ત્રવિશારદો આત્મતત્ત્વના ગુણોનો પ્રકાશ કરવા સમર્થ થાય છે. આત્મા પોતે સર્વ તત્ત્વનો જ્ઞાતા થાય છે, અનંત જ્ઞેય પદાર્થો જ્ઞાનમાં પ્રતિભાસે છે. આત્માની અનન્ત શક્તિઓ પણ આત્મામાં રહી છે અને તે અનન્તશક્તિઓનો પ્રકાશ પોતાના સામર્થ્યથી આત્મા કરે છે. આત્મા, તત્ત્વજ્ઞાન પામે તો હેય જ્ઞેય અને ઉપાદેયને સમજી, પોતાનું સ્વરૂપ પોતાની મેળે શોધી લે છે, એમ દરેક મનુષ્યોને અનુભવથી જણાઈ આવશે. સર્વ કથનનો સારાંશ એ નીકળે છે કે, સર્વ તત્ત્વોનું સારી રીતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

સર્વ તત્ત્વોનું જ્ઞાન થતાં ખરૂં સુખ શોધવાનો નિશ્ચય થાય છે
અને તે આત્મામાંજ છે એમ અનુભવ થાય છે તેથી
આત્મા પોતાનેજ ઉપદેશ આપી સત્ય વિવેક
પ્રગટાવે છે તે પ્રસંગોપાત્તથી જણાવે છે.

શ્લોક.

सुखमात्मनि विज्ञेयं, जडेषु नास्ति किञ्चन ।
मृगतृष्णेव बाह्येषु, कुतो मिथ्या प्रधावसि ॥ ૭૫ ॥

શબ્દાર્થ:—સુખ આત્મામાંજ જાણવું યોગ્ય છે. જડ પદાર્થોમાં જરા માત્ર પણ સુખ નથી, માટે હે ચેતન! મિથ્યા કેમ બાહ્યપદાર્થોમાં દોડે છે?

ભાવાર્થ:—સર્વજ્ઞોએ સર્વ પદાર્થોને જાણી આત્મામાંજ સુખનો નિશ્ચય કર્યો છે. આત્મા પણ તેઓના વચન પ્રમાણે નવતત્ત્વો વગેરે સર્વ જ્ઞેય પદાર્થોનું જ્ઞાન કરી છેવટ આત્મામાંજ સત્યસુખનો નિશ્ચય કરે છે. જડ શરીરની સાથે બાહ્ય ચંદનાદિ પદાર્થોનો સંબંધ કર્યો હોય તો પણ સુખનું જ્ઞાન થતું નથી. જડ પદાર્થોના ઝીણા સૂક્ષ્મ કકડા કરી કરીને તપાસ કરવામાં આવે તોપણ તેમાં સુખનો નિશ્ચય થતો નથી.

જ્યારે બાહ્યપદાર્થોમાં સુખ નથી એમ નિર્ણય થાય છે, ત્યારે સુખ ક્યાં રહે છે? એવો પ્રશ્ન થાય છે. ઉત્તરમાં એમ જણાય છે यत्र आत्मा तत्र सुखम्, જ્યાં આત્મા છે ત્યાંજ સુખ છે. જ્યાં આત્મા નથી ત્યાં સુખ નથી. બાહ્ય ઇન્દ્રિયોમાં પણ સુખ નથી. કારણ કે જ્યારે મનમાં ક્રોધ, શોક વગેરેનો ઉદય થાય છે, ત્યારે ત્વચા અને ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયો સુખ આપવા સમર્થ થતી નથી. શરીરમાં પણ સુખ રહેતું નથી. કારણ કે જ્યારે શરીરમાં જ્વર આવે છે ત્યારે શરીરમાં સુખ જણાતું નથી. જો શરીરનો ધર્મજ સુખ હોત તો તે શરીરને છોડી ક્ષણમાત્ર પણ દૂર રહેતજ નહીં, પણ એમ દેખવામાં તથા અનુભવમાં આવતું નથી માટે શરીરનો ધર્મ સુખ નથી, એમ નિશ્ચય થાય છે. મનનો ધર્મ પણ સુખ છે એમ અનુભવ કરતાં જણાતું નથી; મનમાં ક્લેશ, ક્રોધ, ભય વગેરે ઉત્પન્ન થતાં સુખનું ભાન પણ રહેતું નથી, માટે મનનો સુખ ધર્મ કહી શકાય નહીં. આત્મજ્ઞાનથી ધ્યાન કરતાં માલુમ પડે છે કે આત્માનો સુખગુણ છે, સદાકાળ તે આત્મામાંજ રહે છે, કર્માવરણથી સુખગુણ ઢકાયો રહે છે, જેમ જેમ મોહ વગેરે કર્માવરણો ટળે છે તેમ તેમ આત્મામાં સુખગુણ ખીલવા માંડે છે અને ત્યારે આત્મા પોતે વાણીદ્વારા કહે છે કે, અહો! કોઈ પણ બાહ્યપદાર્થના ઉપભોગવિના હું સુખમાં રહું છું. વનમાં પડી રહેલા નિરૂપાધિ દશાવાળા જ્ઞાનયોગીને આત્માનું જે સુખ હોય છે તેનું સ્વરૂપ તેજ જાણવા માટે સમર્થ થાય છે. જ્યાંસુધી પોતાના આત્મામાં તેવું સુખ પ્રગટ્યું નથી, ત્યાંસુધી સહજસુખનો નિશ્ચય સ્વયમેવ કરી શકાતો નથી. આત્માના સુખગુણનો નિશ્ચય કરાવનાર જ્ઞાન છે. જ્ઞાનમાં સુખગુણનો ભાસ થાય છે. તેમજ જ્ઞાની પુરૂષ, સહજસુખનો અધિકારી બની શકે છે. જ્ઞાનદશા થતાં બાહ્યપદાર્થોમાં જરા માત્ર સુખ ભાસતું નથી અને તેજ વખતે આત્મા પોતેજ પોતાને કહે છે કે, અરે ચેતન! તું બાહ્યપદાર્થોમાં કેમ દોડે છે! ઝાંઝવાના જલની પેઠે બાહ્યપદાર્થોથી કદી સુખની આશા રાખી શકાય તેમ નથી, માટે પોતાના સ્વરૂપમાંજ સુખ રહ્યું છે, એમ જાણી હવે તુ શાંત થા. બાહ્યજડપદાર્થોમાં ગમે તેટલી સુખબુદ્ધિ રાખવામાં આવે પણ અને કસ્તૂરીમૃગની પેઠે કોઈ પણ સુખ હાથમાં આવનાર નથી. આત્માનું સુખ ખરેખર આત્મામાંજ છે, મહાત્માઓ અને તીર્થ-

તો પણ તેનાથી પોતાને સુખ મળતું નથી. પોતાનો આશ્રય લીધાવિના ગમે તેટલા પરાશ્રયી બનો, તોપણ કદી પરતન્ત્રદશામાં સુખ મળનાર નથી. પોતાનામાંજ પોતાનું સુખ છે અને તે સ્વાશ્રયી બનીને ભોગવવાનું છે. સ્વાશ્રયથી જે સુખ થશે તે સદાકાળ રહેવાનું છે, તેમાંથી કિંચિત્ માત્ર પણ કોઈ સુખ ટાળી શકવા સમર્થ નથી. પરવસ્તુનું ગમે તેટલું આલંબન હશે, તે વસ્તુઓની પ્રાપ્તિ માટે પ્રાણનો પણ નાશ કરો, તોપણ કદાપિકાળે સુખની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. પોતાના આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશમાં ઉતરીને ત્યાં સ્થિર થવાથી પોતાના સુખનો પોતેજ અનુભવ લેઈ શકશો. બાહ્યમાં ચિત્તવૃત્તિને દોડાવ્યા કરો અને ખરા સુખની આશા રાખો તે શું મૂર્ખતા નથી? અલબત મૂર્ખતા છે. જે માર્ગે આત્મસુખ મળવાનું છે તે માર્ગે ગમન કરવું શ્રેષ્ઠ છે. આત્માના પ્રદેશોમાં ઉતર્યાવીના કદી આત્મસુખ મળનાર નથી.

નાભિમાં આત્મા ધ્યેયરૂપે ધારવો જોઈએ. ત્રણ કલાક પર્યંત નાભિસ્થાનમાં આત્માજ ધ્યેયરૂપે ધારવામાં આવે તો આત્મસુખનો કંઈક નવીન અનુભવ પ્રાપ્ત થાય છે. હૃદયમાં પણ આત્માની ધારણા કરી આત્માના પ્રદેશોમાં સ્થિર થઇ જવું. કપાલમાં પણ આત્માજ ધ્યેયરૂપે ધારી તેની ધારણા કરવી.

અન્ય પદાર્થોનું ચિન્તવન છોડીને ફક્ત એક આત્માજ ધ્યેયરૂપે ધારવો. આ ત્રણ સ્થાનમાં ત્રણ ત્રણ કલાકની આત્મારૂપ ધ્યેયની ધારણા સિદ્ધ થતાં બ્રહ્મરન્ધ્રમાં સહેજે પ્રવેશ થાય છે. બ્રહ્મરન્ધ્રમાં ત્રણ કલાક પર્યંત આત્મારૂપ ધ્યેયની ધારણા કરવી; બ્રહ્મરન્ધ્રમાં ત્રણ કલાક પર્યંત ધારણા ધરતાં ધ્યાનની સિદ્ધિ થાય છે. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ, પરથી પણ પર, નિરાકારમાં ધારણાની સિદ્ધિ થતાં ધ્યેયની ત્વરિત સિદ્ધિ થાય છે અને તેથી તત્ર, ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાનની એકાગ્રતા થાય છે. ષટ્ચક્રોને પણ દ્રવ્ય અને ભાવથી સાધવાથી બ્રહ્મરન્ધ્રમાં આત્મધ્યેયની સ્થિરતા થાય છે અને બ્રહ્મરન્ધ્રમાં જેમ જેમ સ્થિરતાની વૃદ્ધિ થાય છે, તેમ તેમ ત્યાં ચિત્તની સમાધિ વિશેષતઃ રહે છે અને આત્મસુખનો ભાસ સારી રીતે થાય છે.

જેને બ્રહ્મરન્ધ્રમાં આત્મધ્યેય સ્થિરતા થાય છે તે સમાધિભાવને પામે છે, તેને હવે જણાવે છે.

શ્લોક.

व्यवहारनयेनोक्तः, समाधिस्त्वत्र जापते ।
शुद्धं परात्मनो ज्योतिर्भासते नाऽत्र संशयः ॥ ७८ ॥

अनेकभवसंस्कारात्, समाधिर्व्यवहारतः ।
नियमात् किञ्चिदंशेन, साध्यते ज्ञानयोगिभिः ॥ ૭૯ ॥

શબ્દાર્થઃ—દ્રવ્યરત્નત્રયમાં આત્માની સ્થિરતા થવાથી વ્યવહાર દિન દિનની સમાધિ થાય છે, તે વખતે આત્મા તેજ પરમાત્મા શુદ્ધ જ્યોતિનો પ્રકાશ થાય છે. આ જીવનમાં જરા માત્ર પણ શકા ન નથી વ્યવહારસમાધિને કોઈ સર્વ જીવો એકદમ પ્રાપ્ત કરી શકતા ન અનેક ભવના સમાધિ અભ્યાસજનિત સંસ્કારથી આવી સમાધિ પ્રાપ્ત ક શકાય છે. નિશ્ચયનયથી તો કેટલાક અંશે જ્ઞાનયોગિયોવડે નિશ્ચયસમા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

ભાવાર્થઃ—દ્રવ્યરત્નત્રયમાં આત્માની સ્થિરતારૂપ વ્યવહારસમાધિ યોગિયો પ્રાપ્ત કરી શકે છે, કેમકે પણ તે આનન્દનો અનુભવ કરે આત્મસ્વરૂપ પરમાત્માની શુદ્ધ જ્યોતિ ભાસે છે, તેનું વર્ણન વૈખ વાણીથી કરી શકાય તેમ નથી; જે તેનો અનુભવ કરે છે તેજ તેની આ ણ કરી શકે છે, અનુભવી ગુરુવિના કોઈનાથી આવી સમાધિમાં પ્રવે થઈ શકતો નથી. દ્રવ્યરત્નત્રયમાં સમાધિ થવાથી અનેક ચમત્કારોની ઉત્પ થાય છે. ગુપ્તજ્ઞાનના પડદા ખુલે છે, અને જે પૂર્વે જોવામાં ન આવ્ હોય, તેમજ અનુભવવામાં પણ ન આવ્યું હોય, તેનો સાક્ષાત્કાર થાય ગુપ્ત તત્ત્વોનાં રહસ્યો તેની આગળ ખુલાં થાય છે, તો પણ તેને કંઈ આશ્ ચર્ય લાગતું નથી. એવા વખતમાં યોગીને સાવધાન રહેવાની ઘણી જરૂર છે, કોઈ ચમત્કૃતિ ઘણું આશ્ચર્ય થાય છે, તથા દેવતાઓ દર્શન આપે છે. જે તત્ત્વોસંબંધી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે તેનો સમાધિમાં અમુક દેવતા મારફ નિર્ણય થઈ જાય છે. પ્રાયઃ તેવા વખતે યોગીએ ભવિષ્ય કથનમાં પેસવું નહિ દુનિયાના લોકો સ્વાર્થથી પ્રશ્ન કરે વા સેવા કરે તોપણ તેણે તેઓ તર લક્ષ દેવું નહીં. અજ્ઞાની અને ગાંડાની માફક વર્તન ચલાવી પોતાન આત્મ અભ્યાસ વધારવો કરવો. પોતાના કુલને લોકો પાખંડ કહે, ઢોંગ ક તો પણ દુનિયાને ચમત્કાર વા પોતાની પરીક્ષા જણાવવાની બાબતમાં પડ નહીં. પ્રસંગે મનુષ્યોને ધર્મોપદેશ આપવો હોય તો તેઓના અધિકાર પ્રમા આપવો. યોગ્ય અધિકારીને કંઈ જણાવવું હોય તો જણાવવું. નાસ્તિક લો સમાધિની વાતને ગપ માને તો કંઈ બોલવું નહીં. પોતાના અધુરા અભ્ય સમાં કોઈ પણ વિકારક બાબતમાં પડવું નહીં. અને તેવી ઉપાધિયો આવ પડે તો તેને સહવી. પોતાના શિષ્યોને પણ પોતાને જે જે અનુભવો થા તે કહેવા નહીં. સદાકાલ વ્યવહારસમાધિમાં રહેવા પ્રયત્ન કરવો.

જો કે વ્યવહારસમાધિ એકસરખી રહેતી નથી; અમુક વખત સુધી રહે, પશ્ચાત્ સંસારી બાબતોમાં લક્ષ્ય લગાડવામાં આવે છે તો તે વખતે વ્યવહારદશામાં વર્તાય છે, પણ પુનઃ કેવલ કુંભક વગેરે પ્રાણાયામ કરી વ્યવહારસમાધિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. શુક્લધ્યાન પ્રાપ્યનિશ્ચય સમાધિના કેટલાક અંશોને વર્તમાનકાળમાં અપ્રમત્ત દશાથી જ્ઞાનયોગિયો પ્રાપ્ત કરી શકે છે. બ્રહ્મરન્ધ્રમાં ચિત્તની સ્થિરતા થવાથી ત્યાં નિશ્ચયસમાધિનો અનુભવ આવે છે. સૂર્ય ઉગતાં જેમ અરૂણોદય થાય છે, તેમ અત્ર પણ અરૂણોદયસમાન નિશ્ચયસમાધિનો ભાસ થાય છે. હાલમાં પણ જ્ઞાનયોગિયોને નિશ્ચયસમાધિના કેટલાક અંશોનો લાભ મળે છે. સહજ જ્ઞાનયોગસમાધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે સદ્ગુરૂ ઉપાસનાની અત્યંત આવશ્યકતા છે, સદ્ગુરૂવિના કંઇ પણ મળી શકે તેમ નથી. કેટલાક પૂર્વભવના એતાદૃશ સંસ્કાર વિહીન પુરૂષોને તો સમાધિ નામ ઉપરજ દ્વેષ આવે છે, તેનું કારણ એ છે કે હજી તે જીવોને ભવપરિણતિનો પરિપાક થયો નથી; આત્માના શુદ્ધ ધર્મની પ્રાપ્તિ થવી મહા મુશ્કેલ છે. ગમે તેટલાં પુસ્તકો વાંચો તો પણ સદ્ગુરૂની સેવાપૂર્વક ગુરૂગમ લીધાવિના સમાધિમાં પ્રવેશ થઇ શકતો નથી, ગુરૂગમપૂર્વક બનેલા જ્ઞાનયોગિયોવડે નિશ્ચયસમાધિને કેટલાક અંશે સાધી શકાય છે.

હઠયોગ અને રાજયોગનું પૂર્વે સ્વરૂપ દર્શાવ્યું તેમાં કોની વિશેષ ઉત્તમતા છે તે દર્શાવે છે.

શ્લોકઃ

उत्तमो राजयोगश्च, हठः प्रोक्तः कनिष्ठकः ।
साध्यसाधनयोगेन, अपेक्षातो हठः स्मृतः ॥ ८० ॥

શબ્દાર્થઃ—રાજયોગ ઉત્તમ છે અને હઠયોગ કનિષ્ઠ છે. હઠયોગ સાધન છે અને રાજયોગ સાધ્ય છે એમ અપેક્ષાએ સમજી લેવું.

ભાવાર્થઃ—સર્વ દર્શનોમાં વિદ્વાનોએ રાજયોગની વિશેષતઃ ઉત્તમતા બતાવી છે. મનની પ્રવૃત્તિ બંધ પડે અને આત્મા પોતાના સ્વભાવે રમણતા કરે એજ રાજયોગનું લક્ષણ છે. યમ, નિયમ, આસન અને પ્રાણાયામ એ ચારનો બાહુલ્યથી હઠયોગમાં સમાવેશ થાય છે. જૈનદર્શનમાં પ્રતિક્રમણ વખતે કાર્યોત્સર્ગાદિનાં જે જે આસનો કરવામાં આવે છે, તેનો હઠયોગમાં સમાવેશ થાય છે. વ્રત, પચ્ચખાણ, તપ, યોગવહન, ઉપધાન, વિહાર, તીર્થયાત્રા, કેશલોચ, ખમાસમણાં દેવાં, સૂત્રો બોલતી વખતે મુદ્રાઓને ધારવી, પ્રતિષ્ઠા વખતે અનેક મુદ્રાઓ ધારવી, બે વખતનું પ્રતિક્રમણ કરતાં બેસવું

ને હોય, એટલે ઇત્યાદિ તથા આવશ્યક કરની બન્ને ક્રિયાની કરી શકે, વૈરાગ્યનું આચરણ અને પ્રકાશ કેરી, બન્નેને હઠયોગમાં સમાવેશ થાય છે. સ્વાધ્યાય, અસ્તી, મૈત્રીભાવ, બન્નેનો હઠયોગમાં સમાવેશ થાય. હઠયોગના રાજયોગની પ્રાપ્તિ કરી શકે, એમ જોવામાં આવે છે.

ઇત્યાદિક કર્મનો ક્ષયોપશમ, દર્શનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ, મોહનીય કર્મનો ઉપશમ અને ક્ષયોપશમ, આ રીતે રાજયોગમાં સમાવેશ થાય છે. સ્વરૂપ સાધવાની ધર્મનો રાજયોગમાં સમાવેશ થાય. સાધ્ય દ્રષ્ટિને રાજયોગમાં સમાવેશ થાય છે. ધર્મનો ઉપશમ આદિ રાજયોગમાં સમાવેશ થાય છે. શરીર અને વાણીદ્વારા કરી ક્રિયાઓ હઠયોગમાં સમાવેશ થાય છે. સાધુ અને શ્રાવકની ધર્મની ક્રિયાઓને હઠયોગમાં સમાવેશ થાય છે. હઠયોગ સાધનરૂપ છે અને રાજયોગ સાધ્યરૂપ છે, પણ તેમના કે સાધ્યના ઉપયોગે સાધનની સફલતા થાય છે. આત્મોપયોગપૂર્વક ધર્મની ક્રિયાઓ કે, જે સાધુ અને શ્રાવક કરે છે, તેની નહેતુ અને અમૃતના ભાવવાળા સફલતા કરી નથી. ધર્મનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન કરતાં રાજયોગની દ્રષ્ટિ ખુલે છે અને તેથી હઠયોગની પ્રવૃત્તિ પણ સફલ થાય છે.

હઠયોગની ક્રિયાઓ જે પાપથી રહિત હોય તેને આદરવી જોઇએ ઇત્યાદિ પ્રસંગતઃ દર્શાવે છે.

શ્લોક

पापमुक्तक्रियायुक्तो हठः साध्यो विपश्चितैः ।
अगीतार्था विमुह्यन्ति, एकान्तपक्षधारकाः ॥ ८१ ॥

શબ્દાર્થ—પંડિતોએ પાપથી મુક્ત એવી ક્રિયાયુક્ત, હઠયોગ સાધવા યોગ્ય છે, એકાન્ત પક્ષધારક અગીતાર્થ પુરૂષો હઠયોગ અને રાજયોગના સ્વરૂપમાં મુંઝાય છે.

ભાવાર્થ—આ શ્લોકનો અર્થ સાધુઓને આશ્રયી છે. પાપથી રહિત હઠયોગની ક્રિયાઓ સાધવા યોગ્ય છે; સર્વ પ્રકારના પાપથી રહિત કોઈ પણ ધર્મની બાહ્ય ક્રિયાઓ જણાતી નથી, ઉઠવામાં વાયુકાયના જીવની હિંસા થાયછે તેથી પાપ લાગેછે, બેસવામાં તેવીજ રીતે પાપ લાગેછે, ખમાસમણું દેવામાં પણ પાપ લાગેછે કારણ કે તે વખતે પણ કાયયોગવડે વાયુકાયની હિંસા થાયછે, વિહારમાં વાયુકાય અને ત્રસ કાયની હિંસા પ્રાયઃ થાય છે, આ પ્રમાણે સ્થંડિલ (ઝાડે) જતાં પણ હિંસા થાય છે, પેશાબ કરતાં પણ હિંસા, ખાતાં પણ હિંસા, હાથ, પગ હલાવતાં પણ હિંસા, ધર્મની બાહ્ય

ક્રિયાઓ ગમે તેવી હોય તોપણ સાધુ અગર શ્રાવકને ઘણી નિર્જરા થાયછે તોપણ કોઈ જીવની હિંસાનું પાપ લાગે તેમ છે, પણ ઘણો લાભ અને અલ્પહાનિ જેમાં હોય તે ક્રિયા કરવા યોગ્ય છે, એમ હરિભદ્રસૂરિએ પૂજા ષોડશકમાં કૂપના દૃષ્ટાન્તથી દર્શાવ્યું છે. બાહ્યધર્મ ક્રિયાઓમાં હિંસા કરતાં ધર્મનો લાભ વિશેષ છે. જ્યારે આમ છે ત્યારે આવી બાહ્ય ધાર્મિક ક્રિયારૂપ હઠયોગ કરવો કે નહીં કરવો? એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાયછે. આના ઉત્તરમાં પાપ મુક્ત ક્રિયાઓ હઠયોગની કરવી, એમ જો કહેવામાં આવે તો સામું જણાવવાનું કે ધર્મની બાહ્ય ક્રિયાઓ કોઈ પણ એવી નથી કે જેનાથી વાયુકાય વગેરેની હિંસાનું પાપ લાગ્યાવિના રહે, ત્યારે શું કરવું? ઉત્તરમાં કહેવાશે કે રાજયોગનું સાધ્ય લક્ષ્યમાં રાખીને હઠયોગની ક્રિયાઓ કરવી. આના ઉત્તરમાં પણ એમ તો રહેવાનું કે પાપ મુક્ત ક્રિયા કરવાની મૂળ શ્લોકમાં ભલામણ છે અને તમો તો ધર્મની બાહ્ય ક્રિયાઓ કે જે પાપયુક્ત છે તેને બતાવો છો, તેથી તમારો ઉત્તર મૂળ શ્લોકથી વિરૂદ્ધ જાયછે તેનું કેમ? આમ શંકાણુની શંકાના સમાધાનમાં કહેવાનું કે, શાસ્ત્રોની આજ્ઞા પ્રમાણે જેમાં લાભ મહાન્ છે અને હિંસા અલ્પ છે એવી ધર્મની બાહ્ય ક્રિયાઓને વ્યવહારથી પાપ મુક્ત ક્રિયાઓ કહેવામાં આવેછે અને જે ક્રિયાઓમાં મોટા ત્રસ જીવોની હિંસા ઘણી થાયછે અને રાજયોગરૂપ આત્મિક ધર્મનો લાભ અલ્પ પણ થતો નથી, તેવી હઠયોગની ક્રિયાઓને પાપયુક્ત કહી છે; આ પ્રમાણે જોતાં, યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, ધર્મનામાટે ચાલવું, બેસવું, ઉઠવું, વિહાર કરવો, ખાવું, પીવું, ઝાડે જવું, પેશાબ કરવો, યાત્રા કરવી, પ્રતિક્રમણ કરવું, આસનો સાધવાં, ઉપદેશ દેવો, જ્ઞાનમાટે ક્રિયાઓ કરવી, દર્શનમાટે જે જે ઉદ્યમો કરવા, આત્મિક ચારિત્રમાટે જે જે ઉદ્યમો કરવા, વૈયાવચ્ચ કરવી, ગુરૂને પગે લાગવું અને આહાર વગેરેનું વહોરવું, ઇત્યાદિ હઠયોગની ક્રિયાઓને પાપમુક્ત ક્રિયાઓ–અપેક્ષાએ–કહેવામાં આવે તો તેમાં કોઈ જાતનો વિરોધ આવતો નથી. ગમે તેવો સાધુ હોય તોપણ બેઠાં બેઠાં પણ કાયયોગવડે શરીરથી તેને વાયુકાયની હિંસા લાગે છે, પણ તે સર્વ સહજ ધર્મરૂપ સાધ્યમાટે હોવાથી કોઈ જાતનો વિરોધ આવતો નથી. આ સંબંધીમાં ઘણું કહેવાનું છે અને આની ચર્ચામાંજ એક ગ્રન્થ બની જાય તેમ છે, પણ પંડિત પુરૂષોમાટે આ લેખ હોવાથી તેઓ અલ્પ લેખથી ઘણું સમજશે એવું જાણી વિસ્તારથી લખ્યું નથી. અગીતાર્થ અર્થાત્ મૂર્ખપુરૂષો કે જેઓએ યોગી ગુરૂકુળવાસ સેવ્યો નથી એવા અર્ધ દગ્ધ મનુષ્યો આવી બાબતમાં મુઝાય છે. જેઓ એકાન્ત અમુક આમજ છે અને આમ નથી, એવો એકાન્તવાદ ધારણ કરેછે તેઓના હાથમાં કંઈ પણ આવતું નથી અને તેઓની સંગતિ કરનાર પણ ભ્રષ્ટ થાય

છે. કેટલાક એકાન્ત હઠયોગને માને છે, કેટલાક એકાન્ત રાજયોગને માને છે. પરંતુ સમજવાનું કે તેવા પુરૂષો રાજયોગ અને હઠયોગના સ્વરૂપને પરિપૂર્ણ સમજ્યા નથી. સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી એનું સ્વરૂપ સમજે છે તેને ધન્ય છે. કેટલાક મનુષ્યો તો હઠયોગની કેટલીક ક્રિયાઓને રાજયોગ-સહજ યોગ તરીકે કુટી મારે છે અને સમાધિ વગેરેને હઠયોગ તરીકે કુટી મારીને પોતાના ભોળાને આડે રસ્તે દોરવે છે, તેઓ ખરેખર પોતે આડે રસ્તે જાય છે અને અન્યોને આડે રસ્તે દોરે છે.

જૈનાગમની પરિપાટીવિના સમ્યગ્જ્ઞાન થતું નથી, માટે
એકાન્તવાદનો નાશ કરવામાટે ગુરૂગમ પરંપરાએ
જૈનાગમનું જ્ઞાન કરવું જોઇએ, ઇત્યાદિ દર્શાવે છે.

શ્લોક:

जैनागमपरीपाठात्, सम्यक्श्रद्धा प्रजायते,
सापेक्षवादबोधाच, मिथ्याबुद्धिर्विनश्यति. ॥ ८२ ॥

શબ્દાર્થ:—જૈન આગમોની પરિપાટીથી, તેમજ સાપેક્ષ વાદના બોધથી, સમ્યગ્જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાયછે અને મિથ્યાજ્ઞાનનો નાશ થાય છે.

ભાવાર્થ:—જૈનાગમોની પરિપાટવિના સાપેક્ષવાદ સમજાતો નથી અને સાપેક્ષવાદ જ્ઞાનવિના, મિથ્યાત્વબુદ્ધિનો નાશ થતો નથી, માટે જૈન કહેવાતા દરેક જૈનોએ જૈનાગમોનું શ્રવણ, મનન, કરવું જોઇએ. જૈનાગમોના જ્ઞાનવિનાના જૈનો તે ખરેખર જૈનતરીકે નથી. હાલમાં જૈનસિદ્ધાન્તોનું શ્રવણ મનન અલ્પ પ્રમાણમાં થાય છે, તેથી જૈનો પોતાના સ્યાદ્વાદધર્મને પૂર્ણપણે અવબોધી શકતા નથી. દરેક વસ્તુનું સ્યાદ્વાદપણે જ્ઞાન થાય તો હઠયોગ અને રાજયોગમાં કારણ કાર્યભાવ સારી રીતે સમજી શકાય. દરેક વસ્તુના ધર્મો કયા કયા છે અને તે ક્યા ક્યા નયની અપેક્ષાએ છે, તે સમજાવનાર સ્યાદ્વાદનય છે. આત્મપદાર્થનું સંપૂર્ણ સ્વરૂપ જૈનાગમોથી સમજાય છે. સત્યજ્ઞાનના ભંડારરૂપ જૈનાગમો છે. સત્યજ્ઞાનની કુંચીઓરૂપ જૈનાગમો છે. સાયન્સ વિદ્યા, યાને પદાર્થવિજ્ઞાનના ભંડારરૂપ જૈનાગમો છે. મેરૂપર્વતની પેઠે ધર્મની આસ્તિકતાની સ્થિરતા ઉપજાવનાર જૈનાગમો છે. મોક્ષમાર્ગની કુંચીઓ બનાવનાર જૈનાગમો છે. સત્ય સુખના સિદ્ધાન્તને પૂર્ણ જુસ્સાથી સમજાવનાર જૈનાગમો છે. નિવૃત્તિ માર્ગનું પૂર્ણસ્વરૂપ બતાવનાર જૈનાગમો છે. સર્વધર્મોમાં જે જે અંશે સત્યતા રહી છે, તે તે અંશોને સ્પષ્ટપણે સમજાવનાર જૈનાગમો છે. કેવલજ્ઞાનની પૂર્ણ શોધનો ઉદ્દેશ ચુકાવે જૈનાગમો છે. જૈનાગમોમાં પ્રતિપાદ્ય પદાર્થનું પૂર્ણસ્વરૂપ ન સમજાય તેમાં જૈનાગમોનો દોષ નથી, કિન્તુ પોતાની સામાન્યબુદ્ધિ, અવિકાર, અનુભવ

નીખામી વગેરેનો દોષ સમજવો. જૈનાગમોનો અહર્નિશ પરિપાક એજ જૈનોન્નતિનું પ્રથમ પગથીયું છે. જૈનાગમોના જ્ઞાનવિના કોઈ સાપેક્ષવાદ સમજવા સમર્થ થયો નથી; કેટલાક બાળજીવો કે જે પોતાને અહંવૃત્તિથી કુતર્કના યોગે પંડિત કલ્પીને બેચણ આબતોને ગમે તે રીતે જાણી લેઈ જૈનાગમોનું ખંડન કરવા પોપટની પેઠે વાચાળ બની જાય છે, પણ તે ખરેખર પોતાની હાંસી કરાવે છે.

જૈનાગમોનું સમ્યગ્રહસ્ય સમજાયાથી સાપેક્ષવાદ સારી રીતે અવબોધી શકાય છે. સાપેક્ષવાદને સમ્યગ્રીત્યા અવબોધતાં એકાન્ત હઠવાદનો આગ્રહ છૂટી જાય છે. વિસ્તારબુદ્ધિવિના સાપેક્ષવાદ સમજી શકાતો નથી. અલ્પબુદ્ધિથી સાપેક્ષવાદ અલ્પપણે સમજાય છે અને વિશેષબુદ્ધિથી સાપેક્ષવાદ વિશેષપણે અવબોધાય છે. જેમ જેમ શ્રુતજ્ઞાન વૃદ્ધિ પામે છે તેમ તેમ સાપેક્ષવાદનો અનુભવ વૃદ્ધિ પામે છે, અને જેમ જેમ સાપેક્ષવાદ અવબોધાતો જાય છે તેમ તેમ મિથ્યાત્વબુદ્ધિ નષ્ટ થતી જાય છે અને તેમ તેમ સમ્યગ્જ્ઞાનનો પ્રકાશ વધતો જાય છે. જેમ જેમ સાપેક્ષજ્ઞાનનો પ્રકાશ વધતો જાય છે તેમ તેમ દુરાગ્રહનુ તમઃવિલય પામતું જાય છે અને સત્યજ્ઞાનનો પ્રકાશ વધતો જાય છે, તેથી સર્વવસ્તુઓ અપેક્ષાએ તત્તદ્ધર્મ વિશિષ્ટ જણાય છે અને પોતે કોણ છે તે પણ બરાબર સમજાય છે.

સાપેક્ષવાદથી સમ્યગ્જ્ઞાન થતાં આત્માના પણ જેજે ભેદો
હોય છે તેસાપેક્ષવાદી જાણી શકે છે, તેથી તે પરાત્મપદ
માટે યત્ન કરે છે, માટે સાપેક્ષવાદાનંતર
આત્માના ભેદો દર્શાવે છે.

શ્લોકઃ

त्रिधात्मानं विजानाति, बहिरात्मादिभेदतः ।
परात्मसाध्यसिद्ध्यर्थं सम्यग्दृष्टिःप्रवर्त्तते ॥ ८३ ॥

શબ્દાર્થ—અનેકાન્તવાદી, આત્માના બહિર્ અન્તર અને પરમ એ ત્રણ ભેદોને જાણે છે અને પરમાત્મરૂપ શુદ્ધપદ સાધ્યની સિદ્ધિ અર્થે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પ્રવર્તે છે.

ભાવાર્થ—બહિર્ આત્મભાવ તે બહિરાત્મા, કાયાદિથી ભિન્ન વસ્તુરૂપે આત્માનું જ્ઞાન જેને થાય છે એવો સમ્યગ્દૃષ્ટિ અન્તરાત્મા કહેવાય છે અને કેવલજ્ઞાનાદિ જેનામાં ઉત્પન્ન થયાં છે તે પરમાત્મા કહેવાય છે. પરિપૂર્ણ શુદ્ધ પરમાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એજ સાધ્ય વસ્તુ છે પરમાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિવિના જન્મ જરા અને મરણનાં દુઃખો વારંવાર ભવોભવમાં ભોગવવાં પડે છે, કદી તેનો અન્ત આવતો નથી, માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ

પરમાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરે છે. અને તે રીતે પણ સંસાર દુઃખોનો નાશ કરી સહજ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવી એજ તેના હૃદયમાં સ્ફુરે અને તેથી યથાશક્તિ પરમાત્મપદ પ્રાપ્તિ માટે સમ્યગ્દૃષ્ટિ પ્રવૃત્તિ કરે છે. ક્ષુધાતુરને ભોજનની જેવી ઈચ્છા હોય છે, તૃષાતુરને જલની જેવી ઈચ્છા હોય છે, તેવીજ રીતે સમ્યગ્દૃષ્ટિને પરમાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા રહે છે.

સમ્યગ્દૃષ્ટિના મનમાં પરમાત્મપદની ઈચ્છા અતિ પ્રબળથી જાગૃત થતાં તે શું કરે છે તે બતાવે છે.

શ્લોકૌ:

संयतश्राद्धधर्म्मे च, यथाशक्ति प्रवर्तते ।
ज्ञानादीनां समाचारान्, गृह्णाति विधितः स्वयम् ॥ ८४ ॥
अनन्तदुःखदावाग्नी, संसारेहि सुखं कुतः ।
कुटुम्बादिममत्वं च, केवलं दुःख कारणम् ॥ ८५ ॥

શબ્દાર્થઃ—સમ્યગ્દૃષ્ટિ ભવ્ય જીવ, પોતાની શક્તિ પ્રમાણે શ્રાવક અગર સાધુના ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે અને જ્ઞાનાચાર, દર્શનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપઆચાર અને વીર્યના આચારોને પોતે વિધિથી ગ્રહણ કરે છે. તે મનમાં એમ જાણે છે કે અનન્તદુઃખથી ભરેલા અગ્નિસમાન એવા આ સંસારમાં ક્યાંથી સુખ હોય! અર્થાત્ ન હોય નહીં, તેમજ કુટુંબ વગેરેનું મમત્વ, કેવલ દુઃખનું કારણ છે એમ જાણે છે.

ભાવાર્થઃ—સમ્યગ્દૃષ્ટિ ભવ્ય જીવ, પોતાની જાગ્રત્ થએલી શક્તિનું ગોપન કરતો નથી, કારણ કે તેને સંસારબંધનમાંથી છૂટવાનુંજ લક્ષ્ય હોય છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે સાધુનો અગર શ્રાવકનો ધર્મ સ્વીકાર કરે છે. પાંજરામાં પુરેલો સિંહ બહાર નીકળવા જેવો પ્રયત્ન કરે છે તેથી અધિક પ્રયત્નને સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ કરે છે. જેટલી પોતાની શક્તિ ખીલી હોય તે પ્રમાણે આગળ ને આગળ ચઢવાને ઉત્સાહથી પ્રયત્ન કરે છે. બનતાં એવાં જૈનધર્મની ઉન્નતિનાં કાર્યોને સદાકાળ કરે છે. ધાર્મિક જીવન ગાળે છે અને જગત્ના ભલા માટે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરે છે. જ્ઞાન-દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય શક્તિને ખીલવવાના આચારોને સદાકાળ અંત પ્રેમથી આચરે છે.

અનન્ત દુઃખથી ભરેલા અગ્નિસમાન એવા સંસારમાં તેને કોઈ પણ ઠેકાણે સુખ ભાસતું નથી; સંસારની દશાને સંસારપણે દેખે છે, અર્થાત્ સ્ત્રી, પુત્ર, ભાઈ, માતા, પિતા આદિથી ભ્રમ એવા ધન, વૈભવ આદિમાં મમત્વ કરવું એજ દુઃખનું કારણ છે એમ તેને ભાસે છે; જો કે જ્યાંસુધી ગૃહાવાસમાં રહે છે

ત્યાંસુધી કુટુંબાદિનું પોષણ કરે છે, ધનાદિક માટે અનેક પ્રકારના વ્યાપાર વગેરે કરે છે, સંસારવ્યવહાર પ્રમાણે પોતાનો અધિકાર સચવાય તેમ વર્તે છે, પણ કુટુંબાદિમાં અહં અને મમત્વથી બંધાતો નથી; સંસારમાં તેનું જીવન ખરેખર આદર્શ પુરૂષની પેઠે સર્વ લોકોને અનુકરણીય થઇ પડે છે. સમ્યગ્દૃષ્ટિ મનુષ્ય અહં અને મમત્વભાવવિના જગત્નાં કાર્યો ગૃહસ્થના અધિકાર પ્રમાણે કરે છે અને લોક વિરૂદ્ધનો ત્યાગ કરે છે.

ગૃહસ્થાવાસમાં રહેલ સમ્યગ્દૃષ્ટિ મનુષ્યોનાં નીચે પ્રમાણે લક્ષણો છે.

૧ જેમ ધાવમાતા બાળકને રમાડે છે પણ તેમાં લેપાતી નથી, તેમ ગૃહસ્થવર્ગ, સંસારનાં વ્યાવહારિક કૃત્યો કરે છે તોપણ તેમાં અહં-મમત્વથી લેપાતો નથી.

૨ ગૃહસ્થના અધિકાર પ્રમાણે જે જે કૃત્ય કરવાનાં હોય છે તે કરે છે અને ગૃહસ્થપણાના દરજ્જાને શોભાવે છે.

૩ ગ્રહણ કરેલ વ્રતોનું યથાશક્તિ આરાધન કરે છે.

૪ દેવ, ગુરૂ અને ધર્મતત્ત્વોનું સારી રીતે જ્ઞાન સંપાદન કરે છે.

૫ જૈનધર્મનાં તત્ત્વોનો જગત્માં ફેલાવો કરે છે. સર્વ મનુષ્યોને પોતાના બંધુસમાન ગણીને તેઓના આત્માનો ઉદ્ધાર કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

૬ સાધુવર્ગની યથાશક્તિ ભક્તિ કરે છે. ધર્મના માટે પ્રાણની પણ દરકાર કરતો નથી.

૭ કોઈની પ્રાણાન્તે પણ નિન્દા કરતો નથી. પ્રાણાન્તે પણ સમકિત ગુણનો ત્યાગ કરતો નથી.

૮ ધર્મનો ફેલાવો કરવા માટે તન, મન, ધન અને પ્રાણની આહુતિ આપે છે.

૯ અરિહંત સાધુના ગુણોને પ્રગટ કરવા ભાવના ભાવ્યા કરે છે અને અવસર આવે સાધુ પણ બને છે.

૧૦ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર વર્ગનું પરસ્પર અવિરોધ વર્ગને બાધ ન આવે તેવી રીતે આરાધન કરે છે.

૧૧ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે પ્રવૃત્તિ કરે છે અને [illegible] [illegible] છે. [illegible]

કરડે છે તો ઝેર ચડતું નથી, તેમ રાગદ્વેષરહિત મન ગમે તે કાર્ય કરે છે તોપણ તેથી સંસારમાં બંધાવાનું થતું નથી. મનમાં ઉત્પન્ન થએલી અહંમમત્વની બુદ્ધિ તેજ સંસારમાં બંધનનું કારણ છે. જગતમાં અહંમમત્વના સંબંધોની કલ્પના મનમાંથી ઉઠે છે અને મનજ શુભ અને અશુભની કલ્પના કરીને હર્ષ શોક ધારણ કરે છે; જો પ્રતિષ્ઠામાં મન બંધાયું તો પ્રતિષ્ઠાનો નાશ થતાં મનમાં શોક ઉત્પન્ન થાય છે અને તેની અસર આત્માપર થાય છે, જો મનમાં કીર્તિ અને અપકીર્તિની સંજ્ઞા ઉત્પન્ન થઈ તો કીર્તિનો લોભ અને અપકીર્તિનો સદાકાળ ભય રહે છે અને તેથી સંસારમાં બંધન થાય છે, જો મનમાં રાગની કલ્પના ઉત્પન્ન થઈ તો રાગના લીધે અનેક શોક વગેરેની સ્ફુરણા થાય છે અને સંસારમાં બંધન થાય છે, જો મનમાં જગત્‌ના પદાર્થોપર ઇષ્ટપણાની કલ્પના ઉત્પન્ન થઈ તો અન્ય પદાર્થોપર અનિષ્ટપણાની કલ્પના થતાં તુર્ત દ્વેષની ઉત્પત્તિ થાય છે, અર્થાત્ રાગ અને દ્વેષ સંયુક્ત પોતેજ જગત્‌માં બંધાય છે. જે જાણવાથી, જે જાણવાથી અને જેનું સ્મરણ કરવાથી, રાગ, દ્વેષ, ઈર્ષ્યા, નિન્દા અને ઇષ્ટાનિષ્ટપણું વગેરેની મનમાં વિશેષતઃ કલ્પના ઉઠે તેજ અવિદ્યા, તેજ મિથ્યા જ્ઞાન છે. મન, કલ્પનાથી ભય ઉત્પન્ન કરનાર પોતેજ છે. તેમજ મનની કલ્પનાથી સંસારને સારરૂપ કલ્પનાર પણ પોતેજ છે. અમુક મ્હારા મિત્રો છે એ પણ મનની કલ્પના છે. આત્મા તો સર્વને પોતાના સમાન ગણે છે. અમુક મ્હારા દુશ્મન છે એ પણ મનની કલ્પના છે, કારણ કે જેના ઉપર દુશ્મનની કલ્પના કરીએ તે દુશ્મનરૂપે લાગે છે અને તેજ પુનઃ મિત્રની કલ્પના કરતાં મિત્રરૂપે લાગે છે. પોતાનામાં સ્ત્રીની કલ્પના કરતાં સ્ત્રીના જેવા હાવભાવો પ્રગટી નીકળે છે, તેમજ પુરૂષની કલ્પના કરતાં પુરૂષના હાવભાવો પ્રગટી નીકળે છે, વસ્તુતઃ જોતાં એ સર્વ મનનો પ્રપઞ્ચ લાગે છે; મનના પ્રપઞ્ચને આત્માનો કલ્પી આપણે સર્વ ઉપાધિયોનો બોજો ખરેખર આત્મા ઉપર નાખીએ છીએ, પણ અન્તર દૃષ્ટિથી વિચારીએ છીએ તો અહંતા અને મમતાનાં વાદળોની ઘટા વિખરાઈ જાય છે; આત્મા પોતાનાજ સ્વરૂપે ભાસે છે. સર્વ વસ્તુ જાણનાર જ્ઞાન છે, પણ જાણતાં જે રાગદ્વેષ ઉઠે છે તે મોહનો ધર્મ છે, સર્વ વસ્તુઓને દેખવી એ દર્શનનો ધર્મ છે. પણ સર્વને દેખતાં જે રાગદ્વેષ થાય છે તે મનમાં ઉઠેલી મોહની કલ્પના છે, અનેક પ્રકારની પદવીઓની કલ્પના પણ મનમાંથી ઉઠે છે, અને તે પદવીઓ નાશ થતાં મનમાંજ પુનઃ શોકની કલ્પના ઉઠે છે. તવંગરની કલ્પના પણ મનમાંથી ઉઠે છે અને ગરીબની કલ્પના પણ મનમાંથી ઉઠે છે. માનની કલ્પના પણ મનમાંથી ઉઠે છે અને અપમાનની કલ્પના પણ મનમાંથી ઉઠે છે; આત્માને તો માન કે અપમાન કાંઈ પણ નથી. જાતિની કલ્પના

સંબંધોને દુઃખરૂપે જાણેછે ત્યારે તે તે મોહના સંબંધોમાં આવતાં છતાં પણ મોહના એટલે રાગદ્વેષના હેતુઓને વૈરાગ્યરૂપે પોતે પરિણમાવી શકેછે. જ્ઞાનીને આશ્રવના હેતુઓ ખરેખર સંવરના હેતુઓપણે પરિણમે છે અને અજ્ઞાનિને સંવરના હેતુઓ પણ આશ્રવરૂપે પરિણમે છે, એમ સિદ્ધાન્તોમાં કહ્યું છે. આત્મા મનના ઉપર કબજો મેળવે છે ત્યારે તે જ્ઞાનના પ્રતાપે રાગ અને દ્વેષના હેતુઓને પણ વૈરાગ્યરૂપે પરિણમાવે છે. જ્ઞાનિને દુઃખ પડતાં વૈરાગ્ય વધેછે. જ્ઞાની સંસારનાં કાર્યો કરતો છતો પણ જલકમલની પેઠે નિર્લેપ રહેછે, કારણ કે જ્ઞાનિનો આત્મા, રાગદ્વેષની ભ્રાન્તિમાં ફસાતો નથી અને પોતાના અધિકાર પ્રમાણે સર્વ વ્યાવહારિક કાર્યો સર્વ મનુષ્યોની પેઠે કરેછે, પણ તે તેમાં લેપાતો નથી અને પોતાના આનન્દને ભોગવતો જાયછે; સંસારની મોહજાળ તેને અસર કરી શકતી નથી. જ્યારે જ્ઞાનીનો આત્મા, મનની રાગદ્વેષની કલ્પનાને પોતાની ગણતો નથી, ત્યારે તે પોતાના આત્માના સ્વભાવ ધર્મને પોતાનો ગણેછે; તે વખત તેની કેવી દશા થાયછે તે બતાવે છે.

જ્ઞાનિની દશા.

" आत्मवद् सर्वं जीवेषु, यः पश्यति स पश्यति. " ॥

પોતાના આત્માની પેઠે જે સર્વ જીવોમાં જુવે છે તે સર્વ ધર્મને દેખે છે તેથી સર્વ આત્માઓ પોતાના સરખા અર્થાત્ પોતાના બન્ધુસમાન તેને લાગે છે. તેને કોઈ શત્રુ પણ લાગતો નથી અને કોઈ તેને પ્રિય પણ લાગતો નથી; સર્વ જીવો પોતપોતાની દશા પ્રમાણે છે તેમાં દ્વેષ વા રાગની કલ્પનાની જરૂર તેને દેખાતી નથી. તે જેવી વસ્તુ હોય તેવી દેખે છે અને આદર્શની પેઠે તટસ્થ સાક્ષીપણે સર્વનો જ્ઞાતા અને દ્રષ્ટા બને છે અને નિર્લેપ રહે છે. વ્યાવહારિક તથા પારમાર્થિક જીવનને ગાળે છે છતાં બાહ્ય વસ્તુઓમાં લેપાતો નથી. બાહ્ય વસ્તુઓનાં કાર્યોને પોતાના માથે આવી પડેલી ફરજ તરીકે ગણી કરે છે પણ તેમાં હું તું ની કલ્પના કરતો નથી, તેવો જ્ઞાની પૂર્વેની અવસ્થા કરતાં જ્ઞાનદશા કરતાં નિર્લેપ રહીને વિશેષતઃ સર્વનું ભલું કરવા સમર્થ થાય છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ પ્રમાણે ઉચ્ચ જીવન પ્રાપ્ત કરવામાટે ઉચ્ચ પ્રકારના વિવેકને ગ્રહણ કરે છે. સર્વ પ્રકારનાં કાર્યોમાં લાભ અને અલાભની તરતમતા જાણી શકે છે. પારમાર્થિક જીવન ગાળવામાટે અને તેટલો નિષ્કામપણે આત્મભોગ આપે છે. જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્રની ઉત્કૃષ્ટતા પ્રાપ્ત કરવા સદાકાલ આત્મોપયોગમાં રમે છે. ગૃહસ્થ ધર્મમાં રહ્યો હોય તો ગૃહસ્થના અધિકાર પ્રમાણે સર્વ બાબતોમાં વર્તે છે અને સાધુ ધર્મ અંગીકાર કરે છે તો સાધુના અધિકાર

એકતે વર્તે છે. સદ્ગુણો તરફ દૃષ્ટિ રાખે છે અને દુર્ગુણોને ટાળવામાટે પ્રયત્ન કરે છે. ગુણાનુરાગ દૃષ્ટિથી, સર્વત્ર–સર્વથા–સર્વ મનુષ્યોના ગુણોને ગ્રહણ કરે છે. જગત્‌ના આક્ષેપો સહન કરવા શૂરવીર બને છે અને મનમાં અત્યંત ધૈર્ય ધારણ કરે છે.

હું શુદ્ધાનન્દ સ્વરૂપમય, પોતે છું, એમ નિશ્ચય કરે છે. જેથી દુઃખ ટળવા દુઃખ તે હું નથી, દુઃખ એ આત્માનો શુદ્ધ ધર્મ નથી, માટે દુઃખની કલ્પના કરવાનું જ્ઞાનીને કંઈ પણ પ્રયોજન જણાતું નથી. જે જે વખતે દુઃખ વા શોક રહે તે તે વખતે જણાતું કે, મનનું જોર વિશેષ છે અને આત્મા પોતે મનના તાબામાં વર્તે છે, તેમજ જે જે વખતે આત્માનો સહજ આનન્દગુણ ખીલે અને આત્મામાં સમભાવે જોવાય, ત્યારે સમજવું કે આત્મા પોતે તે વખતે નિર્મલ છે અને મનને પોતે વશ કર્યું છે. શુદ્ધાનન્દ સ્વરૂપના ઉપયોગમાં રહેતાં આત્મા પોતાને નિરાકાર સ્વરૂપપણે નિહાળે છે અને પોતાના સ્વરૂપનો પોતે નિશ્ચય કરે છે. કે જડ આકારોથી હું ભિન્ન છું નિરાકાર છું, સર્વ પ્રકારના સાકાર પ્રપંચોથી ભિન્ન છું, ત્યારે સાકાર પદાર્થોનું મમત્વ તેમજ તેમાં અહંત્વ કેમ મ્હારે કરવું જોઈએ! અલબત ન કરવું જોઈએ. ઇત્યાદિ સ્વરૂપનો જ્ઞાની આત્મા પોતાની મેળે નિશ્ચય કરેછે.

જ્ઞાની પોતાના સ્વરૂપનો તે વખતે તેવી જ્ઞાનદશામાં વર્તતો છતો નિશ્ચય કરે છે તે બતાવે છે.

શ્લોકૌ.

शुद्धात्मपदमिच्छामि, स्वाभाविकसुखप्रदम् ।
सर्वकर्मविनाशार्थ-मुत्सुकोऽहं प्रयत्नतः ॥ ९० ॥
स्वाभाविकस्वरूपे मे, सुखानन्दमहोदधिः ।
ज्ञानादिसद्गुणाः सर्वे, वर्तन्ते स्वस्वरूपतः ॥ ९१ ॥

શબ્દાર્થઃ—આત્મજ્ઞાની, સ્વાભાવિક સુખપ્રદ શુદ્ધાત્મપદને ઇચ્છું છું, તેવિના હું અન્ય કંઈ પણ ઇચ્છતો નથી, એમ નિશ્ચય કરે છે; આત્મ પ્રયત્નથી સર્વ કર્મનો નાશ કરવા હું ઉત્સુક થયો છું એમ નિશ્ચય કરે છે. મ્હારા સહજ સ્વરૂપમાં સુખાનન્દ મહોદધિ છે એમ અનુભવ કરે છે અને જ્ઞાનાદિ સર્વ સદ્ગુણો પોતપોતાના સ્વરૂપે મ્હારામાં વર્તે છે એમ નિશ્ચય કરે છે.

ભાવાર્થઃ—હું શુદ્ધ પદને ઇચ્છું છું અને એજ મ્હારૂં શુદ્ધ કર્તવ્ય છે, જ્યારે ત્યારે પણ એજ અવશ્ય કાર્ય કરવાનું છે, ઉંડામાં ઉંડી એજ મારી ઇચ્છા છે, પશ્ચાત્ કોઈ પણ ઇચ્છા નથી; હું મ્હારા સ્વરૂપમાં રમણતા કરૂં,

ઇત્યાદિ જ્ઞાની વર્તમાનકાલમાં નિશ્ચય કરે છે. ભૂતકાળમાં જે થયું તે હાલ નથી. ભવિષ્યમાં જે થવાનું છે તે હાલ નથી; વર્તમાનકાળ સુધર્યાથી ભવિષ્યકાળ સુધરે છે અને વર્તમાન બગડ્યાથી ભવિષ્યકાળ બગડે છે, માટે જ્ઞાની પોતાની ઇચ્છા વર્તમાનને અવલંબીને કરે છે, તે ખરેખર યોગ્યજ છે. સ્વાભાવિક સુખપ્રદ પદની કોણ ઇચ્છા ન કરે? અલબત સર્વ મનુષ્યો કરે છે. કોઇને પૂછો કે ભાઈ! હ્મને મુક્તિ વ્હાલી લાગે છે? ત્યારે તે કહેશે કે હા મ્હને મુક્તિ વ્હાલી લાગે છે. મુક્તિના સમાન અન્ય કોઈ ઉત્કૃષ્ટ સાધન નથી. ખરેખર મુક્તિના સમાન કોઈ નથી. શુદ્ધાત્મપદ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા થવી મહા દુર્લભ છે, કોઈ યોગ્ય મુમુક્ષુને તેની ઇચ્છા થાય છે. સર્વ મનુષ્યો પોતાની બુદ્ધ્યનુસાર મુક્તિ ઇચ્છે છે પણ તેમાં દૃષ્ટિના ભેદે ઘણા ભેદ પડે છે; જ્ઞાની પુરૂષ દૃઢ સંકલ્પ કરે છે કે સર્વ કર્મનો નાશ કરવામાટે યથાશક્તિથી ઉદ્યમ કરવો, કારણ કે અનન્ત સુખનો દરિયો હું છું માટે મારૂં સ્વાભાવિક સુખ મારે પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ. મ્હારા જ્ઞાનાદિ ગુણો સર્વ પોતાના સ્વભાવે વર્તે છે તેને તત્ તત્ કર્માવરણોને ટાળી પ્રગટ કરવા જોઇએ. અસત્નો ઉત્પાદ થતો નથી અને સત્નો નાશ થતો નથી. મારા આત્માના સર્વે ગુણો સત્રૂપે છે; ગમે તેટલાં તેના ઉપર આવરણો આવે તો પણ તે પોતાનું રૂપ ત્યાગતો નથી. આત્મા જ્યારે ત્યારે પણ પોતાના ગુણોને પ્રગટ કરી મહાન્ બનવાનો છે, આત્માના અનન્તગુણોને આત્મા પોતાના સ્વભાવમાં રમણતા કરી પ્રગટ કરવાનો છે, માટેજ જ્ઞાની કહે છે કે હું તે ગુણોને પ્રગટ કરવા ઉત્સુક બન્યો છું.

જ્ઞાની મહાત્મા પોતાના ગુણોની પ્રગટતા કરવા માટે કઈ દશાથી જગતમાં કાર્યો કરતો છતો વર્તે છે, તે જ્ઞાની પોતાના ઉદ્ગારોને જણાવે છે.

શ્લોકઃ.

साक्षीभूतो विपश्यामि, स्फुरन्त्यादर्शवन्मयि ।
निर्लेपः सन् पदार्थेषु, प्रवर्त्ते स्वाधिकारतः ॥ ९२ ॥

શબ્દાર્થઃ—સર્વ પદાર્થોને હું સાક્ષીરૂપે દેખું છું અને મારામાં સર્વ પદાર્થો આદર્શની પેઠે ભાસે છે. સર્વ પદાર્થોમાં નિર્લેપ થયો છતો સ્વાધિકારવડે જગત્માં પ્રવર્તુ છું. અર્થાત્ આવશ્યક કાર્યસેવામાં રહું છું.

ભાવાર્થઃ—સર્વ પદાર્થોને સાક્ષીરૂપવડે દેખવા એ મહા આદર્શ પુરૂષનું કાર્ય છે, સર્વે પદાર્થોને બોધવડે સાક્ષીપણે રહી જાણવા અને તેમાં લેપાવું નહિ એ કોઈ સાધારણ કાર્ય નથી. આવી જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ દશા પ્રાપ્ત

ઘણું ઘણું શ્રવણ જોઈએ, તેમજ ઘણો જ્ઞાનાભ્યાસ જોઈએ, તેમજ જ્ઞાન દશા ના દરેક પ્રકારના પદાર્થોનો ઘણો અનુભવ જોઈએ. સર્વ પ્રકારની મનઃ કલ્પનાને અનુભવ હોઈ ન શકે તેટલું વધવું જોઈએ. શબ્દશાસ્ત્ર, વા ન્યાયશાસ્ત્રની કેટલીક કુશળતાઓથી કંઈ સંપૂર્ણ જ્ઞાનદશા પ્રાપ્ત થતી નથી. જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે ઘણો ઉદ્યમ કરવું જોઈએ. હૃદયની શુદ્ધતા વિના ઉત્તમ જ્ઞાન હૃદયમાં પ્રકાશતું નથી. નવતત્ત્વ અને ષડ્દ્રવ્યનું ઉત્તમ પ્રકારે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ. અધ્યાત્મજ્ઞાનમાં ખૂબ ઊંડા ઉતરવું જોઈએ. આવી રીતે જ્ઞાન સંપાદન કર્યું હોય છે તોપણ તેને શ્રદ્ધા અને અનુભવમાં મૂકવું પડે છે. કારણ કે શ્રદ્ધાવિનાનું જ્ઞાન ઉત્તમ કાર્ય કરી શકતું નથી. જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તોપણ સંસારના સંબંધમાં જે જે કલેશો, દુઃખો અને ઉપાધિઓ આવી પડે છે તેના સામું જે જ્ઞાન પોતાના બળથી ટકી રહે છે, તે જ્ઞાન, ઉત્તમ અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા માટે યોગ્ય થયું એમ કહેવાય છે.

સર્વ પ્રકારના પદાર્થો દેખતાં અને જાણતાં આત્મા તેમાં લેપાવો જોઈએ નહીં, એવી જ્ઞાનની જે દશા તે ઉત્તમ દશા કહેવાય છે. સ્ત્રી, ધન અને પુત્રાદિમાં રાગ થાય નહિ અને દુઃખકર વસ્તુઓ પ્રતિ દ્વેષ થાય નહીં, અર્થાત્ રાગ અને દ્વેષકારક સ્ત્રી, શત્રુ વગેરેનો સંબંધ છતાં પણ તેમાં જ્ઞાનબળવડે રાગ પણ ન થાય, અને દ્વેષ પણ ન થાય તથા પોતાના અધિકાર પ્રમાણે વર્તી શકાય, એવી જ્ઞાનની ઉત્તમ દશા તો કોઈ વિરલા પુરૂષો પ્રાપ્ત કરી શકે છે. જેમ આદર્શ (આરીસા)માં લાલ વસ્તુઓનું તેમજ કાળી વસ્તુઓનું પ્રતિબિમ્બ પડે છે, એટલે જેવી વસ્તુ સામે હોય તેવું પ્રતિબિમ્બ પડે છે, પણ તેથી આરીસાને તો માત્ર સાક્ષીપણું છે; આરીસો કંઇ લાલ વસ્તુપર રાગ કરતો નથી, તેમજ કાળી વસ્તુનું પ્રતિબિમ્બ પડ્યું તેથી કાળી વસ્તુપર દ્વેષ પણ કરતો નથી, તેમ ઉત્તમ જ્ઞાનદશાધારક મહાત્મા સર્વ વસ્તુઓને સાક્ષીવડે દેખે છે અને આદર્શવત્ જાણે છે, તોપણ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે સર્વ કાર્યોને કરે છે. તે દશ્ય જ્ઞેય કાર્યોમાં રાગદ્વેષ કરતો નથી. આવી જ્ઞાનની ઉત્તમ દશાવાળો પુરૂષ કહે છે કે, હું સર્વ પદાર્થોને સાક્ષીરૂપે દેખું છું અને તે પદાર્થોનો અનુભવ કરૂં છું પણ તેથી રાગદ્વેષ કરતો નથી, અર્થાત્ સર્વ વસ્તુઓને જાણું છું તોપણ તટસ્થ સાક્ષીરૂપે રહેવાથી રાગાદિથી મુંઝાતો નથી, સર્વ પદાર્થોમાં નિર્લેપ થયો છતો તેમજ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે સર્વ કાર્યોને કરતો છતો પણ પોતાના સ્વભાવે વર્તું છું અને ભવિષ્યમાં વર્તીશ: આ પ્રમાણે આત્મજ્ઞાનિના ઉદ્ગારોથી આપણને તે પ્રમાણે વર્તવાને એક ઉત્તમ બોધ મળે છે. જ્ઞાનિના આવા ઉત્તમ ઉદ્ગારો હૃદયમાં ઉતરીને જિજ્ઞાસુઓને ઊંડી અસર કરે છે અને તે પ્રમાણે ઉત્તમ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવા જિજ્ઞાસા કરાવે છે અને

જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને દેખવા તથા જાણવામાં તેમજ આવશ્ય કાર્ય કરવામ નિર્લેપતા સૂચવે છે. ઉત્તમ જ્ઞાનવિના નિર્લેપતા આવવી મહા દુર્લભ છે શ્રીતીર્થંકરોએ ગૃહાવાસમાં આવી નિર્લેપતા રાખી હતી. સર્વે દેખવાના પદા ર્થોથી દૂર રહીને તો સર્વે રાગ અને દ્વેષથી દૂર રહે, સ્રીને દેખ્યાવિના તે સર્વે રાગરહિત હોય, શત્રુને જાણ્યા તથા દેખ્યાવિના તો સર્વે દ્વેષ ન કરે પણ સ્ત્રી, શત્રુ, વગેરે પદાર્થો દેખવામાં તથા જાણવામાં આવે ત્યારે ઉત્તમ જ્ઞાનવિના રાગદ્વેષથી નિર્લેપ રહી શકાય નહીં, એમ અનુભવ કરતાં જણાઇ આવે છે. રાગકારક અને દ્વેષકારક વસ્તુઓમાં રાગની અને દ્વેષની કલ્પ નાનો ઉત્તમ આત્મજ્ઞાનવિના ક્ષય થતો નથી, એ ચોક્કસ વાત છે.

. રાગ અને દ્વેષકારક વસ્તુઓ સામી દરરોજ દેખવામાં આવે, તેમજ જાણવામાં આવે, તેમજ તે વસ્તુઓ દરરોજ પાસે દેખાય, કદાપિ સ્ત્રી વગેરે લલચાવે, તોપણ જે જ્ઞાનના પ્રતાપે મનમાં રાગ અને દ્વેષ ન થાય તેજ ઉત્તમ જ્ઞાન જાણવું. પાંચે ઇન્દ્રિયો, સુણવાનું, જોવાનું, રાંધવાનું, ચાખવાનું તથા સ્પર્શવાનું કાર્ય કરે તોપણ કોઈપણ વિષય પ્રતિ રાગ ન થાય, તેમજ કોઈ પણ વિષય પ્રતિ દ્વેષ ન થાય આજ ઉત્તમ જ્ઞાનની દશા છે; એવી દશાવા ળાનું ઉત્તમ ચારિત્ર છે. રાગ અને દ્વેષકારક વસ્તુઓ દૂર હોય ત્યાંસુધી તો અનેક મનુષ્યો નિરાગી અને નિર્દ્વેષી માલુમ પડે, પણ તે વસ્તુઓ પાસે આવતાં રાગ અને દ્વેષના સંસ્કાર જાગ્રત ન થાય ત્યારે તે વખતે દેખ્યું અને જાણ્યું ઇત્યાદિ સર્વે રાગ અને દ્વેષમાં સહાયકાર થઈ પડે છે. મોહકારક વસ્તુઓ દૂર છતાં વૈરાગી અને તે વસ્તુઓનો સંબંધ છતાં રાગી આવી જ્ઞાનદશાવાળા જીવોનો દરજ્જો નીચો હોય છે, તેઓ ઉત્તમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વિના રાગદ્વેષના સંસ્કારોનો ક્ષય કરી શકતા નથી, માટે તેવા પ્રકારના મનુ ષ્યોએ આદર્શવત્ દશાધારક જ્ઞાનીનું વર્તન ગ્રહવું જોઈએ અને તેવા વર્તનમાટે ઉત્તમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કરવી જોઈએ. જ્ઞાનિની એવી ઉત્તમ દશાને અન્ય અધિકારીયો પારખી શકતા નથી અને તે બાબતની પરીક્ષામાં પડવાથી તેઓને કંઈ તત્ત્વ હાથમાં આવવું નથી. કહ્યું છે કે, *अधुराने परीक्षा क्षी? अधुरानी परीक्षा क्षी?* અધુરાને પરીક્ષા કરવાનો શો હક્ક છે! તેમજ અધુરાની પરીક્ષા શા માટે કરવી જોઇએ? મુમુક્ષુઓએ તો એવી ઉત્તમ જ્ઞાનદશા પ્રાપ્ત કરવા માટે ઘટતા ઉપાયો આદરવા જોઇએ. જ્યાંસુધી દેખતાં, જાણતાં અને સર્વે કાર્ય કરતાં છતાં પણ નિર્લેપ ન રહેવાય ત્યાંસુધી સમજવું કે ઉપર્યુક્ત આત્મજ્ઞાનની ઉત્તમ દશા પ્રાપ્ત થઈ નથી અને જ્યારે લખ્યા પ્રમાણે અનુ ભવ આવે ત્યારે સમજવું કે એવી મારી દશા થઈ છે. અન્યોની એવી દશા છે કે નહીં તેની જો પંચાતમાં પડશો તો નિન્દા વગેરે દોષોવાળું દર

કરું પાડે અને ઉપર આત્મના ભાવે દોષ ઉતરવું પાડે, માટે જિનપ્રભુ-એ જે સાર કહ્યા છે તે તે ધ્યાનમાં રાખવી. ઉત્તમ આત્મજ્ઞાનીની દશા પ્રાપ્ત કરી પોતાના આત્માની દયા કરવા ઉદ્યમ કરવો, એમ પ્રસંગોપાત આ કહ્યું છે, હવે મૂળ વિષયપર આવીએ. આત્મજ્ઞાની ત્યાગી ઉત્તમ દશા ધર્યા તે ઇન્દ્રિયોથી પરાઙ્મુખ થાય છે અને મનને વશમાં રાખી ધર્મમાં પ્રવર્તે છે.

આત્મજ્ઞાની આવી દશામાં ઉત્તમ સંકલ્પ કરે છે તે જણાવે છે.

શ્લોક.

अन्तर्दृष्टिं समाधाय, वर्तिष्येऽहं प्रयत्नतः ।
धर्मकार्याणि कुर्वन् सन्, मोऽन्यकर्म्मप्रवेदकः ॥ ९२ ॥

શબ્દાર્થ—લોકકર્મને જાણતો છતો તેમજ ધર્મકાર્યોને કરતો છતો, હું અન્તર્દૃષ્ટિ ધારણ કરીને વિશેષ પ્રયત્નથી વર્તીશ; એમ ઉત્તમ જ્ઞાની સંકલ્પ કરે છે.

ભાવાર્થ—લોકકર્મને વિવેકથી જાણતાં તેમાં બંધાવાનું થતું નથી. જ્ઞાની, લોકવ્યવહારકર્મ જાણતો છતો તેમાં વૈરાગ્યભાવ ધારણ કરે છે. શ્રીનંદિ-ષેણના વ્યવહારના લોકકર્મનું દૃષ્ટાંત અત્ર સમજવું. પોતાની યથાશક્તિથી વ્યવહારિક ધર્મકાર્યોને જૈનધર્મના ફેલાવા માટે તથા જૈનધર્મની પ્રભાવના માટે પ્રેરણ કરે છે. કાર્યમાં રાગ દ્વેષનો પરિણામ ન થાય તેમાટે વિશેષ જ્ઞાનોપયોગ, વૈરાગ્ય વગેરેનો પ્રયત્ન કરે છે અને નેત્રો અન્તર્દૃષ્ટિ ધારણ કરીને સર્વત્ર વિવેકદૃષ્ટિથી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ પ્રમાણે વર્તે છે. જ્ઞાનિપુરૂષ આવો સંકલ્પ કરી પોતાના જીવનને ઉચ્ચ શ્રેણિકાવાળું બનાવે છે અને ઉચ્ચ દૃષ્ટિ ઉચ્ચ સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ કરે છે. નાટકીયો લીધેલા વેષને ભજવે છે પણ તેથી પોતાને ભિન્ન માને છે, તેમ જ્ઞાની પણ કર્મયોગે કાર્યોને કરતો છતો પણ પોતાને તેથી ભિન્ન માને છે. બહુરૂપી જેમ અનેક વેષ લે છે પણ પહેરેલા વેષો એજ હું છું એમ માનતો નથી, તેમ જ્ઞાની પણ જે જે બોલે છે, જે જે જુએ છે, જે જે સાંભળે છે, જે જે કરે છે, જે જે કરાવે છે, તે તે સર્વ હું છું અને તે મ્હારૂં છે, એમ માનતો નથી, તેથી તે અજ્ઞાનિયોના કરતાં કરોડો ગણું ઉંચા પગથીએ ઉભો રહેલો છે અને પોતાની કાર્યપ્રવૃત્તિ ચલાવે છે એમ અવબોધવું. જ્ઞાનીનું દેખવું, ચાલવું, અને બોલવું સર્વ અબંધરૂપ છે. વ્યવહારે વ્યવહારનાં કાર્ય કરે છે અને નિશ્ચયથી પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર રહે છે. જ્ઞાની અધિકાર પ્રમાણે વ્યવહારનાં સર્વ કાર્ય કરે છે; ધર્મગુરૂની આજ્ઞાનો તે લોપ કરતો નથી. બાળજીવોની દૃષ્ટિ પ્રમાણે બાળજીવોને તેના અધિકાર પ્રમાણે બતાવે છે અને પોતાના અધિકાર

પ્રમાણે પોતે કરે છે. જ્ઞાનીપુરૂષ, પોતાની સાધ્યદશાને કદાપિ ભૂલતો નથી. તે પોતાના આત્મોપયોગમાં રમણતા કરે છે અને પરમસુખ માટે ધર્મની આરાધના કરે છે.

આત્મજ્ઞાનિની દશા બતાવ્યા બાદ ભવ્ય જીવોને આત્મપ્રતીતિ કરાવવા માટે દૃષ્ટાંતદ્વારા આત્મસ્વરૂપ જણાવે છે.

શ્લોક:

काष्ठे वन्हिस्तिले तैलं, घृतं दुग्धे च तिष्ठति ।
तद्वत् कर्म्मप्रयोगेण, आत्मा देहे प्रतिष्ठते ॥ ९४ ॥

શબ્દાર્થઃ—કાષ્ઠમાં વન્હિ, તિલમાં તેલ, દુધમાં ઘૃત, જેમ રહે છે, તેની પેઠે કર્મના પ્રયોગવડે દેહમાં આત્મા રહે છે.

ભાવાર્થઃ—દેહમાં આત્મા રહે છે પણ દેહથી ભિન્ન છે. દેહ પાંચ પ્રકારનાં છે. ઔદારિકશરીર, વૈક્રિયશરીર, આહારકશરીર, તૈજસશરીર અને કાર્મણશરીર, આ પાંચ પ્રકારનાં શરીર છે. જ્યાંસુધી આત્મા સંસારમાં છે ત્યાંસુધી તેની સાથે દરેક ગતિમાં તૈજસ અને કાર્મણશરીર સાથે રહે છે. કર્મના યોગે અનાદિકાળથી આત્મા દરેક ગતિ યોગ્ય શરીરને ધારણ કરી તેમાં આયુષ્યની મર્યાદાપર્યંત રહે છે. આત્મા શરીરમાં રહે છે પણ તે શરીરથી ભિન્ન છે. કેટલાક પંચભૂતને આત્મા માને છે, પણ પંચભૂત તે આત્મા નથી; આત્મા પંચભૂતથી ન્યારો છે, આત્મારૂપ શરીર છે એમ કહેનાર શરીરથી ભિન્ન ઠરે છે. હું ગૌર છું હું સ્થૂલ છું, આવી બુદ્ધિ તો ભ્રાંતિથી ઉત્પન્ન થાય છે.* હું ગૌર શરીર ધારક છું, હું સ્થૂલશરીર ધારક છું, એમ અર્થ અવબોધિને આત્મતત્ત્વની પ્રતીતિ કરવી. આત્મતત્ત્વની પ્રતીતિ થવી મહા દુર્લભ છે. અનુભવજ્ઞાનથી આત્માની પ્રતીતિ થાય છે. કોઈ અધ્યાત્મતત્ત્વવેત્તાઓને અનુભવજ્ઞાન થઈ શકે છે. શ્રીસદ્ગુરૂની ઉપાસના કર્યાવિના આત્મતત્ત્વની પ્રતીતિ થતી નથી. આત્માની અસ્તિતા માટે આત્મસ્વરૂપનામના અપ્રકાશિત ગ્રન્થમાં ઘણું કહેવામાં આવ્યું છે, માટે અત્ર વિશેષ વિસ્તારથી લખવામાં આવતું નથી. આત્માની અસ્તિતાવિના આત્મા નથી એવું વાક્ય બોલી શકાયજ નહીં. આત્મા નથી એ વાક્ય કહેનાર આત્માનું જ્ઞાન કરીને આત્મા નથી એમ બોલે છે કે, આત્માનું જ્ઞાન કર્યાવિના આત્મા નથી એમ બોલે છે ? પ્રથમ પક્ષ અંગીકાર કરીને કહેશો કે "આત્માનું જ્ઞાન કરીને આત્મા નથી એમ બોલે છે" આમ પણ કહેવું આત્માની અસ્તિતાજ સિદ્ધ કરે છે કારણ કે પ્રથમ આત્મા નામનો પદાર્થ છે એમ જાણ્યું પશ્ચાત્ નથી એમ કહેવું તે સત્યનો અપલાપ માત્ર છે. આત્માનું જ્ઞાન થયું

તે આત્માવિના થાય નહીં અને આત્મા છે તો આત્મા નથી એમ કહેવાયજ નહીં. દ્વિતીય પક્ષ અંગીકાર કરીને કહેશો કે આત્માનું જ્ઞાન કર્યાવિના આત્મા નથી એમ કહીયે છીએ ત્યારે તો સિદ્ધ થયું કે, આત્માનું જ્ઞાન કર્યાવિના આત્માનો નિષેધ કરશો તો જે જે પદાર્થો નહીં જાણી શકો તે સર્વનો નિષેધ કરવો પડશે, પણ તેથી તે પદાર્થજ નથી એમ માની શકશે નહીં.—કારણ કે તે પદાર્થનું જ્ઞાન નહીં હોવાને લીધે—આમ વિચારતાં આત્માની અસ્તિતા સિદ્ધ કરે છે. ત્યારે પ્રશ્ન થશે કે કોઇને તેનું પૂર્ણ જ્ઞાન હોવું જોઇએ! ઉત્તરમાં કહેવું પડશે કે આત્માનું પૂર્ણ જ્ઞાન કરનાર તથા આત્માને સાક્ષાત્ દેખનાર શ્રીમહાવીર પ્રભુ છે, માટે આત્મા છે એમ મુખકડે માન્યાવિના છુટકો નથી. યુરોપખંડમાં પ્રથમ જડવાદ અત્યંત પ્રસર્યો હતો, ત્યાં પણ હવે ચૈતન્યવાદ પ્રસરવા લાગ્યો છે; આર્યાવર્તમાં તો ઘણા કાળથી ચૈતન્યવાદનો સિદ્ધાંત પ્રસરી રહ્યો છે. સર્વ દેશોને આત્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ માટે હિંદુસ્થાન ગુરૂરૂપ થયું છે અને થશે. નિવૃત્તિમાર્ગમાં આર્યાવર્તની સદાકાળ ઉત્તમતા રહેશે. આર્યાવર્તમાં મહાન્ આત્મતત્ત્વવેત્તા મુનિવરો ઉત્પન્ન થાય છે અને તે ચૈતન્યવાદને જ્યાં ત્યાં આર્યાવર્તમાં પ્રસારે છે. આત્માની અસ્તિતા ત્રણે કાળમાં એકસરખી હોવાથી આત્મા નિત્ય કરે છે. આત્મા અનાદિકાળથી કર્મના યોગે શરીર ધારણ કરે છે, આત્માના ગુણો કર્માવરણોથી ઢંકાયા છે. જે જે અંશે કર્માવરણો ખરે છે તે તે અંશે આત્માના જ્ઞાનાદિક ગુણો ખીલે છે. સંપૂર્ણપણે કર્માવરણો ખરતાં સંપૂર્ણપણે આત્માના ગુણો ખીલે છે. આત્માની જ્ઞાનશક્તિ પોતાના પ્રકાશને પ્રતિદિન કર્માવરણોને હટાવીને વધારતી જાય છે, માટે આત્માના જ્ઞાનાદિક ગુણો પ્રાપ્ત કરવા સદાકાળ ઉદ્યમ કરવો. દુધમાં ઘી જેમ વ્યાપી રહ્યું છે, તેમ અસંખ્ય પ્રદેશી આત્મા, સંપૂર્ણ શરીરમાં વ્યાપી રહ્યો છે, તેનું સ્મરણ કરવું જોઇએ. જડ વસ્તુને જડ તરીકે જાણવી જોઇએ અને આત્માને આત્મા તરીકે જાણી તેની શ્રદ્ધા કરવી જોઇએ.

આનન્દરૂપ આત્મા પોતેજ છે છતાં અજ્ઞાની જીવો દેખી
શકતા નથી તે જણાવે છે.

શ્લોક.

उद्दामानन्दसम्पन्नं, ज्ञानरूपं सनातनम् ।
ध्यानहीना न पश्यन्ति, ह्यज्ञानावृतचेतसः ॥ ९५ ॥

શબ્દાર્થઃ—ઉદ્દામાનન્દ સંપન્ન જ્ઞાનરૂપ, સનાતન એવા આત્માને, અજ્ઞાનથી આવૃત ચિત્તવાળા—ધ્યાનહીન મનુષ્યો દેખી શકતાજ નથી.

ભાવાર્થઃ—અજ્ઞાનથી આચ્છાદિત ચિત્તવાળા અને ધ્યાનહીનો, આત્માને દેખી શકતા નથી. જ્ઞાનાવરણીય કર્મને પાદિ જેમ જેમ ટળે છે

અને જેમ જેમ આત્મતત્ત્વનું ચિંતવન કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ આત્મતત્ત્વનો ભાસ થતો જાય છે. આત્મતત્ત્વ સંબંધી પૂર્ણ લક્ષ્ય રાખ્યાવિના તેનો અનુભવ પ્રાપ્ત થતો નથી. ભલે હજારો વસ્તુઓનું વિજ્ઞાન સંપાદન કરી સાયન્સ વિદ્યાના પ્રોફેસરો ગણાઓ, પણ પોતાના આત્માને અવબોધ્યાવિના સહજાનન્દની પ્રાપ્તિ થતી નથી. આત્માને નહીં જાણનારા પોતે પોતાના શત્રુઓ બને છે અને આત્માને જાણનાર પોતે પોતાના મિત્રો બને છે. આત્માને નહિ દેખનાર મનુષ્ય હજારો વસ્તુઓને દેખે છે, તોપણ તે સહજ આનન્દ મેળવી શકતો નથી અને આત્માને દેખનાર, હજારો વસ્તુઓને નહિ દેખતાં પણ સહજ આનન્દ ભોગવે છે. જે જે વસ્તુઓ દેખાય છે, તેમજ જે જે વસ્તુઓ જાણી શકાય છે, તે સર્વે આત્મતત્ત્વનોજ મહિમા છે. દેખવા અને જાણવામાં આત્માનોજ મહિમા છે; આત્માવિના કોઈ દ્રવ્ય અન્ય પદાર્થોને દેખી અગર જાણી શકતું નથી, દેખવું અને જાણવું એજ આત્માનું લક્ષણ છે; જે જે દેખે છે, જે જે જાણે છે, તે સર્વે આત્માઓ છે. જેટલા ચમત્કારો ભૂતકાળમાં થયા અને જેટલા ચમત્કારો ભવિષ્યકાળમાં થશે તે સર્વેમાં આત્માનોજ મહિમા જાણવો; આત્માઓજ પરમાત્માઓ થાય છે, આત્માઓજ પરમાત્માઓનું ધ્યાન તથા ભક્તિ કરે છે, આત્માઓજ પૂજક છે અને આત્માઓજ પૂજ્ય બને છે, આત્માઓજ સાધુઓ અને સાધ્વીઓ તરીકે બની પોતેજ જંગમ તીર્થનાં દર્શન કરાવે છે, આત્માઓજ શ્રાવકો અને શ્રાવિકાઓ તરીકે બને છે, જ્યાં ત્યાં આત્માઓજ બોલી રહ્યા છે, જ્યાં ત્યાં આત્માઓજ અનેક જાતની પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે, જ્યાં ત્યાં આત્માઓજ અનેક પ્રકારનાં નામોને તથા દેહોને ધારણ કરી રહ્યા છે, જ્યાં ત્યાં આત્માઓજ પ્યારા લાગે છે, પણ ધ્યાનહીન પુરૂષો આત્માને દેખી શકતા નથી; જ્યારે જ્ઞાન અને ધ્યાનની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યારેજ આત્માને દેખી શકાય છે. અજ્ઞાનિયો આત્માને દેખી શકતા નથી, તેમજ તેઓ આત્મતત્ત્વની જિજ્ઞાસા પણ મોહના જોરે કરતા નથી.

ઉત્તમ પુરૂષો આત્માનું ચિંતવન કરે છે ઇત્યાદિ ભેદોને પ્રસંગતઃ શ્લોકકાર જણાવે છે.

શ્લોકઃ

ज्ञानिनामात्मचिन्तास्या–दज्ञानिनां कुतो भवेत् ।
मध्यमानां वपुश्चिन्ता, भोगचिन्ता तु मोहिनाम् ॥ ९६ ॥

શબ્દાર્થઃ—જ્ઞાનિયોનેજ આત્મતત્ત્વ સંબંધી વિચાર થાય છે; અજ્ઞાનિયોને ક્યાંથી હોઈ શકે ! અર્થાત્ ન હોઈ શકે. મધ્યમ પુરૂષોને શરીરની ચિન્તા આદિ રહે છે અને મોહી અર્થાત્ મૂઢોને ભોગની ચિન્તા રહે છે.

ભાવાર્થઃ—જ્ઞાનિયોને મુખ્ય ભાવે આત્મતત્ત્વની ચિન્તા રહે એ સ્વાભાવિક છે. આત્માની જ્ઞાનાદિ શક્તિયોને ખીલવવામાટે જ્ઞાનિ પુરૂષો અનેક શુદ્ધ વિચારો કરે છે, જગત્ના આત્માઓનું શુભ ચિન્તવે છે, આત્માઓનો ઉદ્ધાર કરવા અનેક પ્રકારના શુભ વિચારો ચલાવે છે. જ્ઞાનિયો જ્ઞાનના ગ્રન્થો રચીને જગત્‌ની ઉચ્ચસ્થિતિ કરે છે, તેઓ દુનિયાને સત્ય તરફ આકર્ષવા સદાકાળ પ્રયત્ન કરે છે, પોતાના આત્માને ક્ષણે ક્ષણે ઉચ્ચ-સ્થિતિપર ચઢાવવામાટે અનેક પ્રયત્નો કરે છે. જ્ઞાનિયો આત્માના સ્વાભાવિક ગુણોનું ધ્યાન ધરે છે અને સમાધિનાં સુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

અજ્ઞાનિયો તેથી ઉલટા વર્તે છે. તેઓ પોતાના આત્માનો ઉદ્ધાર કરી શકતા નથી. બાહ્ય દૃષ્ટિવડે જપ. તપ. કર્યા કરે છે, ઉત્તમ સુખ પ્રતિ લક્ષ્ય દેખતા નથી, અનન્ત દુઃખથી મુક્ત થવાનો વિચાર કરી શકતા નથી, આત્મજ્ઞાન સંબંધી પુસ્તકોનું વાચન, મનન કરતા નથી. મધ્યમ પુરૂષોને શરીરની ચિન્તા રહે છે તેથી શરીર સુખમાટે સર્વ પ્રકારના પ્રયત્નો કરે છે, શરીર સંપત્તિમાંજ સર્વસ્વ માની લેછે, પંચ ઇન્દ્રિયો સબંધી સુખો પ્રાપ્ત કરવા શરૂ, મન, વચન અને કાયાનો ઉપયોગ કરે છે, પણ કંઇક આત્મતત્ત્વ સંબંધી રૂચિવાળા હોય છે, તેથી તેઓ તપ, જપ, દયા અને દાન, વગેરેનું સેવન કરે છે. મોહથી મૂઢ બનેલા અધમ પુરૂષોને તો સદાકાળ ભોગની ચિન્તા રહે છે; ભોગરૂપ કાદવમાં ભૂંડની પેઠે રાચીમાચી રહે છે, આર્તધ્યાન અને રૌદ્ર ધ્યાનમાં લયલીન રહી અનેક પ્રકારની બાહ્ય પ્રવૃત્તિથી હિંસારંભોનું સેવન કરે છે, અનેક પ્રકારની યુદ્ધની પ્રવૃત્તિયો કરે છે, હિંસા, જૂઠ, ચોરી, અબ્રિહ્મ અને પરિગ્રહ, વગેરેમાં મસ્ત રહે છે, મિથ્યાત્વ દશામાં સ્થિર રહે છે. જગત્‌માં એમ. ઉત્તમ, મધ્યમ અને અધમ પુરૂષોનાં લક્ષણો જાણવાં.

આત્મદૃષ્ટિ કર્યાવિના કદાપિ કાળે આત્મસુખ પ્રાપ્ત થતું નથી,
માટે ઉત્તમ પુરૂષ થવું હોય તો આત્મદૃષ્ટિ ધારણ
કરવી જોઇએ; તેમ ન બનશે તો કોઇ કાળે
સુખ મળશે નહિ તે જણાવે છે,

શ્લોક.

ऊर्ध्वंगच्छेद्धोगच्छे—च्छुद्धदृष्टिपराङ्मुखः ।
तथापि शर्मनाप्नोति, स्वप्नमिष्टान्नभुक्तिवत् ॥ १७ ॥

શબ્દાર્થઃ—શુદ્ધ દૃષ્ટિ પરાઙ્મુખ મનુષ્ય, ઉંચે જાય અગર નીચે જાય. તોપણ સ્વપ્નમાં ખાવાના મિષ્ટાન્ન ભોજનની પેઠે સુખ પામતો નથી.

ભાવાર્થઃ—આત્માના ગુણોમાં રમણતા કરવી અને આત્માને આત્મસ્વભાવેજ દેખવો તેને શુદ્ધદૃષ્ટિ કહે છે. શુદ્ધદૃષ્ટિથી રહિત જીવ ભલે ઉંચે

જાય વા નીચે જાય તોપણ તે ખરા સુખનો અધિકારી બનતો નથી. સુખ લેવા માટે દુનિયા મથે છે પણ અન્તે જ્યારે ખરૂં સુખ મળતું નથી ત્યારે હાથ ખંખેરે છે. રાજા, બાદશાહ અને ચક્રવર્તિને પણ બાહ્ય પદાર્થોથી ખરૂં સુખ મળતું નથી. બાહ્ય પદાર્થોવડે કોઈ ધનપતિ, સુખ લેવા પર્વતોના શિખરોપર હવા ખાવા જાય, તોપણ ત્યાં ખરૂં સુખ મળતું નથી અને ક્ષણિક સુખ સદાકાળ રહેતું નથી. શારીરિક રોગોથી બાદશાહો, શહેનશાહો પણ દુઃખી થાય છે. બાહ્ય હવા ખાવાના પર્વતોપર ચઢેલા બાદશાહો પણ માનસિક ચિન્તાથી જરામાત્ર સુખ પામી શકતા નથી. ગાડીઓમાં બેસી ફરનારા પરિવારવાળા અને કરોડાધિપતિ શેઠો પણ મનમાં ઉત્પન્ન થએલ ચિન્તાસાગરમાં બુડે છે. ઉપરથી હસે છે, છતાં અન્તરમાં મહાદુઃખ પામે છે. કોઈ ધનની ચિન્તાથી દુઃખ પામે છે, કોઈ આજીવિકાથી દુઃખ પામે છે, કોઈ પદવીઓમાં લોભની ચિન્તાથી દુઃખ પામે છે, કોઈ પુત્ર પ્રાપ્તિની ચિન્તાથી દુઃખ પામે છે. કોઈ વિદ્યા ભણવાની ચિન્તાથી દુઃખ પામે છે, કોઈ વૈભવ થતાં માનની લાગણીથી દુઃખ પામે છે, કોઈ આબરૂદાર છતાં અપકીર્તિના ભયથી દુઃખી થાય છે, કોઈ બ્રહ્મચારી છતાં વ્યભિચારના ચઢેલા આરોપથી દુઃખી થાય છે, કોઈ પારકાની અદેખાઇથી દુઃખી થાય છે, કોઈ અનેક પ્રકારના રોગોથી દુઃખી થાય છે, કોઈ અનિષ્ટ વસ્તુઓના સંયોગથી દુઃખી થાય છે, કોઈ અનેક આળ ચઢવાથી દુઃખી થાય છે, કોઈ પોતાની ઇચ્છાઓ પૂર્ણ ન થતાં દુઃખી થાય છે, કોઈ વિદ્વાન્ છતાં ખંડનમંડનમાં હારે તો દુઃખ પામે છે, કોઈ અનેક પદવીઓને ધારણ કરે છે છતાં અનેક તૃષ્ણાઓથી દુઃખી થાય છે, કોઇ ઘણા પરિવારવાળો છતાં પણ અન્ય પદાર્થોથી દુઃખી થાય છે. કોઈ મનુષ્ય, અનેક પ્રકારના સુખમાં લયલીન રહે છે પણ એક જાતના દુઃખથી તે સડે છે. સુખના માટે મનુષ્યો ગમે ત્યાં જાય છે પણ તેથી તેઓ શાંતિ પામતા નથી અને ઉલટા અશાન્ત પ્રવાહમાં ઘસડાય છે. કોઈ મનુષ્ય, હવા ખાવાને માટે અને તેથી સુખ લેવાને માટે હવાનાં સ્થળો શોધે છે અને ત્યાં ઘણા વખત સુધી રહે છે તો ત્યાં પણ સુખ, ભાસતું નથી, તેથી કહેવું પડે છે કે ક્ષણિક પૌદ્ગલિક સુખ માટે દેવલોકમાં જવાની ઇચ્છા કરો વા ભુવનપતિ થવાની ઇચ્છા કરો, પણ ક્ષણિક સુખો અન્તે નષ્ટ થતાં પાછી સુખની ઇચ્છા કરવી પડે છે અને તેમાટે અનેક બાહ્ય હેતુઓને સેવવા પડે છે, તો પણ સદાકાળનું નિત્યસુખ તો મળતું નથી; કારણ કે બાહ્યદૃષ્ટિથી, બાહ્ય પદાર્થોમાં સુખની બુદ્ધિ થાય છે અને બાહ્યપદાર્થોની ક્ષણિકતાથી બાહ્યસુખ ટળે છે. શુદ્ધદૃષ્ટિ પરાઙ્મુખ જીવ, ખરૂં સુખ જોઈ શકતો નથી, તેમ તેનો અનુભવ કરી શકતો નથી.

धर्माधर्म्मौ न सन्त्यस्मिन्, नैवास्ति धर्मवर्जना ।
इत्यात्मदर्शने हर्षं, मृदन्त्व प्रयाति ॥ ९८ ॥

શબ્દાર્થ:—જે જડમાં ધર્મ (સુખ) કે ધર્મ નથી અને જે જડમાં ઉપજે અનુભવની શક્તિ નથી, એવા પ્રકારના જડ પદાર્થમાં ક્યાંથી સુખ હોય? અનુભવ ન હોય. જડ મનુષ્ય, તેના જડ પદાર્થમાં હોય છે, માટે જડ પદાર્થને સુખની બુદ્ધિએ ભેગા કરે છે.

ભાવાર્થ:—જ્ઞાન, દર્શન, આનન્દ એ આત્માના ધર્મ છે, જડમાં જ્ઞાનાદિ ગુણો પ્રકાશિત રહેલા નથી. જડમાં જડપણું છે. પૌદ્ગલિક જડ પદાર્થોમાં સુખ નથી અને તે સુખ ધર્મને જડ પણ જાણતા નથી. આજ સુધી કોઈ પૌદ્ગલિક જડ પદાર્થોથી ખરૂં સુખ પામેલો નથી અને કોઈ પામનાર નથી. ચક્રવર્તિઓ, રાજાઓ, બાદશાહો, શહેનશાહો, જડ પદાર્થોથી આજ સુધી કોઈ સુખી થયા નથી. ચક્રવર્તિઓના મનમાં અનેક પ્રકારનાં દુઃખો ઉત્પન્ન થાય છે. તે જ્યાં ત્યાં સુખને માટે શોધ કરે છે, પણ તેઓને ચિન્તા, શોક, તૃષ્ણા, રોગ, વૈર અને લોભ વગેરે સેવી દુઃખના ચક્રમાં પડે છે. બહારથી તેઓ અજ્ઞાનિ નિર્ધનોની દૃષ્ટિમાં સુખી ભાસે છે; પણ જ્ઞાનિયો તો તેઓનું હૃદય જોઈ શકે છે અને તેથી તેઓને દુઃખ વિપત્તિ વગેરે ઉપાધિથી ભરેલા જાણે છે. રાજાઓની અને શહેનશાહોની પણ જ્ઞાનિયો દુઃખી દશા જોઈ શકે છે અને તેથી જ્ઞાનિ પુરુષોને તેઓની બાહ્ય કંઈ મહત્વ જણાતું નથી, તેથી તેઓની તેઓ પરવા પણ

રાખતા નથી. જડ પદાર્થોની તૃષ્ણા તેઓ રાખતા નથી. કારણ કે જડ પદાર્થો પૌદ્‌ગલિક સુખ દેવા સમર્થ છે, પણ આત્મિક નિત્ય સુખ દેવા સમર્થ નથી. જે મૂઢ મનુષ્ય છે તે ભ્રમિતવત્ બાહ્યલક્ષ્મી તરીકે કહેવાતા પદાર્થોની પ્રાપ્તિ માટે દોડદોડા કરી મૂકે છે. બાહ્ય પદાર્થોની પ્રાપ્તિ માટે અમુક મનુષ્યોનો ઘાત કરે છે, સંતાપે છે, પીડે છે, અનેક પ્રપંચો કરે છે અને કોઈનું સુંદર શરીર દેખી મુઝાય છે. લલનાઓના શરીરમાં રાગ કરે છે પણ અન્તે ઝાંઝવાના જલની પેઠે હાય! કંઈ સુખ મળ્યું નહીં, અન્તે કંઈ રહ્યું નહીં, એવા નિરાશાના ઉદ્‌ગાર કાઢે છે; છેવટ તેને સમજાય છે કે અરે મેં જે પદાર્થો માટે મહેનત કરી અને તે પદાર્થોને ભેગા કર્યા પણ તે ખરૂં સુખ આપવા સમર્થ નથી. જે જડ પદાર્થમાં સુખની બુદ્ધિથી અત્યંત મમત્વ ધારણ કરે છે, તે ગમે તેવો વિદ્વાનનો પ્રોફેસર હોય, ગમે તેવો રાજા હોય તોપણ તે મોહબુદ્ધિયોગે મૂઢ ગણાય છે. આત્મામાં જેણે સુખનો નિશ્ચય કર્યો હોય છે, તેવા પુરૂષો અધિકાર અને શક્તિપ્રમાણે ગૃહસ્થ ધર્મને અગર સાધુધર્મને અંગીકાર કરે છે. જડ વસ્તુઓના સંબંધમાં આવે છે પણ તેઓ તેમાં સત્ય સુખની બુદ્ધિ માની લેતા નથી.

જ્ઞાની અને અજ્ઞાનિની દૃષ્ટિનું ઉપર પ્રમાણે તારતમ્ય જણાવીને હવે સ્વધર્મ અને પરધર્મયોગે શ્રેષ્ઠત્વ જણાવે છે. જ્ઞાનદૃષ્ટિ જણાવી પણ જ્ઞાન પામતાં છતાં પણ કંઈ સર્વના એક-સરખા અધિકાર રહેતા નથી; કોઇ શ્રાવકનો ધર્મ અંગીકાર કરે છે અને કોઇ સાધુનો ધર્મ અંગી-કાર કરે છે, માટે અવસ્થાભેદે અધિકાર ભેદ હોય છે, તેથી શ્રાવક અગર સાધુની ભિન્ન અધિકારદશાના ત્યાગભેદે શ્રેષ્ઠત્વ, અશ્રે-ષ્ઠત્વ, બને એ સ્વાભાવિ-ક છે તેથી તેને પ્રસં-ગાનુસારે જણા-વે છે.

શ્લોકઃ

श्रेष्ठाः सर्वे स्वधर्मेण, परधर्मे न तादृशाः ।
अधिकारिवशाद्बोधो, ह्यधिकारिवशात्क्रियाः ॥ ९९ ॥

શબ્દાર્થઃ—સર્વે સ્વધર્મમાં શ્રેષ્ઠ છે, પરધર્મમાં તેવા નથી. અધિકારી વશથી બોધ અને અધિકારી વશથીજ ક્રિયા કહેવાય છે.

ભાવાર્થઃ—શ્રાવકાવસ્થામાં રહેલો એવો શ્રાવક, પોતાનાં મન આદિ સ્વધર્મ ન પાળે અને તે મિથ્યા-વસ્ત્રરૂપ પરધર્મ પાળે તો શ્રેય નથી. તેમજ તે શ્રાવકપણામાં સાધુનો વેષ પહેરી તેના સાધુપણાની ક્રિયાઓ કરે અને પોતાનો શ્રાવકનો આચાર ન પાળે તો તે ગૃહસ્થ દશાના કાળમાં શ્રેય ગણાતો નથી. કારણ કે શ્રાવકે શ્રાવકાવસ્થામાં શ્રાવકના જે જે ધર્મો કહ્યા હોય તે પાળવા જોઇએ. ગૃહસ્થ શ્રાવક વેષે સવા વિસવાની દયા પાળી શકે છે, તેના ઠેકાણે ગૃહસ્થ શ્રાવકાવસ્થામાં શ્રાવકનું કર્તવ્ય છોડીને સાધુનો વેષ પહેરી તેના સાધુની પેઠે ગોચરી વિહાર વગેરે આચરણોને કરે તો તે શ્રાવકપણામાં પણ ગણાતો નથી અને સાધુના વેષવિના સાધુપણામાં પણ ગણાતો નથી. શ્રાવકે જો સાધુની પેઠે વર્તવું હોય તો તેણે ગૃહસ્થનો વેષ તજીને સાધુનો વેષ પહેરવો જોઇએ. શ્રાવકો ગૃહસ્થાવાસમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચારે વર્ગનું આરાધન કરે છે. ગૃહસ્થવેષમાં, દેવપૂજા, ગુરુવંદન, આવશ્યક, કપાળે તિલક ધારણ કરવું. વગેરે આચારો સેવી શકે છે, તેમજ સાધુના સંપૂર્ણ આચારો, ગૃહસ્થવેષમાં સેવી શકતા નથી, માટે ગૃહસ્થવેષના કાળની અપેક્ષાએ શ્રાવકો પોતાના સૂત્ર કથિત ધર્મકર્મ આચારોવડે જેવા શ્રેય છે, તેવા સાધુરૂપ પરધર્મના આચારોવડે ગૃહસ્થપણામાં શ્રેય નથી; તેમજ સાધુનો વેષ ધારણ કરનાર સાધુઓનો સાધુધર્મ એ સ્વધર્મ કહેવાય છે અને સાધુત્વરૂપ સ્વધર્મની અપેક્ષાએ શ્રાવકધર્મ એ પરધર્મ કહેવાય છે. સાધુઓ પોતાના સાધુત્વરૂપ ધર્મમાં ઉત્તમ છે તેવા સાધુના વેષે પર એવો શ્રાવકનો આચારરૂપ ધર્મ પાળવામાં ઉત્તમ નથી. જૈનધર્મ એ સાધુ અને શ્રાવકનો સ્વધર્મ કહેવાય છે, જે જે કાળમાં જેમનાએ જે જે ધર્મ આદર્યો હોય તે તે તે કાળમાં સ્વધર્મ કહેવાય છે, તેની અપેક્ષાએ આ વ્યાખ્યા સમજવી. વ્યવહાર અને ગુણસ્થાનકની અપેક્ષાએ તો શ્રાવકના સ્વધર્મ કરતાં સાધુનો સ્વધર્મ અનન્તગુણ ઉત્તમ છે. અધિકારથી ભ્રષ્ટ એવો સાધુ તે સાધુના ધર્મમાં શ્રેય નથી અને તથા અધિકારથી ભ્રષ્ટ એવો શ્રાવક તે શ્રાવકરૂપ સ્વધર્મમાં શ્રેય નથી એવો સારાંશ ગ્રહણ કરવો. ગૃહસ્થ શ્રાવકના આચારો અને સાધુધર્મના આચારોવડે પરસ્પર ભિન્નપણું પડે છે. ગુણસ્થાનકની અપેક્ષાએ પણ ભિન્નપણું હોય છે. માટે અધિકારીની અપેક્ષાએ બોધ દેવો જોઇએ. જે જન, જેવો અધિકારી હોય તેને તેવા પ્રકારનો ઉપદેશ દેવો જોઇએ. જેમના જોગ ઉપદેશ કરવો જોઇએ, જેમના તપાસવિના બોધ દેવાથી વક્તાને અને શ્રોતાને ઉલટો કલેશ થાય છે. અમુક મનુષ્ય અમુકપર્યંત સમજી શકે છે, તો તેને હવે અમુક તત્ત્વ સમજાવવું જોઇએ, પહેલી પોપટીને જે અધિકારી હોય તેને સાતમી પોપટીનો બોધ દેવામાં આવે તો તેમાં કહેનાર અને

ગથી મૂઢ મનુષ્યો દેવ ગુરૂ અને ધર્મને વિસારી દેછે અને ગુરૂની સંગતિ કરવામાં પણ મૂઢતા સમજે છે. લક્ષ્મીના મદથી છાકી ગયેલા મૂઢ જનોના હૃદયમાં રજો અને તમોગુણની વૃદ્ધિ થાય છે અને હૃદયમાં રહેલો સત્વગુણ, વિલય પામે છે. જડ પદાર્થમાં સુખના ઉપાસકો રત્નસમાન ધર્મને મૂકી વિષયરૂપ કાચના કકડાનું ગ્રહણ કરે છે. જડોમાં સુખની બુદ્ધિથી ભ્રાન્ત થએલાઓ અત્યંત નીચતા ધારણ કરે છે અને મનુષ્ય જીવનનું ખરૂં કર્તવ્ય, ભૂલી જાય છે, તેથી તે ઘણા કાલ પર્યંત સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. જડ પદાર્થમાં સુખની બુદ્ધિને ધારનાર ભ્રાન્ત મનુષ્યો, સત્ય વિવેકદષ્ટિ શૂન્ય હોવાથી અન્ધ પશુતુલ્ય જીવન ગુજારે છે. તેવી અન્ધદશામાં સત્ય તત્ત્વને ન દેખી શકે તેમાં તેમનો પોતાનોજ વાંક છે. જડના ઉપાસકો, અન્યોને એટલે (જડ લક્ષ્મીથી હીન પુરૂષોને) ગરીબ ગણે છે, આ તેમની ભ્રાન્ત દૃષ્ટિનું પરિણામ છે. વળી તેવા મૂઢ પુરૂષો પોતેજ અકલના ખાં બની જાય છે અને તેના સેવકો પણ, તેવા જડ લક્ષ્મી ઉપાસકોની હાજીહા કરવા મંડી જાય છે. અહો ! તેવા મૂઢ પુરૂષો ધર્મની પ્રાપ્તિમાટે પ્રયત્ન ન કરે તેમાં આશ્ચર્ય શું છે? અલબત કંઈ પણ આશ્ચર્ય નથી.

તેવા પૂર્વોક્ત મૂઢ પુરૂષો, વિષયભોગમાં સુખ માનીને હાડકાં ચૂસનાર શ્વાનની પેઠે સ્ખલાયમાન થાય છે અને પાપકર્મમાં પ્રવૃત્ત થાય છે તે જણાવે છે.

શ્લોકાઃ

कामदृष्टियुता मूढाः, प्रस्खलन्ति पदे पदे ।
रोगचिन्तादिसम्पन्ना, भ्रमन्ति श्वानवत् सदा ॥ १०१ ॥
अहंममत्वसम्पन्ना, जीवा दुःखालयाः सदा ।
स्वार्थदोषविमूढाश्च, घ्नन्ति जीवान् पदे पदे ॥ १०२ ॥
स्तेयकर्म्म प्रकुर्वन्ति, मिथ्या जल्पन्ति वाचया ।
द्वेषबुद्धिं प्रकुर्वन्ति, वञ्चयन्ति हि सज्जनान् ॥ १०३ ॥
सर्वदोषालयं लोभं, भजन्ति मूढदेहिनः ।
आत्मदृष्टिपरावृत्ता, जीवाः सर्वत्र दुःखिनः ॥ १०४ ॥

શબ્દાર્થઃ—કામદૃષ્ટિવાળા મૂઢ મનુષ્યો જ્યાં જાય ત્યાં સ્ખલના પામે છે અને તે મૂઢો, અનેક પ્રકારના રોગો અને અનેક પ્રકારની ચિન્તાઓવડે, શ્વાનની પેઠે સુખની આશાએ જ્યાં ત્યાં રીગટ ભમે છે. અહં અને મમત્વવાળા મૂઢ જીવો દુઃખના સ્થાનભૂત સદાકાળ બને છે. સ્વાર્થદોષથી વિશેષ પ્રકારે મૂઢ

કરેલાઓ પગલે પગલે જીવોને હણે છે. તેવા મૂઢ પુરૂષો ચોરીનું કર્મ કરે છે, તેમજ વાણીવડે હાહડતું જૂઠું બોલે છે અને દ્વેષબુદ્ધિને ધારણ કરે છે. વળી તેવા મૂઢ પુરૂષો, સજ્જન, સન્ત પુરૂષોને પણ છેતરે છે. તેવા પ્રકારના મૂઢ પુરૂષો સર્વ દોષનું સ્થાનભૂત એવા લોભ દુર્ગુણને પણ સેવે છે. એમ આત્મદૃષ્ટિથી પરાઙ્મુખ મૂઢ જીવો સર્વ ઠેકાણે દુઃખી હોય છે

ભાવાર્થઃ—મૂઢ પુરૂષો વિષયો ભોગવવાની દુષ્ટિવાળા હોય છે. વિષયોમાં ખરેખર સુખ નથી, તેમજ વિષયોમાં સુખને આપવાની શક્તિ નથી. છતાં તેવા મૂઢ મનુષ્યો, વિષયોમાં લપટાય છે, તથા વિષયના [illegible] દાસ બને છે, અનેક પ્રકારના પ્રપંચો કરે છે, સુખની આશાએ [illegible] તૃષ્ણા અનેક મનુષ્યો કરે છે અને વિષયસુખને ભોગવે છે, તોપણ [illegible] ખરી શાંતિ પામતા નથી અને છેવટ કહે છે કે, અરે! કામની વાસના [illegible] સુખ મળ્યું નહીં. અહો! જેમાં સુખ નથી ત્યાં સુખ લેવાને માટે મનુષ્યો [illegible] મહેનત કરે છે. ખરૂં સુખ પ્રાપ્ત થયા બાદ કદાપિકાલે પણ ટળી જતું નથી. ઇન્દ્રિયોની સહાયતા વિના સત્યસુખ ભોગવી શકાય છે. આત્મિક સુખ [illegible] આત્માના સ્વભાવે રહેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. આત્મિક સુખનો અનુભવ જ્યાં સુધી મનુષ્યોને આવ્યો નથી ત્યાંસુધી તે પંચેન્દ્રિય વિષયોથી સુખ લેવા પ્રયત્ન કરે છે, પણ તે ખરેખર ભ્રમદૃષ્ટિથી ભૂલે છે અને તેથીજ નાના પ્રકારના [illegible] પેઠે આચરણ કરે છે. કામની વાસનાથી મનુષ્યો [illegible] ખરૂં સુખ [illegible] આત્મશાન્તિ ભજતા નથી. કોઈ [illegible] વૃદ્ધ પુરૂષને પુછો કે [illegible] વાસનાથી અનેક પદાર્થો ભોગવ્યા પણ [illegible] ખરૂં સુખ સમજ્યા છો! [illegible] ઉત્તરમાં તે વૃદ્ધ પુરૂષ કહેશે કે, હે [illegible] મેં કંઈ પણ વિષયોપભોગથી સુખ મેળવ્યું નથી, કારણ કે [illegible] વૃદ્ધ [illegible] તે સુખથી વિમુખ [illegible] આમ સર્વત્ર તપાસ કરીએ તો માલુમ પડશે કે, શરીર, આદિ [illegible] પદાર્થોને કરી ખરૂં સુખ મળતું નથી. [illegible] પુરૂષો [illegible] અનેક પ્રકારના રોગના ઘરભૂત બને છે [illegible] કરવી પડે છે, તે તે વિષયોપભોગ [illegible] પડે છે, ઘણાની ખુશામત કરવી પડે છે, અનેક પ્રકારની [illegible] પડે છે, બીજાને ઠગવાનો પ્રયત્ન કરવો પડે છે, અનેક [illegible] પડે છે અને કપટનું આચરણ કરવું પડે છે. વિષયથી સુખ [illegible] ઉલટી તૃષ્ણાની વૃદ્ધિ થયા કરે છે [illegible] પુરૂષ, વિવેકદૃષ્ટિથી [illegible] છે [illegible] તોપણ અન્તે તેને શાન્તિ મળતી નથી [illegible] કરે છે, પણ ખરૂં સુખ [illegible]

જગત્‌માં સર્વ પ્રકારનાં પાપ આચરે છે. જે જડ વસ્તુઓમાં સુખ નથી તેમાં સુખની ભ્રાંતિથી મૂઢ પુરૂષો કદી સુખ પામવા સમર્થ થતા નથી.

અહં અને મમત્વથી સંસારમાં તન્મય બની ગએલા મૂઢ પુરૂષો દુઃખના સ્થાનભૂત થાય છે. મમત્વભાવથી જીવો જે દુઃખ પામે છે, તેનું વર્ણન કરી શકાય તેમ નથી. જો જડ પદાર્થોમાંથી હું અને મારાપણાની ભ્રાંતિ નીકળી જાય છે તો સર્વ દુઃખોનો અન્ત આવે છે. અહં મમત્વથી મૂઢ પુરૂષો સદાકાલ સ્વાર્થબુદ્ધિને ધારણ કરે છે અને સ્વાર્થબુદ્ધિથી અનેક જીવોને હણે છે. સ્વાર્થબુદ્ધિથી પ્રથમ તો પોતાના આત્માને છેતરવામાં આવે છે. અન્યના પ્રાણને હણતાં પહેલાં સ્વાર્થબુદ્ધિથી પોતાના ગુણોનો નાશ થાય છે. સ્વાર્થબુદ્ધિમાં તન્મય બની ગએલા મનુષ્યો પરમાર્થતત્ત્વનો વિચાર કરી શકતા નથી. ગમે તે પ્રાણીનો નાશ થાઓ પણ પોતાનું પેટ ભરાઓ એમ સ્વાર્થીઓના હૃદયનું સાધ્યબિન્દુ વર્તે છે. અજ્ઞાનિ જીવોની સ્વાર્થબુદ્ધિ હલકામાં હલકી હોય છે, તેઓ પોતાના સ્વાર્થની આગળ કશું જોતા નથી. તેઓ સ્વાર્થબુદ્ધિથી ગમે તેવું અકૃત્ય કરે છે પણ સુખનું બિન્દુ માત્ર પણ પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી અને ઉલટા અનેક પ્રકારનાં સંકટોમાં ફસાય છે. પ્રાણનો નાશ કરે છે અને પશુ કરતાં પણ અધમ જીવન પૂર્ણ કરે છે. એવા અધમ મૂઢ પુરૂષો ચોરીનું કર્મ કરે છે અને પોતાની જીંદગી, ચિન્તા, ભય અને હિંસા, વગેરેમાં પૂર્ણ કરી પરભવમાં પણ દુર્ગતિના ભોક્તા બને છે. તેવા મૂઢ પુરૂષો આ ભવમાં પણ સુખી થતા નથી. તેવાઓ પરભવમાં પણ મહા દુઃખ પામે તેમાં કંઇ આશ્ચર્ય નથી. મૂઢ પુરૂષો, જડતાના યોગે બાહ્યદૃષ્ટિના યોગે અન્ય મનુષ્યોપર દ્વેષબુદ્ધિ ધારણ કરે છે, પોતાના સુખને માટે સજ્જન પુરૂષોને પણ છેતરે છે, પણ તેથી પોતાને ખરૂં આત્મિક સુખ મળતું નથી અને ઉલટા અન્યોને છેતરવાથી હૃદયની મલીનતામાં વધારો કરે છે અને સ્વપ્નમાં પણ સુખ પામી શકતા નથી. મૂઢ પુરૂષો જડ વસ્તુઓમાં સુખત્વ કલ્પીને સર્વ દોષનુ સ્થાન એવા લોભને કરે છે. લોભથી મનુષ્યો ઘોર પાપકર્મ કરતાં પણ અચકાતા નથી. હાય! મ્હારૂં ધન! ઇત્યાદિ હૃદય ઉદ્‌ગારોને પ્રસંગે કાઢ્યા કરે છે, લોભી મનુષ્યો જમે તેટલું પ્રાપ્ત કરે તોપણ તે શાંતિ પામતા નથી. સ્વયંભુરમણ સમુદ્રનો કોઈ પાર પામી શકે, પણ લોભસાગરનો કોઈ પાર પામી શકતો નથી. જેમ જેમ લોભ કરવામાં આવે છે તેમ તેમ તે વૃદ્ધિ પામ્યા કરે છે પણ ઘટતો નથી. લોભી મનુષ્ય, સર્વ પ્રકારનાં પાપ આચરતાં ડરતો નથી. લોભી તે જે વસ્તુઓ મળે છે તેને સંતોષથી ભોગવી શકતો નથી. અનેક પદાર્થો સંબંધી લોભ ઉત્પન્ન થાય છે. કોઈને કોઈ જાતનો લોભ હોય છે અને કોઈને કોઈ જાતનો લોભ હોય છે. અનેક ભવથી લોભની વાસના વૃદ્ધિ પામે છે. લોભથી સુખ થતું નથી પણ ઉલટું દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે. મૂઢ મનુષ્યો

તથા અપ્રત્યાખ્યાની રાગ અને દ્વેષથી પ્રાયઃ લેપાતો નથી. સંસારમાં જડ પદાર્થોના સંબંધમાં આવે છે, પણ અન્તરમાં તે જડ પદાર્થોમાં અહં અને મમત્વભાવથી બંધાતો નથી. પુરુષ સ્ત્રીના સંબંધમાં આવે છે, તેમ સ્ત્રી, પુરુષના સંબંધમાં આવે છે, પણ અન્તરથી મોહદશામાં પરસ્પર મુઝાવાનું થતું નથી, સંસાર વ્યવહાર ઉચિત ક્રિયાઓને તટસ્થદૃષ્ટિથી નિર્લેપ ભાવે કરવામાં આવે છે. ઉત્સર્ગ અને અપવાદ માર્ગપૂર્વક મતોને આદરવામાં આવે છે. દેવ, ગુરૂ અને ધર્મની સેવાભક્તિ કરી શકાય છે. આત્મજ્ઞાન પામીને કોઈ સાધુ થાય છે, તો તે સારી રીતે વિરતિધર્મનું આરાધન કરે છે. એ પ્રકારના કોઈ ધર્મમાં રહેલો મનુષ્ય, કર્મનો નાશ કરવા સમર્થ થાય છે.

આત્મજ્ઞાનના પ્રકાશથી રાગદ્વેષ, અજ્ઞાન, અહં મમત્વ વગેરે સર્વ દોષોનો નાશ થાય છે અને આત્મા પોતાના સ્વાભાવિક સુખનો સ્વાદ લેવા અધિકારી બને છે. કર્મનો નાશ કરવા માટે આત્મજ્ઞાન હેતુતા છે. આત્મજ્ઞાનથી આત્મા પોતાના શુદ્ધસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે અનન્ત જીવો આત્મજ્ઞાન પામીને મુક્તિ ગયા, જાય છે અને જશે જ્યારે ત્યારે પણ આત્મજ્ઞાન પામ્યાવિના પરભાવ છુટવાનો નથી મનમાં આત્માથી ભિન્ન એવી જડ વસ્તુઓનું અહંમમત્વ ટળવું તેજ પરભાવ ટળવાનું મુખ્ય લક્ષણ છે. આત્મજ્ઞાનથી મનમાં મનાયલો પરભાવ છૂટી જાય છે, માટે કર્મના નાશ માટે આત્મજ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા છે.

ચારખંડની પ્રજાઓ જો આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તો એકબીજાના દેશોને કબજે કરવા, તેમજ લોભથી અન્ય પ્રજાને દબાવી દેવા માટે, જે પ્રયત્નો થાય છે તે કદાપિકાળે થાય નહિ. આત્મજ્ઞાનવિના લોભવી એકબીજાની પ્રજા પરસ્પરને વશ કરવા, જીવહિંસા, જૂઠ અને ચોરી વગેરે અનેક પાપો કરે છે. ચારે ખંડની અંદર સંપ, પ્રેમભાવ, ભ્રાતૃભાવ અને ઐક્ય વધારનાર અન્તર આત્મજ્ઞાન છે. પરસ્પરના આત્માનું ઐક્ય કરનાર આત્મજ્ઞાન છે, માટે આત્મજ્ઞાન માટે સર્વ દેશના મનુષ્યોએ ઉદ્યમ કરવો.

આત્મજ્ઞાનથી આત્મોન્નતિ થાય છે, માટે મનુષ્યોએ આત્મજ્ઞાનપૂર્વક આત્મોન્નતિ કરવી જોઈએ.

શ્લોકઃ

उन्नतिर्द्रव्यभावाभ्यां, कर्तव्या तत्त्वकाङ्क्षिभिः ।
उद्यमेन सदा साध्या, शुद्धानन्दपदप्रदा ॥ १०६ ॥

શબ્દાર્થઃ—દ્રવ્ય અને ભાવથી તત્ત્વના આકાંક્ષીઓએ આત્માની ઉન્નતિ કરવી. શુદ્ધ આનન્દ દેનારી એવી આત્મોન્નતિ ઉદ્યમવડે સદા સાધવા યોગ્ય છે.